ئابدۇۋەلى ئەلى

بەدۆلەت —
ئۇركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى

(تارىخىي قىسسە)

(3 - كىتاب)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
1998 - يىل ئۈرۈمچى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىمامھەسەن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورى: تۇنىسايىم ساۋۇت

بەدۋلەت — ئۇركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى (3)
ئابدۇۋەلى ئەلى
※
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئۇرۇمچى باجياخۇ رەڭلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168 × 850 مم، فورماتى: 1/32 باسما تاۋىقى: 11.875
1998 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
1998 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 10000
كىتاب نومۇرى: ISBN 7—5631—0840—8/Z • 151
باھاسى: 22.00 يۈەن

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب. «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» 1
ئىككىنچى باب. خۇكۈمياۋزى 34
ئۈچىنچى باب. بۇ ۋەقە ماناستا بولغان 56
تۆتىنچى باب. قاسسىم پولگان 81
بەشىنچى باب. سىڭگىم ئېغىزىدا 111
ئالتىنچى باب. بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى 136
يەتتىنچى باب. سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى 163
سەككىزىنچى باب. چېكىتلىك ئوردا 182
توققۇزىنچى باب. ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى 195
ئونىنچى باب. غالىپلار ۋە مەغلۇپلار 236
ئون بىرىنچى باب. نىياز ھېكمەبەگ 252
ئون ئىككىنچى باب. «خان مۇپەتتىش زوزۇكتاڭ ياق دېدى» ... 280
ئون ئۈچىنچى باب. قاشىنىڭ قانلىق يېشى 307
ئون تۆتىنچى باب. قىزىق ياشلىق ئۆگۈتچى ئامبال 352

بىرىنچى باب

«ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ»

«قولىڭدىن كەلسە، ئوتنى بۇگۈن ئۆچۈر؛ ناۋادا ئوت ئۆلگىيىپ كەتسە، جاھاننى كۆيدۈرىدۇ. دۇشمەننى بىر ئوق بىلەن مىخلاپ قويۇش مۇمكىن ئىكەن، ئۇنىڭ ئۆز ياسىنى كېرىشىگە ئىمكان بەرمە.»

— بابۇر

مىلادى 1876 ـ يىلى باش كۈز.

ئەقرەپ ئايلىرىنىڭ باشلىرىدا، بۇغدايلار سارغايدى. چەكسىز كەتكەن ياپيېشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ساپسېرىق پارقىراق پارچىلار ھاسىل بولدى. بۇ بۇغدايلىقلار ئىدى. تاغ تەرەپتە سوزۇلۇپ ياتقان تۆپلىكلەردىكى ياپيېشىل چۆپلەر ئۈستىدە ئۇششاق ۋە ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە ـ دانە بولۇپ چاقناپ تۇرغان لەيلىگازاقلار كۆرۈنەتتى. يىراقتىكى بۇغدا چوقىسى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش، كۆك ئاسمانىنىڭ بىر چېتىگە يېپىشىپ تۇراتتى. ئاسمانىنىڭ يۈزى زادىلا ئېچىلىپ باقمايتتى. قاچانلا قارىسىڭىز، بىر ـ ئىككى پارچە ئاق بۇلۇت ياكى قارا بۇلۇت لەيلەپلا يۈرەتتى. كۈندۈزلىرى قۇياشنىڭ ئوتتەك تەپتىدىن ئات ـ ئۇلاغلار ھاسىراپ كېتىشەتتى. ئىتلار تىللىرىنى ئۇزۇن ساڭگىلىتىپ يېتىشاتتى. ئاخشاملىرى بوران گۈركىرەيتتى.

بۇ ئەتراپلاردا ياز قۇرغاقچىلىقتا ئۆتەتتى. يېزىنىڭ ئۇدۇللىدىن ئۆتىدىغان دەريا ـ شاخابچىلارنىڭ سۈيى بەك ئازلاپ كەتكەنىدى. ئىلگىرى سۇ شىددەت بىلەن ئاقىدىغان يەرلەردە تېيىز كېچىكلەر پەيدا بولغانىدى. نېرىقى قىرغاقتا ئات ـ ئۇلاغلار

دۆمبىسىنى ھۆل قىلماستىن ئۆتۈپ كېتىۋېرىشەتتى. جۇڭغارىيە چۆللۈكىدىن سوقىدىغان ئىسسىق شامال يەر - زېمىننى دىمىقتا قىلىۋەتكەنىدى. شامال ھاۋانى قاغجىرىغان ئوت - چۆپلەرنىڭ قاۋۇسىق پۈرىقى بىلەن تولدۇراتتى. بىنەم يەرلەردە قۇرىغان شۇ-ۋاقلار ئوتتا كۆيۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان پايانسىز جۇڭغارىيە ئويمانلىقى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان پەردە بىلەن قاپلانغاندەك ئىدى. كېچىسى، تاغ تەرەپنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، گۈلدۈرماسلار قاراس - قۇرۇس گۈلدۈرلەپ قويىاتتى. ئەمما، قاغجىراپ، باغرى ئۆرتەنگەن بۇ زېمىنغا يامغۇر يېغمايتتى. ئاسماندا ئەگرى - بۈگرى كۆك ئىز پەيدا قىلىپ، قۇرۇق چاقماق چاقاتتى.

بۇ يېز پەسلىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولىدىغان مەزگىل بو-لۇپ، بىر يىللىق ھوسۇل ئاشۇ مەزگىلدە مەلۇم بولاتتى. ئادەت-تىكى يىللاردا بولسا، كىشىلەر كېلەر يىللىق تېرىقچىلىق ئۈس-تىدە ئويلىشىپ، ئوت - چۆپ چېپىشقا دەرھال كىرىشىپ كېتەت-تى. ئەمما، بۇ يىل ئوت - چۆپ چاپىدىغانلارنىڭ ۋە ئورمىچىلار-نىڭ قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. پىشقان بۇغدايلارنى ئورۇ-ۋالىدىغانغا ئادەم چىقمىغانىدى. قوناقلارنى ياۋا توڭگۇزلار چەيلەپ رەسۋا قىلىۋاتاتتى، بۇزۇلۇپ كەتكەن ئېرىقلارنى ياساپ تۈزەيدە-غان ئادەم يوق ئىدى.

مۇشۇ يىللاردا بۇ ئەتراپتا يېغا ئوتى زادى ئۆچۈپ باقمىدى، بىرەم تۆڭگان يېغىلىقى[1]، بىرەم ئەنجان يېغىلىقى[2]دا ئاق تەلەپەكلىكلەر[3]

---

① تۆڭگان يېغىلىقى — 1864 - يىلى ئۇرۇمچى، گۈچۈڭ، جىمسار، فۇكاڭ، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردا سۇ خۇەنجاڭ، تۇ دېلىن (داۋۇت خەلىپە) باشچىلىقىدا پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭى.

② ئەنجان يېغىلىقى — بەدۆلەت بۇ ئەتراپلاردا ئېلىپ بارغان ئۇ-رۇشلارنى كۆرسىتىدۇ.

③ ئاق تەلپەكلىكلەر — بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرى يازدا بېشىغا ئاق شاپاق بۆك كىيىشىۋالىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئاق تەلپەكلىكلەر» دەپ ئاتالغان.

نىڭ بېسىپ كىرىشى، بىردەم مانجۇ يېغىلىقى[1] . . . ئاھ، ساناۋەرسە ئايىقى ئۇزۇلمەيدىغان يېغا ـ بالالار بۇ ئەلنى قاڭغىر قاخشىتىپ، ھالىدىن كەتكۈزگەن. قەددىنى پۈكۈپ تاشلىغانىدى.

مۇشۇ يېغا ـ بالالاردا، قول ـ پۇتلىرىدىن ئايرىلىپ يۇرت ـ ماكانىغا ئاران قايتىپ كېلەلىگەنلەرنىڭ ئىككىقات ئايالىلىرىغا مېھرىبانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، بالىلىرىنى ئەركىلىتىپ، ئېپ-كەلگەن گۈلە ـ قاقلىرىنى ئۇلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرسە، باشقا تۈل ئايالىلار ئۆزلىرىنى يەرگە ئېتىپ يۇمىلىنىپ يىغلىشاتتى، ئاتىسىز قالغان بالىلىرى بولسا ھۆركىگەن قوي پادىسىدەك، ئۇلارنىڭ قېشىغا توپلىشىۋېلىپ، ئۆكسۈپ يىغلاۋاتقان ئانىلىرىغا ئالاقزادە بولۇپ قارىشىپ، قىيا ـ چىيا كۆتۈرۈشەتتى.

بىچارە تۈل ئايال ئاخىرقى كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتىدۇ. كۆڭۈلسىز، جاپالىق ۋە ئېغىر تۇرمۇش ۋەجىدىن شالاڭلاشقان چاچلىرىنى يۇلىدۇ، چىشى پېتىپ قاناپ كەتكەن، گەز باغلاپ قۇرىغان لەۋلىرىنى يەنە چىشلەپ، ئېغىر مېھنەت بىلەن قاپارغان قوللىرىنى تاتىلاپ قانتىدۇ. ئەرسىز، ئاتىسىز بوش قالغان ئۆيىنىڭ بوسۇغىسى ئالدىدا يېتىۋېلىپ تىپچەكلەيدۇ! چۈنكى، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆيىگە تۆۋرۈك بولىدىغان غەمگۇزارى — ئېرى يوق، بالىلىرىنىڭ ئاتىسى يوق. ئۇنى مۇشەققەتلىك مېھنەتتىن، نامراتچىلىقتىن ئەمدى ھېچكىم قۇتۇلدۇرالمايدۇ. ئەمدى ئۇنىڭغا ئەر چىقمايدۇ. چۈنكى ئېغىر مېھنەت، موھتاجلىق، بالىلىرىنىڭ غېمى ئۇنى قۇرۇتۇپ تۈگەشتۈرگەن. ئۇنىڭ يالىڭاچ، ۋەيرانە، ئورۇق، ئەبگا بالىلىرىغا ئاتا بولىدىغان كىشى چىقمايدۇ. بۇغداي-لىرىنى ئۆزى ئورۇيدۇ، ئەنجۈلەرنى ھارۋىغا ئۆزى ئىرغىتىپ

---

① بۇ يەردە مانجۇ خاقانلىقىنىڭ بەدۆلەت بىلەن ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئۇرۇشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشلايدۇ. . .

قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، باش جۇڭغارغۇچىسى ئۆزىگە تەۋە خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ بارىگاھىنى گۇچۇڭغا قۇرغاندى. گۇچۇڭدىن كۇنپېتىشقا قاراپ تۇقسان چاقىرىم يول يۇرگەندە، جىمسارغا بارغىلى بولاتتى. بۇ يەرنى سابىق باركۆل ئاغلاقچى ئامبىلى قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى جىن شۇننىڭ چىرىنغار قوشۇنى ساقلاپ ياتاتتى. بۇ يەردىن كۇنپېتىشقا قاراپ يەتمىش چاقىرىم يول يۇرگەندە، سەنتەي[1] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى. ئۇ يەردىن يەنە كۇنپېتىشقا قاراپ سەكسەن چاقىرىم يول يۇرگەندە، زىنچۇەن[2] دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى. فۇكاڭ بازىرى بۇ يەردىن توقسان چاقىرىم بېرىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردىن يەنە يەتمىش چاقىرىم يول يۇرگەندە، ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارغىلى بولاتتى. جىمساردىن ئۇرۇمچىگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى بۇ ئوچ يۈز چاقىرىم يەردە، مانجۇلارنىڭمۇ، بەدۆلەتنىڭمۇ لەشكەرلىرى يوق ئىدى. ئۇرۇمچىنىڭ دەرۋازىسى بولغان گۇمۇدى[3] قورغىنىنى بەدۆلەتنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرى ماماڭ ساقلاپ ياتاتتى.

گۇمۇدى — مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توراپ ياتقان مۇھىم بىر توسالغۇ ھېسابلىناتتى. بۇ يەرگە بەدۆلەتنىڭ يانداش ئەمرۇل ئۇمراسى بەيىيەنخۇ[4] نىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۇرۇمچى — گۇمۇدى — ماناس ئوچبۇرجەك رايونىنى مۇداپىئە قىلىپ ياتقان يىگىرمە مىڭ كىشىلىك ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنىڭ ئەڭ خىللانغان قىسىملىرى ئورۇنلاشقانىدى. گۇمۇدى ھەربىي جەھەتتە ئەپلىك،

---

① سەنتەي — جىمسار ناھىيىسىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.

② زىنچۇەن — قەدىمكى ئۆتەڭ. جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

③ گۇمۇدى — ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى.

④ 1876 ـ يىلىدىكى كورلا توربىي كېڭىشىدىن كېيىن، بەدۆلەت بەيىيەنخۇنى يانداش ئەمرۇل ئۇمرالىققا تەيىنلىگەنىدى.

مۇھىم ئورۇن ئىدى، شۇڭا ئۇ ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان جاي بولۇپ قالغانىدى. گۇمۇدىغا ئەڭ يېقىن بولغان فۇكاڭ بازىرىنى تارتىۋالغاندىلا، ئاندىن بەدۆلەت قوشۇنلىرىنى ئۆزۈملۈك ھالدا ئىسكەنجىگە ئالغىلى، ئۇرۇمچىنى تارتىۋالغىلى بولاتتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇكتۇڭ دارېن لېيۇ جىڭتاڭ چىرىنغار قوشۇنلارنىڭ سانغۇنى جىن شۇنگە فۇكاڭغا يۇرۇش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى يۈخۇئېننى ئۈنىڭغا ھەمدەم بولۇشقا بۇيرۇدى. ئارقىدىنلا ئۆزىمۇ تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ بىرىنغار قىسىملىرىنى باشلاپ، قىل قۇيرۇق بولۇپ، فۇكاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى[2]، فۇكاڭ بازىرى كۆپ ئەجرىسىزلا تارتىۋېلىندى.

لېيۇ جىڭتاڭ قارارگاھىنى دەرھال فۇكاڭغا يۆتكەپ كەلدى. ئۇ تەخىرسىزلا گۇمۇدىغا تېگىش قىلىشنى پىلانلاۋاتاتتى. بىردىنلا شىشۇر تۇزى[3]غا ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر بولدى. لېيۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى دەرھال قارارگاھقا چاقىرتىپ، ئەھۋالنى سۈرۈشتە قىلدى. ئايغاقچىلار:

— يەرلىك پۇقرالارنىڭ دېيىشىچە، گۇمۇدىغا بارغىلى بولمىدىغان ئىككى يول بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىرى يېقىن يول، يەنى شىشۇر تۇزى دېگەن يەر بىلەن ماڭمىدىغان قەدىمكى چوڭ يول ئىكەن، لېكىن بۇ يول بىلەن ماڭغاندا، ئەللىك چاقىرىم كېلىدىغان سۇسىز بىر چۆلنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ يولدا قۇدۇق ياكى بۇلاق يوق ئىكەن؛ خۇاڭتىيەن دېگەن يەردىن ئۆتىدىغان يەنە بىر چىغىر يولمۇ بار ئىكەن. بۇ يول يىراقراق

---

① شەمسىيە 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى.
③ مىچۈەندىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.

ئىكەنۇ، ئەمما، سۇيى مول، ئوت - چۆپلىرى ئەلۋەك ئىكەن. ئەمما، بۇ يولنى لو پاشانىڭ قوشۇنى قاتتىق ساقلاپ يېتىپتۇدەك! — دەپ مەلۇم قىلدى.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ بولۇپ، لىيۇ جىڭتاڭ ئۇلارنى قايتىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى - دە، چىرىنغار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن ۋە خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلىرى يۇ خۇبىن، دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېنخېلارنى چاقىرتىپ، ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزدى.

ھەربىي كېڭەشتە، لىيۇ جىڭتاڭ بەدۆلەتنىڭ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى بىرەر قۇر تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇ ئەتراپلار ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما، ئورۇش ئەمدىلەتىن باشلاندى. تېخى نۇرغۇن مۇشكۈلاتلار ئالدىمىزدا بىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. شۇڭا، كېيىنكى قەدەمنى ئېھتىيات بىلەن بېسىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. زو دارېن بېكىتكەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش؛ شىمالدا ئىلگىرىلەش، جەنۇبتا تېگىش قىلىش» چارىسى بويىچە، جانپىدالىق كۆرسىتىدىغان بولساقلا، ئوردىنىڭ مېھىر - شەپقىتىنى ئاقلىيالايمىز! . . .

ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— بەي يەنخۇ تۆڭگانىينىڭ مەقسىتى ھەممىگە ئايان، — دېدى، —. ئۇنىڭ چوڭ يولنى بوشىتىپ قويۇپ، چېغىر يولنى چىڭ ساقلىشىدىكى مەقسەت — قوشۇنلىرىمىزنى تومۇز ئىسسىقتا سۇسىز، ئوت - چۆپسىز دەشتكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلىپ، لەشكەرلىرىمىز ۋە ئات - ئۇلاغلىرىمىز ئىسسىقتا چاڭقىغان، چارچىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز باسقىن قىلىش. ئۇ، باھادىرلىرىمىزنىڭ ئىرادىسىنى كاردىن چىقىرىشنى كۆزلىگەن. ماقۇل، بىزمۇ ئۇنىڭ مۇددىئاسى بويىچە شىشۇر تۇزى ئارقىلىق ماڭايلۇق. چۈنى-

كى، شىشۇر تۇزى بىزنىڭ بۇ قېتىم گۈمۈدىغا تېگىش قىلىشى- مىزدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. نەھايەت، بەي يەنخۇ تۇڭگا- نىينىڭ مەقسىتىمۇ بىزنى شىشۇر تۇزىغا باشلاشقۇ؟ ياخشى، بىزمۇ «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» ھېيلىسىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ياۋۇز نىيىتىنى بىتچىت قىلىپ تاشلايلۇق.

لىيۇ جىڭتاڭ سەركەردە، — سەردارلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بۇنىڭ ئۈچۈن، بىر بۆلۈك لەشكەرنى شىشۇر تۇزى، گەنجۇەنباۋغا ئەۋەتىپ ئىستىھكام ياساپ، قۇدۇق قېزىپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ، قارشى تەرەپتە: «مانجۇلار يېقىن يول بىلەن ماڭىدى- كەن» دېگەن تۇيغۇ پەيدا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، — دېدى ۋە:

— شىشۇر تۇزىغا قايسىڭلار بېرىشنى خالايسىلەر؟ — دەپ سورىدى.

لىيۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنىڭ ئايىقى ئۇزۇلمەي تۇرۇپلا:

— مەن باراي! — دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى جېن شۇن.

— شىشۇر تۇزى ئۆزى كىچىك جاي بولغىنى بىلەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — قوماندانلىقنىڭ گۈمۈدىغا ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغا- شىدا ئاچقۇچلۇق رول ئويناپدۇ. بىزنىڭ مەقسىتىمىز خۇاڭتىيەن- نى تارتىۋېلىپ، گۈمۈدىغا تېگىش قىلغۇچى ئاساسىي قوشۇنى- مىزنىڭ بىمالال يۇرۇش قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتۇر. شۇڭا، سىز مۇنداق ئىككى ئىشتىن ھېزى بولسىڭىز، بارسىڭىز بولى- دۇ.

— زۇڭتۇڭ دارېن، ھېلىغۇ ئىككى ئىشتىن ئىكەن، ئۇچ ئىش بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن قورقىدىغان نېمىسى بار؟ مۇبادا سەۋەن- لىك ئۆتكۈزۈپ قويسام، مەن ئۆزۈم جاۋابكار بولىمەن، — دېدى جېن شۇن كۆرەڭلەپ.

— لەشكىرىي ئىشلاردا ئويناشقىلى بولمايدۇ جۇمۇ! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ.

— ئۇنداق بولسا، تىلىمدىن ھۆججەت بېرەي، — دېدى جىن شۇن.

لېۋ جىڭتاڭ ماقۇل كۆرگەندىن كېيىن، جىن شۇن خەت پۈتۈپ بەردى.

— سىز تۆت يىلڭ[1] لەشكەرنى ئېلىپ، دەرھال شىمشۇر تۇزىغا بېرىڭ ـ دە، لەشكەرگاھنى چوڭ يول ئۈستىگە قۇرۇڭ. ئەتراپقا ئىھاتە ياساپ، قۇدۇق كولاپ پوپاك كۆتۈرۈڭ. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، بۇ ئىشلارنى جىن، ھەقىقىي ئىشلەڭ. بۇنىڭغا دۇشمەن ئىشەنسۇن. دۇشمەننىڭ دىققىتىنى خۇاڭتيەندىن شىمشۇر تۇزىغا ئاغدۇرالمىسىڭلا، ۋەزىپىڭىزنىڭ يېرىمىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان بولىسىز. مۇبادا خۇاڭتيەندە تۇرۇشلۇق مۇسۇلمان قاراقچىلار راستىنلا ئۈستۈڭلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ قالسا، ئۇلار بىلەن گاھ ئۇرۇشۇپ، گاھ ئۇرۇشماي، ۋەھىمە كۆتۈرسەڭلار بولىدۇ. شۇنىڭدىلا ۋەزىپىنىڭ قالغان يېرىمىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققان ھېسابلىنىسىز. ئېسىڭىزدە بولسۇن، لەشكەرگاھنى چوقۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭ! مەن سىزگە سەركەردىدىن يەنە بىرنى قوشۇپ بېرەي.

جىن شۇن بۇيرۇق تەمتىكىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھتىن چىقىپ كەتتى.

لېۋ جىڭتاڭ يۇ خۇئېنغا مۇنداق تاپىلىدى:

— سەركەردە! تۇرشاۋۇل جىن شۇن جانابلىرىغا سىز ياندىش بولۇپ بېرىڭ. مەن سىزنىڭ سالماق، ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىڭىزنى بىلىمەن. شۇڭا، مۇشۇنداق ئېغىر يۈكنى زىممىڭىزگە يۈكلەۋاتىمەن. بۇ قېتىمقى گۇمۇدى سوقۇشىدا غەلىبە قىلىشىڭىز ياكى مەغلۇپ بولۇشىڭىز سىلەرگە باغلىق. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى شۇبھىلەندۈرۈپ قويماسلىق ئۈ-

---

① يىلڭ — قوشقا تەڭ. بىر يىڭدا بەش يۈز چېرىك بولاتتى.

چۈن، لەشكەرگاھنى جەزمەن يول ئۈستىگە — ئېگىز يەرنى تاللاپ قۇرۇڭلار. ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزدۇرۇپ، دەرھال ماڭا ئەۋەتىپ بېرىڭ. ھەرقانداق ئىشنى كېڭىشىپ پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئاندىن ئىشلەڭلار. ھەرگىز يېنىكلىك بىلەن ئىش قىلماڭلار. دۈشمەنىڭ دىققىتىنى ئۆزۈڭلەرگە تارتىپ تۇرالىساڭلارلا، قوماندانلىقىڭ مۇددىئاسىغا ماسلاشقان بولىسلەر - دە، بۇ سىلەرنىڭ ئاساسىي قوشۇنىمىزنىڭ گۈمۈدىنى ئېلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بىر ئەجرە - تۆھپەڭلەر بولىدۇ. قاتتىق پەخەس بولۇڭلار. ئاگاھ بولۇڭلار! . . .

سابىق باربكۆل ئاغلاقچى ئامبىلى جىن شۈن تولىمۇ شۆھرەتپەرەس بىر ھەربى ئىدى. ئادەتتە مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدە بولىدىغان ئاچكۆزلۈك، تەكەببۇرلۇق، ئۆزۈمچىلىك، رەھىمسىزلىك، باغرى تاشلىق قاتارلىق ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنىڭدا تېپىلاتتى.

خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ خانىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشنى پىلانلاۋاتقاندا، جىن شۈن سۇجۇ[1] ئەتراپلىرىدا ما ۋېنلۇ باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلارنى باستۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانىدى. ئەسلىدە، مانجۇ خانى جىن شۈننىڭ باشقا مانجۇ سانغۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە، قاش قوۋۇقىدىن تېزرەك چىقىپ، شىنجاڭنى بالدۇراق قايتۇرۇۋېلىشنى، بۇ ئارقىلىق مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز تەسىررۇپىغا ئېلىش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىنى ئۈمىد قىلغانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، مانجۇ ئوردىسى جىن شۈن قىسىملىرىنىڭ قوۋۇقتىن چىقىشىنى سۈيلەپ، كۆپ قېتىم يارلىق چۈشۈردى، ئەمما، جىن شۈن سۇجۇنىڭ پات ئارىدا

---

① سۇجۇ — جۇچۈەن ئەتراپلىرى.

پەتھ قىلىنىدىغانلىقىنى باھانە قىلىپ يارلىقلارنى ئاڭلىمىغانغا سېلىپ، مىدىرلىماي يېتىۋالغانىدى. ئاخىرى، زوزۇڭتاڭ جىن شۇننىڭ قاش قوۋۇقتىن چىقىشىغا ئۆزى ھەيدەكچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن، قاش قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش جىن شۇندەك مۇنداق ئاقنانچىلارنىڭ قولىدىن ھەرگىز-مۇ كەلمەيتتى ھەم ئەسكەر باشلاپ چىققىنى بىلەنمۇ، ئۇ ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايتتى.

گۇاڭشۇينىڭ 2 - يىلى چاغان ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى[1] كېچىدە، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن قارارگاھقا مەلۇم قىلمايلا، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، جېجياڭ ئاتلىق چېرىكلەر قوشۇنىنىڭ قۇربېشى، لياڭجۇ قوشۇنلىرىنىڭ يانداش سانغۇنى ئېرچىڭئا بىلەن باش بۇغ فېڭ گۇيزىڭ قاتارلىقلارنى باشلاپ، ماناس قەلئەسىنىڭ ئۇستۇنكى قوۋۇقىغا باسقىن قىلدى.

مانجۇلار بۇ قېتىمقى شەبخۇن جېڭىنى تەييارلىقسىزلا قوزغاتقانلىقتىن، قاتتىق دەككىسىنى يەپ، مەغلۇپ بولدى. ئېرچىڭئا ياردار بولۇپ، جېنىنى ئاران ساقلاپ قالدى. فېڭ گۇيزىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى يۈزدىن ئارتۇق قارا چېرىك بەدۆلەتنىڭ ماناستا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا ئەسىر بولدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. جىن شۇن قالغان قالدۇق ئەسكەرلەرنى باشلاپ قېچىپ، ئاران قۇتۇلدى.

زوزۇڭتاڭ بۇ قېتىمقى نەتىجىسىز جەڭ توغرىسىدا خانغا يوللىغان مەلۇماتىدا: «مۇستەھكەم سېپىلغا قۇرۇق قول تېگىش قىلىپ، بىرمۇنچە ئادەمىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق، كېچىدە سېپىلغا ئاتلىق لەشكەر بىلەن تېگىش قىلغان ئىشنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان ئىكەنمەن. ئۇلار دۇشمەننى سەل چاغلاپ، تۆھپە - ئەجىر

---

① مىلادى 1876 - يىلى 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

يارىتىشقا ئالدىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاخىر بېشىنى يېدى.»[1] دەپ ئېتىد-
راپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جىن شۇنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى تۇپەيلىدىن، قاش قوۋۇق-
تىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋار ئىرادىسى خېلىلا
بەرھەم يېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئوردىدىكى ئارقا تەرەپكى
كۈچلۈك بولغانلىقتىن، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭمۇ، زۇڭتۇڭ
دارېن لىيۇ جىڭتاڭمۇ ئۇنى ھېچنېمە قىلىۋېتەلمىدى.

ئەمدى جىن شۇن بىلەن جاڭ ياۋغا كەلسەك، ئۇلار بۇيرۇقنا
بىنائەن، قوشۇننى باشلاپ شىشۇر تۇزىغا يېتىپ كەلدى ـ دە،
بۇ يەرنىڭ ئوي ـ چوڭقۇرىغا سەپسالدى.

چوڭ يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى قاقاس دالانىڭ چېتىگە كۆز
يەتمەيتتى. تۆۋەن تەرەپتە ئاقباش قارلىق تاغلار يىراقتىن كۆرۈ-
نۈپ تۇراتتى. كۈنپېتىش تەرەپتە چۆل ئۇپۇققىچە سوزۇلغان
بولۇپ، ئۇنىڭ نەدە توختايدىغانلىقىنى ھېچكىممۇ پەرەز قىلال-
مايتتى.

— زۇڭتۇڭ دارېن ئىش كۆرمىگەن ـ دە، — دېدى جىن
شۇن كۈلۈپ، — تۇخۇم قويسا كۆرۈنمىدىغان مۇشۇنداق تۇز دالادا،
مۇبادا لەشكەرگاھنى ئۇنىڭ دېگىنىدەك ئېگىز يەرگە قۇرىدىغان
بولساق، دۈشمەن ئاسان سېزىپ قالمامدۇ؟ ئۇ مۇسۇلمان قاراق-
چىلارنىڭ مۇشۇنداق تۇزلەڭدە مەيدان جېڭى قىلىشقا ماھىر ئە-
كەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان بولسا كېرەك. كونىلار:
«ياش كىشىنىڭ ئەينەككە قاراپ كۆرگىنىنى ياشانغان كىشى
پىششىق خىشقا قارايمۇ ئۇنىڭدىن ياخشىراق كۆرىدۇ!» دەپ
بىكار ئېيتمىغان ـ دە!

— تۇرشاۋۇل جانابلىرى، — دېدى ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللىغان مەكتۇپلار» 48 ـ جىلد.

سەرداری جاڭ یاۋ، — بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنىڭ پوپاڭ كۆتۈرۈپ دۇشمەننى ئازغاشتۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىغايلا. جەڭنامىلەردە: «گاھى ئون بىر ياخشى، گاھى توققۇز» دېيىلىدۇ. لەشكەرلەرگە دەرەخ كەستۈرۈپ، چاقسا ياستىپ، لەشكەرگاھنى مۇشۇ يولنىڭ ئۈستىدىكى ئېگىزگە قۇرايلى. مۇسۇلمان قاراقچىلار بىزنىڭ ئىستېھكام ياساپ، قۇدۇق قازغانلىقىمىزنى بىلسە، چوقۇم خۇاڭتيەن تەرەپكە بولغان هوشيارلىقىنى بوشاشتۇرىدۇ — دە، پۈتۈن دىققەت — ئېتىبارىنى مۇشۇ يەرگە قارىتىدۇ.

— سەردار، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى تازا قاملاشمىدى. جەڭنامىلەردە: «قارارگاھنى تۈزلەڭ يەرگە قۇرۇشتىن هەزەر ئەيلەش كېرەك» دېيىلگەن. كەينىمىزدە يا تېرەك قىلغۇدەك تاغ بولمىسا، يا ئالدىمىزدا دۇشمەننى توسقۇدەك دەريا بولمىسا؟ ناۋادا، دۇشمەن قورشۇالسا، بۇ يەردىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرگاھنى تۆۋەن تەرەپتىكى ئاۋۇ دۆڭنىڭ كەينىگە قۇرۇشىمىز لازىم. ئۇ يەردە دەل — دەرەخلەر مۇ كۆپ ئىكەن. ئۆزىمىزنى يوشۇرماقمۇ ئوڭاي.

— تۇرشاۋۇل، يېڭىلىشۇاتىسىز. زۇڭتۇڭ دارېنىنىڭ «لەشكەرگاھنى چوقۇم يول ئۈستىگە قۇرۇڭلار» دېگىنى: «ئۇ ياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» دېگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟

— ماڭا ئۆگەتمەڭ! مۇبادا، مۇسۇلمان قاراقچىلار راستىنلا تۆت ئەتراپتىن تەڭلا شەبخۇن ئۇرسىچۇ؟ توپقا تۇتسىچۇ؟ ئۇ چاغدا نەگە قاچالايمىز؟

— بىزنىڭ ۋەزىپىمىز بۇ يەرنى ساقلاش ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمان قاراقچىلارنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يەر ئارقىلىق ئۆتىدىغان-لىقىمىزغا ئىشەندۇرۇش!

— سىز تازا خوتۇن كىشىدەك ئويلايدىكەنسىز، — دېدى جىن شۇن، — جەڭنامىلەردە: «دۇشمەنگە يوشۇرۇنۇپ تېگىش

قىلغاندا، ئۇنى تېرىپېرەن قىلماق ئوڭايغا توختايدۇ» دېيىلگەن. بىز ئاشۇ دۆڭنىڭ كەينىدە تۇرۇپمۇ، دۇشمەننى قوشۇنمىزنى گۇمۇدىغا مۇشۇ يول بىلەن ئۆتمىدىغانلىقىمىزغا ئوخشاشلا ئىشەنمەيدۇرەلەيمىزغۇ؟

جاڭ ياۋ جىن شۇننىڭ گەپ يېمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتا پاراڭ قىلمىدى ۋە ئۆزىنىڭ دېگەن سۆزلىرىدىن پۇشايمان يەپ قالدى: «يامان ئىش قىلدىم، دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، ئۇنىڭدا ماڭا نىسبەتەن كۆچلۈك ئاداۋەت پەيدا قىلدىم. سەركەردىگە نەسىھەت قىلمىشنى ماڭا كىم قويۇپتۇ؟ زۇكتۇڭ دارېن جىن شۇننىڭ ئەيىپىنى ماڭا قارىغاندا ئوبدان بىلمىدىكەن. لېكىن ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، ھېچنېمە دېمىگەنىكەن. مەنمۇ شۇنداق قىلسام بوپتىكەن. «جەڭ ۋاقتىدىن باشقا چاغدا شەمشەر ئوينىتاش خاتا ئىش، تىل تېغىنى بىمەھەل ۋە زۆرۈرىيەتسىز ۋاقىتدا چەكسە، بويۇن كېسىلىپ، باش كېتىدۇ.» شۇڭا، ئۇلۇغلار: «ھەرقانداق كىشى ئۆزىدە كۈچ - قۇۋۋەت ۋە شان - شاۋكەت كۆپ بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ، جەڭ ۋە ئاداۋەتنى ئىختىيار قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى، دورىغا ئىشىنىپ، ئوغا يېيىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس، دېمىگەنمىدى!...»

جاڭ ياۋنىڭ تەخەللۇسى لاڭزەي بولۇپ، داشىڭ دېگەن يەردە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى جېجياڭلىق ئىدى. ئەينى يىللاردا، ئۇ لۇ بىڭجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ۋە نىيەنجۇن قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقانىدى. كېيىن، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا ئەتراپلىرىدا تۈڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندە، زوزۇكتاڭنىڭ قول ئاستىدا سەردار بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ قوشۇنىنى باشلاپ نىڭشيادىكى جىنجىباۋ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، ما خۇالۇڭ باشلىق بىرمىڭ سەككىز يۈزدىن ئارتۇق ئىسيانچىنىڭ بېشىنى ئالدى. بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۆرلەپ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەرداری

بولدى. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر بولۇشتەك ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭنىڭ ھىممىتىگە نائىل بولغانىدى.

زوزۇڭتاڭ ئۇنى بەك چۈشىنەتتى. ئۇمۇ زوزۇڭتاڭغا قايىل ئىدى، شۇڭا، بۇ ئىككىيلەننىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتىمۇ ئوبدان ئىدى. خان شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغاندا، زوزۇڭتاڭ ئۇنى بۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. جاڭ ياۋمۇ ئۇنىڭ بۇ تەكلى-پىنى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل كۆردى ھەمدە مانجۇ خاندانلىقى ئۈچۈن، زەپەر قۇچۇپ، شان ـ شەرەپ قازىنىشقا ئىرادە باغلى-دى. مانجۇ قوشۇنلىرى قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، زوزۇڭتاڭ ئوردىغا ئۇنى تۇرشاۋۇل قوشۇنىدىكى ئەنخۇي قىسمىنىڭ سەردار-لىقىغا تەينىلەشنى تەۋسىيە قىلغانىدى.

قاش قوۋۇقتىن چىققاندىن كېيىن، مانجۇ قوشۇنلىرى ئالدى بىلەن بەدۆلەتنىڭ بەي يەنخۇ قوماندانلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملى-رىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. شۇڭا، مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئاساسلىق ھۇجۇم نىشانىنى بەي يەنخۇغا قارىتتى. زوزۇڭتاڭنىڭ نەزەرىدە، ئۇ ئىنتايىن ھىيلىگەر، جەڭ ۋاقتىدا باشقىلارنى ئالدى-غا چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى ئارقىدا تۇرىدىغان، ۋەزىيەت پايدىسىز بولۇپ قالسا، غاچچىدە تىكىۋېتىدىغان بىز ئادەم ئىدى. ئىچكىرى-دىكى بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردا بۇ نۇقتا ئىسپاتلانغانىدى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ جەڭ باشلانغان ھامان، ھەممىدىن ئاۋۋال بەي يەنخۇنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن قاتتىق پەخەس بولۇش كېرەك، ئۇنى قورشاپ، ئامال بار تىرىك تۇتۇش، بولمىغاندا ئۆلۈكىنى بولسىمۇ قولغا چۈشۈرۈش كېرەك، دەپ ئالاھىدە جېكىلىگەنىدى. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىش ئېھتىمالى چوڭراق ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بىلەن بەدۆ-لەت ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت بولغانلىقتىن، شىمالدا تاش-قى موڭغۇلىيەگە، شەرقتە گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە قېچىپ كېتىش

ئىمكانىيىتىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايتتى.

شۇڭا دەسلەپكى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، جاڭ ياۋ زوزۇڭتاڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، قۇمۇل تەرەپكە مەسئۇل بولغانىدى. بارىكۆل بىلەن گۇچۇڭنىڭ ئارىلىقىنى جىن شۇن بىلەن شۇي جيەنبياۋ ساقلاشقا مەسئۇل بولغانىدى. بەي يەنخۇ ئەگەر چۆچەك ئارقىلىق قۇبدۇ ـ ئۇلاستايغا ئۆتۈپ كەتسە، ئوڭشۇالغۇسىز يامان ئاقىۋەتـ ـنى پەيدا قىلاتتى.

× ×

يانداش ئەمرۇل ئۇمرا بەي يەنخۇ ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا كېـ ـڭەش ئۆتكۈزۈۋاتقانىدى. شۇئاندا، مۇشاۋىرلىرىدىن بىرسى كـ ـىرىپ، مانجۇلارنىڭ بىر ئايغاقچىسى تۈتۈپ كېلىنىدى، دەپ خەۋەر قىلدى. بەي يەنخۇ ئۇنى دەرھال ئېلىپ كىرىشنى ئەمر قىلدى. نۆكەرلەر ھېلىقى ئايغاقچىنى ئېلىپ كىرىپ بەي يەنخۇنىڭ ئالدىدا تىزلاندۇردى.

— پېقىر ئايغاقچى ئەمەسمەن، — دەپ زارلىدى ھېلىقى ئادەم، — ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرىنى بىر مۇھىم لەشكىرىي مەخـ ـپىيەتلىكتىن ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋاتقانىدىم. مېنى يولدا چارلاشقا چىققان لەشكەرلەر ئۇقۇشماسلىقتىن تۈتۈپ كېلىشتى. ئەتراپتا تۈرغانلارنى چىقىرىۋېتىشلىرىنى سورايمەن.

— بەي يەنخۇ ئەتراپتىكىلەرگە ئۇنىڭ قوللىرىنى يەشكۈزدى ـ دە، باشقىلارنىڭ بىر پەس سىرتقا چىقىپ تۇرۇشىنى بۇيرۇدى. ئاندىن ھېلىقى ئادەم سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— پېقىر خان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئىشەنچلىك مۇلازىملىرىدىن بىرى بولىمەن. زۇڭتۇڭ دارېن كەمىنىنى مەخپىي مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتكەنىدى.

— مەخپىي مەكتۇپنى كىمگە ئېلىپ كېلىۋاتىسەن؟ قېنى

ئۇ مەكتۇپ؟ — دەپ سوردى بەي يەنخۇ.

— سىلى قەلئە بېگى ماماڭ دېگەن سەردار بولاملا؟ بۇ مەكتۇپ ما مىڭنىڭ نامىغا ئەۋەتىلگەن، — دېدى ھېلىقى ئادەم يېنىدىكى مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ.

بەي يەنخۇ ئۇنىڭ قولىدىن ھېلىقى مەكتۇپنى تارتىپ دېگۇدەك ئالدى ـ دە، ئېچىپ ئوقۇدى. مەكتۇپتا مۇنداق يېزىلغانىدى: «... ئەسلىدە مېنىڭ گۇمۇدىنى تۇپتۇز قىلىۋېتىشىمىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، قەلئە ئىچىدىكى پۇقرايۇ ـ پەقىرلەرگە ئىچىم ئاغرىدى. جانابىڭىز ئاسىي بەي يەنخۇدەك گۇناھى كىبىرگە پېتىپ كەتكىنىڭىز يوق. زۇلمەتنى تاشلاپ، يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ، خانىنىڭ ئادالەتچى قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولسىڭىز، ھېلىھەم كېچىككەن بولمايسىز. سىزگە يۇقىرى مەنسەپ، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مۇبادا، تەسلىم بولماي، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدىكەنسىز قەلئەدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ھەممىسىنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلايمەن. تاش ئۇستىدە تاش، مۇرە ئۇستىدە باش قالدۇرمايمەن. مەن جانابىڭىزنىڭ مەرد ۋە مېھرىبان ئادەم ئىكەنلىكىڭىزنى ياخشى بىلىمەن. مۇبادا، ئۇرۇشمەن دېسىڭىزمۇ مەيلى. ئاسمىنى كەڭ، پايانى يوق شىشۇر تۇزىدا ھازىر قوشۇنلىرىم سەپ تۇزۇپ، سەپراس ـ چەپراس بولۇپ تۇرۇشۇۋاتىدۇ. بىز شۇ يەردە ئۇچرىشايلۇق. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. خانىنىڭ ئاۋالەتچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى، باش جۇڭغار-غۇچىسى لىيۇ جىڭتاڭ. سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 20 ـ كۈنى.»[1]

گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى ماماڭ — ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى مارېندېنىڭ قول ئاستىدىكى يارىملىق سەردارلاردىن بىرى ئىدى. شىشۇر تۇزىدىكى چوڭ يولنى داغدام ئېچىپ قويۇپ، خۇاڭتىيەننى قاتتىق مۇداپىئە قىلىش — ماماڭ ئوتتۇرىغا

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى.

قويغان چاره ئىدى. ئەمما، ئايغاقچىلار يەتكۈزگەن خەۋەرلەردە: «شىشۇر تۈزىغا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى جىن شۇن باشچىلىقىدىكى بىر چوڭ قوشۇن ئەۋەتىلگەن. ئۇلار قەلئە ـ چاقسا ياساپ، شىشۇر تۈزى بىلەن گەنجۇەنباۋدىكى كونا قودۇق-لارنى قېزىپ، مانجۇنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنىڭ ئۆتۈشىگە تەييار-لىق كۆرۈۋېتىپتۇ» دېيىلگەنىدى. ھالا بۈگۈن مانجۇ قوشۇنلىرى-نىڭ باش جۈڭغارغۇچىسى لیۇ جىڭتاڭنىڭ مامىڭغا ئۆز قولى بىلەن يازغان خېتىدىمۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ شىشۇر تۈزىغا ئو-رۇنلاشقانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، بەي يەن-خۇنىڭ كۆڭلىدىن: «بۇ دۈشمەنلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سې-لىش ھىيلىسى بولمىسۇن يەنە...» دېگەن ئويمۇ لىپ قىلىپ ئۆتتى، ئەمما: «مەيلى ھىيلە بولسۇن، ھىيلە بولمىسۇن، ما-مىڭنى دەرھال قەلئە بەگلىكتىن قالدۇرۇش لازىم. بولمىسا، ئۇ بېشىمىزغا بالا بولۇپ بەرمەسۇن يەنە» دېگەنىنمۇ كۆڭلىگە پۈك-تى...

— جىن شۇن بارگاھىنى دۆڭنىڭ كەينىگە قۇردى، — دېدى بەي يەنخۇ سەردارلىرىغا، — ۋەللاھەمكى، تۈزلەڭدە مەيدان جې-كى قىلىش — بىزنىڭ قارا چېرىكلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر ئۈستۈنلىكىمىز ھېسابلىنىدۇ. بىز خۇاڭتىيەننى ساقلاپ تۇرغان ئاتلىق لەشكەرلىرىمىزنى ئەۋەتىپ، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا تۆت ئەتراپتىن شەبخۇن ئۇرىدىغان بولساق، دۈشمەن كوزىغا چۈشكەن پاقىغا، قۇدۇققا چۈشكەن قاپلانغا ئوخشاش، ھېچيەرگە قاچالمايدۇ.

— ئەمىر ئۇمرا جانابىرى، — دېدى مامىڭ، — مانجۇلارنىڭ شىشۇر تۈزىغا لەشكەر ئەۋەتىپ بارگاھ قۇرغانلىقى ئۇلارنىڭ قۇرۇق پوپاڭ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىدىن باشقا ئىش ئەمەس. ئۇلارنىڭ مەقسىتى دەل بىزنى شىشۇر تۈزىغا باشلاپ قويۇپ، خۇاڭتىيەنگە تېگىش قىلىشتۇر. جىن شۇن بىزگە تاشلاپ بېرىل-

گەن يەمچۇكتىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس. مەن لىۋجىكتاڭ-
نىڭ «ئۇياقتىن شەپە بېرىپ، بۇياقتىن تېگىش قىلىش» ھېيلە-
سىنى ئىشلىتىشىدىن ئەنسىرەيمەن!

— سەردار جانابلىرى! سىزگە مانجۇلار شۇنداق دېدىمۇ؟ —
دەپ تەئەددى قىلدى بەي يەنخۇ، — مەن مانجۇلارنىڭ شۇنداق
قىلالماسلىقىدىن ئەنسىرەيمەن!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، نۆكەرلىرىگە مامىكىنى تۈتۈپ باغلاش-
نى بۇيرۇدى.

— مېنىڭ گۇناھىم نېمە، ئەمرۇل ئۇمرا؟ مەن گۇناھسىز-
غۇ؟ . . .

— سەن مېنى بىلمەيدۇ دەپ ئويلامسەن؟ ئۆزۈكىنىڭ مانجۇ-
لار بىلەن ئاستىرتتىن مۇناسىۋىتە قىلىۋاتقانلىقىڭنى مېنى سەز-
مىدى دەمسەن؟

— ماڭا ئۇۋال بولدى!

— گېپىڭنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا
بارغاندا دەرسەن. مەن سېنى بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا بىنائەن تۇت-
تۇم، — دېدى بەي يەنخۇ ۋە نۆكەرلىرىگە ئۇنى ئېلىپ چىقىپ
كېتىڭلار! دەپ ئىشارەت قىلدى. ئاندىن بەدۆلەتنىڭ پەرمانىغا
ئاساسەن، ئەزىمقۇل پەنسادنى گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بەگ-
لىكىگە تەينىلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

جەڭ ئالدىدا گۇمۇدى قەلئەسىنىڭ قوماندانى مامىكىنى ئال-
ماشتۇرغانلىق — بەدۆلەت بىلەن بەي يەنخۇ سادىر قىلغان ناھايە-
تى زور ھەربىي سەۋەنلىك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلئەدىكى
سەرۋاز - يىگىتلەرنىڭ روھىي تېخىمۇ چۈشۈپ كەتتى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 21 - كۈنى كېچىسى، ① شىشۇر تۈزى
چۆلىدە قۇملارنى ھەتتا شېغىل تاشلارنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك

---

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

دەربجىدە قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى. بوران ھەتتا يۇز يىللىق قېرى قارىياغاچلارنىمۇ يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلىدى. بەدۋە-لەتنىڭ باسۇرۇقچى قوشۇنى شىشۇر تۇزىغا كەلگەندە، تاڭ گىرىم-سىن يورىغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى جايلاشقان تۆ-پىلىككە تۆت ئەتراپتىن تەڭلا ئات سېلىشتى. مانجۇلار قوراللىرى-دىن ئوت ئېچىپ، ئۇلارنى زادىلا يېقىن كەلتۈرمەي قويۇشتى. باسۇرۇقچى قوشۇن تۆپىلىكنى توپقا تۇتۇپ، كۆيدۈرگۈچ ئوقلار-نى ئاتقىلى تۇرۇۋىدى، مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھى ئېچىدە ئوت يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قارا چېرىكلەر ئاللا ـ توۋا سېلىش-تى. ئۇلارنىڭ يىغا ـ زارلىرى چۆلنى چاڭ كەلتۈردى.

ئۇلار مانجۇلارنىڭ لەشكەرگاھىغا راسا تېگىش قىلمۇاتاتتى، خۇاڭتىيەن تەرەپتىن قويۇق ئىس ـ تۈتەك كۆتۈرۈلدى. مانجۇلار خۇاڭتىيەنگە باسقىن قىلغانىدى! بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى پارا-كەندىچىلىك ئېچىدە پاتپاراق بولۇپ، قالايمىقان چېكىنىشكە باشلىدى. . .

سۈمبۇلە ئېيىنىڭ 23 ـ كۈنى ،[1] لىيۇ جىڭتاڭنىڭ تۈرشا-ۋۈل قوشۇنلىرى گۈمۈدى قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغاپ قەلئەنى قورشىۋالدى.

لىيۇ جىڭتاڭ سېپىلىنىڭ ئەتراپىنى ئاتلىق ئىككى كۈن ئايلا-نىپ، سېپىلنى، قورغان تۆپىلىرىنى، سۇ تولدۇرۇلغان چوڭقۇر ـ يارلارنى كۆردى. مۇداپىئەنىڭ ئاجىز جايلىرىنى ئىزدىدى ۋە قەلئەگە قانداق ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە كۆپ باش قاتۇردى. قەلئە سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى غۇلاچ بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە ھەر ئەللىك چامدامدا بىردىن خۇختا، ھەر يۇز قەدەمدە بىردىن پوتەي بار ئىدى. سېپىل ياقىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى چۈ-ۋۈپ تاشلانغان بولۇپ، بۇ ئۆيلەرنىڭ پىششىق خىشلىرى سېپىل

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

ئۆگەكلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئىشلىتىلگەنىدى.

لىيۇ جىڭتاڭ گۇمۇدى قەلئەسىنى ئەتراپلىق، تەپسىلىي كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، قارارگاھقا قايتىپ كەلدى. سەركەردە — سەردارلار بۇيرۇقنى ئاڭلاشقا ھازىرلىنىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇرۇشتى.

— بۇ شەھەرنىڭ خەندەكلىرى چوڭقۇر، سېپىلى پۇختا ئىكەن، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ، — قەلئەگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئۇنى ئالماق قىيىنغا چۇشكۇدەك. مۇبادا، ئۇرۇمچى تەرەپتىن لو پاشانىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ قالسا، گۇمۇدىنى تارتىۋالمىمىز تېخىمۇ قىيىنغا چۇشىدۇ. شۇڭا، قەلئەنى قورغان سوقۇپ مۇھاسىرىگە ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئېلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، لەشكەرلەر ھازىردىن باشلاپ شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت يەردە ئۇچتىن ئون ئىككى قورغان سوقۇپ چىقسۇن! شەھەرنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىگە — كۇنچىقىش، كۇنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۇنچىقىش تۆۋەن تەرەپكە ئۇچ قورغان سوقۇپ، ئوردىگاھقا قاراشلىق ئۇچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن، شەھەرنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىگە — كۇنپېتىش، كۇنپېتىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۇنپېتىش تۆۋەن تەرەپكە ئۇچ قورغان سوقۇپ، تۇرشاۋۇل جىن شۇن دارېن باشچىلىقىدىكى ئۇچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ شەھەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە — يۇقىرى تەرەپ، كۇنچىقىش يۇقىرى تەرەپ ۋە كۇنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە ئۇچ قورغان سوقۇپ، جاڭ ياۋ باشچىلىقىدىكى ئۇچ تارام قوشۇن ئورۇنلاشسۇن؛ چىنداۋۇل يۇ خوئېن باشچىلىقىدىكى ئۇچ تارام قوشۇن شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە — تۆۋەنكى تەرەپ، كۇنچىقىش تۆۋەن تەرەپ ۋە كۇنپېتىش تۆۋەن تەرەپلىرىگە ئۇچ قورغان سوقۇپ ئورۇنلاشسۇن! . . .

ھەرقايسى تارماللارنىڭ سەركەردىلىرى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزلىرىنىڭ قۇشۇنلىرىغا يۇرۇپ كې-

تىشتى. قارا چېرىكلەر گومۇدى قەلئەسىنىڭ ئەتراپىغا ئۇدا بەش كېچە ـ كۈندۈز سېپىل سوقۇپ، ئون ئىككى قورغاننى پۈتتۈر-دى. ئاندىن مۇشۇ قورغانلاردا تۇرۇپ، گۇمۇدى سېپىلىنى شىد-دەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى.

گۇمۇدى قەلئەسىدىكىلەر دەسلەپتە قەيسەرلىك بىلەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي قېلىشتى. ئەزىمقۇل پانساد ئەل بولۇش ئۈچۈن شەھەردىن ئادەم چىقارتتى. لېيۇ جىڭتاڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلمىدى. لېيۇ جىڭتاڭ-نىڭ مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت:

— بۇرۇنقى چاغلاردا، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرى ئىچكىرىدىكى پاراكەندە تۈڭگانىيلارنى تىنجىتىش ئۈچۈن، ئەل بولغانلارنىڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلغانىدى. زۇڭتۇڭ دارېن نېمە ۋەجدىن مۇسۇلمان قاراقچىلارنىڭ سەردارى ئەزىمقۇلنىڭ تەسلە-مىنى قوبۇل قىلمايدىلا؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان! — دەپ جاۋاب بەردى لېيۇ جىڭتاڭ، — ئۇ چاغلاردا ئىچكىرىدە ئىسيانچى نېمىجۇن، تەيپىنەمنىڭ چاڭموزىلىرى، پاراكەندە تۈڭگانىيلار ئارقا ـ ئارقە-دىن غەلىيان كۆتۈرۈپ، زادىلا بېسىقماي كەتتى. جاھان تازا مالىمان بولۇپ، پۇقرالار ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە پۇچۇلاندى. شۇ-ڭا، دۈشمەننى ئۆزىمىز تەرەپكە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەل بولغاد-لارنىڭ تەسلىمى قوبۇل قىلىناتتى ۋە ئۇلار تارتۇقلىناتتى. ھازىر بولسا، ئىچكىرى تىنجىدى. قاش قوۋۇق سىرتىدىكى بۇ يۇرتلاردا ئەنجانلىقلار باغىي ـ تاغىي بولۇشقان مۇسۇلمان چەنتۈلارنى ئىس-يان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. مۇبادا، بىز ئۇلارنىڭ تەسلىمنى قو-بۇل قىلمىدىغان بولساق، بۇ مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى ئەدەپ-كە باشلاشقا ئىلاجىسىز قالىمىز. ئۇلارنى قولاي پۇرسەت تاپقاندا ئىسيان كۆتۈرىدىغان، قولايسىز ھالغا چۈشۈپ قالغاندا ئەل بولە-دىغان قىلىپ يامان ئۆگىتىپ قويىمىز. بۇ ئاقىلانە چارە ئەمەس.

هازىرنىڭ ئۆزىدە بىزگە ئۇلارنىڭ تەسلىمى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بېشى كېرەك!

— مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلمىغانلىقلىرى توغرا، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، — ئەمما بۇ قاراقچىلار تۆت تەرەپلەپ چەمبەرچەس مۇھاسىرىگە ئېلىنسا، ئەل بولۇشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە جان تىكىپ جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مۇبادا، مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلار قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە تايىنىپ، يەكدىل-لىك بىلەن جەڭ قىلسا، جېنىدىن تويغان بۇ قاراقچىلارنى يەڭ-مەك قىيىن بولۇپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. ئۇنىڭدىن كۆرە، قەلئەگە كۇنچىقىش، كۇنپېتىش ۋە يۇقىرى تەرەپتىن بولۇپ ئوچ تەرەپتىن تېگىش قىلىپ، تۆۋەن تەرەپنى بوش قالدۇ-رۇپ قويساقلا، قاراقچىلار داۋاملىق ئۇرۇشۇۋېرىشتىن ۋاز كېچىدۇ - دە، شەھەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلارنى قەلئەدىن چىققاندا، ئاندىن يوقاتساق ئاز ئەجىر بىلەن كۆپ تۆھ-پىگە ئېرىشكەن بولمامدۇق؟

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، ھەزرىتىم! بوپتۇ، سىلە-نىڭ دېگەنلىرىدەك بولسۇن! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ خوش بولۇپ، — بۇيرۇقۇم يەتكۈزۈلسۇن! چىنداۋۇل يۇ خۇئېن باشچىلىقىدىن ئوچ تارام قوشۇن تۆۋەنكى ئوچ قورغاندىن چېكىنىپ چىقىپ، مەخسۇس ئۇرۇمچى يولىنى ساقلاپ ياتسۇن!...

لىيۇ جىڭتاڭ مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەتنىڭ دېگىنى بويىچە شەھەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى لەشكەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، شە-ھەرگە كۇنچىقىش، كۇنپېتىش ۋە يۇقىرى ئوچ تەرەپتىنلا تېگىش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى.

جۆ خۇەن ھەزرەت ئەسلىدە زوزۇڭتاڭنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇزۇن يىل مۇشاۋىر بولۇپ ئىشلەپ كەلگەنىدى. لىيۇ جىڭتاڭ خان قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاش قوۋۇقتىن چىققاندا، جۆ خۇەن ھەزرەت-

مۇ ئۇنىڭغا مۇشاۋىر بولۇپ بىللە چىققانىدى. ئۇ ھەربىي دەستۇر-لارنى پىششىق ئوقۇغان بولۇپ، بىلىدىغىنى كۆپ، تەجرىبىلىك ھەربىي ئىختىساس ئىگىسى ئىدى.

سۇمبۇلە ئىپىنىڭ 27 - كۈنى كەچقۇرۇن[1]، مانجۇلارنىڭ شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشى ئارقىسىدا، ئاخىرى گۈمۈدى قەلئە-سىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر بۆلىكى بۇزۇپ تاشلاندى.

زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغاندا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلىرى كۆزنى چاقنىتاتتى. ئاسمان قالايمىقان ئۇچۇپ يۇرگەن تۆمۈر پارچىلىرىنىڭ ئاۋازلىرى بىلەن تولغاندى. ئادەملەرنىڭ ۋىشى ئۇستىدىكى بوشلۇقتا غايەت زور تۆمۈر پارچىلىرى ۋىرىلىپ ئارقا - ئارقىدىن يەرگە چۈشۈۋاتاتتى. ئاسمان خۇددى قارا يامغۇر يېغىشتىن ئىلگىرىكىدەك قاپقاراڭغۇ ئىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى پارتلىغاندا، كۆكۈچ نۇرلار ھەر تەرەپكە چېچىلاتتى. زېمىن لەرزىگە كېلىپ، سىلكىنىپ تىترىمەكتە ئىدى. چەكسىز كەڭ ئاسمان خۇددى دېڭىزدەك چايقالماقتا ئىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە كۈچلۈك پارتلاش ساداسى ياڭرىماقتا ئىدى. كۈنپېتىش تەرەپتە ئوقلار ۋىزىلداپ ئۇچۇپ يۇرەتتى. كۆتۈرۈلگەن ئىس - تۈتەكلەر پارتلاش سادالىرى ئىچىدە يەر يۈزىگە يېيىلىۋاتاتتى.

توپ ئوقلىرىنىڭ زەربىسىدە پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان ئۆيلەر-نىڭ خىش - كېسەكلىرى چۈل - چۈل بولۇپ دۆۋىلىشىپ كەتكە-ندى. كۈل رەڭ چاڭ - توزان بۇ ۋەيرانچىلىقنى قاپلىۋالغاندى. پاچاقلىنىپ كەتكەن ۋەيرانچىلىقنىڭ ئاستىدىن بىرسى — پۈقرا بولسا كېرەك — ئاران ئۆمىلەپ چىقىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ھەممە يېرى تىتما - تالاڭ بولۇپ كەتكەن، ئۇ ھەدەپ داد - پەرياد كۆتۈرەتتى. قۇيۇلۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن مەڭزىگە قان ئاقاتتى. ئۇ بوينىنى قىسىۋېلىپ، ئۆلۈكتەك قارىيىپ كەتكەن لەۋلىرىنى

---

① شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى.

كېرىپ ۋارقىرايتتى:

— ۋاي! - ۋاي - يەي! ۋاي! - ۋاي - يەي!...

ئۇنىڭ يوتىسىدىن ئۇزۇلۇپ، بىر پارچە سىڭىرغا ئىلىنىپ قالغان بىر پۇتى كۆيگەن ئىشتىنىنىڭ پاچاق تەرىپى ئۇستىدە توغرىسىغا سوزۇلۇپ قالغانىدى. يەنە بىر پۇتى تامامەن يوق ئىدى. ئۇ قوللىرىنى ناھايىتى تەسلىكتە مىدىرلىتىپ ئۆمىلەيتى، بالىدەك بوغۇلۇپ چىرقىرايتتى. توساتتىن ئۇنىڭ ئۆنى ئۆچتى ۋە ئاتنىڭ قىغى بىلەن خىش - كېسەك پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان قاتتىق يەرگە يۈزىنى ياققان پېتى يېتىپ قالدى...

پارتلاش ساداسى سەل بېسىقتى، تامنىڭ بۇلۇڭىغا تىقىلىۋىلىپ، جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ياتقان بىرسى بېشىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۈياق - بۇياققا قارىدى.

— چۇڭ - چۇڭ - گۇم - باك!...

بايىقىدىنمۇ دەھشەتلىك پارتلاش يۈز بېرىپ، ئۇنى تامنىڭ تۇڭىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈپ يىراقتا ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىۋەتتى. خىش پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. ئۇنىڭ قورسىقىدىن چۇڭ ئۇلۇپ چىققان ئۇچەي - باغرى ئالا - يېشىل رەڭدە پارقىراپ تۇراتتى. چىرمىشىپ كەتكەن ئۇچەينىڭ بىر ئۇچى توپا بىلەن تېزەك ئارىسىدا يىلاندەك سوزۇلۇپ كەتكەنىدى. ھېلىقى بىچارە جان ئۇزۇش ئالدىدا، قولىنى يېنىغا قويۇپ، گويا ئۇچەي - باغرىنى يىغىشتۇرۇۋالماقچى بولغاندەك بولاتتى. ئۇ توساتتىن ئاسمانغا قارىماقچى بولۇپ بېشىنى ئېگىز كۆتۈردى - يۇ، ئەمما ئارقىدىنلا گەدىنى شىللىققىدە ئىككى تاغىقى ئوتتۇرىسىغا ئۇرۇلدى. ئۇ جان تالىشىپ ھەدەپ خىرقىرايتتى!...

سېپىلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئۇچ غۇلاچ كەڭلىكتە يوغان بىر يوچۇق ئېچىلدى. لېيۇ جىڭتاڭ تەن باسۇيگە دەرھال ئۇچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى، يەنە بىر سەركەردە — تەن شاڭلىيەن بىلەن باش بۇغ سۇ يۈەنخىڭ

قاتارلىقلارغا ئۈچ بۆلۈك چېرىكنى باشلاپ، يەنە بىر يوچۇقتىن قەلئە ئىچىگە بۆسۈپ كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۆزى قەلئەنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر ئېگىزلىكتە تۇرۇپ، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلدى.

سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 28 ـ كۈنى[1]تاڭ سەھەردە، سېپىلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن يەنە ئالتە غۇلاچ كەڭلىكتە بىر يوچۇق ئېچىلدى. قارا چېرىكلەردىن تەن شىنديەن، تەن خېيى قاتارلىقلار پىداكارلار سېپىنى باشلاپ، پارتلاتقۇچ دورا بولاقلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان مۇداپىئەچىلەرنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كىردى. دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى جاھاننى قاپلىدى.

ئۈچ بۆلۈك مانجۇ قوشۇنىدىن ھاسىل بولغان مۇھاسىرە چەمبىرىكى قەلئەدىكىلەرنى خۇددى كالىنىڭ بەدىنىنى چىرمىۋالغان زەھەرلىك يىلاندەك بارغانسېرى چىڭ قىسماقتا ئىدى. قورااللار قىرغىن قىلىشقا، قىلىچلار ۋالىلداشقا، نەيزىلەر سانجىلىشقا، پالتىلار چېپىلىشقا باشلىدى. قەلئەدىكىلەر خۇددى ئورماندا دەرەخلەر كېسىلگەندەك، بىر ـ بىرلەپ ئۇرۇپ يىقىتىلدى. ئۇلار ئۈندىمەي، جىمجىتلا، ھەيۋەتلىك ۋە باتۇرانە ھالدا ئۆلمەكتە ئىدى. ئوقلار پاراسلاپ ئېتىلاتتى. بەزى ئوقلار ۋىڭىلدىغىنىچە ئۆتۈپ كېتەتتى. بەزى ئوقلار نەرسىلەرگە تاراسلاپ تېگەتتى. قارا چېرىكلەر سەردارلىرىنىڭ ئارقىسىدىن سېپىلنىڭ يوچۇقلىرىدىن توختاۋسىز سەلدەك تەۋرەپ كىرىشمەكتە ئىدى. مىلتىقلاردىن چىققان قويۇق ئىس ـ تۈتەكلەر ئىچىدە سەرۋازلارنىڭ بەزىلىرى قورااللىرىنى تاشلاپ، ئىستىھكاملارنىڭ ئارقىسىدىن قولىنى كۆتۈرۈشۈپ چىقىشتى. يەنە بەزىلىرى قاياققىدۇر يۈگۈرۈشۈپ قېچىشتى. ئاتلىق بىر پەنساد كوچىدا چىلان تۇرۇق يۇلتۇز ئارغى-

---

[1] شەمسىيە 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

مىقىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ يۈرەتتى. ئۇ گۈمۈدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى ئەزىمقۇل ئىدى. لېكىن ئۇ ئاتىنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتمىغاچقا، ناھايىتى تېز ۋە غەلىتە ھالدا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە، بىردەمنىڭ ئىچىدە ئىگەرنىڭ بىر تەرىپىگە سۈرۈلۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئېتى تاڭ نۇرىدا تۇتەپ ئىس چىقىرىپ تۇرغان بىر توغرى ياغاچنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىردىنلا توختاپ قېلىۋىدى، ئۇ يەرگە ناھايىتى قاتتىق يىقىلىپ چۈشتى. مانجۇلار ئۇنىڭ قول - پۇتلىرىنىڭ قاتتىق تارتىشىپ تىترەۋاتقانلىقىنى كۆردى. بىراق، ئۇنىڭ بېشى زادىلا قىمىرلىمايتتى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ بېشىنىڭ سۆڭىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ئادىتىـى بـويىچە، ئالدىغا ئـۇچـرىغانلىكـى سەرۋاز - يىگىتلـەرنى، مەيلـى قـورالسىز، مەيلـى تەسلىم بـولغان بـولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنى چـۆپنى ئـورۇغاندەك قـىرىپ ماڭماقتا ئىدى...

بىر كېچە - كۈندۈز قانات يايغان دەھشەتلىك كوچا ئۇرۇشىدا، مانجۇلار بەي يەنخۇنىڭ گۈمۈدىنى ساقلاپ ياتقان ئالتە مىڭ دەك سەرۋاز - يىگىتلىرىنى پاك - پاكىز يوقىتىپ، ئىككى يۈزدەك جەڭ ئېتىنى، زور مىقدارىدىكى قورال - ياراق، ئوق - دورا قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى غەنىيمەت ئالدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم توسالغۇ — گۈمۈدى قەلئەسى ئاخىرى مانجۇلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

گۈمۈدى قەلئەسى ئىشغال قىلىنغاندا، ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمىبېگى ما رېنىدېنىڭ ئەمىر لەشكەر، گۈمۈدى قەلئەسىنىڭ قەلئە بېگى ئەزىمقۇل پەنسادقا يازغان بىر پارچە خېتى مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى.

«... ئۇرۇمچىدىكى كارغا يارايدىغان سەرۋاز - يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئەۋەتىلدى، — دېيىلگەنىدى بۇ خەتتە، — ھازىر

ئۇچ قورغاندا[1] ھېچقانچىلىك لەشكەر قالمىدى. ماناس تەرەپتىن كېلىدىغان ھىماتچى لەشكەرلەر تېخىچىلا يېتىپ كېلەلمەيۋاتىدۇ. ئەسىر ئىسلام كورلىدىن ماڭغۇزماقچى بولغان لەشكەرلەرنى نەمىشقىدۇر ماڭغۇزماپتۇ. گۈمۈدىنى ساقلىيالىساڭلار ساقلارسىلەر، مۇبادا ساقلىيالمايدىغاندەك بولساڭلار، دەرھال ئۇرۇمچىگە چېكىنىڭلار. ھازىرقى ئەھۋالدا، پۈتۈن كۈچنى ئۇرۇمچىگە توپلاپ، بۇ يەرنى ساقلاش ھەممىدىن مۇھىم ئىش بولۇپ قالدى...»

لېۋۇ جىڭتاڭ ما رېندېنىڭ خېتىدىن ئۇرۇمچىنىڭ بوش قالغانلىقىنى بىلدى ـ دە، تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقماقچى بولۇپ، بىر بۆلۈك لەشكەرنى گۈمۈدىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى قالغان لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۇرۇمچىگە تېگىش قىلماقچى بولدى. سۈمبۇلە ئېيىنىڭ 29 ـ كۈنى[2] ئېغىر يانتۇدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقىپ، تاڭ سەھەردە لومەنچىڭ ئەتراپىدا پەيدا بولدى.

بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى گۈمۈدىدا ئەجەللىك زەربە يېگەندىن كېيىن «ئوقيادىن ئۇركىگەن قۇش» قا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇ، رۇمچىدىكىلەر مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇنچىۋالا تېز يېتىپ كېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان بولغاچقا، زەمبىرەك ئاۋازلىرىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا، قورغاننى تاشلاپ، توقسۇن تەرەپكە قاراپ چېكىنىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇمچىمۇ ئازلا ئەجرە ھېسابىغا مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

لېۋۇ جىڭتاڭ ئوردىگاھىنى ئۇرۇمچىدىكى خۇڭمياۋزى دېگەن قورغانغا قۇرغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قوشۇنلاردىكى چېرىكلەرنىڭ تالاپەت ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە

---

① ئۇچ قورغان — ئۇرۇمچىدىكى لومەنچىڭ، خۇڭمياۋزى ۋە خاڭچىڭ قورغانلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② سەمىشىيە 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

سالدى ۋە جاڭ ياۋدىن شىشۇر تۇزى جېڭىنىڭ تەپسىلاتىنى ئۇقۇشتى.

— زۇڭتۇڭ دارېنغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى جاڭ ياۋ جەڭنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، — تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن دارېن لەشكەرگاھىنى زادى گەپ يېمەي چوڭ يولدىن يىراق بىر تۆپىلىكنىڭ كەينىگە قۇردى. ھېلىمۇ قوشۇنلىرىمىز خۇاڭتىيەنگە ۋاقتىدا تېگىش قىلدى. بولمىغان بولسا، بىز لوپاشانىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قېرىلىپ تۇگىگەن بولاتتۇق.

— زودارېن «جىن شۇن قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان نان قېپى، قوۋۇقتىن چىققىنى بىلەنمۇ كارغا يارىمايدۇ، ئىش بۇزىدۇ، سۇپۇرگە زىيانكەش» دېسە، مەن تازا ئىشەنمەپتىكەنمەن، — دېدى لېيۇ جېڭتاڭ كۈلۈپ، — ئەسلىدىغۇ ئۇرۇشقا يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەردىن باشقىسى يارىمايدۇ. سېرىق تۇغلۇق قوشۇنىدىكى مانجۇ يېڭى، شىبە يېڭى، سۇلۇن يېڭى ۋە چاخار، قالماق يېڭىلىرىدىكى چېرىكلەر سەلتەنەتىمىزنىڭ يىلتىزىنى شوراپ قۇرۇتىدىغان ئاق نانچى بىر نېمىلەر. ئۇلارنى ساقچىلىققىلا قويۇش كېرەك. ئۇرۇشقا سالسا كارغا كەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئىشقا دىققەت قىلسام بولغۇدەك!

— زۇڭتۇڭ دارېننىڭ سۆزى ئاقىلانە گەپ بولدى، — دەپ لوقما تاشلىدى بايا تىن بۇ مۇھاكىمىلەرگە قاتناشماي جىم ئولتۇرغان جۇ خۇەن ھەزرەت، — بىراق...

— خوش، جانابىي مۇشاۋىر ھەزرەتنىڭ قانداق ئاقىلانە مەسلىھەتى بارکىن؟ بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ دانا پىكىرلىرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

— چوڭ دۇشمەن ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. مېنىڭچە، ئىناقلىقنى، ئىتتىپاقلىقنى تەكىتلەش ھەممىدىن مۇھىم. ئەمدى ئەجىر - تۆھپە مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنى كېيىنچە مۇھاكىمە قىلغىنىمىز تۈزۈك.

— ھەزرەتلىرى، سىلە كۆپنى كۆرگەن، بىلىدىغانلىرىمۇ كۆپ. سەۋەنلىكلىرىمىزنى ئايماي كۆرسىتىپ، ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغايلا!

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دەپ تۇزۇت قىلدى جۆ خوجا ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، — سىلى دانا، سىلى ئاقىل، باشقىچە ئويلاپ قالمىسىلا زۇكۇتۇك دارىن.

— ھەرگىز تۇزۇت قىلمىسىلا، مۇشاۋىرىم، — دېدى لىيۇ جىڭتاك، — لوپاشانىڭ قوشۇنلىرى گۈمۈدى ئۇرۇشىدا ھالىدىن كەتتى. ئەمدى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئوكۇشۇپلىشقا يەنە خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. مەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، لەشكەرلىرىمىزنى تەرتىپكە سېلىپ، تولۇقلىۋالساقمىكىن دېگەن ئويغا كېلىۋاتىمەن.

— بۇ ئويلىرى زو دارىن بىكىتىپ بەرگەن «ئاستا ئىلگىرىلەش، تېز تېگىش قىلىش» دېگەن قائىدىگە ئۇيغۇن.

— مەن ئەسلىدە گۈمۈدىنىڭ قەلئە بېگى ما مىڭدىن بەك ئەندىشە قىلاتتىم. چۈنكى، لوپاشانىڭ سەركەردىلىرى ئىچىدە ئاشۇلا ھەربىي ئىلىمگە توشقان، ئەلەمگىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھىر سەركەردە ھېسابلىناتتى. كىچىككىنە بىر ھىيلە ئىشلىتىپلا، ئۇنى لوپاشانىڭ قولى ئارقىلىق ئارىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاشقا مۇۋاپىق بولدۇم.

— ھەببەللى، ئۇرۇشتا ھەمىشەم لەشكەرلا ئىشلىتىمەن دېگىلى بولمايدۇ. بەزىدە ھىيلە ـ پەنت ئىشلىتىپمۇ ئاز ئەجىر ھېسابىغا كۆپ تۆھپە يارىتقىلى بولىدۇ. مېنىڭچە، لوپاشا بىلەن بەي يەنخۇ تۆڭگانىينىڭ ئارىسى ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم بولۇشى ناتايىن. دۇشمەنلەر ئارىسىدىكى ئىختىلاپ ـ نىزاھلارمۇ بىزگە ئىتتىپاقداش بولالايدۇ. مەن بۇددا نوملىرىدىن مۇنداق بىر ئىبرەتلىك ھېكايەتنى ئوقۇغانىدىم.

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

«. . . ئاجانتا شەھىرىدە[1] دەپ ھېكايە قىلدى مۇشاۋىر جۆخۇەن ھەزرەت، — بىر براخمان بار ئىكەن. ئۇ ناھايىتى پاك تەبىئەتلىك كىشى ئىكەن. ئۇ دۇنيانىڭ بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنىڭ غۇبارىدىن ئېتەك قېقىپ، پۈتۈن نىيەت ـ ئىقبالىنى بۇددا‌غا ئىبادەت قىلىشقا بېغىشلىغانىكەن. چۈنكى ئۇ مەئىشەت بىلەن مال ـ دۇنيانىڭ رەنج ـ مېھنەت ۋە بالا ـ قازا ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغاد‌لىقىنى بىلىدىكەن.

بىر كۈنى بىر ئىخلاسمەن ئۇنىڭغا بىر سۈتلۈك ئۆچكە ئېلىپ كەپتۇ. بىر ئوغرى ئۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆچكىنى كۆزلەپ، كېچىسى براخمانىنىڭ ئىبادەتخانىسىغا مېڭىپتۇ. يولدا كېتىۋاتسا، ئالۋاستى ئادەم سىياقىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بوپتۇ.

— سەن كىم؟ نەگە بارىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغرى ئۇنىڭدىن.

— مەن ئالۋاستى، براخمانىنى ئۆلتۈرگىلى بارىمەن، — دەپتۇ ئالۋاستى.

— ئۇنى نېمىشقا ئۆلتۈرىسەن؟

— بۇ براخمانىنىڭ تائەت ـ ئىبادىتى بىلەن ھەممە كىشى توۋا قىلىپ، بۇددا‌غا تېۋىنىپ، دىيانەت ـ ساخاۋەت يولىنى تۇتىدىغان بولۇپ كەتتى. مېنىڭ ئېزىتقۇلۇقۇمنىڭ بازىرى كاسات بولۇپ قالدى. مەنغۇ ئۆز ھالىمنى ساقلا سۆزلەپ بەردىم. سەنمۇ ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىڭنى ۋە نېمە ۋەجىدىن ئۆيدىن چىققانلىقىڭنى سۆزلەپ بەرمەمسەن؟

— مەن ئوغرى ـ قاراقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ئادەممەن. خالايىقنىڭ مېلىنى گاھى پىنھاندا، گاھى ئاشكارا ئېلىۋېلىپ، كۆڭلىگە ھەسرەت ئوتىدىن داغ سالىمەن. براخمانىنىڭ سېمىز ۋە

---

① ئاجانتا — قەدىمكى ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھىنىڭ بىرىدىن بىرى. ساكيامۇنى شۇ يەردە نوم سۆزلىگەن ئىمىش.

سۈتلۈك بىر ئۆچكىسى بار ئىكەن دەپ ئاڭلىدىم. بۈگۈن شۇنى ئېلىپ، مەئىشتىمگە سەرپ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمەن.

— سەن مېنىڭ جېنىم ئىكەنسەن، — دەپتۇ ئالۋاستى، — تەكرىمگە شۈكرى، ئارىمىزدا ئوخشاشلىق بار ئىكەن. ئىككىمىز بىر كىشىنى قەستلەپ كېتىۋېتىپتىمىز. ئۇنداق بولسا، ئىككىمىز بىرلىكتە براخمانىڭ ئىستىقامەتگاھىغا بارايلۇق.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ، ئۇ يەرگە بارغاندا، براخمان ئىبادىتىنى تۈگىتىپ، ئۇخلاپ قالغانىكەن. ئوغرى كۆڭلىدە: «ئەگەر مەندىن بۇرۇن ئالۋاستى ئۇنى ئۆلتۈرگىلى كىرسە، براخمان تۈيۇپ قېلىپ داد ـ پەريات كۆتۈرۈشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا مەن ئۆچكىنى ئالالماي قالىمەن» دەپ ئويلاپتۇ. ئالۋاستى بولسا: «ئەگەر ئوغرى بۇرۇنراق ئۆچكىنى ئالىدىغان بولسا، ئەلۋەتتە ئىشكىنى ئاچىدۇ. ئۇ چاغدا براخمان ئويغىنىپ قالسا، مەن ئۇنى ئۆلتۈرەلمەي قالىمەن» دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئوغرىغا:

— ھەي بۇرادەر، ئازراق تەخىر قىل، مەن براخماننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ساڭا ئۆچكىنى ئېلىش ئاسان بولىدۇ، — دەپتۇ.

— ياق، ئاۋۋال مەن ئۆچكىنى ئېلىۋالاي، ئاندىن كېيىن سەن ئىشىڭغا قەدەم قويغىن، — دەپتۇ ئوغرى.

ئۇلار شۇنداق تالاش ـ تارتىش قىلىۋەرگەندىن كېيىن، ئوغرى:

— ھەي براخمان، بۇ يەردە بىر ئالۋاستى سېنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ، — دەپ توۋلاپتۇ.

— ئاگاھ بول، ئۆچكەڭگە ئوغرى كەلدى، — ئالۋاستىمۇ ۋارقىراپتۇ.

براخمان بۇلارنىڭ غەۋغاسىدىن ئويغىنىپ داد ـ پەريات كۆتۈرگەنىكەن، ھەممە قوشۇنلىرى پەيدا بوپتۇ. بايىقى ئىككىسى قېچىپ كېتىپتۇ. براخمانىڭ جېنى ۋە مېلى دۈشمەنلىرىنىڭ

ئىختىلاپى تۈپەيلىدىن ئامان قاپتۇ. . . »

— بۇ مىسالنى شۇنىڭ ئۈچۈن ھېكايەت قىلدىمكى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۆ خۇەن ھەزرەت، — سىلى زۇكتۇڭ دارېن، خاقانلىقىمىزنىڭ ئۇلۇغۋار ۋەزىپىسىنى زىممىلىرىگە ئالغان ئادەم. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئىشتا ئېھتىيات قىلماقلىرى مۇھىمدۇر. چۈنكى، جاھاندىكى ھەممە ئىشلار تەقدىرگە مۇۋاپىق بولىدۇ. ئۇنى ياكى ئىلگىرى - كېيىن، ياكى ئاز - كۆپ قىلغىلى بولمايدۇ. بىر كىمنىڭ نام - ئەمالىغا سائادەتمەنلىك سۈپىتى پۈتۈلگەنلىكى ياكى شۇملۇق سەھىپىسى يېزىلغانلىقىنى بىر تەكرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، ئېھتىيات شەرتىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئازماسلىق ھەممە كىشى ئۈچۈن زۆرۈرۇر-دۇر. ھەرقانداق بىر كىشى ئۆزىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرى ھەقىقىدە ئۆزىدىن كەم دېگەندە ئۇچ قېتىم سوراپ بېقىشى لازىم. ئالدى بىلەن، بۇ ئىشىم توغرىمۇ - يوق؟ دەپ قولىنى يۈرىكىگە سېلىپ سوراپ باقسۇن. ئۇنىڭدىن بىر قەرنە ئۆتكەندىن كېيىن، مۇشۇ ئىشىم ئۈچۈن كىشىلەر مېنى كەينىمدىن تىللامىدۇ - يوق؟ دەپ ئېيتالايدىغان بولسۇن. جان ئامانىتىنى تاپشۇرىدىغان ۋاقىتتا مەشھەرگاھقا بارغاندا، تەكرىم ئالدىدا تىلىم كۆيەمدۇ - يوق؟ دېيەلەيدىغان بولسۇن! شۇنداق قىلالىغانلارلا ئۇلۇغلۇق تەختىدە ئولتۇرالايدۇ. تارىخ ئالدىدا مەغرۇر بولۇپ، تەنە قىلغۇچىلارنىڭ تەنىسىدىن يىراق بولالايدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغلار مۇشۇنداق دېگەندىكەن: «نەپ ئالغىلى بولمايدىغان مال ماللارنىڭ ئەڭ ئەسكىسىدۇر. يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىدا غاپىل ھۆكۈمران ئەڭ ئوسال ھۆكۈمراندۇر. زۆرۈرىيەت ۋە قىيىنچىلىق چاغلىرىدا دوستىدىن يۈز ئۆرىگۈچىلەر دوستلار ئىچىدە ئەڭ پەس ۋە ئەڭ يامىنىدۇر. ئۆز ئېرىنگە قارا سانايدىغان خوتۇن، خوتۇن خەقنىڭ ئەڭ ئەسكىسىدۇر. ئاتا - ئانىسىغا يانغان پەرزەنتلەرنىڭ يامانراقى-

دۇر. ئەمىلىك بولمىغان يۇرت يۇرتلارنىڭ ئەڭ ۋەيرانىسى-
دۇر. سۆھبەتلەشكۈچىلەرنىڭ كۆڭلى ساپ بولمىغان ئولتۇرۇشى
سۆھبەتلەرنىڭ ئەڭ ناخۇشراقىدۇر! . . . . »

نەزمە:

خورازلار سوقۇشتا بولسىمۇ چاققان،
مىس تىرناق لاچىنغا قاچان جەڭ ئاچقان؟
مۇشۇك شىر بولىدۇ چاشقان تۇتۇشتا،
لېكىن ئۇ يولۋاسنىڭ ئالدىدا چاشقان.

— شەيخ سەئىدى

ئىككىنچى باب

خۇڭمياۋزى

«غەزەپ بىلەن قولىنى دەرھال قىلىچقا ئۇزاتقانلار قولىنىڭ كەينىنى پۇشايمان بىلەن چىشلەيدۇ.»

— بابۇر

مىلادى 1876 - يىلى كەچكۈز پەسلى.

كەچكۈز كۈنلىرى ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى خۇڭمياۋزى بۇتخانىسىنىڭ[1] ئارقا سەيناسىدىكى قارىياغاچنىڭ يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۈپ، هويلىنىڭ ئىچى قاقاسلىشىپ كەتكەن، كۈزنىڭ ئىزغىرىن شامالىلىرى هۇۋۇلداپ ئۇچۇپ تۇراتتى. بۇ هالەت ئادەمگە بىرخىل كۆڭۈلسىزلىك هېس قىلدۇراتتى.

بۇتخانىنىڭ ئالدى سەيناسىدا ئۆسكەن شۇۋاقلار قۇرۇپ كەتكەن. تامنىڭ ئارقىسىدىكى قېلىن ئۆسكەن ئوت - چۆپلەرمۇ سارغىيىپ قاخشال بولۇپ قالغان ۋە ئاق قىراۋ بىلەن قاپلانغاندىدى.

خۇڭمياۋزى بۇتخانىسى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. بۇ يەر ئىلگىرى ئۇزۇلمەي كۈجە - ئىسرىق سېلىنىپ تۇرۇلىدىغان

---

① ئۇرۇمچىدىكى بۇتخانىلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. ئىورنى هازىرقى «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. تارىختا ئۇرۇمچىمۇ شۇ بۇتخانىنىڭ نامى بىلەن «خۇڭمياۋزى» دەپ ئاتالغان.

ئاۋات بىر جاي بولسىمۇ، لېكىن بەدۆلەت ئۇرۇمچىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يەرنى ئۆزىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى مەركىزي جەبخانىسى قىلىۋالغان بولغاچقا، تولىمۇ چۆللىشىپ كەتكەنىدى. بۇتخانىنىڭ ئىچىدە غۇرقىراپ شامال ئۇچۇپ تۇراتتى. ئاسمان مالائىكلىرىنىڭ نەسەپ تاختىلىرى يالتاڭ هالدا ئىلاھ تەكچىسىدە چۇقچىيىشىپ تۇراتتى. ئىسلىشىپ قارىداپ كەتكەن پەردىنىڭ بىر بۇرجىكىلا ئېسىلىپ ساڭگىلاپ تۇراتتى. تامدا: «ئۆزۇڭنى تۇت، ئەدەپكە قايت»، «دۇنيا تىلاۋەتكىلار ئىجاۋەت بولغاي» دېگەنگە ئوخشاش هۆسنخەتلەر يېزىلغان رامكىلار قىڭغىر ـ سىڭغىر ئېسىقلىق تۇراتتى. بىر پۇتى يوق شىرەنىڭ ئۇستىدىكى تاش ئىسرىقداندا، بىر تال كۆجە بىقىسىپ يېنىپ ئىس چىقىرىپ تۇراتتى. شامدان يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككى پارچە تۇرۇپ چامغۇر دۇم قويۇلغان هەمدە ئۇنىڭغا كۆيۈپ بولغان ئىككى دانە شامنىڭ قالدۇقى سانجىپ قويۇلغانىدى. ئىچىگە بىرتال سېرىق جۇخۇار گۈلى چىلانغان پاكار هەم قورساقلىق بىر پۇچۇق لوڭقا شىرەنىڭ قاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى.

گۈمۈدى ئۇرۇشىدىن كېيىن، بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچىنى ساقلاۋاتقان قوشۇنلىرى ئانچە بەك قارشىلىق كۆرسەتمەيلا تەسلىم بولدى. لېيۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ ئوردۇگاهىنى بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كاتتا قورغانلىرىدىن بىرى بولغان بۇ خۇڭمياۋزىغا قۇرغانىدى. ئۇ لەشكىرىي ئىشلارنى دىتلەپ بولغۇچە، ئۇرۇمچىنىڭ قىشنىڭ دەسلەپكى قارلىرى يېغىپ، يەر ـ جاهاننى ئاپئاق لىباس بىلەن پۈركىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ ئەتراپلاردىكى ئاخىرقى كۇچلۇك قورغانلىرىدىن بىرى بولغان ماناس قەلئەسىنىڭ جەن شۇننىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قورشۇۋلىنىغانلىقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرۇش ئاساسىي جەهەتتىن ئاياقلىشىپ قالدى. ماناس قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشىمۇ بىرنەچچە كۈن

لۇكلا ئىش بولۇپ قالدى. شۇڭا، ليۇ جىڭتاڭ ئۇرۇشنىڭ ئارد-
سال ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ،
دەم ئالدۇرۇپ تولۇقلاش قارارىغا كەلگەنىدى. لەشكىرىي قائىدە
بويىچە قىش - قۇرۇمدا ھەربىي ئىشلار ئاساسەن توختايتتى.
شۇڭا، ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ ئىرادىسىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، سەر-
كەردە - سەردارلىرىنى باشلاپ، بۇ كونا بۇتخانىغا كەلدى ۋە ئاتا -
بوۋىلىرىنىڭ ھەققىگە، ئۇرۇشتا ئۆلگەن سەردار - چېرىكلەرنىڭ
روھىغا ئاتاپ كۈجە كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق سېلىپ، كاتتا دۇئا -
تىلاۋەت ئۆتكۈزمەكچى بولدى.

بۇتخانىنىڭ شەيخى يوق ئىدى. شۇڭا، بۇتقا تەزىم قىلىپ
باش ئۇرۇش مۇراسىمىغا مۇشاۋىر چۆ خۇەن ھەزرەت رىياسەتچە-
لىك قىلدى. . .

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خۇڭمياۋزىدىكى ئوردۇگا-
ھىدا سەردارلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. بۇ سۆھبەتتە
تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇنمۇ بار ئىدى. سۆز
ئارىسىدا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنغارى جاڭ ياۋ:

— مۇشاۋىر ئەزەم، ئاڭلىشىمچە، ئۆزلىرىنى ماھىر مۇئەب-
بىر[1] دەپ ئاڭلايمىز. ئەمما، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مۇئەببىرلىك-
تىن سۆز ئاچقانلىرىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىدۇق. بۇ نېمە ۋەجە-
دىندۇر؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— ماھىر مۇئەببىرلەر ئادەتتە مۇئەببىرلىكتىن ئوڭاي ئې-
غىز ئاچمايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى جۆ خۇەن ھەزرەت كۈلۈپ

---

① مۇئەببىر — چۈشكە تەبىر ئېيتقۇچى، چۈش ئۆرىگۈچى.

تۇرۇپ.

لیۇ جىڭتاڭ كۆلۈپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى ۋە:

— مۇشاۋىر، سۆزىڭىز ناھايىتى مەنالىق ھەم قىسقا بولدى، — دېدى ۋە يەنە: — ماڭا بىر رەم ئېچىپ باقسىڭىز، چۈشۈمدە ھەمىشەم ئېشەككە مىنىپ چۈشەيمەن. بىرنەچچە رو چىۋىنلارنىڭ ئېشەكـ نىڭ بۇرنىغا كىرىۋېلىپ، خاپا قىلىۋاتقانلىقىنىلا كۆرىمەن. بۇ نېمىنىڭ سۇرى؟

— زۇڭتۇڭ دارېن، سىلە خان مۇپەتتىش، جۇڭتاڭ[1] دارېنغا ھەمدەملەشكەندە، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي ـ تېنىمەي تۇرۇپ، — ئىنتايىن كەمتەر، ئىتائەتمەن، باھادىر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، كۆپ مەرتىپەتتىن بەھرىمەن بولغانىدىلە. ئەلھال، مەنسەپلىرى ئۆسۈپ، ئۈچىنچى روتبىرىكى مەرتىۋە ئورۇنغا مۇشەررەپ بولدىـ لا. ھالا بۇگۈن كۈچ ـ قۇۋۋەتلىرى زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرـ مەكتە، سۇر ـ ھەيۋەتلىرىدىن ئاسىي قاراقچىلار قورقۇپ دىر ـ دىر تىترەشمەكتە! ۋەللاھەمكى، ئېشەك — بەخت ـ تەلەيگە بىشارەتتۇر! ئېشەكنىڭ ئىككى قولىقى ئېگىز تاغقا دالالەتتۇر! تاغ ئېگىز ئەمما خەتەرلىك ئەمەس. بىراق، ئېگىز تاغقا يالغۇز چىقىش ئانچە بىخەتەر ئىشمۇ ئەمەس.

لیۇ جىڭتاڭ ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى چىرماپ كېلىۋاتقان بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەر ئۈستىدە مۇشاۋىرنىڭ قارىشىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى ـ دە:

---

① جۇڭتاڭ（中堂）— «باش ۋەزىر»، «يارغۇچى»، «بۇيرۇق» دېگەن مەنىدە. بۇ يەردە زوزۇڭتاڭنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مانجۇ ئوردىـ سىنىڭ دارىلئۇلۇم ئۆلىماسى ئىدى. دارىلئۇلۇم ئۆلىماسىنىڭ ئىشخانىسى قارا دۇۋانىنىڭ ئوڭ قول ۋە سول قول دۇۋانبېگىنىڭ ئىشخانىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، «جۇڭتاڭ» (ئوتتۇرا زال) دەپ ئاتالغان.

— هەزرىتىم، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىي مۇ-
سۇلمان قاراقچىلار ئاساسەن تىنجىتىلىپ بولۇندى. ماناس قەلئە-
سىنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كەلسەك، — دېدى ئۇ جىن شۇنگە
مەنسىتمىگەن نەزەردە قاراپ قويۇپ، — خۇيۇ دارېن[1]: «ماناس
قەلئەسى قانچىلىك قەلئە ئىدى. ئۆزۈم تەنها تارتىۋالالايمەن» دەپ
مەيدىسىگە مۇشتلاۋاتىدۇ. شۇنداقمۇ بولسۇن، دەيلۇق. ماناس
قەلئەسى بەربىر ئوچۇمىمىزدىكى تېرىق، تورىمىزدىكى بېلىق
بولۇپ قالدى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇل-
مان شەھىرىنى تارتىۋېلىش — خانىنىڭ ئادالەتپەرۋەر ئۇلۇغ قو-
شۇنىنىڭ ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مۇشەققەتلىك ۋەزىپە بولۇپ سانىلى-
دۇ. هەزرىتىم، ئۆزلىرىنىڭ بۇ هەقتىكى دانا قاراشلىرى قاندەق
بولسۇن؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى بىرنەچىدىن جەڭنامىلەر-
نى كۆپ ئوقۇمىغان، مۇھاربىيە ئىشلىرىدىن تولۇق خەۋەردار
ئەمەسمەن. ئىككىنەچىدىن، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ
ئىشىغا كەلسەك. . .

— قۇرۇپ كەتسۇن بۇ ئاسىيلار يۇرتى، — دەپ ئۇنىڭ
سۆزىنى بولدى جىن شۇن قوپاللىق بىلەن، — بۇ يەردە بىرەر
ئادەمنۇ سېنىڭ سۆزۈڭنى چۈشەنمەيدۇ. سەنمۇ ئۇلارنىڭ سۆزىنى
چۈشەنمەيسەن. خۇددى دوزاخنىڭ ئۆزى!

— ئۇنداق دېمەڭ، خۇيۇ دارېن، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى
جۆ خۇەن هەزرەت ئۇنىڭ سۆزىگە، — چەنتۇلار يۇرتى گۈزەل
ئۆلكە، بۇ ئۆلكىدە ياشايدىغان چەنتۇ خەلقى ئۇلۇغ خەلق. تارىختا
ئۇلارنىڭ باتۇر ئاتا ـ بوۋىلىرى بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزغا كۆپ
قېتىم ياردەم قولىنى سۇنۇپ، بىزنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇ-
رۇپ قويغان. مەسىلەن، تېخىنباۋ يىللىرى يۈز بەرگەن «ئەن ـ

[1] خۇيۇ — جىن شۇنىنىڭ يەنە بىر نامى.

شى» توپلىنىدا، ئۇيغۇر خاقانلىرى بىزگە يارەدەم قىلغان.[1] مۇبادا بۇ گۇزەل ئۆلكە بولمىغان بولسا، مۇبادا بۇ ئۇلۇغ خەلق بولمىغان بولسا، سىز بىلەن بىز بۇ يەردە ئولتۇرمىغان بولاتتۇق.

ئاۋاق جىن شۇن ئۇنىڭغا ئىنچىكە چىرقىراق ئاۋازى بىلەن قارشى ئىنكاس بىلدۇردى...

جىن شۇن ئەسلىدە باريكۆلنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ئىدى. مانجۇ ئىستىبداتچىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقى خەلق ئىسيانلىرىدا

---

① بۇ يەردە تاڭ ئىمپېراتورلىقىنىڭ تەيەنباۋ 14 ـ يىلى (مىلادى 755 ـ يىلى) يۈز بەرگەن ئەنلۇشەن (ئۆڭلۇك) شى سىمىن (سۇيگىن) توپلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مىلادى 755 ـ يىلى، تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 14 ـ يىلى. تاڭ سۇلالىسىدا، «ئۆڭلۇك ـ سۇيگىن توپلىڭى» يۈز بېرىپ، توپلاڭچى قوشۇن لۇياڭنى بېسىۋالدى ھەمدە تاڭ ئىمپېراتورلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلدى. دۆلەت قالايمىقانلىشىپ، ھاكىمىيەت خەۋپ ئىچىدە قالدى. خان تاڭ شۇەنزۇڭ پايتەختىنى تاشلاپ، سىچۇەنگە قېچىپ كەتتى. مىلادى 757 ـ يىلى، تاڭ شۇەنزۇڭ توپلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، تولىمۇ ئېغىر شەرتلەر ھېسابىغا، ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن خوتەن بۇددىست ئۇيغۇر دۆلىتىدىن يارەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خاقانى مۇيۇنچۇر ئۆزىنىڭ ئوغلى يانخۇ تېكىن ۋە سانغۇن تۇتۇق شادىنى بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن يارەمگە ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى چاڭئەندىكى شياڭجى بۇتخانىسىنىڭ يېنىدا توپلاڭچى قوشۇن بىلەن قانتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا چاڭئەن، 10 ـ ئايدا لوياڭ قايتۇرۇۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن، دۆلەت زېمىنىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى، ئاھالىسىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى قولدىن كەتكەن، دۆلىتى مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا كېلىپ قالغان تاڭ دۆلىتى ھالاك بولۇشتىن ساقلىنىپ قالدى. بۇ ھەقتە «تاڭنامە» بىلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى. 3 ـ تومغا قارالسۇن.

ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇ باركۆلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇمۇل ھۆدۈتلىقىدا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالغان. لىق تۆھپىسىگە، مانجۇ خاقانلىقى ئۇنى دەسلەپتە قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقى مەنسىپى بىلەن، يېقىندا بولسا، ئىلى جياڭجۈنلىك[1] مەنسىپى بىلەن تار- تۇقلىدى. ئۇ بۇ مەنسەپلەرگە ئېرىشىش يولىدا ئۆزىگە ئۇچرىغان- لىكى جىمى توسقۇنلۇقلارنى گاھىدا ھىيلە - نەيرەڭ بىلەن، گاھىدا ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە يالغان ۋەدىلەرنىڭ يارىمى بىلەن، بەزىدە بولسا باشقا چارىلەر بىلەن يوقىتىپ، ئاخىرى خانىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈردى.

ئۇ ئىلى جياڭجۈنى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ يارىماس خۇسۇسىيەتلىرى — مەنسەپپەرەسلىكى، جاللاتلى- قى، ئەخمەقلىقى، جاھىل - قوپاللىقى ۋە ئىككى يۈزلىمىلىكلى- كى، يالاقچىلىقى تېخىمۇ كۆپرەك زاھىر بولۇشقا باشلىدى. ئۇ ئاۋاق مانجۇ ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايۋ، ئۆزىنى بۈيۈك، دانىشمەن ئەرباپ، غالىپ قوماندان دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئادەتتە «كۈچ كىمنىڭ قولىدا بولسا، ھەقىقەتمۇ شۇنىڭ قولىدا بولىدۇ.» دېگەننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. ئۇ- نىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زالىملىق شۇنداق ئورۇن- لىشىپ كەتكەنىدىكى، زۇلۇم بايقاۋانىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاجمۇ خىجىل، زەھھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە - پاساتتا ئۇنىڭغا شەيتان بىلەن دەججالمۇ يېتىشەلمەيتتى.

لېۋۇ جىڭتاڭمۇ بۇ پۈرسەتپەرەس، ئاۋاق مانجۇنى ياخشى كۆرۈپ كەتمەيتتى. شۇڭا، ئۇ جىن شۇننىڭ بايامقى سۆزلىرىگە

---

① مانجۇ ئوردىسى گۇاڭشۇينىڭ ئىككىنچى يىلى (1876) قەمەرىيە 9 - ئايدا، جىن شۇننىڭ مەنسىپىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەيىنلىگەنىدى.

قىزىقمىدى. ئۇنىڭ نەزەردە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەگ-
كىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قانداق تارتىۋېلىش ھەممىدىن ئۇستۇن
تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى.

«ئوردىنىڭ تايغىنى، — دەپ تىللايتتى ئۇ جىن شۇننى ئىچىدە، — كۇش - كۇشلەپ قويسىلا، ئىگىسىنى چىشلەشتىن يانمايدىغان ئەبگار ئىت! سەن بۇ يەردە مەنسەپكە تايىنىپ بايلىق يىغىشتىن باشقا يەنە نېمىگە كارغا كېلىسەن؟! . . .»

لېيۇ جىڭتاڭ ئوردىنىڭ جىن شۇننى يەنە بىر بالداق ئۆستۇ-رۇپ، ئۆزى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغانلىقىغا نارازى ئىدى. شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ قورساق كۆپۈكىنى بىلدۇرگەنىدى:

«. . . جۇڭتاڭ دارېن، — دېگەنىدى ئۇ خېتىدە، — سىلەر «مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قاش قۇۋۇقىنىڭ ئىچى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى كېرەك» دېگەن ئۇلۇغۋار ئىرادىنى تىكلىدىلە. شۇڭا، ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قاش قۇۋۇقتىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، ئاسىي مۇسۇلمان قاراق-چىلارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىنى كەم-سىلىرىنىڭ زىممىسىگە يۈكلىگەنىدىلە. . .

پېقىر سەلتەنەتىمىزنىڭ شۆھرەت - ئابرۇيىغا مۇناسىپ بۇ بۇيۇك ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغان كۈندىن تارتىپ، ئارامسىز ئۇخلاپ باقمىدىم، ئاغزىمغا غىزا تېتىمىدى. ھەرقانداق خەۋپ - خەتەرگە قارىماي ئىلگىرىلىدىم. لېكىن، لەنىتى ناكەسلەر بۇنى لايىق كۆرۈشمىدى. كۈنچىقىشقا بۇيرۇسام، كۆنپېتىشقا ماڭدى. جەڭ پۈرسىتىگە دەخلى قىلىپ، پۈتۈن قوشۇننى ھالاك قىلغىلى تاس قالدى. شۇنداق بولۇپ تۇرۇغلۇق، ئۇلارنىڭ گۇناھى سۇ-رۇشتە قىلىنمىدى. بۇ كەمسىلىرى زادىلا چۈشەنمەيۋاتقان بىر مەسىلە. . .

جۇڭتاڭ دارېننىڭ دانالىقى بىلەن ئۆزۈمنىڭ ئىقتىدارىنى

ئۆلچەپ كۆرسەم، ئۆزۈمنىڭ تولىمۇ ئىستېداتسىز ئىكەنلىكىمنى كۆرمەكتىمەن. . . »

زوزۇكتاك لىۋ جىڭتاڭنىڭ ئىستېداتىنى تولىمۇ قەدىرلەيتتى. ئۇ، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆزگە ئىلمايتتى. شۇڭا، ئۇ لىۋ جىڭتاڭنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىنى قورشاۋغا ئېلىۋالغانلىقىغا خېلى كۈنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، تا ھازىرغا قەدەر ئۇنى پەتھ قىلالمايۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ناھايىتى خاپا بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى بولغان، شەنشى، گەنسۇ مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ يارەمچى ئامبىلى، ئۇچىنچى جەركە - ئوتىغاتلىق ۋەزىر لىۋ دىيەنگە خەت يېزىپ، بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلدى: « . . . تۆۋەنكى قەلئە[1]گە تېگىش قىلىۋاتقان ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەرنىڭ سانى بىرقانچە مىڭغا يەتكەن بولسىمۇ، قەلئە تېخىچىلا قولغا چۈشكىنى يوق. جىن خۇپۇ (جىن شۇن) سانجىدىن زەمبىرەكچىلەرنى يار-دەمگە يۆتكەپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسىنىڭ قانداق بولغىنىنى بىلمىدىم. ئۇ يەردىكى سەردارلار بىر - بىرىدىن تۆھپە - خىزمەت تالىشىپ، بىر - بىرىنى غاجاشقىنىنى غاجاشقان ياكى تۆھپە - ئەجر سېلىشتۇرۇپ، قوشۇننى ھالاكەتكە ئۈچراتماقتا، ئىشنى بۇزۇپ، پالاكەتكە يولۇقماقتا. غەربىي يۇرتتىكى ئىشتا خېلى ئۇمىد بار دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، كارىغا كېلىدىغانلار بەك ئاز ئىكەن ئەمەسمۇ؟ . . . »[2]

خان ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن ساراي كېڭىشىدە، زوزۇكتاك رەقىبلىرىنى يېڭىپ، غەربىي زېمىنغا ئەسكەر چىقىرىش مۇددىئا-سىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئوردىغا ئۆزىنىڭ ياشى-

---

① ماناس قەلئەسىنى دېمەكچى.

② مەرپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتاك ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە-لەر» 17 - جىلد.

ىنىپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، كېسەلچان[1] بولۇپ قالغانلىقتىن، قاش قوۋۇقتىن بىۋاستە قوشۇن باشلاپ چىقالمايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ۋە شۇنىڭ ھەربىي تەييارلىق جۇجۇقىنىڭ ۋالىيسى، ئوتتۇز ئۇچ ياشلىق لىيۇ جىڭتاڭنى ئۇچىنچى جەركە ـ ئوتەغاتلىق ۋەزىر دەرىجىسىدە خانىنىڭ قوۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنلىقىغا ۋە باش جۇڭغارچىلىقىغا تەيىنلەشنى تەۋسىيە قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ يېنىدا ئىشلەيدىغان خاس مۇشاۋىرى جۆ خۇەن ھەزرەتنى ئۇنىڭغا باش مۇشاۋىر قىلىپ يۆتكەپ بەردى. . .

قارىماققا، ئىش مۇشۇنداق بولسىلا يۇرۇشۇپ كېتىدىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، نەدە ئۇنداق ئوڭاي ئىش بار دەيسىز؟ سەلتەنەتتە ئەمەلىي ھوقۇق تۇتۇۋالغانلارنىڭ ھەممىسى مانجۇ بولغاچقا، بەزى ئىشلاردا زوزۇڭتاڭمۇ ئامالسىز ئىدى.[2]

× ×

جىن شۇن قوشۇنلىرى ماناس قەلئەسىگە تېگىش قىلىپ ھېچ ئالالمىغانلىقتىن، ئاخىرى يارەمگە قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ، زوزۇڭتاڭغا ئالاقە ئەۋەتتى. زوزۇڭتاڭ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، لىيۇ جىڭتاڭغا: «ئومۇمىيلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، ماناسقا تېزدىن يارەمگە قوشۇن ماڭغۇزۇپ، ماناس قەلئەسىنىڭ قارشىلىقىنى تېز سۇندۇرۇش» ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىپ ئالاقە يوللىدى:

«. . . ماناس قەلئەسىنى تارتىۋالمەن دېسە، تارتىۋېلىش

---

① شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ ئۆتكۈر ئۆت يالليۇغى بولۇپ قالغانىدى.

② مانجۇ سەلتەنەتى ئادەتتە ھەربىر پىرقىگە مانجۇلاردىن بىردىن باش مۇئەككەل، خەنزۇلاردىن يانداش مۇئەككەل تەيىنلەيتتى.

تامامەن مۇمكىن ئىدى، — دېيىلگەنىدى ئالاقىدە، — لېكىن، كۆك سەي[1] ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلىمەن، دەپ چىك تۇرۇۋالغانلىقىتىن، شۇ شۆگۈك ئۇنىك بىلەن تالىشىپ ئولتۇرمىدى. بۇ قوشۇنلار قەلئەنى ئېلىشتا تۆھپە تالىشىپ، يەك شىمايلىشىپ يۈرۈشكەچكە، قەلئە زادىلا يېمىرىلمىدى. ئاخىر جىن خۇپۇ توپ — زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ، «سېپىلنى زادى ئۆزۈم ئالمىسام ھېساب ئەمەس» دەپ خام تەمەلەرنى ئىوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينap لەززەتلىنىپ، خۇش بولۇپ ماڭغانىدى، بىراق، كارغا كەلمەي قالدى. بىر ئادەمنى يېڭەلمىگەن قوماندان پۇتۇنسۇرۇك سېپىلنى قانداق ئالالىسۇن؟ مادامىكى، بىر شەھەردە جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغان ئادەمدىن قانچىسى چىقار؟ ناھايىتى كەلسە، قېرى — ئاجىز، مەزلۇم كىشىلەر قىرىلىپ تۈگەر! سىز تەن (باسۇي)، لو (چاڭگۇ) لارنى ئېلىپ دەرھال مانىاسقا ئاتلىنىپ، قاراقچىلارنى تازىلىغايسىز! بۇ ئالاقە يېتىپ بارغىچىلىك، ئىشلارمۇ ئاللىقاچان بىر ياقلىق بولۇپ بولار. مۇبادا شەھەردە ئوزۇق — تۇلۇك ئۆكسۈپ قالسا، جىن خۇپۇنىك گەپ تاپماسلىقى ئۇچۇن، ئوزۇق — تۇلۇك ماڭغۇزۇشنى لازىم تاپتۇق.»[2]

ئەمدى لیۇ جىڭتاڭنىك خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭنىك كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، تەن باسۇي، لو چاڭگۇلارنىك قوماندانلىقىدا ئالتە قوش پىيادە چېرىك بىلەن بەش قوش ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك چېرىكنى ماناس تامان يولغا سالغانلىقىغا كەلسەك، بۇ كېيىنكى گەپ ئىدى.

---

① كۆك سەي — يەرلىك خەنزۇ قوشۇنىنىك ئاتامانى ئىدى.

② «مەربىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 17 — جىلد.»

× ×

بىر كۈنى، ليۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ خاس خانىسىدا مۇشاۋىر جۇ خۈەن ھەزرەت بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. سىيە قىزىل سۇر ۋۇقلۇق بىر لېپاپنى ئېلىپ كىرىپ، ليۇ جىڭتاڭغا بەردى. بۇ زوزۇڭتاڭدىن كەلگەن ئالاقە ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . سەلتەنەتىمىز جۇڭغارىيە بىلەن مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى يېغا ـ غەلىيانلارنى[1] بېسىقتۇرغاندىن بېرى، — دېيىلگەنىدى ئۇنىڭدا، — يەرلىك چەنتۇلارنىڭ قەلبىدىكى بىزگە بولغان مايىللىق كۈنسايىن چوڭقۇرلاشقانىدى. چەنتۇلار شۇنىڭدىن بېرى ئۆزاققىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشاپ كېلىشتى. تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق مۇسۇلمان چەنتۇلار ھېلىھەم ئەنجانلىقلارنى يارىتمايدۇ. ئۇلار ئەنجانلىقلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى يەتكۈچە تارتقانلىقتىن، يەنىلا سەلتەنەتىمىزنىڭ شاپائىتىنى ئەسلەشمەكتە. شۇڭا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ پۇقرالىرى، بۇ زېمىننى مانجۇ خاقانلىقىنىڭ تەۋەلىكى دەپ بىلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز شەھەرنى ئوڭاي تەسەررۇپ قىلغىلى ۋە مەڭگۈ ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە ئىلگىرى چۈشۈرگەن پەرمانلارنى ھەممەيلەن ئورتاق ئىجرا قىلىشلىرى لازىم. . . »[2].

ليۇ جىڭتاڭ ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، مۇشاۋىرغا

---

① بۇ يەردە 1755 ـ يىلىدىكى جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئىسيانى بىلەن 1757 ـ يىلىدىكى چوڭ غوجا، كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانى ۋە 1764 ـ يىلىدىكى جىگدە يېغىلىقى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 17 ـ جىلد

كۆرۈپ بېقىشىغا سۇندى ۋە:

— مەن خانىمنىڭ يارلىقىغا بىنائەن، مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى جازالاشقا قوشۇن باشلاپ چىقتىم، — دېدى، — ئۆزلىرى دانا پىكىرلىك، كۆپنى كۆرگەن، ئوقۇمۇشلۇق زات بولىدىلا. كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا بولغان قاراشلىرىنى ئاڭلىغۇم بار. ئەقىل كۆرسىتىپ، مەسلىھەت بەرگەيلا.

مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت خان مۇپەتتىشتىن كەلگەن ئالاقىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن:

— مېنىڭ بۇ ھەقتە كىچىككىنە كونا پەمىم، چولاق مەسلىھەتىم بار. مۇۋاپىق دەپ قارىسىلا، زۇڭتۇڭ دارېن، دەپ باقسام، — دېدى ئۇ.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت. زادى تۇزۇت قىلمىغايلا!

— غەلىيان قاپلىغان ئەل ـ يورتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، قاتتىق قوللۇق قىلماي بولمايدۇ. چۈنكى، يۇمشاق قوللۇق قىلمىش ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەلتۆكۈس سۇندۇرغىلى، بېلىنى پۈتۈنلەي ئۇشتۇپ تاشلىغىلى بولمايدۇ. قاتتىق قوللۇق قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلارنى قايتا باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتكىلى بولىدۇ. مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلار ئۆز زېمىنىنىڭ چەت ـ ياقا، چۆل ـ قاقاسلىق ئىكەنلىكىگە تايىنىپ، سەلتەنەتىمىزگە مۇشت ئېتىپ، ئەمر ـ ئىتائەتتىن چىقىۋالغىلى نۇرغۇن زامان بولدى. ئۇلار خانىنىڭ تەسەررۇپىدىكى چاغلاردىمۇ بۇگۈن بويسۇنسا، ئەتىسى يەنە يۈز ئۆرۈپ، پاراكەندىچىلىك چىقىرىپلا كەلگەن. بۇ ئىش — ئۇلارنىڭ ئەخمىلىنىڭ تولىمۇ بىقارار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. زۇڭتۇڭ دارېن قاش قۇۋۇقتىن باشلاپ چىققان ئادالەتچى قوشۇن بىلەن بۇ قېتىم ئۇلارنى چوقۇم بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ.

— لېكىن، — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — يۇرتدارچىلىق ئىشى ئەسكىرىي ئىشلارغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. داۋاملىق لەشكەر ئىشلىتىۋېرىمەن دېگىلى، ئۇزاققىچە قاتتىق قوللۇق قىلىمەن دېگىلى بولمايدۇ. بولمىسا، مۇسۇلمان ئاسىيلارنى يېڭىۋاشتىن قارشىلىق كۆرسىتىشكە رىغبەتلەندۇرۇپ قويىمىز — دە، چاتاق-نىڭ تېخىمۇ چوڭى تېرىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، قانداق قىلغۇ-لۇق؟ مېنىڭچە، بۇنىڭدىن غەم قىلىپ كەتمىسلىمۇ بولىدۇ. ئەسكىرىي ئىشلار بىلەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا، ئاتا — بوۋىلە-رىمىز يەكۈنلەپ چىققان «گاھ چېكىتىش، گاھ بوشىتىش — ۋۇ ۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ ئىشى»[1] دېگەن ھەقىقەتنىڭ مىزانى بويىچە ئىش كۆرمەكلىك ئەقىللىق بولۇر. چۈنكى، بۇ قېتىمقى يۇرۇشتىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتىدا مەڭگۈ ئاسايىشلىق ئور-نىتىمەن دەيدىكەنلا، يۇرتدارچىلىق قائىدە — مىزانلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق ئويلانسىلا بولىدۇ. ۋەللاھەمكى، جەنۇبتىكى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئۆز تەسەررۇپلىرىغا ئالماقچى بولىدىكەنلا، قەلبىگە تېگىش قىلىشنى يۇقىرى ئورۇنغا، سېپىلگە تېگىش قىلىشنى تۆۋەنكى ئورۇنغا قويماقلىق زۆرۈر؛ قەلب جېڭى قىلىشنى بىرىنـ-چى ئورۇنغا، لەشكەر جېڭى قىلىشنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويماق-لىق لازىم؛ بېشىنى سىيلاشنى ئاساس، قولىغا ئۇرۇشنى قوشۇمـ-چە قىلىش ھەممىدىن مۇھىمدۇر. مۇسۇلمان قاراقچىلار قورال-سىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەتراپلارنى بويسۇندۇرۇش ئە-شىنىڭ يېرىمىلا ئورۇندالغان بولىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئورۇن-داش ئالدىنقىسىغا قارىغاندا كۆپ مۇشكۈلگە توختايدۇ. شۇڭا،

---

① «گاھ چېكىتىش، گاھ بوشىتىش — ۋۇ ۋاڭ بىلەن ۋېن ۋاڭنىڭ ئىشى». بۇ — كۈڭزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابىدىكى بىر ئىبغىز مەشھۇر سۆز. ۋۇ ۋاڭ، ۋېن ۋاڭلار قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيىتىدىكى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىرى.

مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرۇشنى بىرىنچى ئو-
رۇنغا قويۇشنى ھەر ۋاقىت ئەسلىرىدىن چىقارمىغايلا. بولمىسا،
بۇ يەردىكى باش ئاغرىقى ھەرگىز ساقايمايدۇ.

— تولىمۇ ئاقىلانە مەسلىھەت بولدى، — دېدى لېۋ جىڭتاڭ
غاگزىسىنى قاتتىق بىر شورىۋەتكەندىن كېيىن، — پېقىرمۇ شۇنـ
داق ئويلىغان، ئەمما، بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانىدىم. . .

— مەن: «ئەلنى ئەدلۇ ئىنساپ بىلەن ئىدارە قىلغۇچىلار
كىشىلەرنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرىغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيـ
دۇ؛ ئەلنى رەھىمدىللىك بىلەن سورىغۇچىلار ئادەملەرنىڭ ئۇـ
رۇق - ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋەتمەيدۇ» دېگەننى ئاڭلىغان. قەھر -
غەزەپ بىلەن مېھىر - شەپقەت بىر - بىرىگە ئۇرۇق - تۇغقان.
گەپ بونىڭدىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلىشتە.

— سىلىنىڭ بۇ ھەقتە قانداق دانا قاراشلىرى بار؟

— جانابلىرى دانا، پەزىلەت بابىدا جۇگۇڭغا جۆرەدۇرلا[1]؛
پاراسەت بابىدا جۇ گېلىياڭغا[2] ھەمرۇتبەدۇرلار كىم! جانابلىرى
مۇسۇلمان ئاسىي قاراقچىلارنى تىنجىتىپ، مالىمانچىلىقنى بې-
سىقتۇرۇشتەك ئۇلۇغ ئىشنى زىممىلىرىگە ئېلىپ، بۇ ئەلدە ئەدلۇ -
ئادالەتنى ئورنىتىپ، ئاسايىشلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك بۇ-
يۇك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماقچى بولۇۋاتىدىلا. قەدىمكىلەرنىڭ:
«تۇرقۇڭنى تۇزەي دېسەڭ، ئەينەككە قارا، ساۋاق ئالاي دېسەڭ،

---

① جۇگۇڭ — غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان قۇلدارلار
سىياسىئونى. جۇ سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۇزۇملىرىنى ئورنىتىپ،
سىياسىي ۋە ئىدىيە جەھەتتە قۇلدارلارنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقـ
نى مۇستەھكەملىگەن.

② جۇ گېلىياڭ — ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە شۇ پادىشاھلىقىدا ئۆتكەن
سىياسىئون، ھەربىي ئالىم. لېۋ بېينىڭ شۇ پادىشاھلىقىنى قۇرۇ-
شىغا ياردەم بەرگەن. «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» دە پارا-
سەتلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

تارىخقا قارا، پۇتلاشماي دېسەك نادانغا قارا»[1] دېگەن سۆزىنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىغايلا.

— مەن ئەمدىلەتىن قىرانلىق يېشىغا ئۇلاشتىم. ئەسكىرىي ئىشلاردا ئەتىدىن - كەچكىچە تەرلەپ - تەپچىرەپ يۈرۈپ، هارۋۇق يەتتى! . . .

— جانابلىرى شۇنى سەزدىلەمىكىن، ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى دائىم ئۆزلىرى قول تىقىپ ئىشلەيدىكەنلا. مېنىڭچە، بۇنىڭ هاجىتى يوق. ئەسكىرىي ئىشلار ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا هەركىم ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلسۇن. بۇمۇ خۇددى بىر ئائىلىنى باشقۇرغانغا ئوخشاش بىر ئىش. ئۆي ئىگىسى بولغان كىشى چاكار - مالايلىرىنى ئىشقا سېلىپ، دېدەك - چۆرىلىرىنى قازان بېشىغا قويۇپ، ئۆزىنى چوڭ ئىشلارنىلا تۇتۇپ بەھۇزۇر يۈرسىمۇ، تىرىكچىلىك يەنىلا ئېقىۋېرىدۇ. ناۋادا، هەممە ئىشقا چېپىلىۋالسا، هېرىپ - ئېچىپ كەتكەندەك قىلسىمۇ، هامان ئىشى يۈرۈشۈپ بەرمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەتتە مالايلارغا يەتمىگەنلىكىدىنمۇ؟ ياق، هەرگىز ئۇنداق ئەمەس. بۇ ئۇنىڭ دۇرۇس ئىش بىلەن شۇغۇللانمىغانلىقتىن بولغان. دۇرۇس ئىش دېگەن نېمە؟ قەدىمكىلەر: «بارگاهتا تۇرۇپ پىلان تۇزۇدىغانلار ئەمرۇل - ئۇمرا دەپ ئاتىلىدۇ؛ بۇ پىلاننى ئىجرا قىلغۇچىلار سانغۇن دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەنىدى. زۇكتۇڭ دارېن، چوڭ ئىشلارنى تۇتسىلا. بۇ مېنىڭ سىلىگە دېمەكچى بولغانلىرىمنىڭ بىرىنچىسى. . .

— خوش، قالغانلىرىچۇ؟

---

[1] ئەسلىسى: «مىس كۆرگۈگە قارىسا، لىباسنى تۇزىگىلى بولىدۇ؛ قەدىمكىلەردىن ساۋاق ئالغاندا، ئەل زاۋال تاپمايدۇ؛ باشقىلارنى ئۆرنەك قىلغاندا، پۇتلاشمايدۇ». «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر. جېنگۈەننىڭ 17 - يىلى» غا قارالسۇن.

— يەنە بىرسى، ئادەم ئىشلىتىش. بۇنىڭ ئۈچۈن پازىل ۋەلىيلەرنىلا ئىشقا سېلىش، نادان - جاھىللارنى ئىشىنىڭ بېشىدىن چەتلىتىش لازىم. بۇ ھەقتە مىسالىلار ناھايىتى كۆپ. قەدىمكى زامانداﺭ، جۇ گېلىياڭ نادانىنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقتىن، چوڭ ئىشقا دەخلى يېتىپ «يىغلاپ تۇرۇپ ما سۇنىڭ بېشىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولغان»[1] ئىدى. نادان دوستنىڭ ئەقىللىق دۇشمەنگە يەتمەيدىغانلىقى ھەققىدە بىر ھېكايىمۇ بار. مۇبادا خالىسىلا، سۆزلەپ بېرىشىم مۇمكىن...

— قېنى، قېنى، قۇلىقىم سىلىدە.

قەدىمكى زامانداﺭ ئۆتكەن بىر پادىشاھنىڭ بىر مايمۇنى بار ئىكەن. پادىشاھ ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا ئىشىنىدىكەن. ئۇنى دائىم نازۇنېمەتلەر بىلەن بېقىپ، تەربىيەت قىلىپ، ئۆزىگە مەھرەم قىلىۋالغانىكەن. پادىشاھ ئۇخلىسا، مايمۇن تاڭ ئاتقۇچە قولىدا شەمشەر تۇتۇپ ئۇنىڭ بېشىدا پاسىبانلىق قىلىپ بىدار تۇرىدىكەن.

بىر كۈنى، بىر زېرەك ئوغرى يىراق بىر شەھەردىن بۇ يۇرتقا كەپتۇ ۋە بىر كېچىسى پۇل ۋە مال جايلاش كويىدا يۇرۇپ يەنە بىر نادان ئوغرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار ھەمسۆھبەت بولۇشۇپتۇ. مۇساپىر ئوغرى يەرلىك ئوغرىدىن سوراپتۇ:

— بىز قەيەرگە بارايلى، بۇرادەر كىمنىڭ تېمىنى تېشەيلى؟

— مۇشۇ شەھەرنىڭ ئامبىلىنىڭ ئاتخانىسىدا ناھايىتى سېمىز ۋە بەكمۇ ئىلدام ماڭىدىغان بىر خېچىر بار. ئامبال بۇ خېچىرنى ناھايىتى ئوبدان كۆرىدۇ. شۇڭا، خېچىرنى مۇھاپىزەت

---

① ما سۇ — ئۈچ پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى شۇ پادىشاھلىقىنىڭ سەركەردىسى. ئۇ دەستۇرلارنى كۆپ ئوقۇغان بولسىمۇ، ئەمما، ئەمەلىي جەڭدە ناقابىل بولغاچقا، جېنىڭ دېگەن مۇھىم قورۇلنى دۇشمەنگە تارتقۇزۇپ قويغانلىقتىن، كاللىسى ئېلىنغانىدى.

قىلىشقا ئون نەپەر چاكارنى مۇئەككەل قىلىپ قويغان. ئۇلار خېچىرنى پۇتىدىن زەنجىرلەپ ساقلايدۇ. ياخشىسى شۇكى، بىز ئاۋۇال بېرىپ ھېلىقى خېچىرنى ئوغرىلايلۇق ـ تە، ئاندىن چارسۇ بېشىدىكى شىشىگەرنىڭ دۇكىنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ تېمىنى تېشەيلى ۋە قىممەت باھا شىشىلىرىنى ئېلىپ، خېچىرغا يۈكلەپ، يولىمىزغا راۋان بولايلى، — دەپتۇ نادان ئوغرى.

زېرەك ئوغرى ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن ئەجەبلىنىپ تۇرسا، ساقچى كېلىپ قاپتۇ ـ دە، زېرەك ئوغرى ئۆزىنى دەرھال دالدىغا ئاپتۇ. نادان ئوغرى قاچالماي تۇتۇلۇپ قاپتۇ.

— سەن نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ ساقچى.

— مەن ئوغرى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نادان ئوغرى، — ئامبالنىڭ خېچىرىنى ئوغرىلاپ، شىشىگەرنىڭ دۇكىنىنى تېشىپ، شىشىلەرنى خېچىرغا يۈكلەپ، ئۆيۈمگە ئاپىرىشنى قەست قىلغانىدىم.

ساقچى بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپتۇ ـ دە:

— سېنىڭدەكمۇ ئەخمەق ئوغرى بولامدۇ؟ بىر ئېشەكنى بىرمۇنچە ئادەم ساقلاپ ياتسا، ئۆز جېنىنى بالانىڭ ئوتتۇرىسىغا باشلاپ، بىر تەڭگىگە ئالمايدىغان بىر مۇنچە شىشە ئۈچۈن ئۆزىنى خەتەرگە تاشلايدىغان؟ ساڭا بىكارغا كەلگەن جان بولغاچقا، قەدرىنى بىلمەيدىكەنسەن ـ دە! ئەگەر پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشۈش ئۈچۈن بۇنداق خەتەرگە تەۋەككۈل قىلغان بولساڭ، ئۇ چاغدا تازا كاتتا ئىش قىلغان بولاتتىڭ! — دەپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ قولىنى باغلاپ، زىندانغا تاشلاپتۇ.

زېرەك ئوغرى ئۇلارنىڭ ماجرالىرىنى ئاڭلاپ تۇرغانكەن. ئۇ، نادان ئوغرىنىڭ ھېلىقى بۇزۇق خىيالىدىن ۋە ساقچىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە: «ئوغرى ماڭا دوست بولسىمۇ، نادان ئىدى. ساقچى بولسا دانا دۇشمەن. ئەگەر ئۇ دانا دۇشمەن پەيدا بولمىغان بولسا، بۇ نادان

دوست مېنى ھالاكەتكە باشلىغان بولاتتىكەن. ھېلى بولسىمۇ، ساقچى ئېيتقاندەك، پادىشاھنىڭ خەزىنىسىگە چۈشسەم، مەقسىتىم ئۇنىڭدىن ھاسىل بولسا ئەجەپ ئەمەس» دەپتۇ ـ دە، ئاستا-غىنە پادىشاھنىڭ ئوردىسىنىڭ تۆۋىگە كەپتۇ ۋە ساراينىڭ تاش تېمىنى تېشىپ، پادىشاھنىڭ تەختى يېنىدىن باش چىقىرىپتۇ. قارىسا، پادىشاھ تەخت ئۈستىدە ئۇيقۇغا كەتكەنكەن. ئوغرى يەنە قولىغا شەمشەر ئېلىپ، پادىشاھنىڭ ياستۇقى ئۈستىدە ئوڭ ـ سولىغا ئېھتىيات نەزەرىنى سېلىپ تۇرغان بىر مايمۇنىنىمۇ كۆرۈپ-تۇ. ئوغرى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ: «بۇ ھايۋان قانداقسىگە پادىشاھنىڭ بىساتى ئۈستىگە چىقىۋالغاندۇر ۋە نېمىشقا شۇنداق ئىتتىك تىغنى تۇتۇۋالغاندۇر؟» دەپ ھەيران بولۇپ تۇرسا، تۇ-يۇقسىز بىر چۈشنى ئۇتتۇرلا پادىشاھنىڭ بۇرنىنىڭ ئۈستىگە قو-نۇپتۇ. مايمۇن ئۇنى كۆرۈپ غەزەپ ئوتى ئۆرلەپ پەيمانى تېشىپتۇ ـ دە: «مەندەك بىر پاسىبان قاراپ تۇرغان يەردە، ئىگەمنىڭ بۇرنى-غا چۈشىنىڭ قوندىغان نېمە ھەددى بار ئىكەن؟» دەپ بىر ۋارقىراپتۇ ـ دە، يەردىن يوغان بىر تاشنى ئالغان پېتى ھېلىقى چۈشنىنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، پادىشاھنىڭ بۇرنىغا تاشنى ئۇ-رۇشقا تەمشىلىشىگە، ئوغرى: «ھەي نادان ئەبلەخ، قولۇڭنى تارت! ئۇ ئۆلسە جاھان ۋەيران بولىدۇ!» دەپ ۋارقىراپ، ماي-مۇنىنىڭ تاش كۆتۈرگەن قولىنى تۇتۇۋاپتۇ. پادىشاھ ئوغرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپتۇ ۋە بۇ ھالەتنى كۆرۈپ سوراپتۇ:

— نېمە ئادەمسەن؟

— دانا دۇشمىنىڭمەن، مېلىڭنى قەستلەپ كەلگەنىدىم. ئەگەر بىر پەس غاپىل بولۇپ قالغان بولسام، بۇ نادان مېھرىبا-نىڭ سېنى يوقلۇق دەرياسىغا غەرق قىلغان بولاتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوغرى.

پادىشاھ بۇ ھالنى كۆرۈپ، تەڭرىگە شۈكرى قىلىپ سەجدە قىپتۇ ۋە:

— ئەگەر تەڭرىنىڭ مەرھىمىتى كىشىگە يار بولسا، ئوغرى پاسىبان ۋە دۇشمەن مېھرىبان بولىدىغانلىقى راست ئىكەن، — دەپتۇ ـ دە، ئوغرىغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپتۇ. مايمۇننى بولسا زەنجىرلەپ، ئۆزىدىن خالاس قىپتۇ.

ئوغرى ۋەج ئۇمىدىدە خەزىنە تېمىنى تېشىدىغان بولسىمۇ، دانىشمەنلىك لىباسىنى كىيگەنلىكىدىن بېشىغا دۆلەت تاجى قويۇلۇپتۇ. مايمۇن بولسا پادىشاھقا يېقىنلىق مەقامىدا تۇرۇپ، بارلىق سىرلارغا مەھرەم بولغان بولسىمۇ، نادانلىق تىكىنى ئۇنىڭ ئېتىكىنى ئىلغاچقا، ھۆرمەت لىباسى ئۇنىڭ تېنىدىن سالدۇرۇلۇپتۇ.

— بۇ مىسالنىڭ پايدىسى شۇكى، — دېدى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا جۆ خۇەن ھەزرەت، — ئاقىل ھۆكۈمران دانا ئەئىيانلار بىلەن دوست بولۇشى، نادانلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى كېرەك. چۈنكى، «ۋەلىيلەر پازىل بولسا، ئەركانلار ئادىل بولىدۇ.» دوستلۇق دەۋاسىنى قىلىدىغانلارنى، جاھانسازلارنى مۇنداق ئۇچ قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن: بەزىلىرىنى خۇددى ئاش ـ تاماقتا ئوخشىتىش مۇمكىن. چۈنكى، ئۇلارسىز ياشاش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ جامالىنىڭ نۇرى چۈشمەي تۇرۇپ، سۆھبەت شامى شولا چاچمايدۇ؛ بەزىلىرىنى خۇددى ئاقمايدىغان دەۋاغا ئوخشىتىش مۇمكىن. ئۇلاردىن زەرەردىن باشقا ھېچنېمە كەلمەيدۇ. ئۇلار ئىككى يۈزلىمىچى، كازىزاپ ۋە خوجاكۆردىلەردۇر. ئۇنداقلارنىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا تىلى، يۈزىنىڭ تېگىدە يۈزى بولىدۇ.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇپ، تۇن نىسپى بولغانلىقىنىمۇ تۇيمايلا قېلىشتى.

قەمەرىيە 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى[1]، ماناس قەلئەسىنىڭ

---

① شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

پەتھى قىلىنغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ماناس قەلئەسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقىنىغا ئۇچ ئايدەك بولۇپ قالغانىدى. قەلئەدىكى لەرمۇ ئۇچ ئايغىچىلىك قاتتىق تىركىشىپ، قارشىلىق كۆرسەتىپ، جىن شۇنىڭ قوشۇنلىرىنى زور تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى، ئەمما يارەمسىز قالغانلىقتىن، ئوزۇق - تۇلۇكى تۈگىگەن، ئوق - دورىسى ئۆكسىگەنىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاخىر تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. قەلئە قوماندانى خەييەن باشچىلىقىدىكى بەدۆلەت قوشۇنلىرى مانجۇلارنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ قورال تاشلىدى. ئەمما، جىن شۇن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى. ئۇ قوشۇنلىرىغا شەھەرده قەتلىئام (ئومۇمىي قىرغىن) يۈرگۈزۈشنى بۇيرۇدى. بەدۆلەتنىڭ تەسىم بولغان قوشۇنلىرى ۋە بىگۇناھ پۇقرالاردىن بولۇپ نەچچە مىڭ كىشى دەھشەتلىك تۇرده پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى.

ماناستا قەتلىئام يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، لىيۇ جىڭتاڭ جۆ خۇەن ھەزرەت بىلەن بىللە سەردارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا دەرھال كېچىلەپ ماناسقا قاراپ ئاتلىق يولغا چىقتى.

لىيۇ جىڭتاڭنىڭ مىنىۋالغىنى گۈمۈدى ئۇرۇشىدا ئۆلتۈرۈلگەن ئەزىمقۇل پەنساد مىنگەن چىلان تورۇق يۈلتۇز ئارغىمىقى ئىدى. چىلان تورۇق ئادەتته يورغىلاپ ماڭمىغىنى بىلەن، جەڭدە قانات ياساپ ئۇچاتتى.

چىلان تورۇق ئات لىيۇ جىڭتاڭنى شۇنداق سوكۇلداتتىكى، ھەتتا ئۇنىڭ چىشلىرى چىشلىرىغا تېگىپ كاسىلدايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئالدىغا ئېسىۋالغان قوش كۆزلۈك دۇربۇنى ئۇنىڭ مەيدىسىگە دۈپۈلدەپ تېگىۋېرىپ، ئىچىنى بەكمۇ پۇشۇرۇۋەتتى. ئۇ دۇربۇنىڭ تاسمىسىنى بەكمۇ قىسقا قىلىپ قويغانىكەن. سوكۇلداپ كېتىۋاتقان ئات ئۇستىدە ئولتۇرغان لىيۇ جىڭتاڭ تىلىنى چىشلەپ سالماسلىق ئۇچۇن، ئېھتىياتلىنىپ، ئاتنىڭ چېپىشىغا

قاراپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالماقچى بولدى - يۇ، لېكىن بۇنى ئەپلەش-
تۇرەلمىدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى ئۆزەڭگىدە ئەركىن پۇلاڭلايتتى.
ئۇنىڭ گەۋدىسى بولسا، ئىگەرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ھەدەپ سو-
كۇلدايتتى. خۇددى «مانا ھازىرلا ئولاڭ ئۆزۈلىدۇ ۋە مەن توڭلاپ
تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەرگە يىقىلىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.
لېكىن، ھەممىدىن كۆپرەك، ئاستىدىكى چىلان تورۇقتا ئۇۋال
بولغانىدى. چۈنكى، ئولاڭ چىڭ تارتىلمىغاچقا، ئىگەر مۇنداق
تولا مىدىرلاۋەرسە، ئاتنىڭ دۇمبىسىنى يېغىر قىلىپ قويۇاتتى.

لېيۇ جىڭتاڭ ئاخىر ئۆزەڭگىگە پۇتىنى كىرگۈزۈپ، ئىگەردە
كۆتۈرۈلۈپ ئولتۇرۇۋىدى، ياخشى بولدى. چىلان تورۇق ئوڭ
ئالدى پۇتىنى چامدىغاندا، ئۇنىڭ مېڭىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ
بېرىشكە تىرىشىپ، ئۇمۇ ئۆزەڭگىدە سەل يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.
ئات بارا - بارا ئۇنى سوكۇلداتمايدىغان بولدى. ئۇ ئەمدى خېلى
تەكشى كۆتۈرۈلىدىغان بولدى ۋە بۇ ئاتتا قانداق ئولتۇرسا بولىدە-
غانلىقىنى چۈشەندى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنى ھەقىقىي چەۋەندازدەك
ھېس قىلىپ، رۇسلىنىپ ئولتۇردى. . .

نەزمە:

ئەزگۈچى زالىم بولمىسۇن سۇلتان،
بۆرىدىن چىقماس ھەرگىزمۇ چوپان.
پادىشاھ سالسا زۇلۇمغا ئاساس،
دۆلەتنىڭ ئۇلىنى كولىغان ئوخشاش.

— شەيخ سەئىدى

ئۇچىنچى باب

بۇ ۋەقە ماناستا بولغان...

«مۇشۇكنى هارۋىغا قاتساڭ، كاتتىڭ ئاستىغا سۆ-
رەيدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1876 - يىلى باش قىش پەسلى.

قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (شەمسىيە 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)، سابىق ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ چۈەن باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن كۈڭ سەي، شۇ سۆگۈڭ باشچىلىقىدىكى قارا چېرىكلەر ماناسنىڭ شىمالىي قەلئەسىنى بەي يەنخۇ قوشۇنلى-رىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (شەمسىيە 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى)، تۇرشاۋۇل سانغۇن جىن شۇن باشچىلىقىدىكى مانجۇ توپچى قىسىملىرى ئۇرۇمچىدىن ما-ناسقا يېتىپ كەلدى.

ماناس — بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان مۇهىم ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇ شىمالىي قەلئە ۋە جەنۇبىي قەلئە دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ماناس شىمالىي قەلئە-سىنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما، ماناس جەنۇبىي قەلئەسى بەك ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەلئە ئىدى.

ماناس جەنۇبىي قەلئەسى — ماناس قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلا-

تى. بۇ يەر قەدىمكى قوس خانلىقى[1] دىن مىڭلاق ئېلى[2] گە ئۆتىدۇ. خان يول ئۇستىگە جايلاشقان بولۇپ، مىلادى VIII ئەسىردە ئەرەبلەر شەرقتە قاراپ كېڭەيگەندە، سوغدىلار[3] ماناس قەلئەسىنى تايانچ قىلىپ، ئەرەبلەرنىڭ باش قوماندانى قۇتەيبەئىبنى مۇسلىمگە[4] قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئەرەب تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقانىدى. ئۇنىڭدىن مىڭ يىل مۇقەددەم،

---

① قوس خانلىقى — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى. مىلاددىن ئىلگىرى 74 — 49 - يىللىرى قوس خانلىقى ئالدىنقى قوس ۋە كېيىنكى قوس دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئالدىنقى قوس خانلىقى يارغول (تۇرپان) نى پايتەخت قىلدى؛ كېيىنكى قوس خانلىقى قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى جىمسارنىڭ غەربىي شىمالىغا ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە) نى پايتەخت قىلدى. ماناس كېيىنكى قوس خانلىقى (كېيىنكى چاغلاردا «بېشبالىق» دەپ ئاتالدى) نىڭ زېمىنى — غەربىي كۆك يايىق دالالىرىغا جايلاشقان مۇھىم ستراتېگىيىلىك قورغانغا ئايلاندى.

② مىڭلاق — قەدىمكى دۆلەت نامى. ھازىرقى ئىلى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ سوغدىلار — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەت، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولغان.

④ قۇتەيبەئىبنى مۇسلىم (670 — 715) — ئەرەب ئىستىلاچىسى. مىلادى 704 - يىلى، خەلىپە ۋەلىد I نىڭ پەرمانىغا ئاساسەن خوراسانغا ئەمىر بولغان. 705 - يىلى، 50 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنىنى باشلاپ، تۇخارىستان، سوغدىستان ۋە بۇخارالارنى بېسىۋالغان. 713 — 715 - يىللىرى، پەرغانىگە باستۇرۇپ كىرگەن. مىڭلاق، سۇياب، پەرغانە، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردا، دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، بەش يۈز مىڭ بۇددىستنى قىرىپ تاشلىغان. يۈز مىڭ سوغدىنى قۇل قىلىۋالغان. خەلىپە سۇلايمان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، 715 - يىلى ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنغانداڭ، قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

بۇيۇك ئىستىلاچى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن[1]نىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىمۇ ماناس ئەتراپلىرىدا توخار[2]لارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەنىدى.

تەڭرى تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىپ، كۆك يايىق ئويمانلىقىدىكى مەركىزىدىكى ماناس كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ماناس دەرياسى بۇ قەدىمكى قەلئەنىڭ ئايمىقىدىن ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. بۇ قەلئە تۆت ئەتراپتىكى سېپىل ۋە خەندەكلەر بىلەن قوشۇلۇپ، دەريانى تېرەك قىلغان ھالدا، ھەم مۇداپىئە قىلغىلى بولىدىغان، ھەم ھۇجۇم قىلغىلى بولىدىغان مۇستەقىل كۈچلۈك ھەربىي قۇرۇلۇشقا ئايلانغانىدى. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكىدە بىردىن ئېگىز مۇنار بار ئىدى. مۇنارلارنىڭ تۈرۈپ قارىسا، ئەتراپ بەش قولدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى.

مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئەتراپنى قاپلىغانىدى. گۇ - ۇ - ۇ - ... گۇ - ۇ - ۇ - ... گۇم! باڭ! بۇ - ۇ - ۇ - ۇ - بۇم! ئاندا - ساندا ئايرىم توپ - زەمبىرەكلەردىن ياپاسىغا ئېتىلغان ئوقلار چىرقىرىغىنىچە كۆكنى يېرىپ ئۆتەتتى - دە، يېراقتا بىرىپ چۈشۈپلا

---

① ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالىكساندىر ماكىدونسكى) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 323 — 356 - يىللار ئىمپېراتور، مىلادىدىن 328 يىل ئىلگىرى، قوشۇن باشلاپ تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، تۇخارلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ قايتىپ كەتكەن. مىلادىدىن 326 يىل ئىلگىرى، ئۇ ئىستىلاچى قوشۇنىنى باشلاپ ھىندىقۇش تاغلىرىنى ھېسىپ ئۆتۈپ بەش ئەنەتكەك ئىلىنى ئىستىلا قىلغان. ئۇ شەرقتە جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندى دەرياسىدىن تارتىپ، ئافرىقىدىكى نىل دەرياسى بىلەن ياۋروپادىكى بالقان يېرىم ئارىلىغىچە بولغان كەڭ زېمىنىدا ئىمپېرىيە قۇرۇپ چىققان.

② توخار — غەربىي يۈرتتىكى قەدىمكى مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

پارتلايتتى.

گۇ - گۇم - باڭ! بۇ - ۇ - ۇ - بۇم!

قەلئەنىڭ ئىچىدە ۋە قەلئەنىڭ كەينى تەرىپىدە توپ ئوقلىرى-نىڭ پارتلىشىدىن كۆتۈرۈلگەن ئىس - تۈتەك ئاسمانغا خۇددى تۇۋرۇكتەك تۇرۇلۇپ كۆتۈرۈلەتتى. پۈتۈن ئەتراپنى پۈرۈقنىڭ دىماغنى يارىدىغان ئاچچىق ھىدى قاپلاپ كەتكەنىدى.

قەمەرىيە 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (شەمسىيە 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى) لىيۇ جىڭتاڭ جىن شۇننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری لو چاڭخۇ باشچىلىقىدا، ئالتە قوش پىيادە چېرىك، بەش تۈغلۇق ئاتلىق چېرىك بولۇپ جەمئىي بەش مىڭدەك قارا چېرىكنى ماناسقا — ئالدىنقى سەپكە يارەمگە ئەۋەتە-كەنىدى.

جەنۇبىي قەلئەنى ئېلىش مانجۇلار ئۈچۈن شىمالىي قەلئەنى ئالغاندەك ئاسان توختىمىدى. بۇ ئۇرۇشۇۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپ-كە ئېغىر تالاپەت يەتكۈزدى. مۇلدۇردەك يېغىۋاتقان توپ ئوقلە-رىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە، ماناس قەلئەسى يەنىلا مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ماناس دەرياسىنىڭ ئۇستى مۇز بىلەن قاپلانغانىدى. دەريانىڭ چۈشۈپ پارتلاۋاتقان توپ ئوقلىرى دەريادىكى مۇزلارنى يېرىپ چۈل - چۈل قىلىپ تاشلايتتى. پارتلاشتىن دەريادا ئېغىز - ئېغىز سۇ تۇۋرۇكلىرى ھاسىل بولۇپ، قۇم - شېغىل ئارىلاش سۇ بۇزغۇنلىرىنى ئەتراپقا چاچرىتاتتى.

بەي يەنخۇنىڭ لەشكەرلىرى ماناس قەلئەسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇداپىئە قىلىۋاتاتتى. قەلئەدىكىلەر ئۆز ئامانلىقى ئۈچۈن جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى ۋە بالا - چاقىلىرىنىڭ شان - شەرىپى ئۈچۈن، جان تىكىپ ئۇرۇش قە-لىش لازىملىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. گۇمۇدى قەلئەسى مانجۇلار-نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن قورقۇنچلۇق

ئومۇمىي قىرغىن ساۋاقلىرى ماناس قەلئەسىنى قەيسەرلىك بىلەن قەتئىي قوغداۋاتقان بۇ يارەمچىسىز، تەنها قوشۇننىڭ ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتقانىدى.

گۇمۇدىنىڭ ئېلىنىشى، ئۇرۇمچىنىڭ تەسلىم بولغانلىقى مانجۇلار ئۈچۈن زور بىر غەلىبە ھېسابلانسىمۇ، ئەمما تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئۇرۇشتا، غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش — ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مۇشۇ ماناس قەلئەسى ئالدىدا بەلگىلىنەتتى.

مانجۇلارنىڭ سېپىلغا ئارقا - ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇملىرى قەلئەدىكى قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، قايتا - قايتا چېكىنىدۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، قەلئەگە ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى ئالاھىدە ئىككى ئايغىچىلىك بىر كۈچىيىپ، بىر پەسلەپ، توختاۋسىز چۈشۈپ تۇردى. ئەمما، قەلئە سېپىلى قېلىن، پۈختا بولغانلىقتىن، توپ ئوقلىرى سېپىلنى ئانچە ۋەيران قىلالمىدى. قەلئەدىكى قوراللار - ياراق ۋە ئەسكىرىي كۈچ جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان مانجۇلار بىلەن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. مانجۇلار قەلئەنى سەككىز ھەپتىگىچە قاتتىق قورشاۋغا ئېلىۋالغان بولسىمۇ، قەلئەدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى ئازراقمۇ پەسەيمىدى.

قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (شەمسىيە 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) ماناس قەلئەسىنىڭ قارشىلىقىنى تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، ئەللىك دانە كائۇبىتسا[1]نى قاتار قىلىپ تىزىپ، سېپىلغا بىردىنلا زالىپ ئېتىشقا[2]بۇيرۇق بېرىلدى.

توپلاردىن زالىپ ئېتىلغان دەسلەپكى ۋاقىت تولىمۇ دەھشەتلىك ئىدى. توپ ئوقلىرى ئاسمانىنى خۇددى چېكەتكىدەك قاپلاپ

---

① گائۇبىتسا — قىسقا ستوۋوللۇق چېقىن توپ.

② زالىپ ئېتىش — بىرنەچچە قورالدىن تەڭلا ئېتىش دېگەن مەنىدە.

ئۇچۇپ كەلگەن پېتى يەرگە چۈشۈپ پارتلاپ، زېمىننى سىلكىپ لەرزىگە كەلتۈرەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى ئىچىدە كىشىلەر ۋارقىراپ يۈگۈرۈشەتتى. نۇرغۇن توپ ئوقلىرىنىڭ تۈ- يۇقسىز ھۈجۈمىغا ئۇچراپ، قورقۇپ، ئەس - ھوشىنى يوقىتىش- قان بەزى كىشىلەر ئۆينىڭ ئىچىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ چىقىشاتـ تى، يەنە يۈگۈرۈپ ئۆيگە كىرىپ كېتىشەتتى ۋە نېمە قىلارىنى بىلىشمەي، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە بېشى قايغان تەرەپكە ئۆزلە- رىنى ئېتىشاتتى. كىشىلەر مەڭدەپ قېلىشقاندى. ۋېكىلداپ ئۇچۇۋاتقان توپ ئوقلىرى كۆكنى يېرىپ ئۆتمەكتە ئىدى. ھەربىر بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن ئوقلار تارسىلداپ ئېتىلماقتا ئىدى. كـ- ىشىلەر ياردار بولغانلارنى دەسسەپ يۈگۈرۈشۈپ يۇرۇشەتتى. ھەممىلا يەردىن ياردانغانلارنىڭ ئىنچىقلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتـ تى. سەردارلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئىزدىشەتتى. ئەسكەرلەر ئۆز باشلىقلىرىنى تاپالماي تۇرۇشاتتى. بىراق، شۇنچىۋالا ئېتىشلار بولۇۋاتسا، يەنە ئۆزىنى يوقاتمىغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بۇ قالايـ مىقانچىلىقلارغا سوغۇققانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىۋاتاتتى. بىر ئايال قۇچىقىدىكى بالىسىنى بەھۇزۇر ئېمىتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يې- نىدا، ئېرى ئۇزۇلۇپ كەتكەن پۇتىدىن قان ئېقىۋاتسىمۇ، پەرۋا قىلماي، مىلتىقىنى بەتلەپ، ئۇدۇلىغا قارىتىپ ھەدەپ ئوق ئۇز- مەكتە ئىدى.

قەلئە قوماندانى خەيىەن بۇ قالايمىقانچىلىقلاردا ئۆزىنى تەمـ كىنلىك بىلەن تۇتۇۋالغاندى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە قىسقا - قىسقا بۇيرۇقلارنى بېرىپ، قەلئەگە كەلكۈندەك بېسىپ كىرىۋاتقان قارا چېرىكلەرگە قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەشكىللەۋاتاتتى. . .

ئاخىرى، ماناس قەلئەسىدىكىلەرنىڭ ئوق - دورىلىرى پۈ- تۈنلەي تۈگىدى. قەلئە قوماندانى خەيىەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە كېلىپ باش ئېگىپ، شەرەپلىك ھالدا تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. قەلئەگە ھۈجۈم

قىلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇن چىرايىنى تۇرمەستىنلا، ئۇنىڭ شەرتلىرىنى تېزلا قوبۇل قىلدى.

قەمەرىيە 9 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى (شەمسىيە 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى)، ماناس قەلئەسىنىڭ قوماندانى خەيىەن قوشۇننى شىمالىي گازارمىدىكى مەشق مەيدانىغا باشلاپ كېلىپ، چاسا سەپ بويىچە قاتار تىزدى. تۆت ئەتراپتىكى ئېگىزلىكلەردە، مانجۇلار بەتلەكلىك مىلتىقلىرىنى ئۇلارغا تەڭلەپ تۇرۇشاتتى. توپلار ئۇلارغا قارىتىپ تىكلەپ قويۇلغانىدى. ئەھۋالنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى سەزگەن خەيىەن ئۆز قىسىملىرىغا قورالنى تېز يەرگە قويۇشقا بۇيرۇق بېرىشى بىلەن تەڭلا، تۆت ئەتراپتىن توپ - زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئۇلارغا قارىتىپ بىراقلا ئوت ئېچىلىدى. قورال تاشلىغانلار بىردەمنىڭ ئىچىدە تېرىپېرەن قىلىپ تاشلاندى. بۇ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئۆلمەي ساق قالغانلار مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جىن شۇننىڭ ئالدىغا كېلىپ بېرىلدى. ئۇ ھەتتا بۇ ئەسىرلەرنىڭ نام - ئەمەلىنى سوراپمۇ باقماستىن، ئۇلارنى چېپىپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئاندىن شەھەر بويىچە ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈشكە پەرمان بەردى. مانجۇلار شەھەر ئىچىدە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بۇيرۇقلارنى ئارقا - ئارقىدىن تاپشۇرۇۋېلىشتى.

ماناسنىڭ شەرقىي كوچىسىدا بىر توپ ئادەم يۇگۇرۈشۈپ كېلىۋاتقانىدى. بىر ئاتلىق قارا چېرىك قولىدىكى قىلىچىنى شىلتىۋىدى، ئۇلار قىقاس - چوقان كۆتۈرۈشكىنىچە، تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. ھېلىقى قارا چېرىك ئېتىنى دۈېتكىنىچە قوغلاپ كېلىپ، قولىدىكى قىلىچىنى ياپىسالاپ تۇرۇپلا، بىرسىنىڭ قولىنى مۇرىسىدىنلا چېپىپ تاشلىدى. چېپىلغان ھېلىقى ئادەم يىقىلدى، ئۇنىڭ قانغا بويالغان گەۋدىسىنىڭ

ئىچىدىن لىك ـ لىك قىلىپ تۇرغان يۇرىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ جىگەر ـ باغرى بىرەمدىلا كۆكسىپ كەتتى. . .

جىن شۇنىڭ قىلىچى باشقا مانجۇ سەردارلىرىنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. ئۇ قىلىچنىڭ قولى[1]غا سىماب قۇيدۇرغانىدى. بۇ قىلىچنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق ئادەم ئۇزۇپ كۆتۈرەلمەيتتى. ئۇ مۇشۇ قىلىچ بىلەن ھەرقانداق ئادەمنى بىر چېپىشىدىلا ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىيالايتتى. ئۇ قىلىچ چاپسا، مۇدھىش بىر كۈچ بىلەن چاپاتتى. ئادەمنىڭ قەيىرىنى نىشانلىسا، شۇ يېرىنى قىيپاش چېپىپ، چورتلا كېسىپ تاشلىيالايتتى.

— ئادەمنى يۈرەكلىك چېپىڭەر! ئادەم دېگەن ھۆل نېمە، قىلىچ ھۆل نەرسىگە ئاسان ئۆتىدۇ. ئادەم دېگەن خېمىرغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسە، — دەيتتى ئۇ قىيىسىق كۆزلىرى بىلەن كۈلۈپ، — سەن رەھىم قىلىپ، نېمىشقا، قانداق؟ دەپ ئويلاپ ئولتۇرما. سەن خانىڭنىڭ سەردارىسەن! سېنىڭ ۋەزىپەڭ — سوراپ ئولتۇرماستىنلا چېپىۋېرىش. ئۇرۇشتا ئاسىي قاراقچىلارنى ئۆلتۈرۈشتىن مۇقەددەس ئىش بولمايدۇ. سەن ئۆلتۈرگەن ھەربىر ئادەم بەدىلىگە تەڭرى سېنىڭ بىر گۇناھىڭنى گەدىنىڭدىن ساقىت قىلىدۇ. بۇ خۇددى يىلاننى ئۆلتۈرسە ساۋاب تاپقاندەكلا بىر ئىش. ئەمما، بىر نەرسە ئېسىڭدە بولسۇنكى، ھايۋانلارنى، مەسىلەن، ئىت، مۇشۇكنى ياكى باشقا جاندارلارنى بىكاردىن ـ بىكارغا ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ. ئەمما بۇ لەنىتى ئىسيانچىلارنى قىر! يوقات! ئۇلار يارىماس، ئىپلاس نەرسىلەردۇر. ئۇلارنىڭ

---

① قىلىچ قولى — قىلىچ بېسىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تال ياكى بىر تال نوكەش سىزىق. مەخمۇت قەشقىرى: «قىلىچنىڭ قولى — قىلىچ بېسى ئوستىگە چىقىرىلغان سىزىق. قىلىچنى پارقىراق قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن سۇيى يۈگۈرتىدىغان نوكەش سىزىق» دەپ تەبىر بەرگەنىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە 3 ـ تۇم 183 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئۇرۇق - ئەۋلادىنى قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. بولمىسا، يەر - يۈزىنى بۇلغاپ، بەد - بۇي قىلىدۇ. ئۇلارنى سېسىق يەر مەدىكى دەپ ھېسابلاۋەر! . . .

سېپىل ياقىسىدا، بىر ئۆلۈك قىمې - قىزىل قانغا مىلەنگەن ھالدا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرەپكە داردىيىپ سوزۇلغان پۇتلىرى تىزىغچە خەندەكنىڭ ئىچىگە ساڭگىلاپ قالغان، ئۆزى ئوڭدا ياتاتتى. بىر قولى قايرىلىپ پۇكۇلگەن پېتى دۇمبىسىنىڭ ئاستىدا قالغان، يەنە بىر قولىدا بىر پالتىنى چىڭ تۇتۇۋالغان. ئۇنىڭ دەھشەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ تېنى مۇزلاپ شۇركىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ تۇرقى شۇنداق ئىدىكى — گويا پۇتلىرىنى سوزۇك تاغ سوبى ئېقىپ تۇرغان ئېرىققا ساڭگىلىتىپ، بىر ئاز دەم ئالماقچى بولۇپ ئولتۇرۇپ، كېيىن ئوڭدىسىغا يېتىۋالغان ئادەمدەك، ئۇنىڭ يېنىدا قانلىق لايدا بۇلغانغان بىر ئاپئاق شاپاق بۆك تۇراتتى. بۆكنىڭ ئەستىرى خۇددى قاچا سۇرتىدىغان دەسمالدەك غىجىملىنىپ قالغان. ئۇنىڭ قانسىرىغان سېرىق پېشانىسىدە ۋە شىشىدەك قېتىپ قالغان يېرىم يۇمۇق خىرە كۆزلىرىدە قانىنىڭ داغلىرى قالغانىدى. چاپىنىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر كامار قارىيىپ كۆرۈنەتتى. ئوق ئۇنىڭ ئوڭ بېقىنىغا تېگىپ تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. سول تەرىپىدىن قان ئېقىۋېرىپ بىرمۇنچە يەرنى كولاپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىدىكى چاپىنى قان بىلەن بويالغان، ئەسلى رەڭگىنى پەرق قىلىپ بولمايتتى.

ئەدىندۇر بىر يەردىن بىر خوتۇننىڭ ئاچچىق چىرقىرىغىنى ئاڭلاندى - دە، كېيىن بىردىنلا يوقالدى.

كوچىلاردا چېپىپ تاشلانغان پۇقرالارنىڭ ئۆلۈكلىرى ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئۇستىگە چاڭ - توپا قونغانىدى. بىرسى تىغ زەربىسىنىڭ يۇرەككە سانجىلغان ئازابىغا چىدىمىغان بولسا

كېرەك، تىلىنى گاچچىدە چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ. ئىششىپ بىلەك-تەك بولۇپ كەتكەن كۆرتمەك تىلى ئۇنىڭ ئاغزىغا پاتماي قالغاندى؛ بىر ئايالنىڭ لەۋلىرىگە قان ئۇيۇپ قالغان. چىرايلىرى كۆكۈش ئاقىرىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئىشتىنى تىزىغىچە سىيرىپ قويۇلغان، ئۇياتلىق يېرىگە قىلىچ تىقىلغان، تېقىملىرى قاريىپ كەتكەنىدى...

دەھشەتلىك ئومۇمىي قىرغىن توپتوغرا ئۈچ كۈن داۋاملاشتى. مانجۇلار هارغان بولسا كېرەك، ئاخىرى بۇ قەتلىئام توختىتىلدى. كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ كۆيدۈرگىلى هېچنەرسە تاپالمىغان بولسا كېرەك، ئاخىرى ئۆزى ئۆچۈپ يوق بولدى...

قارا چېرىكلەر ئاتلىرىنىڭ ئاستىنى قۇرۇقداش ۋە دۆمبىسىنى قاشلاش ئۈچۈن ئەتىگەن تۇرۇپ كېتىشەتتى. ئۇلارغا ئاتلار ئوقۇردىكى يەم - بوغۇزلىرىنى يېپ بولغىچىلىك، بىر غاجىزا تاماكا چەككۈدەك ۋاقىت چىقاتتى.

— تازا قاملاشمىغان ئىش قىلدۇق جۇمۇ بۇرادەر!

— شۇنى دېمەمسىلەر، مېنىڭ زادىلا چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. ئۇخلىساملا قارا بېسىپ، تەرگە چۆمۈلۈپ كېتىپ بارىمەن. بۇ ئادەمنى كۆپ قىرىۋەتكەنلىكتىن بولغان دەپ ئويلايمەن...

— بىز ئېچكىرىدىمۇ مۇنداق ئىشنى قىلمىغانىدۇق، — دېدى بىر ئاۋاق چېرىك.

— هەي، سىلەر نېمىنى بىلىسىلەر؟ سېپىل ئېلىنمىغانسىرى خۇپۇ دارېنىڭ[1] پىغانى تېشىپ، تاقىتى چېكىدىن ئېشىپ كەتتى ئەمەسمۇ؟ — دېدى جىن شۇنىڭ بىر مۇلازىمى.

— نېمىلا بولسۇن، قەلئە ئېلىندى. بىز ساق قالدۇق. پاراكەندە بولغان كۆڭلىمىزنى خۇش قىلمىساق، قاچان خۇش

---

① خۇپۇ دارېن — چىن شۇن.

قىلمىز؟

— بۇ گېپىڭغۇ بولىدۇ. ئەمما، چاۋۇشنى[1] دېمەمسەن؟ مۇنداق گىرى، دەيۇز سەردارنى زادىلا كۆرمىگەنىدىم! ئاتنى كۈنىگە ئىككى نۆۋەت قاشلاپ چىقسامۇ، يەنە رازى بولماي، كۈنىگە ئۈچ قېتىم قاشلاپ، سوۋۇتۇپ چىقسەن! دەيدۇ.

— سەنمىزە، «لويىنىڭ ئېتىنى سۇغار، پۇلىنى ئال» دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ خوجا كۆردى قىلىپ ئىشنى تۈگەتسەڭ بولمىدىمۇ؟

— قويۇڭلار! شۇ گەپنى! ئۇنىڭدىن باشقا گېپىڭلار يوقمىتەك؟

— ھازىر ئۆيدىكىلەر گوكەي[2] پىشۇرۇۋاتقاندۇر؟...

— شۇ تاپتا بىر خوتۇن بولسا، دۇمبىسىنى كۈنىگە يۈز قېتىم قاشلاپ چىقساڭمۇ، كۆپلۈك قىلمايتتى. ئېھ!

— ھە راست، مەن بۈگۈن كېچە بىر چۈش كۆرۈپتىمەن. لايىقىم بىلەن بىر يەردە ياتقۇدەكمەن. ئەتراپىمىزدا ئىتلار قاۋۇشۇپ يۈرگۈدەكمىش، — دېدى بىر پاناق پوخۇر چېرىك، — پاھ، نېمىدېگەن ھۆزۈر ئىش ـ ھە!...

— شۇ تاپتا خوتۇنۇم: «بىچارە بايقۇشۇم، نەلەردە قاڭقىپ يۈرگەندۇر؟» دەپ ئويلاۋاتقاندۇر؟ — دېدى بىرسى.

— قىھ ـ قىھ! بۇرادەر، خوتۇنۇڭ ئاشىنىسى بىلەن مۈكۈشۇپ ئويناۋاتقاندۇر؟ — دېدى ھېلىقى پوخۇر چېرىك.

— ھەي، تۈگۈز، ئاغزىڭغا بېقىپ سۆزلە ـ ھە! بولمىسا ھېلى...

— ئوينىشىپ قويدۇم، شۇنىڭغىمۇ تېرىكىپ كېتەمسەن؟ ھەممىمىزنىڭ خوتۇنى بارغۇ؟

---

① چاۋۇش — قىسىمدا تەرتىپكە مەسئۇل نۆۋەتچى ئوفېتسىر.

② گوكەي — قازان قوتۇرمىچى.

— ئۇغۇ راست، ئەمما، خوتۇن كىشى دېگەننى پات - پات ئەدەپلەپ تۇرۇش كېرەك. ئېرى يېنىدا بولمىسىلا، دىغراپ بېشى قايغان يەردە يۇرىدۇ.

— نېمە دەيسەنوي؟ خوتۇن كىشى دېگەنمىچۇ؟ بەئەينى ئەنەكنىڭ ئۆزى. قايتىپ بارغاندا، ئاغزى - بۇرنىڭغىچە تويۇپ كېكىرىپ كېتىسەن!

— ھا! ھا!...

— ئىش قىلىپ خاتىرجەم بول. سەن بارغىچىلىك، دادامنى خوتۇنىڭغا ھېزى بولۇپ تۇرىدۇ. يۇرتىمىزدا مۇنداق بىر قىزىق ئىش بولغان. ئېيتىپ بەرسەم، ئاڭلاپ باقامسىلەر؟

— ھەي بەغرەز، سوراپ يۇرگىچە، دەۋەرمەمسەن؟ بولمىسا، ھېلىقى دەيۇز چاۋۇش كېلىپ قالسا، قۇرۇق پارانى قىلىشقۇچە، ئاتىنىڭ دۇمبىسىنى قاشلاشمامسەن؟ دەپ چالۋاقاپ كېتىدۇ.

— يۇرتىمىزدا لى مەنتاڭ ئىسىملىك بىر چال بار ئىدى. ئۇ كېلىنىگە پوخۇرلۇق قىلىپ، زادىلا ئارام بەرمەپتۇ. داۋاملىق ئوغلىنى يىراق يەرلەرگە ئەۋەتىۋېتىپ، كېلىنىنى سوقىدىكەن. بۇ ئىشنى ئوغلى تۆيۈپ قاپتۇ. ئەمدى ھېلىقى چال قانداق ھىيلە ئىشلىتىپتۇ دېمەمسىلەر؟ ئوغلىنى ئىشقا بۇيرۇپ زادىلا چىقىرالمىغان چال بىر كۈنى كېچىسى ھويلىغا چىقىپ، مالىلىرىنى ھويلىغا قويۇپ بېرىپ، ئاستا كىرىپ يېتىۋاپتۇ. تالادىن مالىلارنىڭ مەرەشكەن ئاۋازى، دۇپۇرلەشكەن تۇياقلىرى ئاڭلىنىپتۇ. «ھەي خۇمپەر، — دەپ چالۋاقاپتۇ چال ئوغلىغا، — نېمىشقا قوتانىنىڭ ئىشىكىنى چىڭ ئېتىپ قويمىدىڭ؟ مالىنىڭ ھەممىسى چىقىپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ ماڭ، چىقىپ مالىنى سولاپ قوي!» ئەسلىدە، ئوغلى مالىنى سولىغىلى چىقىپ كەتسە، چال كېلىنىنىڭ قوينىغا كىرمەكچى بولغانىكەن. ئوغلى ئېرىنىپ ئاستا خوتۇنىنى بۇيرۇپتۇ. خوتۇنى گەپ قىلماستىن چىقىپ كېتىپتۇ. بىر كەم-

ده، چال ئۆزى يانتان كاڭنىڭ ئۈستىدىن ئاستا چۈشۈپ، ئوغلى بىلەن كېلىنى يانتان چىمىلدىقنىڭ يېنىغا كېلىپتۇ. ئۇنىڭغىچە- لىك ئوغلىمۇ قولىغا بىر تاياقنى ئېلىپ جىم يېتىۋاپتۇ. چال چىمىلدىقنىڭ ئىچىگە بېشىنى تىقىشى بىلەن تەڭلا، ئوغلى: «ئوش لەنىتى! چىمىلدىقنى چاپىناشنى ئادەت قىلىۋالدىغۇ!» دەپ غۇدۇرىغىنىچە، دادىسىنىڭ ياغاق بېشىغا تاياق بىلەن بىرنى قو- يۇپتۇ. شۇ كۈنلەردە، ئۇلارنىڭ ئۆچكىسى تۇغقانىكەن. ئۇلار ئوغلاقنى كېچىسى ئۆيدە ساقلايدىكەن. ئوغلاق داۋاملىق چىمىل- دىقنى چاپىناپ قويىدىكەن. شۇڭا، ئوغلى ئوغلاقنى ئۇرغان كىشى بولۇپ، دادىسىنى ئۇرۇپ جىم يېتىۋاپتۇ... بېشىغا تاياق يېگەن چال كاڭنىڭ ئۈستىگە ئاران چىقىپتۇ ۋە تاياق يېگەن بېشىنى سىيلاشقا باشلاپتۇ. بېشى ھۇررەك ئىششىپ چىقىپتۇ. بىر كەم- لەردىن كېيىن چال:

— ھەي شۇم! — دەپ ئوغلىنى توۋلاپتۇ.

— ھە، نېمە بولدى، دادا؟ — دەپ سوراپتۇ ئوغلى.

— سەن بايان نېمىنى ئۇردۇڭ؟

— ئوغلاقنى ئۇردۇم، چىمىلدىقنىڭ يوغانلا بىر يېرىنى چاپىناپ تاشلاپتۇ ئەمەسمۇ لەنىتى؟

— ئوغلىقىنى مۇنداق قاتتىق ئۇرساڭ، — دەپتۇ چال يىغلامسىراپ، — كېيىنچە ئۆچكىگە قانداقسىگە ئىگىدارچىلىق قىلالايسەن؟...

— ھا! ھا! ھا!...

قارارگاھتا كېڭەش بولۇۋاتقانىدى. ئىشىك غىچىرلاپ ئې- چىلدى. خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری لو چاڭخۇ تەرەتكە چىق- قانىدى.

ھويلىدا بىر توپ توخۇلار دانلاپ، قىغ دۆڭسىنى تاتىلاپ يۇرۇشەتتى. بىر قىزىل خوراز قاناتلىرىنى قېقىۋەتكەندىن كې- يىن، «قى - قى - قىق!» دەپ چىللىدى - دە، قىغ دۆڭسىنى

تاتلاپ يۈرگەن بىر چار توخۇنى پوكىنىغا باسماقچى بولۇپ يۈ-گۈردى. ھېلىقى قېرى مىكىيان خورازنى تېخى چۈجىكەن دەپ مەڭسىتمىدى بولغاي ، بىر چوقۇپلا، ئۇنى پاخشە قىلىپ بىر چەتكە قاچۇردى. چۈجە خوراز شۇئان قاناتلىرىنى سالپايتقىنىچە، نېرىدىكى قىغ دۆڭسىنىڭ ئۈستىدە توپلىشىپ تاماشا كۆرۈۋاتقان مىكىيانلارنىڭ ئارىسىغا بېرىۋالدى ۋە بىردىنلا نوچى بولۇۋېلىپ: «ئۇنى قانداق باسقىنىمنى كۆردۈڭلارمۇ؟ كۆردۈڭلارمۇ؟ » دېگەن-دەك تىنماي قاقاقلىدى. قاراپ تۇرۇشقان مىكىيانلار قاقاقلە-شىپ، چوقان ـ سۈرەن سېلىشىپ، خورازغا ئالقىش ياڭراتتى. شۇ ئەسنادا، ئارقا ھويلىدىكى ئېغىل تەرەپتىن دۈپۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشى ۋە بىرسىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. لو چاڭخۇ دەرھال ئېغىل تەرەپكە قارىدى. توساتتىن ئېغىلنىڭ ئىشكى ئېچىلدى ـ دە، بىرسى قاتتىق پىچىرلىدى:

— تېزرەك بولۇڭلار، بۇرادەرلەر!

ئېغىل تەرەپتىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭنى ئاڭلىغان لو چاڭخۇ ئېغىلدا نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىغا قىزىقتى ـ دە، شارتلا ئارقـا-سىغا بۇرۇلۇپ تام ياقىلاپ ئېغىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئالدىغا تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئىلى جياڭجۇنى جىن شۇنىنىڭ بىر نۆۋىكىرى ئۇچرىدى.

— نېمە قىلىۋاتىسەن؟ . . . بۇ يەردە نېمە ئىش بولۇۋاتىدۇ؟ . . .

— تىنچ! . . . دەپ پىچىرلىدى ھېلىقى نۆكەر سېپىق ئاغزىنى لو چاڭخۇغا يېقىن ئەكېلىپ، — ئۇ يەردە. . . ئۇ يەردە ئاجايىپ بەلەن ئىش بولۇۋاتىدۇ. بۇرادەرلەر بىر تۈگكان قىزنى سۆرەپ ئەكىرىشىپتىكەن. . . ئۇلار ئۇنىڭ بىلەن ئىچ پۇشقىنى چىقىرىشىپ، كۆڭۈل ئېچىشۋاتىدۇ. باشقا ئىش بولغىنى يوق. . . ، نۆكەر قاقاقلاپ كۈلدى. لېكىن، لو چاڭخۇ ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى. نۆكەر ئارقىسى بىلەن ئوقۇرنىڭ قىرىغا بېرىپ قاتتىق ئۇرۇلدى ـ دە، كۈلكىسى توختاپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. لو چاڭخۇ ئاۋاز

كېلىۋاتقان بۇلۇڭ تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى. ئۇنىڭ يوغان ئېچىلىغان كۆزلىرى دەھشەتتىن چاقناپ كەتتى.

ئاتنىڭ ئىگەر ـ جابدۇقلىرى تۇرىدىغان بۇلۇڭدا، سېرىق تۇغلۇق[1] قوشۇندىكى بىر توپ نۆكەرلەر زىچچىدە توپلىشىۋالغاندى. لو چاڭخۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئىككى تەرەپكە ئىتتىرىپ ئالدىغا ئۆتتى. بۇلۇڭدا ئىككى پۇتى كېرىلگەن بىر قىز قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئوڭدا ياتقانىدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئاق لېچىكى يۇلۇۋېلىنغان، ئۇچىسىدىكى نىمچىسى بىلەن خەنتىيى[2] يىرتىپ تاشلانغان. ئاپئاق كۆكسى ئېچىلىپ قالغانىدى. مانجۇلارنىڭ بىرسى ئىشىنى تۇگىتىپ قىزنىڭ ئۇستىدىن تۇردى ـ دە، شىرىكلىرىگە قارىماستىن مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، گېزەتتىكىسىگە ئورۇن بوشتىپ، تام تەرەپكە ئۆتتى.

يىگىرمە توققۇز ياشلىق سەردار لو چاڭخۇ بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ زادىلا چىداپ تۇرالمىدى ـ دە، ئىشىك تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

— چاۋۇش! . . .

ئەمما مانجۇلار ئىشىكنىڭ تۈۋىدە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى ـ دە، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاشتى. بىرسى ئۇنىڭ ئاغزىنى ئالقىنى بىلەن مەھكەم ئېتىۋالدى. لو چاڭخۇ جان ـ جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مانجۇلارنىڭ ھەممىسى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئۇنى بېسىپ يىقىتتى ـ دە، بېشىنى چاپان بىلەن پۈركەپ، قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ باغلاشتى. ئاندىن ئۇنى بۇلۇڭدىكى بىر سولۇ تاغىرىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويدى. ئۇ يۇلقۇنۇپ باقتى، ۋارقىراپ باقتى، ئەمما ئەجرى

---

① سېرىق تۇغلۇق قوشۇن — مانجۇلارنىڭ ژاندارما قوشۇنى. پۈتۈنلەي مانجۇلاردىن تەشكىل قىلىناتتى.

② خەنتەي — ئىچ كۆڭلەك.

بىكارغا كەتتى. ئاخىرى جىمىپ قالدى. . .

بىر ھازادىن كېيىن، كىمدۇر بىرسى ئۇنىڭ قولىنى يې-شىپ، ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ، بېشىدىكى يۆگەكلىك چاپانىنى ئې-لىۋەتتى. ئىشىكنىڭ ئالدىدا، يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئىككى چېرىكى بىلەن بىر چاۋۇش تۇراتتى.

لو چاڭخۇ بۇلۇڭ تەرەپكە قارىدى ۋە ئىككى چېرىكنىڭ بىر تۇگۇنچەكنى يەردىن ئېلىپ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردى. بۇ ھې-لىقى تۇڭگان قىز ئىدى.

ئۇنىڭ ئىككى پۇتى گىلدىڭلاپ ساڭگىلاپ قالغانىدى. چې-رىكلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، تامنىڭ تۈۋىدە ياتقۇزۇپ قويدى.

قىز ئوڭدا ياتاتتى. ئۇ ئىككى پۇتىنى مىڭبىر مۇشەققەتتە قايچىدەك بىر يىغىپ، بىر ئاچاتتى ۋە قوللىرى بىلەن يەردىكى توڭلاپ قالغان توپىنى تاتىلايتتى.

قىز خېلى ئۇزاق ياتتى. ئاخىرى تۆت پۇتلىنىپ، ئۆمىلەپ تۇرۇپ بېشىنى ئاستا كۆتۈردى. ئۇنىڭ تىترەۋاتقان ئىنچىكە قوللىرى ئېگىلىپ كېتىۋاتاتتى. لو چاڭخۇ بۇنى ئېنىق كۆرۈپ تۇراتتى. قىز خۇددى يېڭى تۇغۇلغان موزايدەك سەنتىرەكلەپ - سەنتىرەكلەپ ئاخىر ئاياقتا تۇردى. ئۇنىڭ چاچلىرى چۈۋۈلغان، لېچىكى نەلەرگىدۇر يوقالغان، چىرايى يات، كۆزلىرى خۇنسىز، ئادەم تونىمايدىغان قىياپەتكە كىرىپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا تۇرغان قارا چېرىكلەرگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇردى. . .

ئاخىرى، ئۇ بىر قولىنى تامغا تىرەپ تۇرۇپ، مىڭبىر جاپادا تەمتىلەپ قۇدۇق تەرەپكە قاراپ ماڭدى. قارا چېرىكلەر ئۇنى توسماقچى بولۇۋىدى. لو چاڭخۇ:

— بولدى، توسماڭلار! ئۆلۈملا ئۇنىڭ ئىپپەت - نومۇسى-نى ئاقلىيالايدۇ! — دېدى ۋە ئىتتىك بېشىنى بۇراپ تەتۇر قاراپ تۇرۇۋالدى.

بىر كەمدە قۇدۇق سۇيىنىڭ شالاقشىپ چاچرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. . .

× ×

زوزۇكتاك جىن شۇنىڭ ماناس قەلئەسىنى ئۇزاققىچە پەتە قىلالماي، كۆپ چىقىم تارتىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقانىدى. بۇنداق بولۇۋەرسە، قاش قۇۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ جەڭگە ۋارلىقىغا تەسىر يېتەتتى. شۇڭا، جىن شۇن ياردەم ئەلەپ قىلغاندا، ئۇ لىيۇ جىڭتاڭغا دەرھال يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلاردىن خۇنەن قىسمىلىرىنىڭ سەردارى لو چاڭخۇنى بەش مىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق چېرىك بىلەن ماناس ئالدىنقى سېپىگە ياردەمگە ئەۋەتىشنى بۇيرۇغانىدى.

مانجۇ خانىنىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنلىرى قاش قۇۋۇقتىن چىقىقاندىن كېيىن، زوزۇكتاك ئۆزىنىڭ لىيۇ جىڭتاڭغا يازغان خېتىدە: «مۇسۇلمان چەنتۇلار ئەنجانلىقلاردىن جاق تويدى، يېغىلىقتىن بەزدى! ئادالەتچى قوشۇنلىرىمىز ئاشۇ جايلارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، بىگۇناھ ئادەم ئۆلتۈرمىسە، خوتۇن ـ قىزلارغا چېقىلمىسا، يەرلىك چەنتۇلار خاقانىمىزنىڭ ئادالەتچى قوشۇنىنى نىجاتكارىمىز دەپ تونۇيدۇ»[1]، «ئادالەتچى قوشۇن يېتىپ بارغان جايدا ئىنتىزامنى قاتتىق تەكىتلەش كېرەك، قەتلىئام ۋە بۇلاڭ-چىلىق قەتئىي مەنئىي قىلىنىشى كېرەك. بۇ زېمىننى خانداناللىقىمىزنىڭ زېمىنى، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى خانداناللىقىمىزنىڭ پۇقرالىرى دەپ قارىغاندىلا، ئاندىن جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتاك ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 ـ جىلد.

ئالماق ئاسانغا توختايدۇ»[1] دەپ يازغاندى.

ليۇ جىڭتاڭمۇ جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستا قەتلىئام يۇرگۈزۈپ، قورال تاشلىغان ئەسىرلەر بىلەن تىنچ پۇقرالارنى تۇتاش قىرغانلىقىنى بۇ قېتىمقى ھەربىي يۇرۇشىمىزگە داغ كەلتۈردى دەپ قارايتتى. ئۇ جىن شۇننىڭ بۇ قېتىمقى ۋەھشىيلىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى باش بارگاھقا — خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭغا تەپسىلىي مەلۇم قىلدى.[2]

زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ ليۇ جىڭتاڭغا يازغان ئىككىنچى قېتىملىق خېتىدە[3] بۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن قىياس قىلغانىدى.

«. . . جەنۇبتىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاتلانغاندا، — دەپ يازغانىدى ئۇ، — ئالدى بىلەن تازىلايدىغىنىڭىز شەنشى، گەنسۇدىن بارغان پاراكەندە تۇڭگانىيلار ۋە كۆپ يىللاردىن بۇيان غەلىيان كۆتۈرۈپ، تىنجىمىغان ئەنجانلىقلار ئىكەنلىكىنى ئېسىڭىزدىن چىقارماڭ. چەنتۇلارغا ھەمدە ئىلگىرى ئىسيانچى قاراقچىلارغا بولۇشقان، ئەمما ھازىر قورال

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 - جىلد.

② 1876 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ماناستا يۈز بەرگەن قەتلىئامدا جەمئىي تۆت مىڭدىن ئارتۇق ئەسىر ۋە تىنچ پۇقرا قىرىپ تاشلاندى. داۋۇت خەلىپە (تۇدىلىن)، خېپى جۇن، خەن شىڭتۇڭ قاتارلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ گۆرى قېزىلىپ، جەسەتلىرىنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلدى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، نامىلەر» 17 - جىلدقا قارالسۇن.

③ زوزۇڭتاڭنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق خېتى 1877 - يىلىنىڭ بېشىدا يېزىلغان.

تاشلاپ ئەل بولغانلارغا كەلسەك، كەڭچىلىك قىلىش لازىم. مۇناق قىلغانلىق — تەڭرىنىڭ ئەمرىگىمۇ، خاقانىمىزنىڭ ئەن — قائىدىلىرىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. قارىمىقىڭىزدىكى ھەرقايسى قوشتىكىلەر بۇ ئەن — قائىدىنى چۈشىنىدىغان ۋە بىلىدىغان بولسۇن. چەنتۇلارغا خۇددى ئۆز يۇرتلىقىڭىزدەك مۇئامىلە قىلغايسىز. قوشۇنىڭىزدىكىلەرگە بەش ئىش[1]نى قىلماسلىق ھەققىدە قاتتىق جىكىلەك. مۇشۇنداق قىلسىڭىزلا، سەككىز شەھەردىكى چەنتۇلار ئۆزلىرىنى يولۋاس ئاغزىدىن قۇتۇلغاندەك، مېھرىبان ئانىنىڭ قوينىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، بۇ قېتىمقى ھەققانىي ئىشىمىز غەلىبە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئىچىدە تىنچ ئۆتۈشىمىز- گە ئاساس سالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە، مۇشاۋىر ھەزرەت بىلەن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان چەنتۇلارنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە پاراڭلاش- قانىدۇق. . . »[2]

تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇ بىر قاتار ئۇرۇشلاردا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، قوۋۇقتىن چىققان قوشۇنلارنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارېن لیۇ جىڭتاڭ غەلىبىدىن ئېسىنگىرەپ كېرىلىپ كەلگەنىدى. زوزۇڭتاڭ ئۇنىڭغا يازغان خەتلىرىدە:

---

① بەش ئىشنى قىلماسلىق — شۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ قاش قوۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىغا بېكىتىپ بەرگەن: «ئىسىرلەرنى ئۆلۈتۇرمەسلىك، شەھەرلەردە قەتلىئام يۈرگۈزمەسلىك، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلماسلىق، بۇلاڭ — تالاڭ يۈرگۈزمەسلىك، تىنچ پۇقرالارغا چېقىلماسلىق» تەك بەش ئىشنى قىلماسلىقنى كۆرسىتەتتى. بۇ ھەقتە: «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 - جىلدقا قارالسۇن.

② «مەدەنىيەت، مەرىپەتلىك زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 17 جىلدقا قارالسۇن.

«سىزنىڭ ئاچچىقىڭىز بەك يامان، بوينىڭىز قاتتىق»، «چاش-قۇن، تەمكىنىڭىز يوق»[1] دەپ ئۇنى جىملىگەنىدى. ئىلى جياڭ-جۇنى جىن شۇننىڭ دەردىنى تارتىپ بولالماي تۇرغىنىدا، خان مۇپەتتىشنىڭ بۇ گەپلىرى ئۇنىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى. شۇڭا، ئۇ زوزۇڭتاڭغا يازغان خېتىدە: «يۇرتۇمغا كېتىمپ، ئەشىمنى قىلسام» دەپ قېيداپ بەرگەنىدى.

ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. خېلى ۋاقىتتىن بۇيان جىن شۇننىڭ مەنمەنچىلىكىگە لىيۇ جىڭتاڭنىڭ قورسىقى كۆپۈپ يۇرەتتى. «شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ياردەملىشىدىغان جىن شۇن ئىلى جياڭجۇنلىكىگە ئۆستۇرۇلگەن-دىن كېيىن، لىيۇ جىڭتاڭنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋال-دى. ئۇ ئۆزىنى خان مۇپەتتىش، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ گېپىنىۋالغانىدى. ئۇ «يا ئىستېداد دېسە، ئىسداتى يوق، يا ئىشنى باشلىمەت قىلمايدى-غان»[2] بىر ئادەم ئىدى. گۇچۇڭ، جىمسارلارنىڭ غەربتىكى يول مۇداپىئەسىز قېلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپى خەۋپكە ئۇچرىغاندا، زوزۇڭتاڭ جىن شۇنگە: «لەشكەر ئەۋەتىپ، بۇ ئورۇنلارنى قوغداپ ئارقا سەپنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش» نى جېكىد-لىگەن بولسىمۇ، ئەمما «جىن شۇن زادىلا گەپ ئاڭلىمىدى.»[3] لىيۇ جىڭتاڭ زوزۇڭتاڭنىڭ جىن شۇنگە گەپ ئاڭلىتالمىغان-

---

① زىڭ يۈيۈ: «كۇنچىقش تەرەپلەرنى تىنجىتىشقا دائىر خاتىرىلەردىن قىسقارتىلمىلار» 3 - جىلد «خۇيزۇلار قوزغىلىڭغا دائىر ماتېرىيالىلار» نىڭ 3 - قىسمى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت - چەكلەر» 17 - جىلد.

③ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت - چەكلەر» 17 - جىلد.

لىقمغا نارازى بولۇپ تۇراتتى. ماناس ئالدىنقى سەپىنى كۆرگىلى كەتكەن مۇشاۋۇر جۆ خۇەن ھەزرەت قايتىپ كېلىپ، جىن شۇن قوشۇنلىرىنىڭ ماناستىكى چەكسىز زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى ئۇنىڭغا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بەردى.

— بىز قوۋۇقتىن ئادالەت تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققاندا، تىنچ پۇقرالارنى قەتلىئام قىلمىسۇن دەپ چىققانمۇ؟ قارىمامدىلا، بۇ خۇپۇ دارېنىڭ نېمە قىلغىنى؟ — دەپ قاياپاپ كەتتى لېۋ جىڭتاڭ تىرىكسىپ تۇرۇپ، — بىر ئوبدان ئىشنى بۇزدى ئەمەسمۇ ئۇ؟ كېيىنكىلەر ئەمدى بۇ ئىشقا نېمە دەپ باھا بېرەر؟ بىزنى قاتىل، ئىككى قولى بىگۇناھ مەزلۇملارنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويالغان جاللاتلار دەپ تىللىماسمۇ؟ تارىختا قانخور دېگەن ئاتاققا قالدىدىغان بولدۇق!...

— ئۇرۇشقۇ ئازاب - ئوقۇبەتلىك، دەھشەتلىك بولىدۇ، — دېدى مۇشاۋۇر جۆ خۇەن ھەزرەت، — بۇ ئىشتا قان ۋە ياشنىڭ ئارىلىشىپ تۇرۇشى مۇقەررەر. ئۇرۇش ھەرگىزمۇ مېھمان چاقىرىش، زىياپەت بېرىش ئەمەس، ئۇرۇشتا بۇزغۇنچىلىق بولىدۇ، ئادەم قىرىلىدۇ، ئىشنى بۇ جەھەتتىن ئويلىغاندا، كېيىنكىلەر بىزنىڭ قىلغانلىرىمىزنى توغرا چۈشىنەر دەيمەن. ئەمدى خۇپۇ دارېنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە كەلسەك...

ئۇ سەل شۇكلەپ قالدى. بىر پەس ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن:

— مەن بۇ مەككار پەلەكنىڭ رەڭگۈازلىقىنى تولا كۆرگەنىمەن، — دېدى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا، كونىلار: «بىر كۈن داڭ ئۈرسەڭ، ئۈچ كۈن راھىب بول» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. زۇڭتۇڭ دارېن، سىلە ياش، بىزگە قارىغاندا، تېخى كۆپ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىلا، قارنى - كۆكسىلىرىنى كەڭ تۇتقايلا...

— ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، شۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغانداك

تۇرىدۇ، — دېدى لىۋ جىڭتاڭ ئائىلاج، — سىلە كۆپ ئوقۇغان ئوقۇمۇشلۇق ئادەم. قېنى ئېيتىپ باقسىلاچۇ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى قانداق ئورۇنلاشتۇرغان تۇزۇك؟

— پېقىرنىڭ قارىشىچە، — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت ساقىلىنى سىيلاپ تۇرۇپ، — جياڭجۇن جانابلىرى[1] تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا قېلىپ ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل قىلىنسا، سىلىمۇ ئۇنىڭ دىشۇارچىلىقىدىن قۇتۇلغان بولاتتىلە. ئەمدى جەنۇبنىڭ ئىشىغا كەلسەك، جاڭ ياۋ بىلەن شۇي جيەنبياۋ[2] قاتارلىق ئىككى سەردارنى چىقتىم قورۇلى[3] ئارقىلىق تۇرپانغا تېگىش قىلىشقا بۇيرۇسلا. سىلى دۇڭ فۇ شياڭ، تاڭ رىنخې قاتارلىق سەردارلارنى باشلاپ داۋانچىڭ قەلئە-سىگە تېگىش قىلسىلا. داۋانچىڭ قەلئەسىنى تارتىۋالساقلا، تۇرپاندىكى ئاسىي قاراقچىلارغا شىمال بىلەن جەنۇب ئىككى تەرەپتىن قىسىپ زەربە بەرگىلى بولىدۇ، ئۇلار يەنە نەگە قاچالايدۇ؟ بىراق، بۇنىڭغا زۇڭدۇ دارېن ماقۇل دەمدىكىن؟

— بىزنىڭ بۇ پىلانىمىزنى خان مۇپەتتىش جانابلىرى چوقۇم ماقۇل كۆرىدۇ، — دېدى لىۋ جىڭتاڭ قايتىدىن روھلىنىپ.

— بىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى پەتھ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ئۆزگىرىشچىلىك تەرتىپىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى چەنتۇلار ئۆزلىرىدىن قويۇلغان ھاكىمبەگلەر، ئىشىكئاغا

---

① جياڭجۇن — بۇ يەردە جىن شۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② شۇي جيەنبياۋ — سىچۇەن قوشۇنلىرىنىڭ تۇڭلىڭى. ئۇ تۇرپان سوقۇشىدا بۇيرۇقنى ئاڭلىماي ئەسكەرلىرىگە قەتلىئام ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىشقا يول قويغانلىقتىن، ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلانغان. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىنقى سەپتىن چېكىنىدۇرۇلگەنىدى.

③ چىقتىم قورۇلى — پىچانىنىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى بىر يۇرت. شۇ چاغدا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تايانچى بازىلىرىدىن بىرى ئىدى.

بەگلەرگە خوددى ئىچكىرىدىكى تۆگگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئاخۇنلىرىغا ئىشەنگەندەكلا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى ھازىرچە ئالدىراپ بىكار قىلىۋەتمەسلىك كېرەك، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خوجەن ھەزرەت، — جەنۇبتا قوشۇنىمىز ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاغ تېپىش، ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك غەملەش، ئوتۇن ـ سامان تەييارلاشتا ئۇلارسىز ئىش قىلمىقىمىز قىيىن، زۇكۇتۇك دارېن. شۇڭا، بۇ ئىشلارنى ھازىردىن باشلاپ ئويلاپ قويماقلىق لازىم-دۇر.

— بارىكاللا، مۇشاۋىرىم، سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى مېنىڭ ئويلىغىنىمدەك چىقتى، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئېچىلىپ، — شۇنداق، تاغنىڭ بۇ تەرىپىدە[1] ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىمىزنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە ئەمدى قايتا سادىر قىلىشقا بولمايدۇ. جىن شۇنداق دىتسىز ئەھلىلەر خاندانلىقىمىزنىڭ يىلتىزىغا پالتا چاپىدۇ. بۇنداقلارنى ئەسلىدە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن ھەربىي ئىشلارغا يېقىن يولاتماسلىق لازىم ئىدى. ئەمما، بىزدە ئەكسىچە مۇشۇنداق ئاـدەملەر ئەتىۋارلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەنسەپلىرى ئۆرلەۋاتىدۇ، بۇـنىڭغا مەن زادىلا قايىل ئەمەسمەن.

— زۇكۇتۇك دارېن، سىلىمۇ ھېس قىپتىلا، — دېدى جۆ خوجەن ھەزرەت ئىستىھزاھ بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ، — بىلەمدىلا، خوددى قەدىمكى ھىندى مەسەلى «براخمان بىلەن تۆگە» ھېكايىـسىدە دېيىلگەندەك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئەزەلدىن مەھرۇملىقتا بولۇپ كەلگەن.

— بۇ ھىندى مەسەلىدە نېمە دېيىلگەنىكەن؟

— «براخمان بىلەن تۆگە» دېگەن بۇ مەسەلدە دېيىلىشىچە، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مۇشاۋىر: بىر براخمان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇنىڭغا ھېچقانداق دورا شىپا بولماپتۇ. براخمان

---

① تاغنىڭ بۇ تەرىپى — ماناس كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۆزىنىڭ كۈنلىرىنىڭ ساناقلىقلا قالغانلىقىنى بىلىپ، رازىلىق ئېلىشقا باشلاپتۇ. ھەممىسىدىن رازىلىق سوراپ بولغاندىن كېيىن، توساتتىنلا قېرى تۆگىسىدىن رازىلىق ئالمىغانلىقى يادىغا چۈشۈپتۇ ـ ده، بىرسىگە: «ماڭ، بېرىپ تۆگىنى يېتىلەپ كەل!» دەپ بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى ئادەم تۆگىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەكەلگەندىن كېيىن، كېسەل براخمان: «ئەي تۆگەم، سەن ئۇزاقتىن بېرى ماڭا ئىشلەپ كەلدىڭ، سوغۇق دېمىدىڭ، ئىسسىق دېمىدىڭ، ئاچ ـ توقلۇققا چىداپ كەلدىڭ. سۈسىز چۆللەردە چاڭقاپ كەتتىڭ. بەزىدە ھەتتا چارچاپ قالسام، ئۈستۈڭگە مىنىۋالدىم. ئۈستۈڭگە چوم توقۇپ، قورسىقىڭدىن قىل ئارغامچا بىلەن چىڭ باغلاپ، ئېغىر يۈكنى ئارتتىم، كەينىڭگە قوشقۇن تارتىپ، بۇرنىڭنى تىشىپ چۈلۈك ئۆتكۈزدۈم. مانا ئەمدى، يەيدىغان رىزقىم تۈگەپ، كۈنلىرىم پۈتەيلا دەپ قالدى. ئېيتقىنا، ئەي تۆگەم، سەن مېنى كەچۈرەرسەنمۇ؟» دەپتۇ. ھېلىقى قېرى تۆگە ئاچچىق ئىستىھزاھ بىلەن كۈلۈپ تاشلاپتۇ ـ ده: «سېنىڭ مۇشۇ دېگەنلىرىڭ ھەممىسى راست، ھەممىسىنى كەچۈرىمەن. ئۆزۈڭ ئېيتقاندەك، مېنى بەزىدە ئاچمۇ قويدۇڭ، سۇغارمىدىڭ، ئۈستۈمگە ئېغىر يۈكلەرنى ئارتتىڭ. ئۇچامغا يىرتىق چوم توقۇپ، دۇمبەمنى زېدە قىلىۋەتتىڭ. بۇرنۇمنى تېشىپ چۈلۈك ئۆتكۈزدۈڭ. قوشقۇن بېكىتىپ، كەينىمدىن تارتتىڭ. ھەتتا ئاچچىقىڭ كەلسە، تاياق بىلەن ئۇردۇڭ. خەير، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى سېنىڭ ماڭا ئۇزۇن يىللىق خوجايىن بولغانلىق يۈزۈڭدىن كەچۈرۈۋەتسەمۇ، ئەمما، بىر ئىشىڭنى زادىلا كەچۈرەلمەيمەن!...» دەپتۇ. «جېنىم تۆگەم، سېنىڭ زادىلا كەچۈرمەيدىغىنىڭ نېمىدۇر ئەمدى؟» دەپ ھەيران بولۇپ سوراپتۇ براخمان. «ئېسىڭدەمۇ، ـــ دەپتۇ تۆگە، ـــ قاچاندۇر بىر چاغلاردا، ۋادىدىن غولغا قاراپ ئۆرلەپ كېتىۋاتقان چېغىمىزدا، سەن بۇرنۇمدىكى چۆلۈككە باغلانغان چۈلۈڭنى ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىپ قويغانسىدىڭ،

بۇنى ئۇنتۇپ قالمىغانسەن؟ مانا شۇ ئىشىڭنى قىيامەتكە بارغاندىمۇ زادىلا كەچۈرەلمەيمەن! . . . »

نەزمە:

مۇددەئىي ئۆزىدىن باشقىنى كۆرمەس،
مەنمەنلىك پەردىسى توسقان كۆزىنى.
بەخش ئەتسە، خۇدايىم ھەقنى كۆرەر كۆز،
كۆرەتتى ھەممىدىن ئاجىز ئۆزىنى.

— شەيىخ سەئىدى

تۆتىنچى باب

قاسسىم پولگان

جەڭچىنىڭ ھاياتى قىممەتلىك، بولۇپمۇ جەڭچى كۆپ بولمىغان جايدا تېخىمۇ شۇنداق.
— ئاپتور

مىلادى 1877 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

داۋانچىڭ جىلغىسىدا، تاغنىڭ تىك يان باغرىنى بويلاپ يىلان باغرى ئاقىدىغان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ بويىدىكى تار، ئەگرى ـ بۈگرى چىغىر يولنى ھېسابقا ئالمىغاندا، توقسۇن، تۇرپانغا ۋە جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرگە ئۆتىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. ئېقىنىنىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى تىك تاغلار تاكى توقسۇننىڭ ئۇس-تىدىكى پاچساغالغا قەدەر سوزۇلغانىدى. جىلغىنى بويلاپ ئاقىدى-غان بايتوقاي ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى ئەللىك غۇلاچتىن ئاشمايتتى. ئېقىنىنىڭ ئۇستىدىكى چىغىر يولدا ماڭغاندا سەللا دىققەت قىلمى-سا، ئادەمنى پەستە ئۆلۈم كۈتەتتى.

جىلغىنىڭ ئىچى كۆپكۆك ئوت ـ چۆپلۈك بىلەن قاپلانغان-دى. تاشلاردىن تاشلارغا ئوخچۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈلىرى، يان باغىرلاردا بۆككىدە ئۆسكەن مەجنۇنتاللار، توغراقلار، تاغ تېرەك-لىرى پۈتۈن جىلغىغا باشقىچە ھۆسن بېغىشلىغانىدى.

گۈاڭشۇينىڭ ئۇچىنچى يىلى[1]، مانجۇ خاندانلىقى قاش قو-ۋۇقتىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، ئىلى

---

① مىلادى 1877 ـ يىلى

جياڭجۇن جەن شۇي قوماندانلىقىدىكى قىسىملارنى تەرتىپكە سې-
لىپ، ئۆزگەرتىپ تۇزنگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۇرۇمچى ئالدىغا
قى سېپىدىن ماناس ئەتراپلىرىغا يۆتكەپ، ئىلىنى بېسىپ يانقان
چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىشقا قويدى؛
قەمەرىيە ئىككىنچى ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى[1]، جەن يۈڭچاڭنىڭ
«غالىپ قوشۇنى» بۇيرۇق بويىچە، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تەيەنشۇي
دېگەن يەردىن ئۇرۇمچى ئالدىنقى سېپىگە يۆتكەلدى؛ جاڭ ياۋ
قىسىمى فۇكاڭ، گۇمۇدى ئەتراپلىرىدىن موزى تەرەپكە يۆتكەپ
كېلىنىپ، باريكۆل تەرەپتىن تۇرپان تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتـ
قان شۇي جيەنباۋنىڭ ئەنخۇي قوشۇنى بىلەن بىرلەشكەندىن كې-
يىن، داۋاملىق تۇرده غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەش ھەققىده بويرۇق
تاپشۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار ئاتلىق، پىيادە چېرىك-
لەردىن ئەللىك يىڭ، تەخمىنەن ئىككى تۇمەندىن ئارتۇقراق لەشـ
كەر بىلەن داۋانچىڭ، تۇرپان، توقسۇن ئۇچبۇرجەڭ رايونىنى
شىمال ۋە شەرق تەرەپتىن تەڭلا ئىسكەنجىگە ئېلىۋالدى.

بەدۆلەت تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىده مانجۇلارنىڭ
قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، سارىاسىمىگە چۈشۈپ
قالدى. ئۇ تەبىئىي توساق — تەڭرى تېغىغا تايىنىپ، مانجۇلارغا
تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، دەرھال كورلا، كۇچا تەرەپلەردىن يې-
گىرمە يەتتە مىڭدەك يىگىت ـ سەرۋازنى توقسۇن تەرەپكە يۆتكە-
دى.

داۋانچىڭ تەڭرى تېغىدىن جەنۇبقا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ
ئېغىزى ئىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ يەردە ئەسىرلەشكەر ھەيدەرقۇل
دادخاھ، مۇھەممەت نىياز توقسابە باشچىلىقىدا تۆت مىڭدەك ئەس-
كىرىي كۈچى بار ئىدى. ئۇلارغا ئالتە دانە توپ سەپلەپ بېرىلگە-
نىدى.

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ باشلىرى.

تۇرپان قەلئەسىنى ھېكىمخان تۆرە باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ساقلاپ ياتاتتى. سىڭگىم ئېغىزىدا ئۇرۇمچى ھاكىمىيىگى ما رېنىيۇ-نىڭ تۇڭگانىيىلىرى تۇراتتى.

قەمەرىيە ئۇچىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى[1]، زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون ئالتە مىڭ قارا چېرىك ئۇرۇمچى-دىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۇچىنچى كۈنى داۋاز-چىڭغا ئون ئىككى پوتەي كېلىدىغان سەييۇپۇ دېگەن يەرگە چۈش-كۈن قىلدى.

شۇ كۈنى كېچىسى، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ باش بۇغى يۇ خۇ-ئېن توققۇز يىڭ ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ، خەنجۇڭ قوشۇنىنىڭ باش بۇغى تەن شاڭلىيەن تۆت يىڭ پىيادە چېرىكنى باشلاپ داۋاز-چىڭغا كېچىلەپ يۇرۇش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى. ئۇلار لەشكەرلىرىگە ياغاچ چىشلەتكۈزۈپ، كېچىلەپ تېز يۇرۇش قىلىپ، تاڭ سۈزۈلگەندە داۋانچىڭ ئېتراپىغا يېتىپ كېلىشتى.

قورغاندىكىلەر قارا چېرىكلەرنىڭ سەييۇپۇ دېگەن مەنزىلگە چۈشكۈن قىلغانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ بولغانىدى. ئۇلار مانجۇلارنىڭ شەبخۇن ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قور-غان ئېتراپىغا سۇ قويۇپ بەرگەنىدى. پاتقاق ئاتنى چۆكتۈرەتتى. ئاتلىق قارا چېرىكلەر ئاقسۇ[2]تەرەپ بىلەن قورغاننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئېگىزلىكنى ئىگىلىۋالدى؛ پىيادە چېرىكلەر بولسا قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى ئېگىزلىككە ئىستىھكام قۇردى. ئۇلار بىرنەچچە كۈن ھەممە تەييارلىقلىرىنى تەڭ قىلد-ىشۋالغاندىن كېيىن، داۋانچىڭ قورغىنىغا جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېگىزلىكتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىدى.

قورغاندا ئەمىرلەشكەر ھەيدەر قۇل دادخاھ، مۇھەممەت نە-

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى.

② ئاقسۇ — داۋانچىڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر جاي ئىسمى.

ياز توقسابه باشلىق ئەمرائىي لەشكەرلەر ۋە توقسۇن يىلانلىقلىق قاسىم پولگان باشچىلىقىدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكى مىلتىق، دومله مىلتىق ۋە كالتۇس مىلتىقلار① بىلەن قوراللانغان تۆت مىڭدەك سەرۋاز ـ يىگىت بار ئىدى. ئۇلار ئىستېھكام ئىچىدە، يىراقتىكى تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالغان مانجۇ چېرىكلىرىنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى.

قەمەرىيە ئۇچىنچى ئايىنىڭ بەشىنچى كۈنى②، نىكشا قوشۇنىنىڭ باش غۇنى تەن باسۇيىنىڭ توپچى چېرىكلىرى كۈنپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكتە پوتەي ياساشقا باشلىدى.

مانجۇلار چېقىن توپلىرىنى دۆڭگە سۆرەپ چىقىشۋاتاتتى. بۇ ئېغىر زەمبىرەكلەر كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان قۇياش نۇرىدا ئەينەكتەك پارقىرايتتى. پەستە تاشلىق چىغىر يولدىن ئۆمىلەپ كېلىشىۋاتقان ئادەملەرنىڭ گەۋدىلىرى غىلپال كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇلار مانجۇ پىيادىلىرى ئىدى. دۆڭدە بىر مانجۇ سەردارى ئات ئۇستىدە تۇرۇپ قورغان تەرەپنى دۇربۇن بىلەن كۆزىتىۋاتاتتى.

قاسىم پولگان دەل ئاشۇ چىغىر يول ئاغزىنى قامال قىلىپ تۇرۇۋالغانىدى. ئۇ قولىدىكى بەشئاتارنى مېھىر بىلەن سىيلاپ قويدى، يېنىدىكى ئىككى خالتا ئوقنى تەكشۈردى. ئۇ ئىلگىرى توقسۇن تاغلىرىدا ئوۋچىلىق قىلىدىغان، تاغ يوللىرىغا پۇختا، مەرگەن بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ دۆڭدە ئات ئۇستىدە دۇربۇن تارتىۋاتقان ھېلىقى مانجۇ سەردارىنى قارىغا ئالدى. دەسلەپتە ئۇنىڭ بېشىنى چەنلەپ، ئاستا ـ ئاستا مىلتىقىنىڭ ئۇچىنى تۆۋەنلىتىپ ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتىنىڭ بېشىنى چېنەپ تەپكىنى باستى. «پاك!» قىلغان

---

① تۈركىلەنكى — بەشئاتار؛ دومله مىلتىق — قوش ستېرىئولۇق مىلتىق؛ كالتۇس مىلتىق — بىر خىل تاپانچا.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى.

ئاۋاز بىلەن تەك، ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ ئېتى پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئات ئۇستىدىكى مانجۇ سەردارىمۇ ئاتنىڭ ئۇستىدىن يەرگە تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى...

تاغقا يامىشىپ چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەر يېقىنلىشىپ، بارغانسېرى يوغانلىدى، قاسىم پولگان يان تەرەپتىن سوقۇۋاتقان تاغ سەلكىنىنىڭ كۆچىنى ۋە ئۆزى بىلەن بىرىنچى قارا چېرىكنىڭ ئارىلىقىنى مۆلچەرلەپ باقتى. شۇنىڭدەك ئوقنى ئېگىزدىن پەسكە قارىتىپ ئاتقاندا، نىشانغا تېگىشتە ئۈچرايدىغان قېيىشلارنىمۇ تولۇق ھېسابقا ئېلىپ قويدى. ئۇ ئوق ئۇزۇشكە بەك ئالدىراپ كەتمەيۋاتاتتى. قارا چېرىكلەر تاكى قىرلىق تاش ئۇستىدە تىنىسىز قىلاپ يۈرۈپ ئاران چىغىر يولىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەنگە قەدەر، ئۇ تەمكىنلىك بىلەن قاراپ تۇردى. ئاندىن ئۇلارنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئارقىسىغا — كەلگەن يولغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى.

× ×

ئەسلىدە قارا چېرىكلەرنىڭ داۋانچىسىنىڭ تەرەپكە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قاسىم پولگان بۇ خەۋەرنى كورلىدىكى بەدۆلەتكە يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما بەدۆلەتتىن كەلگەن: «قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چىققۇچى بولماڭلار! قورغاننى بوشاتقۇچىمۇ بولماڭلار؛ قارا چېرىكلەر تاكى ئۇستۇڭلەرگە باستۇرۇپ كەلمىگۈچە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇرۇشمەن دېگۈچى بولماڭلار!» دېگەن پەرماننى تاپشۇرۇۋېلىپ تەئەججۈپ ئىلكىدە بارمىقىنى چىشلەپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. بەدۆلەتنىڭ بۇ پەرمانى قايسى تەدبىرگە ئاساسەن ۋە قانداق غەرەز بىلەن چۈشۈرۈلگەنلىكىنى ھېچكىم چۈشەنمەيتتى.

مانجۇلار داۋانچىنىڭ قورغىنى ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ دەرھال

هۇجۇم باشلىماستىن، ئالدىرىماي ـ تېنىمەي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. قورغاندىكىلەر بولسا، مانجۇلارغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىلمىگەنلىكىدىن تىتىلداپ كېتىشىۋاتاتتى. ئاخىرى، قاسىم پولگان ئەمىرلەشكەر هەيدەرقۇل دادخاهنىڭ توسقىنىغا قارىماي، بىر ئۆزى يالغۇز قارا چېرىكلەر بىلەن ئېتىشماقچى بولدى. ئۇ:

— قارا، كانتۇلارنىڭ قولىدىكى مىلتىق بولسا، بىزنىڭ قولىمىزدىكى كۆسەيمۇ؟ نېمىلىكى بولسا، ئۇرۇشۇپ كۆرمەمدۇق؟ ئۇلارغىمۇ بىر ئەلەم قىلايلۇق ـ تە! ئانىمىز بىزنى ئوغۇل بالا دەپ تۇغقاندىكىن، تىللاردا داستان بولغۇدەك بىر ئىش قىلمامدۇق؟ ياكى هەممىمىز شېھىت بولۇپ ئۇدۇل جەننەتكە كېتۇرمىز! — دېدى ـ دە، ئىككى خالتا ئوقنى ئەنەيتۇل ئىزچىغا كۆتۇرگۈزۈپ، ئۆزى ئىككى تال بەشئاتار مىلتىقنى ئالدى، ئاندىن هېلىقى چىغىر يول ئېغىزىغا كېلىپ، قورام تاش كەينىگە يۇشۇرۇندى...

شېغىل تاشلارنىڭ شاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. چىغىر يولدا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە ئىككى ئادەم كېلىۋاتاتتى.

— هەي، سىلەر نېمە ئادەم؟ — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان قورام تاشنىڭ كەينىدە تۇرۇپ.

— بىز ئەلچى، — دەپ ئىتتىنىڭ جاۋاب بەردى كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدە بىرى ساپ ئويغۇر تىلىدا، — بىز زۇڭتۇڭ دارىغىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندەپ كەلدۇق.

هېلىقىلار جاۋاب بەرگەچ ئۇدۇل كېلىۋەردى.

— توختا! قايت ئارقىڭغا! بولمىسا، ئېتىپ تاشلايمەن! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان تاشنىڭ ئارقىسىدىن سەل كۆتۇرۇلۇپ تۇرۇپ. ئۇ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنى تونىدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ هوشۇر مەهرەم دېگەن ئاسراندىسى ئىدى. «ۋاي كاندىتۇ. يوقاپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان... دەپ ئويلىدى قاسىم

پولگان، — ئەسلىدە مانجۇلارغا قېچىپتىكەن - دە! ۋاي ئىتنىڭ بالىسى - يەي. . . »

— ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟ — دەپ سوردى هوشۇر مەهرەمنىڭ يېنىدىكى ئادەم. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن بىرى ئىدى.

— مەن قاسىم پولگان بولىمەن، هە قانداق، گېپىڭ بارمۇ؟

هوشۇر مەهرەم كالىدىرلاپ بىر هازاغچە قاسىم پولگاننى هېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا تونۇشتۇردى.

— هە، هېلىقى توقسۇنلۇق قاسىم پولگان دېگەن چەنتۇ سەن ئىكەنسەن - دە! سېنى كارامەت ئۇستا مەرگەن دەيدىغۇ؟ قارا، بىز سېنى بىلەمدىكەنمىز؟ قورغاندىكىلەرنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ئوبدان بىلىمىز. قورغاندىكى چەنتۇلارغا بېرىپ دە، ئەنجانلىقلارغا بولۇشمىسۇن، يولنى بىكار قىلىشسۇن. هېچبىر پايدىسىز قانغا بويالمىسۇن. بولمىسا، ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ ساق قويمايمىز!

تاشنىڭ كەينىدە تۇرغان قاسىم پولگان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— قورالنى تاشلا! — دەپ تەكرارلىدى هېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى.

لېكىن تاشنىڭ كەينىدىن هېچقانداق سادا كەلمىدى. ئەتراپىنى بىر پەس جىمجىتلىق قاپلاپ كەتتى.

— قاسىم پولگان! ئاڭلاۋاتامسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى هوشۇر مەهرەم، — دارېن سېنىڭ بىلەن سۆزلىشەي دەيدۇ. يۈزتۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشسەك قانداق دەيسەن؟

— بولىدۇ. خوجاڭغا ئېيت! مېنىڭ بىلەن سۆزلىشىشتىن ئاگاھ، ئاسماندىكى قۇياشقا، ئەتراپتىكى تاغۇ - تاشلارغا ئوبدان قارىۋالغاي، بولمىسا، ئۇلارنى قايتا كۆرەلمەي قالىدۇ!

— ياق، ياق! ئۇنداق قىلما، هەرگىز ئوق چىقارغۇچى بولما! — دەپ ۋايسىاپ كەتتى مانجۇ ئوفىتسېرى قاسىم پولگانىڭ

سۆزىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، — سېنىڭ مەرگەنلىكىڭنى بىلدىم، بىراق، ماڭا ئوق ئاتساڭ بولمايدۇ. چۈنكى مەن ئەلچى. قەدىمدىن «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەن ئۇدۇم داۋام قىلىپ كەلگەن. مەن مانجۇ خاقانلىقى نامىدىن سېنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن. ئاڭلىدىڭمۇ؟

قاسىم پولگان نېمىلەرنىدۇر دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى.

— شۇنداق ئەمەسمۇ! — دەپ تەكرارلىدى ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى، — ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئاداۋەت يوق. سىلەر چەنتۇلار ئەزەلدىن مانجۇ سەلتەنەتىگە پۇقرادارچىلىق قىلىپ كەلگەن خەقسىلەر. مانجۇ سەلتەنەتى بىلەن سىلەر چەنتۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن ئاداۋەت بولغان ئەمەس. بىز پەقەت ئەنجانلىقلارنىلا قوغلاپ چىقارغىلى كەلدۇق. سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا ھىدايەت، ئادالەت، تەرتىپ ئورناتقىلى كەلدۇق. سۆزۈمنى چۈشىنىۋاتقانسەن؟

— سەنلەر بىزلەرنى دەپسەندە قىلىشىپ، يەنە تېخى ئاداۋەتمىز يوق دەيسىنا؟ بۇ ئاداۋەت ئەمەسمىكەن؟ سەنلەر زادى قانچىلىك ئادەملەر ئىدىڭ؟ بىز سەن كانتۇلارنى ياخشى بىلىمىز، — دېگەن ئاۋاز كەلدى تاشنىڭ كەينىدىن، — ئەگەر ساڭا جان تاتلىق بولسا، ئورنىڭدىن قىمىرلىما، مانجۇلار ھەققىدە بىز ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن كۆپ ئاڭلىغان. ئۆزىمىزمۇ مانجۇلارنىڭ زۇلۇم ـ سىتەمىلىرىنى يەتكۈدەك تارتتۇق! سەنلەر يېڭى كېلىشكەندە، خۇددى ھازىرقىنىڭ ئۆزىدەكلا ياۋاش ئىدىڭ. شېرىن سۆزىڭ، يۇمشاق سۆزلەرنى قىلىشقانىدىڭ. ھالا بۇگۈنكى كۈندە، سەنلەر ھەممە نەرسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلىۋېلىشتىڭ، باغلار، تاغلار، ھەممە يەرلەر، بارلىق دەپنە ـ دۇنيالار، مال ـ چارۋىلار، كارىز ـ كۆللەر سەنلەرنىڭ بولدى. سەنلەر بىزگە جاڭگۈيدى بولۇشتۇڭ. بىز سەنلەرگە چاڭگۈڭ بولدۇق. بىزنى بەكمۇ ئانىي تېپىپ كېتىشتىڭ. سەنلەر پادىشاھلاردەك ياشاپ كېلىشتىڭ. بىز يۇرت ـ

ماكانىمىز تۇرۇپ، ماكانسىز بولۇپ قالدۇق. خورلاندۇق. ئا-
خىر، سەنلەر خوجايىن، بىز چاكار بولدۇق...

هوشۇر مەھرەم قاسىم پولگاننىڭ بايانىنى سۆزلىرىنى ئې-
رىنمەستىن هېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىغا ئۆرۈپ بەردى. مانجۇ
ئوفىتسېرىمۇ چۈشەنگەندەك قىلىپ هەدەپ بېشىنى لىڭشىتاتتى.

— بۇ گەپلىرىڭ بەكمۇ ئورۇنلۇق، — دېدى هېلىقى مانجۇ
ئوفىتسېرى قاسىم پولگاننىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، —
بۇرۇنقىلار شۇنداق قىلىشقان. ئەمما، بىز ئۇنداق قىلمايمىز.
بۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا بىز ئۇلۇغمىزدىن كۆرسەتمە ئال-
غانمىز. بىز سەن چەنتۇلارنىڭ دۈشمىنىڭ ئەمەس. سەنمۇ تاش-
نىڭ ئارقىسىدىن چىق. مەنمۇ ئالدىڭغا باراي، يۈزتۇرانە تۇرۇپ
سۆزلىشەيلى. قانداق دەيسەن؟

— . . .

— ئۇنداق بولسا، مەن ئالدىڭغا باراي!

— يېنىمغا كەلمەي تۇرۇپ، جېنىڭدىن ئايرىلىپ قالارسەن-
مىكىن؟

قارىغاندا هېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرى ئانچە قورقۇنچاقلاردىن
ئەمەستەك قىلاتتى. بىراق، قاسىم پولگاننىڭ بايانىنى گەپلىرە-
نى ئاڭلاپ ئۆز ئورنىدا تۇرۇپلا قالدى. ئۇ پەسكە، يارلىققا
قارىدى. پىچاقنىڭ بىسىمىدەك ئۆتكۈر، قىرلىق تاشلار كۆز ئالدىدا
نامايان بولدى. ئۇ قەتئىي قارارغا كەلدى.

— قاسىم پوگان! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ.

جىلغا ئىچىدە بىر پەس جىمجىتلىق هۆكۈم سۈردى. هېلىقى
مانجۇ ئوفىتسېرى ئارقىسىغا قايرىلىپ چېرىكلىرىگە ئاللىقانداق
بۇيرۇقلارنى بەردى ـ دە، ئالدىدىكى خەتەرلىك يولغا قەدەم باس-
تى.

ئۇ شىپاپ ئاستا مېڭىپ كېلىۋەردى. ئۇنىڭ قەدەم ئېلىشى
خۇددى دارۋازلارنىڭ دار ئارغامچىسى ئۈستىدىكى مېڭىشىغا ئوخ-

شايتتى. ئۇنىڭ ھاۋادىن بۆلەك تۇتۇۋالىدىغان ھېچنەرسىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ پۈتى ئاستىدىن قوزغالغان تاشلار يارلىققا ئۇچۇپ چۈشۈپ كېتىۋەردى. قۇياش پۈتۈن تاشلىقنى ئوتتەك قىزىتىۋەتكەنىدى. ھېلىقى مانجۇ ئوفىتسېرىنىڭ يۈزىدىن تەر چىپىلداپ قۇيۇلۇپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ ھامان ئالغا قاراپ كېلەتتى. نەھايەت، ئۇ يولنىڭ يېرىمىغا يەتتى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى قاسىم پولگان، — يەنە بىر قەدەم باسساڭ ئاتىمەن!

مانجۇ ئوفىتسېرى خۇددى پىلىسىرات كۆۋرۈكى ئۈستىدە تۇرغاندەك، ئىككى قولىنى كۆتۈرگەن ھالدا يىقىلاي - يىقىلاي دەپ توختاپ قالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ قارىشىدىن قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇ قۇرغان لەۋلىرىنى يالاپ تۇرۇپ:

— قاسىم پولگان، مېنى ئۆلتۈرمەيسەن - ھە؟ بىلىمەن، ئۆلتۈرمەيسەن! — دېدى ۋە ئالغا قاراپ يەنە بىر قەدەم تاشلىدى. شۇ ھامان «ۋاڭگىدە» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئۇنى مۈكچىيىشكە مەجبۇر قىلدى. پەسكە دومىلاپ چۈشۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا ئاچچىقلىنىش ۋە ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. «ئەگەر يار تەرەپكە يىقىلمىسام، قۇتۇلالايمەن» دەپ ئويلىدىيۇ، شۇ ھامان ئۆلۈم قۇچىقىغا يىقىلدى. بىر دەمدىن كېيىن بولسا، تاش ئۈستى بوشاپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەش چېرىك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قىرلىق چىغىر يولدىن يۈگۈرۈپ كېلىشتى - دە، دەرەخلىككە قارىتىپ ئوت ئاچتى. بۇ ئەقىلسىزلىق ئىدى. قاسىم پولگان مىلتىق تەپكىسىنى شۇ قەدەر تېز باساتتىكى، ئارقىمۇ ئارقا ئېتىلغان بەش پاي ئوق بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ قاراس - قۇرۇس قىلغان بىرلا ئاۋاز چىقاردى.

قاسىم پولگان تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ۋۈزىلداپ كېلىۋاتقان ئوقلاردىن بېشىنى قاچۇرۇپ دەرەخزارلىقتىن مارىلىدى. مانجۇ چە-

ىركىلىرىدىن تۆت نەپىرى خۇددى ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش، بىر-دەمنىڭ ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولغانىدى، بەشىنچىسى بولسا، تېخى تىرىك پېتى چىغىر يول ئۈستىدە ئوگدىسىغا ياتاتتى. چىغىر يولنىڭ نېرىقى بېشىدا قالغان مانجۇ چىرىكلىرى ئوت ئېتىشنى توختىتىپ، بىر يەرگە توپلىنىشتى. مۇشۇ يالىڭاچ قىيا تاشلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. قاسىم پولگاننىڭ ئۇلار-نىڭ ھەممىسىنى پەسكە چۈشۈۋېلىشقا قويماي، بىر - بىرلەپ يارلىققا ئاغدۇرۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى، لېكىن، ئۇ ئەمدى ئوق ئۇزمىدى. قىسقا كېڭىشىشتىن كېيىن، مانجۇ چېرىكلىرىدىن بىرى ئاق يەكتەكنى سېلىپ ئېگىز كۆتۈردى - دە، بايراق ئورنىدا لەپىلدەتتى. كېيىن ئۇلار ئىككى كىشى بولۇپ چىغىر يولغا قەدەم بېسىشتى - دە، ياردار شېرىكلىرىنىڭ يېنىغا كې-لىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان قىمىرلىماستىن ئۇلارنىڭ ھەرد-كىتىنى تەقىپ قىلىپ ياتاتتى. ئۇلار ئاستا - ئاستا ئارقىغا چېكىنىپ، پەسكە، ۋادىغا چۈشۈپ كېتىشتى ۋە بارغانسېرى كې-چىكلەپ قارا نۇقتىلارغا ئايلاندى.

ئالاھەزەل ئىككى ئاش پىشىمىدىن كېيىن، قاسىم پولگان باشقا بىر پاناھ جايدىن تىمىسقىلاپ چىقىپ كېلىۋاتقان بىر توپ مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار قارشى تەرەپتىكى ۋادد-دىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ كەلمەكتە ئىدى. ياۋا ئۆچكىلەر ئۇلارنى كۆرۈپ، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە قېچىشتى. قاسىم پولگان تازا ئىشەنچ قىلالماي، يېنىدا مىلتىققا ئوق بېسىپ بېرىۋاتقان ئەنەيـ-تۇل ئىزچىغا تەئەججۈپ نەزەرى بىلەن قارىدى.

— ياق، ئۇلار بۇ تەرەپتىن ئۆتەلمەيدۇ، — دېدى ئەنەيتۇل ئىزچى قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇپ.

— ئۆچكىلەرچۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن قاسىم پول-گان.

— ئۆچكىلەر قوشنا جىلغىدىن كەلگەن. مانجۇلار بولسا بۇ يەرگە چىقالمايدۇ، يول يوق. ئۇلار ئۆچكىلەردىن ئەقىللىق ئەمەس، ئۇلار يارلىققا يىقىلىپ پارچە - پارچە بولۇپ كېتىدۇ. بۇنى ھېلى كۆرىمىز.

— ئۇلار يامان نېمىلەر، — دېدى قاسىم پولگان، — مەيلى قېنى كۆرىمىزغۇ!

ئۇلار گىلەمگە ئوخشاش رەڭگارەڭ گۈللەر بىلەن بېزەلگەن ئوت - چۆپلەر ئۈستىدە يانمۇيان يېتىپ، يۇقىرىغا خۇددى تېزەكچى قوڭغۇزدەك ئۆمىلەپ چىقىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆزدىن تۈرۈشتى. ئالدىن مۆلچەرلەنگەندەك ئىش يۈز بەردى: مانجۇ چېرىكلىرىدىن ئۈچى تېيىلىپ كېتىپ، تاغنىڭ قىيا سىغىچە دومىلاپ باردى - دە، ئارقىدىنلا تىك يار ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى.

— ئۇلار ئەمدى بىزنى ئاۋارە قىلىشمايدۇ، — دېدى ئەنەيتۈل ئىزچى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئۇلارنىڭ زەمبىرەكلىرى بار، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى قاسىم پولگان، — ئۇلارنىڭ توپچىلىرى تېخى ئىشقا چۈشۈشكىنى يوق!

ئىسسىقتىن ھالسىرىغان ئەنەيتۈل ئىزچى چاتقال ئىچىگە كىرىپ بىردەم ھاردۇقىنى ئالدى. قاسىم پولگانمۇ بەتلەكلىك تۈركىلەنكىسىنى تىزىغا قويۇپ، ئۆز ئورنىدا ئولتۇراتتى...

بۇگۈن ئاخىرى كەچ بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشتى. ئاسماندا يېرىم چاققا ئوخشاش ئېسىلىپ تۇرغان ئاي خۇددى ماغدۇرسىزلىقتىن ماڭالماي قالغان كېسەل كىشىنىڭ يۈزىدەك پۈتۈنلەي تاتىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ قورغانغا، قورغان ئەتراپىدىكى ساسلىققا ۋە تاغلارغا جانسىز، ئاجىز نۇرىنى چاچماقتا ئىدى. مانجۇلار قورغان ئەتراپىدىكى قېرى قارىياغاچلارنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇق شاخ دۆۋىلەپ، ئوت يېقىۋەتتى. «ئوت شولىسى ئەتراپنى خۇددى كۈن-

ەۋزدىكىدەك يورۇتىۋەتكەنىدى»[1].

قەمەرىيە ئۇچىنچى ئايىنىڭ يەتتىنچى كۈنى[2] ئەتىگەندە، كۈن قىزارغان مەھەلدە، لىيۇ جىڭتاڭ توپچى قىسمىغا قورغاننى توپقا تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۇي بىلەن ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي دۆڭدە قۇرۇقلۇق تۈرغان چېقىن توپىنىڭ كەينىگە ئۆتۈشتى. . .

قىرغاق تەرەپتىن پارتلاش ساداسى كەلدى ـ دە، خۇددى ھاۋا پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتكەندەك بولۇپ كەتتى. قاسىم پولگان ئىرغىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك ساداغا قاسىم پولگاننى خېلىلا مەڭدىتىپ قويغانىدى. ئەتراپ بىر خىل ۋەھىمىلىك سادالار بىلەن تولغانىدى. دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئەندىشە ئىچىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى. مانا زەمبىرەك ئوقى تاغ ئۈستىدىمۇ پارتلاشقا باشلىدى. جىلغا ئىچى قويۇق قارا ئىس ـ تۈتەك بىلەن تولۇشقا باشلىدى. تاشلار تارس ـ تارس قىلىپ يېرىلىپ، پارچىلىرى پەسكە دومىلاپ چۈشكىلى تۇردى.

قاسىم پولگان قولى بىلەن تەر باسقان پېشانىسىنى سىيلىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى ۋەھىمە چۈلغۇالدى. چۈنكى، ئۇ مۇنداق زالىپ ئېتىلغان[3] زەمبىرەك ئاۋازىنى ئاڭلىمىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ نەقەدەر قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى ھەتتا تەسەۋۋۇر قىلىپمۇ كۆرمىگەنىدى.

— بىر، ئىككى، — دەپ ئاۋازىنى چىقىرىپ سانىدى توختى قاۋان دېگەن بىر يىگىت. نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ ئېتىلغان زەمبى-

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان نامىلەر» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئايىنىڭ 20 ـ كۈنى.

③ زالىپ ئېتىلىش — زەمبىرەكلەرنىڭ تەڭلا ئېتىلىشى.

رەك ئوقلىرىنىڭ سانىنى ھېسابلىغۇسى كەلگەنىدى.

ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى ئوقلار جىلغا ئۈستىدىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ، يېقىن يەردىكى تاغ چوققىسىنىڭ ئارقىسىدا پارتىلىدى. توختى قاۋان ساناۋەردى، بۇ چاغدا قورغان ئىچىدە دەم ئېلىۋاتقان يىگىتلەر يۇگۈرۈشۈپ چىقىپ، ئۆز ئورۇنلىرىغا بېرىشتى. باشتا زەمبىرەك ئوقىنىڭ پارتلاشلىرى ئۇلارنى خىجىلا قورقۇتقانىدى. كېيىن ئۇلار تىنچلىنىپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن يېگۈلىق بولغان بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلار كېچىچە تەشۋىش ئىچىدە تۇرۇككىنە ئۇخلىيالمىغانىدى. قاسىم پولگان مۇ خېلى تىنچلىنىپ قالدى. زەمبىرەك ئوقى ئۇنىڭغا ۋە قورغانغا ھازىرچە ئانچە زىيان يەتكۈزەلمىگەنىدى. ئېھتىمال، ئۇزاق جايدىن مۇنداق توپلار بىلەن نىشانىنى مۆلچەرلەپ، دەل تەگكۈزمەك دەمالالمىقا قېيىن بولسا كېرەك.

بىراق، ئەھۋال بىردىنلا ئۆزگەردى. مانجۇلار ئەمدى ھەر خىل كالىبىرلىق مىنامیوتلارنى قۇرۇپ نىشانلاپ ئېتىشقا باشلىغانىدى. ئازراق ھەربىي ئىلىمدىن خەۋىرى بولغانلىكى ئادەمگە مىنامیوتنىڭ ئوقىنىڭ ئەگرى سىزىق بويىچە نىشانغا ئۈستىدىن چۈشۈپ تېگىدىغانلىقى تولىمۇ تونۇشلۇق ئىدى. مانجۇلار بايامقى دەك ئاتكاچسىز زەمبىرەكلەر[1]نى زالىپ ئېتىش تاكتىكىسىنى ئەمدى ئۆزگەرتكەنىدى. ئۇلار چارروسىيىدە ئىشلەنگەن ھەرخىل كالىبىرلىق مىنامیوتلار بىلەن قورغاننى ئوققا تۇتۇشماقتا ئىدى. تراكتۇرىيىسىنى[2] ئوبدان بېكىتىۋالسىلا، مىنامیوتنىڭ ئوقى شۇ ۋۇلداپ ئۇچقان پېتى نىشانىنىڭ دەل ئۈستىگە بېرىپ چۈشەتتى.

شۇنداق ئېتىلغان بىر ئوق دەرەخزارلىق ئالدىدىكى قىرلىق تاشلار ئۈستىدە پارتلىدى. قاسىم پولگان شۇ يەردە قاراۋۇللۇق

---

① ئاتكاچسىز زەمبىرەك — تۈز ئېتىلغان زەمبىرەك.

② تراكتۇرىيە — ئوقنىڭ ھاۋادا ئۇچۇش ئەگرى سىزىقى.

قىلىۋاتقان ئەنەيتۇل ئىزچىنى ئەسلەپ، شۇ تەرەپكە قاراپ يۈگۈر-دى. ئۇ دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىرگەندە، ئۇ يەردىكى تۈتەك تېخى تولۇق تارقاپ كەتمىگەنىدى. قاسىم پولگان تۇرغان ئورنىدا داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا سۇنغان، كۆيۈپ چۈچۈلە بولۇپ كەتكەن دەرەخ شاخلىرى ۋە بايا ئەنەيتۇل ئىزچى ئولتۇرغان يەردە خېلى چوڭ بىر ئازگال تۇراتتى. مانجۇلارنىڭ توپچىلىرى ئاتقان مىنامیوت ئوقى توپتوغرا ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ تېنى پۈتۈنلەي تىتىپ تاشلانغان، بىر قولىنىڭ پەنجىسى بىلەن ئۇچەيلىرىنىڭ بىر بۆلەكى دەرەخكە ئىلىنىپ قالغانىدى.

قاسىم پولگان دەرەخلەر ئارىسىدىن ماراپ قارىدى — دە، چىغىر يولدا چېرىكلەرنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن، يۈگۈرگىنىچە ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ-نىڭ ئۈستىدىن مانجۇلار ئاتقان مىنامیوتلارنىڭ ئوقى شۇۋۇلداپ، چىرىلداپ، ھۇشتەك چېلىپ ئۆتۈپ تۇراتتى. قورغان ئەتراپىنى، جىلغا ئىچىنى پارتلاش ساداسى قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، تاغ — زېمىن، يەر — جاھان لەرزىگە كېلەتتى. يىگىتلەردىن بىرقانچە-سى قورقۇپ كېتىشكەنمۇ ياكى باشقا ئىشتىنمۇ، ئەيتاۋۇر ئۈياق-تىن — بۇياققا چېپىشاتتى. بىردىنلا يېقىن بىر يەردە قاپقارا تۈتۈن كۆتۈرۈلدى. پارتلاش زەربىسى ھېلىقى يىگىتلەرنى ئىككى تەرەپكە ئۆلاقتۇرۇپ ئېتىۋەتتى. ئۇلاردىن ئىككىسى ياتقان پېتى قىمىرلىمايۋېتىپ قالدى. يەنە ئىككىسى بولسا يەردە ئۆمىلەپ قورغانغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ پۈتلىرى يەردە سۆرىلەتتى ۋە يارىلىرىدىن بۇلدۇقلاپ قان چىقىپ تۇراتتى. بۇ چاغدا، توختى قاۋاندىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى قورغانغا كىرىۋېلىشقانىدى.

— يىگىرمە، يىگىرمە بىر، — دەپ ساناشنى داۋام قىلاتتى ئۇ، — يىگىرمە ئىككى.

بۇ قېتىم بىر ئوق دەل قورغاندىكى جەبخانە[1] ئۈستىگە چۈشۈپ پارتلىدى. قورغاندىكىلەردىن بىر بۆلىكى يەر - جاھانىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن دەھشەتلىك پارتلاش ساداسى ئىچىدە مۆكۈۋېلىشقان جايلىرىدىن ئۆزلىرىنى سىرتقا ئېتىشقان بولسىمۇ، جەبخانە تەرەپتىن ھېچكىم سىرتقا چىقالمىدى. سېسىق تۈتۈندىن نەپسى بوغۇلغان قاسىم پولگان ئۆمىلەپ قورغان ئىچىگە كىردى. مىنامىيوت ئوقى پارتلىغان يەردە يېگىرمە - ئوتتۇز يېگىتنىڭ ئۆلۈكى سوزۇلۇشۇپ يېتىشاتتى.

ئەمدى ئادەملەر ئارىسىدا ۋەھىمە باشلاندى. ئۇلار جىلغىدىن يۇقىرىغا — تاغ چوققىلىرىغا ۋە تۆپىلىككە قاراپ قېچىشاتتى. ياردار بولغان ھېلىقى ئىككى يېگىت ئاستا ئېغىرلىشىپ، باشقىلاردىن كېيىن قالماسلىق ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە سۆرىلىپ باراتتى. ئەمما، چوققىغا يامىشىشتىن ئىلگىرى ئۇلار تامامەن ھالدىن كەتتى - دە، بىرلا مىدىرلاپ كېيىن جىم بولۇشتى.

— ئۇلارنى ئېتىۋېتىش لازىم، — دېدى قاسىم پولگان توختى قاۋانغا، — بولمىسا جېنى چىقماي بەك قىينىلىپ كېتىدۇ...

توختى قاۋان بولسا بۇرۇنقى ئورنىدا قىمىر قىلماي ئولتۇراتتى.

— يېگىرمە بەش، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — ھە! ياخشىسى ئۇلارنى ئېتىۋېتىش كېرەك. يېگىرمە ئالتە... يېگىرمە يەتتە...

مىلتىقنىڭ ئۆزلىرىگە قارىتىلغانلىقىنى كۆرگەن ھېلىقى ياردارلار ئېچىنىشلىق ئاۋازدا ۋارقىرىۋەتتى. قاسىم پولگان ئىكىلىنىپ قالدى ۋە مىلتىقنى پەسكە چۈشۈردى - دە:

— بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، — دېدى گويا ئۆز - ئۆزىگە

---

① جەبخانە — ئوق - دورا ئىسكىلاتى.

سۆزلىگەندەك قىلىپ.

بىر تال توپ ئوقى ۋىزىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن پېتى دەل ياردارلار بار يەرگە چۈشۈپ پارتلىدى...

قورغاندا قاسىم پولگان يالغۇز ئۆزىلا قالدى. ئۇ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئېڭىشىپ تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولغانغا قەدەر، ئۇلاردىن كۆز ئۈزمەي قاراپ تۇردى، كېيىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ، بايامقى ئەنەيتۈل ئىزچى ئۆلگەن دەرەخلىككە قاراپ ماڭدى. مانجۇلار ئاتقان توپ ئوقى ھەدەپ پارتلاۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كەتمىدى. چۈنكى ئۇ پەستىن يۇقىرىغا يامىشىپ چىقىپ كېلىۋاتقان مانجۇ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ قالغانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇنىڭدىن يىگىرمە قەدەملەرچە نېرىدا پارتلىدى. ئۇ دەرھال يەرگە ئۆزىنى تاشلاپ چاپلىشىپ يېتىۋالدى. ئوق پارچىلىرى ئۇنىڭ بېشى ئۈستىدىن ۋىزىلداپ ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ چىغىر يولغا قارىدى ۋە ئېغىر تىنىپ قويدى. ئۇنى ۋەھىمە ۋە غېرىپلىق چۈلغۇۋالغانىدى. ئۇ قوماچ قورۇغاندەك پارسىلداپ ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ئوقىغا ئەسلا پەرۋا قىلمايتتى. بىراق، زەمبىرەك ئوقى ئۇنى قورقىتىۋەتكەنىدى. ھەر قېتىم زەمبىرەك ئېتىلغاندا، ئۇ تىترەپ ئۆزىنى يەرگە تاشلايتتى - يۇ، بىراق، شۇ زامان بېشىنى كۆتۈرۈپ، دەرھال چىغىر يولغا نەزەر سالاتتى.

ئېتىش توختىدى. قاسىم پولگان: «مانجۇلار يېقىنلىشىپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى. ھەقىقەتەنمۇ چىغىر يولدا مانجۇ چېرىكلىرى بەئەينى قاقىرلاردەك تىزلىپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشمەكتە ئىدى. قاسىم پولگان ساناشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تېزلا ھېسابتىن ئادىشىپ قالدى. مانجۇ چېرىكلىرى يۈزدىن ئاشاتتى. ئۇلار قورغانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان قوشۇنىنىڭ ناھايىتى ئازلا بىر قىسمى ئىدى. مانجۇلار مىلتىق، زەمبىرەك بىلەن قورغاندىكىلەرنىڭ پېيىگە چۈشكەنىدى. ھالا بۇگۈن قورغاندىكى

نەچچە مىڭ يىگىتتىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ تەنھا بىر ئۆزى قالدى. توقسۇندىن كېلىدىغان ياردەم نېمىشقىدۇر تا ھازىرغا قەدەر يېتىپ كېلەلمەيۋاتاتتى. ئەنجانلىقتا ۋاپا يوق، دەپ راست دەپتىكەن كونىلار، — دەپ ئويلىدى قاسىم پولگان ئىچىدە، — تۇنۇگۈنلا مەيدىسىگە مۇشتلىغان بۇ ئەنجانلىقلار بۈگۈن ھەممىنىڭ ئالدىدا تاغنىڭ كەينىگە ئۆزلىرىنى ئېلىشتى...»

بۇلارنى ئويلاپ قاسىم پولگاندا بىردىنلا غەيۇرلۇق تۇيغۇسى قوزغالدى: مانجۇلار ئۇنى ياق، ئۇنىڭ كاللىسىنى بىرمۇنچە تەڭگىگە سېتىۋالماقچى، ئۆزىغۇ ئۆمرىدە مۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى كۆرۈپ باقمىغان. بۇ بىر ئاچچىق ھەقىقەت ئىدى. قاسىم پولگان ئۆمرىدە ھېچكىمگە يامانلىق قىلمىغان. مانجۇلار لاڭقا[1] لاردىن تارتىۋالغان يەرلىرىنى خۇرجا لارغا[2] ئەرزانلا سېتىپ بېرىپ، لاڭقالارنى گاڭسا ـ جىسا قىلىپ قويۇشتى. ئۇنى ئاز دېگەندەك، خوتۇنىنى ئېرىدىن، بالىنى ئاتىسىدىن ئايرىپ تاشلاپ، نۇرغۇن ئائىلىلەرنى خانۇۋەيران قىلىۋېتىشتى. توشقان چېغىدا ئالدىراپ قالسا ئادەم دېمەي چىشلەيدۇ ـ يۇ، نەھايەت، بىز ئادەم ـ دە! ھالا بۇگۈنكى كۈندە مانجۇلار ئۇنىڭ بېشىنى بىرمۇنچە ئاق تەڭگىگە سېتىۋالماقچى بولۇشۇۋاتىدۇ. لېكىن، ئۇلار بۇ پۇلنى ھېچقاچان ئېلىشالمايدۇ. بۇ پۇل نۇرغۇن قارا چېرىكنىڭ بېشى ھېسابىغا تۆلىنىشى مۇمكىن!

مانجۇلار ئۆمىلىشىپ، تىرمىشىپ يۈرۈپ ئاران دېگەندە ئۇچلۇق تاش قىرىغا يېتىپ كېلىشتى. قاسىم پولگان ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرماقچى بولۇپ تەمشەلدى ـ يۇ، لېكىن كۆزى سەپدىشى ئەنەيتۇل ئىزچىنىڭ تىتما ـ تالاڭ بولۇپ كەتكەن تېنىگە چۈشـ

---

① لاڭقا — ئېگىز دېگەن مەنىدە. قاسىم پولگانىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان لەقىمى. ئۇلار توقسۇن يىلانلىقتا ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى جەمەتلەرنىڭ بىرى.

② خۇرجا — تېرىقچى، دېھقان، پومېشچىك دېگەن مەنىدە.

كەندە، بۇ رايىدىن تېزلا قايتتى. چىغىر يولىنىڭ بېشىغا ئالتىنچى چېرىك قەدەم قويغاندا، قاسىم پولگان ئەڭ كەينىدە كېلىۋاتقان چېرىكتىن باشلاپ ئوت ئېچىپ، تاكى يول ئۈستى تازىلانغىچە ئوق ئېتىۋەردى. ئۇ بىر ئوبۇيما[1] ئوقنى ئېتىپ بولۇپلا، مىلتىققا بىر ئوبۇيما ئوق باساتتى - دە، ئۇنى يېنىغا قويۇپ، سوۋۇپ ئۇلگۇرگەن يەنە بىر مىلتىقنى قولىغا ئېلىپ ئوقنى ھەيدىگەندىن كېيىن يەنە ئېتىشقا كىرىشىپ كېتەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئېسىگە ھەممە كونا دەرد - ئەلەملىرى چۈشۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى غەزەپ ۋە قىساس ئوتى قاپلىۋالغانىدى. مانجۇ چېرىكلىرىمۇ چىغىر يولدا يېتىۋېلىشىپ ئوق ئېتىشقا باشلىدى. ئۇلار چىغىر يولنىڭ پەس-رەك يەرلىرىگە ئۆزلىرىنى پاناھلىماقچى بولۇشسىمۇ، قاسىم پولگان ئۇچۇن بەربىر ئىدى. ئۇلارنى نىشانغا ئالماق تەس ئەمەس ئىدى. قارا چېرىكلەر ئاتقان ئوقلار ۋىزىلداپ كېلىپ قاسىم پولگانىنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارغا تېگەتتى ۋە چاراسلاپ ئارقىغا قايتاتتى. بىر پاي ئوق ئۇنىڭ يانپېشىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. ھېلىمۇ ياخشى، ئۇستىخان زەخمە يېمىگەنىدى.

بۇ ھەقىقىي قىرغىن ئىدى. مانجۇ چېرىكلىرىگە ئەجەل ھەلقۇمىنى سېلىپ، ئۇلارنى قىرغىن قىلىۋاتقان پەقەت بىرلا كىشى — قاسىم پولگان يالغۇز بىر ئۆزىلا ئىدى. مانجۇلار ياردارلىرىنى ئېلىپ چېكىنىشكە باشلىدى. قاسىم پولگان ئوق ئېتىپ مانجۇ چېرىكلىرىنى بىر - بىرلەپ يارغا دومىلىتىۋاتقان چاغدا، بىردىنلا ئۇنىڭ بۇرنىغا كۆيگەن گۆشنىڭ ھىدى ئۇرۇلدى. بايىاتىن ئېتىش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، قولىنىڭ كۆيگىنىنى سەزمىگەن قاسىم پولگان ئۆز ئەتراپىغا دىققەت بىلەن قاراپ، قىزىپ كەتكەن مىلتىق تىغىنىڭ بارماقلىرىنى كۆيدۈرۈۋاتقانلىقىنى ئاندىن بىلدى.

---

① بىر ئوبۇيما — بەشتال ئوق بېسىلغان ئوق دەستىسى.

قاسىم پولگان دەرەخلىك ئىچىدە يېتىپ قانائەت بىلەن كۆ-لۈپ قويدى ۋە بىردىنلا زەمبىرەكلەر ئېسىگە چۈشتى. قارىغاندا، مانجۇلار ئۇزاققىچە جىم يېتىۋەرمەيتتى. ئۇلار چوقۇم قاسىم پولگان يوشۇرۇنۇپ ئوق ئۇزۇۋاتقان يەرنى توپقا تۇتماي قالمايدۇ. دېگەندەك، ئۇ بايا تىن توپ ئوقى زادىلا چۈشمىگەن بىر قىيانىڭ كەينىگە ئەمدىلا يوشۇرۇنۇشىغا، مانجۇلارنىڭ مىنامىيوتلىرى شۇ-ڭ ۋۇلداپ قالدى. قاسىم پولگان ساناپ تۇردى: مانجۇلار بايا تىن ئۆزى تۇرغان يەرگە ساقمۇ ساق ئاتمىش پاي مىنامىيوت ئوقىنى تاشلىغاندىن كېيىن، ئاندىن جىمىدى. كىچىكرەك بىر مەيدان شۇ قەدەر تېز ئويۇپ تاشلاندىكى، ئۇ يەردە بىرەر جانلىق نەرسە-نىڭ ساق قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلماق قىيىن ئىدى. مانجۇ پىيادىلىرىمۇ خۇددى شۇنداق ئويلاشقان بولسا كېرەك، چۈشتىن كېيىن ئۇلار چىغىر يولىنى بويلاپ يەنە يۇقىرىغا قاراپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنىلا ئۇچلۇق تاش قىرىدىن ئۆتەلمەي، جىلغا تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

مانجۇلار چىغىر يولىنى ئۇزلۇكسىز ئوققا تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قاسىم پولگان قورغانغا ئۆتىدىغان چىغىر يولىنى يەنە ئىككى كۈن قەيسەرلىك بىلەن ساقلاپ تۇردى. ئۈچىنچى كۈنى، يەنى قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جىلغا ئىچىدىكى تاشنىڭ كەينىدە ئەسمىتۇل پەيدا بولدى.

قاسىم پولگان ئەسمىتۇلنى يېنىغا چاقىرىۋېلىپ، قولىغا بەتلەكلىك مىلتىقتىن بىرىنى تۇتقۇزدى ـ دە، ئۇنىڭغا چىغىر يولغا ھېزى بولۇپ تۇرۇشنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى سەل دەم ئېلىۋال-ماقچى بولۇپ تاشقا يۆلەندى.

سوقۇشتىكى ھارغىنلىق ئۇنى پۈتۈنلەي كاردىن چىقارغان-دى. ئۇنىڭ ھەممىدىن ۋاز كەچكۈسى، ئاداۋەت ـ ئۆچمەنلىك بىلەن تولغان ۋە چۈشىنىپ بولمايدىغان بۇ دۇنيادىن بىراقلا باش ئېلىپ چىقىپ كەتكۈسى كېلىۋاتاتتى. بۇ يەردە، جىلغا ئىچىدە

بولۇۋاتقان ئىشلارنىڭ ھەممىسى چىگىش، بىر - بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىدى. ئادەتتىكۇ توغرا يولنى بايقىۋېلىش ئاسانەك قىلغان بىلەن، ھازىر بىر نېمە دېمەك تەس ئىدى. ئاياغ ئاستىدىكى توپا پاتقاقلىققا ئوخشاش لۆمشۇپ تۇراتتى. يەر - زېمىن تىلغاپ تاشلانغان، يولمۇ توپ ئوقلىرى چۈشۈۋېرىپ تارامليىپ كەت-كەن. قايسى يول، قايسى ساي؟ كېتىۋاتقان يول مېڭىشقا تېگىش-لىكمۇ - ئەمەسمۇ؟ ئىشەنچ يوق. قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە، ئۇ ئىسھاق خوجىغا مايىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا باردى. باشقا-لارنىمۇ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشتۈردى. مانا ئەمدىچۇ؟ قا-سىم پولگان تاشقا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ ئويلايتتى. ئۇ، ئەتىياز كىرگەندە، يىلانلىقتىكى لاڭقالارنىڭ ئېتىزغا سالىدىغان سۆرە-نى قانداق تەييارلايدىغانلىقىنى، زەمبىل، سېۋەتلەرنى قىزىل تال چۆنقتىن توقۇيدىغانلىقىنى، يەر شامالداپ قۇرۇشقا باشلىغاندا دالىغا چىقىدىغانلىقىنى، «ھوش، ھوش» دەپ ئورۇق قوش كا-لىلىرىنى تېز - تېز ھەيدەپ، ئەمگەك سېغىنىپ قالغان قوللىرى بىلەن ساپانلارنىڭ قۇلىقىدىن تۇتۇپ، ئۇنىڭ تېز - تېز ئۆرۈلۈپ سىلكىنىشىنى ھېس قىلغان ھالدا، ئارقىسىدىن ماڭىدىغانلىقلە-رىنى ئويلىدى. شۇنىڭدەك، مايسىلارنىڭ يېقىملىق ھىدى بىلەن يول - يول ھەيدەلگەن چىلان تۇپراق يەرنىڭ خۇشپۇرىقىنىڭ دىماغقا ئۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئىللىپ قالدى. چۈنكى، بۇ يەرلەر ئۇنىڭ ئىدى؛ بۇ يەرلەر لاڭقالارنىڭ ئىدى. ئۇ مۇشۇ يەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مانجۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېتىشقانىدى. ئۇنىڭ ھازىرلا تاغدىن چۈشۈپ يىلانلىققا بارغۇسى، ئۆزىنىڭ مال - قورۇسىنى يېغىش-تۇرغۇسى، ئوت - چۆپلەرنى تۆمۈر ئارا بىلەن ئىرغۇتقۇسى، سېرىق چېچەك، ئاپىخانىلارنىڭ پۈرىقىنى، ئېچىغان مال قىغىنىڭ ھىدىنى پۈرىغۇسى كېلەتتى. ئۇ، تىنچلىق، ئەركىنلىك، جىم-جىتلىقنى خالاپ قالغانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كۆرەك جۇۋىغا

ئورالغان ئاتىسى جانباقى لاڭقانىڭ قامەتلىك گەۋدىسى كەلدى. كۆرەك جۇۋىنىڭ پۇرىقىمۇ، تازىلانمىغان ئات ئېغىلىمۇ، يول ئۈستىدىكى قورۇنىڭ تېمىغا چىقىرىۋالغان كۆرەك خورازمۇ پەيدا بولۇپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇرۇنقى ھاياتىنى — ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كۆڭۈللۈك كۈنلىرىنى ئۇ- نىڭ ئېسىگە سالماقتا ئىدى. شۇ تاپتا، ئاشۇ خىلۇەت جايدا كەچكەن ھاياتى ئۇنىڭغا خۇددى قويۇق قايماق چايدەك لەززەتلىك تۇيۇلماقتا.

«پاك، پۇك» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازى ئۇنى ئېسىگە كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ تاشنىڭ كەينىدىن چىغىر يولغا قارىۋىدى، بىردىنلا بەش - ئالتە پاي ئوق ئاۋازى بىراقلا ئاڭلا- دى. بىر تال ئوق ئۇنىڭ يەلكىسىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. يەنە بىر پاي ئوق تاشقا تېگىپ قاڭقىپ كەتتى. ئۇ ئارقىسىغا تاشلاندى - دە، يەنە دەرھال ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىدى. جىرانىڭ ئىچى قارا چېرىكلەر بىلەن تولغانىدى. قاسىم پولگان بىرنەچچە قەدەم ئار- قىغا چېكىندى - دە، بېلىدىن ئېغىر ئوق خالتىسىنى ئالدى. ئۇ تاشلار ئارىسىغا جايلىشىپ، يار ئۈستىدىن بىرىنچى مانجۇ چېرىكىنىڭ بېشى بىلەن يەلكىسى كۆرۈنۈشى بىلەن تەڭلا مىلتىق- نىڭ تەپكىسىنى باستى. ئۇ بۇ ئىشنى ئۈچ - تۆت قېتىم تەكرار- لىغاندىن كېيىن، يار ئۈستىدە ئادەم بېشى ئورنىدا ئەمدى ئاق بايراق كۆرۈندى.

ساڭا نېمە كېرەك؟ — دەپ سورىدى قاسىم پولگان.

— ئەگەر سەن قاسىم پولگان بولساڭ، بىزگە دەل سەن كېرەك، — دېگەن جاۋاب ئاڭلاندى تاشنىڭ كەينىدىن.

قاسىم پولگان خەۋپ - خەتەرنى ئۇنتۇدى — ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇدى. ئۇ ھېچنەرسىگە قارىماي، ئۆز نىيەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان بۇ مانجۇلارنىڭ چىدامچانلىقىغا ھەيران بولۇپ، ئۆز ئورنىدا يېتىۋەردى. ئۇ ئەمدى ئۇمىد قالمىغىنىنى

چۈشەندى. مانجۇلارنىڭ كۆرەڭ ئىرادىسىگە قارىغاندا قارشى تۇ-
رۇپ بولغىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ سان - ساناقسىز قوشۇنى
خۇددى يەر - زېمىننى قاپلىغان چېكەتكىدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋە-
رىشىدۇ. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ، ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتىمۇ ئەنە
شۇ سانسىزنىڭ كۆپلىكىدە، قانچە قىرىپ تاشلىساڭمۇ يەنە ئۇزۇلمەي
كېلىۋېرىدۇ. مانجۇلارنىڭ ئەل - يۇرتىمىزنى تالان - تاراج
قىلىشتىن نېمە ئۈچۈن ۋاز كەچمەي كېلىۋاتقانلىقىنى مانا مۇشۇ-
نىڭدىن چۈشەنسە بولىدۇ...

— خوش، قېنى مەن بىلەن ماڭامسەن؟ — دەپ سورىدى
قولىدا ئاق بايراق تۇتقان نامەلۇم كىشى، — ماقۇل، دە! —
دېدى ئۇ.

— كەل، بولمىسا، قېنى بىر سۆزلىشىپ كۆرەيلى! —
دېدى قاسىم پولگان.

يار ئۈستىدە بىر ئادەمنىڭ بېشى، يەلكىسى، ئاندىن كېيىن
پۈتۈن گەۋدىسى پەيدا بولدى. ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەردارلە-
رىدىن بىرى بولۇپ، چىرايىدىن مۇلايىملىق چىقىپ تۇرىدىغان،
قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ئۆزىنى توختاتقان بىرئادەم ئىدى.
ئۇ ئالغا قاراپ كېلىۋەردى - دە، قاسىم پولگانىنىڭ ئىشارىتى
بىلەن ئۇنىڭدىن بەش قەدەم نېرىدا توختىدى. قاسىم پولگان
قولىدىكى مىلتىقىنى ئۇنىڭغا تەڭلىگىنىچە قاراپ تۇراتتى.

ئۇلارنىڭ كۆزلىرى ئۇچراشتى. يۈرەكلىرى قارتتىدە قىلىپ
قالدى - دە، تەڭلا ئاغدى!

— نىجاتچىم! بۇ سىزمۇ؟ — دەپ سورىدى مانجۇ سەردارى.

قاسىم پولگان ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ سىنچىلاپ قارىدى.
بۇ ئادەم دەل بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئىلگىرى ئىچكىرىنىڭ
چۆلىدە ئۆزى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ھېلىقى قىزنىڭ ئاتىسى ئىدى.
قاسىم پولگان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭا بېشىنى سەل ئېگىپ
قىمىرلىتىپ قويدى - يۇ، ئۇندىمىدى.

— هەقىقەتەن چەكچى ئىكەنسىز. جەكچى دېسە سىزنى دې-يىش كېرەك! — دېدى ھېلىقى سەردار قايىل بولغان ھالدا، — نەچچە كۈندىن بۇيان ئون ئالتە مىڭ لەشكەرنى بىر ئۆزىڭىز يالغۇز توسۇپ تۇردىڭىز.

— سەنمۇ مەرد ئىكەنسەن، ئۆلۈمگە پىشەنت قىلماي يالغۇز چىققىنىڭنى قارا! — دېدى قاسىم پولگان ھېيالچانلىق بىلەن، — سېنى پاشىنى ئۆلتۈرگەندەك ئۆلتۈرۈپ تاشلىشىم مۇمكىن ئىدى.

— ياق، ئۆلتۈرەلمەيتتىڭىز، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەر-دارى.

— نېمە ئۈچۈن؟

— چۈنكى سىز ئىنسان قاسىم پولگان! بىز بىزگە ئوق چىقىرىپ قارشى تۇرغان بولسىڭىزمۇ، ھەرھالدا ئادەمسىز. سىزنى بىلمىسىز، سىز ئۈستا مەرگەن، بىر تال ئوقتا بىر ئادەمنى يىقىتالايسىز.

قاسىم پولگان ئاللىنېمىلەرنى دەپ غۇدۇڭشىغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمىنىنىڭ راست گەپ قىلغىنىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە خۇرسەن بولدى.

— قورغاندىكىلەرنى نېمە قىلدىڭلار؟ — دەپ سورىدى ئۇ، — قېنى ئۇلار؟

— كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. بىر قىسمى ئەسىر ئېلىندى. سىز ئەگەر قورال تاشلىسىڭىز، مەن چوڭمىزغا دەپ، سىزنى تىلەپ قالاي.

قاسىم پولگان ئىستېھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى ـ دە:

— مەن ئەركىن ئادەممەن، — دەپ جاۋاب بەردى، — مەن سىلەرگە چېقىلمىدىم، سىلەر ماڭا چېقىلدىڭلار. سېنىڭدىن پە-قەت بىرلا نەرسىنى سورايمەن: مېنى تىنچ قويۇڭلار. مەن ئەر-كىن ياشىدىم. ئەركىنلىك ئىچىدە ئۆلىمەن. ھېچقاچان تەسلىم بولمايمەن.

— دېمەك، باشقىلار سىزنى ئەقىللىقراق ئىكەن، — دېدى ھېلىقى مانجۇ سەرداري، — قاراڭ، ئۇلار كېلىشۈاتىدۇ.

قاسىم پولگان پۈشكە قارىۋىدى: ھەيدەرقۇل، مەھەممەت نىياز توقسابە قاتارلىق يەتتە ئەمىر لەشكەر ۋە پەنسادلار باشلىق داۋانچىلىك قەلئەسىنى ساقلاۋاتقان سەرۋاز ـ يىگىتلەردىن بىرمىلىك ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەسىر ئالە ـ ۋايلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئەسىرلەرنى قوراللىق مانجۇلار ئورىۋېلىشقانىدى.① ئەسىرلەر بارا ـ بارا كۆزدىن يوقتى.

— ئەمدى كېتىۋەرسەڭمۇ بولىدۇ، — دېدى قاسىم پولگان ھېلىقى مانجۇ سەرداريغا، — مەن ھەرگىز تەسلىم بولمايمەن، گەپ شۇ، خەير.

ھېلىقى مانجۇ سەرداري بىر خۇرسىنىپ قويدى ـ دە، سىيـ رىلىپ پەسكە چېرىكلىرىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن بېشىدىكى دىڭ قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈردى. قاسىم پولگان ئاتقان ئوق ئۇنىڭ دىڭ قالپىقىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. مانجۇلار قىرغاقتا تۇرۇپ تاكى قاراڭغۇ چۈشكىچە قاسىم پولگانىنى ئوققا تۇتۇشتى. قاسىم پولگان يۇقىرىغا — تەڭرى تېغىنىڭ غايەت زور ئېگىز چوققىلىرىغا يامىشىپ چىقىپ كەتكەنـ دىن كېيىنمۇ، ئالتە ھەپتىگىچە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تەمـ تىرەپ يۈرۈشتى. ئۇ جىرالازدىكى كۆكىرىپ بۈككىدە بولۇپ كەتكەن مەجنۇنتاللارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان چاغلىرىدا، مانجۇـ لار دەرەخزارلىقنى قورشىۋېلىپ، ئۇنى خۇددى توشقان قوغلىغانـ دەك ئىزدىشەتتى. لېكىن، ھەر قېتىم ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى ئېزىقتۇرۇۋېتىپ، قۇتۇلۇپ كېتەتتى. مانجۇلار قاسىم پولگانىنى

① داۋانچىلىك ئۇرۇشىدا بەدۆلەتنىڭ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى يوقىتىلدى. بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراقى ئەسىر ئېلىنىدى؛ مانجۇلار ئىككى يۈزدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلدى.

قولغا چۈشۈرۈشنىڭ ھېچقانداق ئامالىنى تېپىشالمىدى. چېركەر يېقىنلاشقاندا، قاسىم پولگان مىلتىقىنى ئىشقا سالاتتى ـ دە، قارا چېركەر ياردار شېركىلىرىنى ئېلىپ چىغىر يوللاردىن ۋادىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولاتتى. مانجۇلار دەرەخزارلىق ئارىسىدا ئۇنىڭ قارامتۇل گەۋدىسىنى كۆرۈپ قېلىپ ئوق ئاتقان چاغلارمۇ بولدى. بىر نۆۋەت بەش مانجۇ ئۇنى چىغىر يولنىڭ ئوچۇق جايىغا سۈرۈپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ھەممە ئوقلىرىنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يار ياقىلاپ ياردار پۇتىنى سۆرىگىنىچە ئاقساقلاپ قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتتى. كېيىن، ئۇلار يول ئۈستىدە قانلىق ئىزلارنى كۆرۈپ، قاسىم پولگانىنىڭ ياردار بولغانلىقىنى بىلىشتى. ئالتە ھەپتىدىن كېيىن، مانجۇلار ئۇنى تەقىپ قىلىشتىن ۋاز كەچتى. داۋانچىڭ جىلغىسىنى ئۇنىڭ تەنھا ھۆكۈمرانلىقىغا تاشلاپ بېرىپ، ئۆزلىرى توقسۇن ئارقىلىق قارا قىزىلغا، ئاندىن ئۇ يەردىن ئۇششاقتالغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنداق-تىمۇ بەزى ئادەم ئوۋچىلىرى ئۇنىڭ بېشىغا بېرىلىدىغان مۇكاپاتقا قىزىقىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ بېقىشتى. ئەمما بۇ ھەرىكەتلىرى كۆپىنچە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھالاكەت ئېلىپ كە-لەتتى.

قازارا ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى ھېجىرىيە 1296 ـ يىلى[1] سۇمبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، قاسىم پولگان ئاخىرقى قېتىم دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆملەپ كىرىپ، سۇ بويىدىكى چە-مەنزارلىق ئىچىدە سوزۇلۇپ ياتتى. كېيىن سەل كۆتۈرۈلۈپ، سۇ بويىدىكى دەرەخنىڭ غولىغا يۆلىنىپ ئولتۇردى.

قاسىم پولگان سۇغا تىكىلگىنىچە خېلى ئۇزاق ئولتۇردى. سۇدا ناتونۇش بىرسىنىڭ شولىسى ئۆزىگە قاراپ تۇراتتى.

— نېمە قارايسەن؟ — دەپ سورىغاندەك قىلاتتى سۇدىكى

---

① مىلادى 1879 ـ يىلى.

شولا.

— قارا چاچ، قارا ساقاللىرىڭ ئۇچىدىك ئاقىرىپ كېتىپتۇ...

ھىم... تاغنىڭ بېشىغا قىراۋ قونۇپتۇ...

— ئاقارماي نېمە قىلسۇن! — دەيتتى سۇدىكى ھېلىقى ناتونۇش شولا ئېغىر ئۇھ تارتىپ، — مۇنداق چاغلاردا ئاقارماي نېمە قىلسۇن؟... باغلاقتىكى بۆرىنىڭمۇ تۈكى ئاقىرىدىغۇ؟ مەن بىر ئادەم تۇرسام؟...

— توغرا، سەن ئۆز ئەركىنلىكىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئادەم. سېنىڭ چېچىڭ ئاقىرىشى كېرەك. چۈنكى بۇ ئىش تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىش. ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ.

— مەن ئەركىنلىك ئىچىدە ياشىدىم، ئەركىنلىكىم ئۈچۈن كۈرەش قىلدىم، — دەيتتى سۇدىكى شولا، — مانا ئەمدى بولسا، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۇلۇشكە تەييارلانماقتىمەن...

يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. قاسىم پولگان قېتىپ كەتكەن پۇتلىرىنى يىرتىق پالاز بىلەن ئوردى. ئۇستىگە ياۋا ئۆچكە تېرىسىنى يېپىپ قويدى. قولىدىكى مىلتىقىنىڭ ستىۋولىغا چۇشكەن يامغۇر تامچىسىنى مېھرى بىلەن سۈرتتى — دە، مىلتىقىنى كۆكرىكىگە قويدى. جەڭچىنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر غىلاپىدا تۇرسىمۇ، ئۇنىڭغا كۈچ بېغىشلايدۇ.

ئۇ كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ پۈتۈن ئەزايىنىڭ پۈتۈنلەي زەئىپلەشكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى، ئۇ خۇددى قېرىپ مادارىدىن كەتكەن كۆك بۆرە ئۆز ئۆلۈمىگە تەييارلانغىنىدەك، دەرەخزارلىق ئىچىگە ئۆمىلەپ كىردى.

ئۇ بارغانسېرى ئاجىزلاۋاتقان ۋە تۇمانلىشىۋاتقان ھوشىنى بەزىدە يىغىپ ۋە بەزىدە ئادىشىپ دېگەندەك، بالىلىق، ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلەشكە باشلىدى. ئۆلۈم قىستاپ كەلگەندە، كەچمىش ئىشلار ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىۋالىدىغان ئوخشايدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى دەل مۇشۇنداق دەقىقىلەردىلا ئاندىن

تولۇق چۈشىنىپ يەتسە كېرەك. ئەلۋىدا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم — يىلانلىق! ئەلۋىدا، قەيسەر، قاتتىق سۆڭەكلىك لاكقالار! . . .

يازنىڭ يامغۇرى دەرەخ شاخلىرىنى شىلدىرلاتماقتا. تاغ باغىرىدا قىيغىتىمپ چېپىپ كېتىۋاتقان ياۋا ئۆچكىنىڭ ئوغلاقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خىرە ـ شىرە نامايان بولماقتا. ئۇ مىلتىقىنىڭ شىرغىسىنى تاش ئۈستىگە قاداپ، ئوغلاقلىرىنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۆچكىنى قارىغا ئالدى، لېكىن نىمىشقىدۇر تەپكىنى باسمىدى. ياۋا ئۆچكە ئوغلاقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كۆزدىن بارا ـ بارا كىچىكلەپ، ئاخىرىدا يوقالدى. . .

ئۆلۈم ئالدىدىكى ئاخىرقى قاتتىق ئاغرىق ئۇنى ھالىدىن كەتكۈزگىچە، ئۇنىڭ ساغلام ۋە ئەركىن ئۆتكەن ياشلىقى خىيالىدىن زادى كەتمىدى. ئۇ ئوق تەگكەن ۋە تاش پارچىلىرى سىجاپ، شىلىپ كەتكەن قولىغا ئەجەبلىنىپ قاراپ كەتتى: بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئۇ قانداق بولۇپ مۇشۇ ھالغا كېلىپ قالدى ـ ھە؟ ئۇنىڭ ھازىرقىدەك نىمجان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا نېمە سەۋەبچى بولدى؟ بىر چاغلاردا ياش، بەرنا ۋە كۈچتۈگۈر، ئەركىن بولغان قاسىم قانداق قىلىپ ھازىرقىدەك ئاجىز ۋە بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ بۇ سوئاللار ئۇنى رېئاللىق ئىچىگە قايتۇرۇپ كەلدى، ئۇنىڭ قاپىقى شۇ زامان سېلىنىپ، كىرپىكلىرى بىر ـ بىرىگە يېپىشتى. يامغۇرنىڭ شىلدىرلاشلىرى تىندى. ئۇنىڭ بەدىنى خېلىنغىچە پارقىراپ، تىترەپ تۇردى. كېيىن بۇ ھالمۇ تۇگىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەنىدى، بىراق بېشى شىللىققىدە قىلىپ يېشىل كۆكاتلارنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئېچىلدى ـ يۇ، ئامما يېپىلمىدى، شۇ ھالىتى بويىچە قالدى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پىكرى مىلتىقىنى ئەسلەش بولغانىدى، شۇڭا ئۇ ياردار قوللىرى بىلەن مىلتىقىنى قۇچاقلاپ، ئۇنى كۆكرىكىگە مەھكەم بېسىپ ياتاتتى.

كەلكۈن سۈيى خېلى پەسىيىپ قالدى. ئېقىنىنىڭ قىرغىقىدا كۈل رەڭ توپىلاز ئېچىلىپ قالغان، تاشقىن دولقۇنى بىلەن

ئېقىنىپ كەلگەن قومۇش، شاخ ـ شۇمبىلار بۇلتۇرقى ياپراقلار ئۇز ۇنسىغا جىيەك تارتقانىدى. بايتوقاي جىلغىسىدىكى ئورمان-لىك سۇ بېسىپ كەتكەن تال سۆگەتلىرى خېلىلا كۆكىرىپ، باراقسانلىشىپ قالغان، ئۇلارنىڭ كۆپكۆك پوتلىلىرى شاخلاردىن ساڭگىلىشىپ تۇراتتى. ئېقىن ئىچىدىكى تېرەكلەر چاشقانقۇلاق بولۇشقا باشلىغان، مەجنۇنتاللارنىڭ ئەۋرىشىم شاخلىرى تاشقىن-دىن كېيىن قېيىقالغان سۇغا ئېگىلىپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ قانات چىقارمىغان ئۆردەك چۆجىسىدەك يۇمران تۇكلۇك سارغۇچ پوتلە-لىرى شامال تەۋرەتكەن دولقۇنلارغا شۇڭغۇپ تۇراتتى.

ياۋاز غازلار، تۇرنىلار توپ ـ توپ ياۋا ئۆردەكلەر كەڭ ئېقىنىنىڭ قېشىدا يەم ئىزلىشىپ يۇرۇشەتتى. چاتقال قاپلىغان سايازلىقتا تاڭ يورۇشى بىلەنلا قاقىرلار جار ـ جار ۋاقىرىشاد-تى. شامالدا مەۋجلىنىپ تۇرغان بايتوقاي سۇيىنىڭ بېتىدە ئۇچۇ-شۇپ يۇرگەن كۆكلەم قارلىغاچلىرىنى دولقۇنلار ئەركىلىتىۋاتات-تى.

قاسىم پولگانىنىڭ قەبرىسى (ئۇنىڭ قەبرىسىنى كېيىنكى چاغلاردا مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بولغان لاڭقالار ياساپ قويغانىدى) نى ئوت ـ چۆپ باسقانىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، كۆپ ئىشلار ئۇنتۇلدى، شامال ۋە بورانلار ئۇ جەڭ-لەردە كەتكەنلەرنىڭ تۇپراق ئىزلىرىنىمۇ ئۆچۈرۈپ تاشلىدى، ئەمما، قاسىم پولگانىنىڭ قەبرىسى تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە بايتوقاي بويىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇردى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەن-دە، توقسۇنلۇقلار ئۇنىڭ قەبرىسىنى ئالىپ ئاتا[1] مازىرىغا كۆچۈ-رۈپ قويۇشتى.

---

① ئالىپ ئاتا — X ئەسىردە ئۆتكەن ئەلپەتتاھ بىننى ئەبۇناسىر سامانى. بۇزات قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان غازىتىدا شېھىت بولغان ۋە تۇرپان ئاستانىگە قويۇلغان.

سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن ئايرىلغانلارنىڭ يۈرىكىدىكى جاراھەتنى پەقەت ۋاقىتلا داۋالاپ ساقايتىشقا قادىر بولالايدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىكى ئاشۇ يۈرەكنى ئىزدىغان خاتىرىلەرنى ئۇنتۇلدۇرالايدۇ؛ چۈنكى، ئۆلگەنلەر قايتا تىرىلمەيدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆمرى بەكمۇ قىسقا بولىدۇ، ئۇ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىپ، بۇ ئالەمنىڭ راھىتى ۋە خاپىچىلىقلىرىنى تولۇق كۆرۈپ بولماي تۇرۇپلا، ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ. بۇ قىسمەت ھەربىر ئادەمنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن.

تېخى ئەسەد ئېيىدا، يالغۇز قەبرىنىڭ يېنىدا، بىر - بىرىنى قوغلىشىپ، بۈككىدە ئۆسكەن يۇلغۇنلۇق ئارىسىنى ئۆزلىرىگە ئۇۋا قىلىۋېلىشقان بىر توپ ياۋا توشقان، قويۇق، ئۆسكەن ئوت - چۆپ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە چېپىشىپ يول سېلىشتى. ئۇلار ياشاش ئۈچۈن، نەسىل قالدۇرۇپ ئاۋۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا ئىدى. مانا بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈۋىدى، ئاشۇ يۇلغۇن قىزارغان جىلغىدىكى يالغۇز قەبرىنىڭ قېشىدا، بۆجەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئانا توشقانلار پەيدا بولۇشتى.

بۆجەنلەر چوڭ توشقانلار چۆپلۈكتە سالغان يوللارنى بويلاپ قوغلىشىپ، تەرەپ - تەرەپكە چېپىشىپ يۈرۈشەتتى...

نەزمە:

ۋاھ، ھەر چاغ بوستاندا كۆكەرسە چىمەن،
خۇش بولاتتى كۆڭلۈم كۆرۈپ پەيزىنى.
باھاردا يوقلىغىن مېنى سەن دوستۇم،
كۆرىسەن توپامدىن ئۈنگەن مايسىنى

— شەيىخ سەئىدى.

بەشىنچى باب

سەككىزىنچى ئېغىزدا

«قورسىقى ئاچ غالجىر ئىت تاپقاندا گۆش سورىمايدۇ ھېچ؛ بۇ سالھىنىڭ تۆگىسىمۇ يا دەججالنىڭ ئېشىكى؟»[1]
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى.[2]

— تۈرپاندا لوپاشانىڭ لەشكىرى ئاز، — دېدى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۈرشاۋۇل سانغۇنى، زوڭتۇڭ دارېن لېيۇ جىڭناڭ پاچا-ساغالدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىدا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشتە، — بىلىشىمىزچە، ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچى ۋە ئوق-دورا، ئوزۇق - تۈلۈك زاپىسى توقسۇندىكى شاۋ باشانىڭ بارگاھىدا ئىكەن. شۇڭا، بىز ئاساسلىق كۈچىمىز بىلەن توقسۇنغا تېگىش قىلىدىغان بولساقلا، توقسۇندىكى دۈشمەننىڭ تۈرپانغا ياردەم بېرىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغان بولىمىز - دە، تۈرپان قەلئەسىنى ئاز ئەجىر ھېسابىغا تەسلىم قىلالايمىز. شۇڭا، مەن سەردار سىلىگە، — دەپ لۇ چاڭخۇغا قارىدى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئالتە يىڭ پىيادە - ئاتلىق چېرىك ئايرىپ بېرەي ھەمدە سەركەردە تەن باسۇينىمۇ سىلىگە قوشۇپ بېرەي. سىلەر

---

① سالھ — پەيغەمبىرلەرنىڭ بىرى، ئۇنىڭ تۆگىسى مۇقەددەس سانىلار ئىمىش؛ دەججال — يالغان پەيغەمبەر. قىيامەت كۈنى ئۇ ئېشەككە مىنىپ پەيدا بولارئىمىش.

② شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

ئىككىنچىلار قوشۇننى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، ئۆگۈنلۈك- كە — 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[1] چوقۇم تۇرپان قەلئەسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يېتىپ بېرىشلار. شۇنداق بولغاندا، سەردار جاڭ ياۋ، شۇي جيەنباۋلارنىڭ ئەنخۇي قوشۇنى بىلەن بىللە تۇرپاننى كۈنچىقىش تەرەپ، ئۇستۇن تەرەپ ۋە تۆۋەن تەرەپتىن قورشاپ تېگىش قىلىش، ئۇلارنى يا ئۆزىنى قوغدىيالمايدىغان، يا قوشۇنغا يارەدەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغىلى بولىدۇ...

ئۇ سەركەردە ـ سەردارلارنىڭ ھارغىنلىق چىقىپ تۇرغان چىرايىغا بىر قۇر سەپسېلىپ چىققاندىن كېيىن، يەنە مۇنداق دەپ قوشۇپ قويدى:

— ئەسلىدىغۇ داۋانچىڭ قورغىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ روھىي ۋە كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان بولساق بەك ئوبدان بولغان بولاتتى. بىراق، خان مۇپەتتىش زوزۇڭتاڭ جانابلىرىدىن كەلگەن خەتتە: يەرلىك پۇقرالار «ئادالەتچى قوشۇنىمىزنىڭ تېز يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىنى، ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ قۇدرەت ـ ئىنايىتىنى نامايان قىلىپ، مۇسۇلمان چەنتۇلارنى ئەمىن تاپقۇزۇشنى كۈتۈپ، كۆزلىرى تېشىلگۈدەك بولۇشۇپ كېتىشىۋاتىدۇ.[2]» دېيىلىپتۇ. ھازىرقى ئەھۋال بىزنىڭ قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرۇشىمىزغا يار بەرمەيدۇ. بىز لو پاشانىڭ ئاساسلىق كۈچىنى مۇشۇ يەردە تەلتۆكۈس، پاك ـ پاكىزە يوقىتالىساقلا، جەنۇبتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىمىقىمىز ئوڭايغا توختايدۇ. شۇڭا، ھەرقايسىلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئۇمىد قىلىمەن!

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەلۇماتلار» 50 ـ جىلد، 34 ـ بەت.

داۋانچىلىق قەلئەسى يېمىرىلگەندىن كېيىن، لېۋ جىڭتاڭ خۇنەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېچىلەپ يۈرۈش قىلىپ، توقسۇن غولىنىڭ ئېغىزىدىكى پاچاساغال دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى ۋە شۇ يەردە بارگاھ قۇرۇش ئۈچۈن قوش تىكتى ـ دە، دەرھال ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، كېيىنكى قەدەمدىكى ھەربىي ئىشلار-نى بىرقۇر ئىدىتىلەپ چىقتى ۋە لو چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئۈچ مىڭدەك پىيادە ـ ئاتلىق چېرىك بىلەن مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسىملىرى بولغان جاڭ ياۋ، سۇي جيەنبـ-ياۋلارنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ھەمدەم بولۇشقا تۇرپانغا مەڭدۇردى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مانجۇلارنىڭ چېرىنغار قىسمى — جاڭ ياۋ، سۇي جيەنبياۋلارنىڭ ئەنخۇي قىسمى قۇمۇل، بارىكۆل لىنىيىسى ئارقىلىق مېڭىپ، تاز بۇلاقتا يېتىپ كەلگەندىن كېـ-يىن، قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى[1] مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ چىقتىم ئالدىنقى سېپىدىكى قوشۇنلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى. ئە-تىسى پېچانىنى ئۇرۇشمايلا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[2] كېچىدە تۇرپانىنىڭ شەرقىدىكى سىڭگىم ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇرتۇق غولىدىن قىيان كېلىـ-ۋاتقانىدى.

سىڭگىم — تۇرپانغا كىرىشتە چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تې-گىشلىك مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇرۇشتا ئىكـ-كى تەرەپ چوقۇم تالىشىدىغان قورۇل ئىدى.

قەدىمكى زامانداۋ بۇ جايدا سىڭگىم شەھىرى جايلاشقان بو-لۇپ، ھازىر بۇ شەھەردىن بىر دۆۋە خارابىيىلىقلا قالغانىدى. سىڭگىم ئېغىزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى-نىڭ خارابىسى بار ئىدى. سىڭگىم ئېغىزىغا سۇ كېلىدىغان

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

مۇرتۇق جىلغىسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدا، قەدىمكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى[1] مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىك تاش كېمىرلىرى قاتار جايلاشقانىدى.

بېرەكلىك — قەدىمدىن تارتىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار ئۇچۇن پىنھان ماكان بولۇپ كەلگەنىدى. . .

× ×

ۋۇدېنىڭ يەتتىنچى يىلى[2] تومۇز ئايلىرىنىڭ ئاخىرقى كۇنلىرى. كۇنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلى — تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى — چاڭئەندىكى پادىشاھ تاڭ گاۋزۇنىڭ ئوردىسىدا بۇددا تەرىقىتىنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە قىزغىن بەس - مۇنازىرە داۋاملىشىۋاتاتتى. پادىشاھ ۋە دۆلەت ئەئىيانلىرىنىڭ ئالدىدىكى شىرەلەردە كۇنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىدىن يېڭىلا كەلتۈرۈلگەن ئۇزۇملەر لېگەن - تەخسىلەرگە شىڭگىللىرى بىلەن تىزىۋېتىلگەن. بۇ ئۇزۇملەر خۇددى تەكتىن يېڭىلا ئۇزۇلگەندەك پارقىراپ تۇراتتى. تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى — چاڭئەن شەھىرى تونۇردەك قىزىپ كەتكەنىدى. ئەمما، شاھىنشىنىڭ ئىچى بۇلاق بويىدەك سالقىن ئىدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخان! بۇنداق دېسەم بەلكى ئەجەبلىنىشىڭىز مۇمكىن: شۇ زامانلاردا، كۇنپېتىشتىكى ئىدىقۇتلۇقلار تومۇز ئىسسىقتا ئۆينىڭ ھاۋاسىنى سالقىنلىتىش ئۇچۇن، قىشلىقى كۆل - دەريالاردىن مۇزلارنى چېقىپ ئەكېلىپ، ئۆينىڭ ئاستىدىكى مۇزخانىغا قاچىلىۋالاتتى. يازدىكى ئىسسىقتا ئۆينىڭ ئاس-

---

① ئۇيغۇرلار تۇرپان ئەتراپىدا قۇرغان قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى.

② مىلادى 624 - يىلى. تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەننىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

تىدىكى مۇزخانىنىڭ تۆگلۈكىنى ئېچىپ قويسىلا، ئۆينىڭ ھاۋا-
سى سالقىنداپ ئادەمگە تولىمۇ راھەت بەخش ئېتەتتى؛ ئىدىقۇتلىق-
لار ئۇزۇمگە ئوخشاش مېۋە - چېۋىلەرنى يېڭى، ھۆل پېتى
ساقلاش ھەتتا ئۇنى چاڭئەندەك ئۇچ ئايلىق نېرىدىكى شەھەرلەرگە
ھۆل، يېڭى پېتى توشۇپ ئاپرىپ سېتىش ئۇچۇن، ياغاچتىن
ئىككى قەۋەت ساندۇق ياساپ، ساندۇقنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىنى
تەڭرى تاغلىرىنىڭ قارلىرى بىلەن تولدۇرۇشاتتى. شۇنىڭ بى-
لەن، ئاددىي، ئىشلىتىشكە ئەپلىك مۇز ساندۇقى تەييار بولاتتى.
قەسىر - سارايلارنىڭ ھاۋاسىنى سالقىنلىتىش، يېمەكلىكلەرنى
يېڭى پېتى ساقلاش — تاۋغاچلىقلار كۇنپېتىشتىكى ئىدىقۇت ئۇ-
لۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىن كىرگۈزگەن، يېڭى تېخنىكا ھېسابلىناتتى.
ئەمدى، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. پادىشاھ ھۇزۇرى-
دىكى بۇ بەس - مۇنازىرىدە، رەسەتبېگى فۇلۇەن بۇددا تەرىقىتى-
نىڭ ئىللەتلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ سۆككەندىن كېيىن:
— بىكسۇ - راھىپلار كۆپىيىپ ئىتنىڭ قۇرتىدەك ئاۋۇپ
كەتتى، — دېدى ئۇ، — ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا —
ھاكىمىيەتكە قول تىقىپ، مەئىشەتنى ئىسراپ قىلماقتا. نۇرغۇن
ئادەم كۇچى، ماددىي بايلىقنى بۇزۇپ - چېچىپ، ساڭرام -
ئىبادەتخانىلارنى تەمىر قىلماقتا. مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بول-
سا، ئۇلار چوقۇم سەلتەنەتىمىزنىڭ ئۇلىغا پالتا چاپىدۇ! شۇڭا،
ساكيامۇنى[1]تەرىقىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرماي بولمايدۇ.[2]

---

① ساكيامۇنى — سانسكرىت تىلىدا «ساك قەبىلىسىنىڭ دانىشمىنى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى. فامىلىسى گاۋتا-
ما. ئىسمى سەددىخار تاخا. قەدىمكى كاپلوۋاستۇ دۆلىتىنىڭ پادىشا-
ھى سۈددا ھۇدانانىڭ شاھزادىسى. ئۇ «35 يېشىدا فىكوس دەرىخە-
تىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ئىدراك تېپىپ، بۇدساتۋاغا ئايلانغان» دەپ
رىۋايەت قىلىنىدۇ.

② «كونا تاڭنامە. فۇلۇەنىڭ تەرجىمھالى»

ئۆزىنى تەرىقەتچىلىكىنىڭ بۇزۇكۇا پىرى لاۋرى[1] نىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان پادىشاھ تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەن رەسەتبېگى فۇلۇەننىڭ بۇ قاراشلىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيتتى. شۇڭا، ئۇ دارىلئۇلۇمنىڭ كېڭىشىدە: «تەرىقەتچىلىك بىرىنچى، كۆڭزىچىلىق ئىككىنچى، بۇددا تەرىقىتى ئاخىرىدا تۇرىدۇ» دەپ جاكارلىدى. بۇ تاۋغاچىتا ئەمدىلەتىن ئەۋج ئېلىپ باش كۆتۈرۈۋاتقان بۇددا دىنى ئۇچۇن قاتتىق زەربە بولدى.

جىنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى[2]، تاۋغاچىتا قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، نۇرغۇن پۇقرا ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ئوردا خەلقىنى قەھەتچىلىكتىن قۇتقۇزۇپ بولالمىغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ باشقا يۇرت - ئەللەرگە قېچىپ بېرىپ جېنىنى جان ئېتىشىگە رۇخسەت قىلدى. بۇ چاغدا چاڭئەندىكى تائىنسى ئىبادەتخانىسىدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئۇچ ئاغىلىق نوم ئۇستازى شۇەنزاڭ ئوردىدىن ئۆزىنىڭ «كۇنپېتىشتىكى بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇددا تەرىقەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ھىدايەت يولىنى تېپىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىش» نى ئىلتىماس قىلدى.

بۇ چاغدا، تاۋغاچىتا تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تېخى ئەمدىلەتىن قۇرۇلغان بولغاچقا، ئەلدە غەلىيان تىنچىمىغان. تۇركلەر چېگرىدا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ، تاۋغاچ ئېلىگە زادىلا ئارامىلىق بەرمەيۋاتقانىدى. ئوردا پۇقرالارنىڭ چەت ئەللەرگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بېرىشىنى چەكلەيتتى.

شۇ يىلى 8 - ئايدا، شەنزاڭ تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەندىن كۇنپېتىشقا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ چاغلاردا كۇنپېتىش ئەللىرىنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلاتتى. شۇەن-

---

① تەرىقەتچىلىك — خەنزۇلارنىڭ يەرلىك دىنى، توپىن دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② مىلادى 627 - يىلى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەت يىل نامى.

تراك غەربىي يۇرت بىلەن تاۋغاچ ئېلى ئوتتۇرىسىدا قاتناۋاتقان غەربىي يۇرتلۇق سودىگەر يالۋاچلارنىڭ توپىغا قوشۇلۇۋېلىپ، قاش قوۋۇق[1] ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىن چىقىۋالدى.

ئۇ كۈندۈزلىرى تونۇرەك ئىسسىپ كېتىدىغان، كېچىلىرى زىمىستاندەك سوغۇق بولىدىغان سەككىز يۈز چاقىرىملىق ئاتەش ماكان، زىمىستان دەشتىنى يالغۇز ئۆزى بېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي يۇرتتىكى ئېۋۇرغول[2] دېگەن ئەلگە يېتىپ كەلدى. ئۇ ئەسلىدە ئېۋۇرغول ئارقىلىق كۈنپېتىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، قاغانبۇت[3] شەھىرى ئارقىلىق غەربكە قاراپ ماڭماقچى ئىدى. بۇ چاغدا، ئىدىقۇت دۆلىتىدىن ئېۋۇرغول دۆلىتىگە ئەلچىلىككە كەلگەن تۇدۇم ئاچارى قايتماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. ئۇ تاڭ شۇەنزاڭ بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئىددىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاھى چۇرۇۋېنتايغا مەلۇم قىلدى. ئىدىقۇت چۇرۇۋېنتايىنى دەرھال ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى ئەڭ يۇقۇرۇق ئارغىماقلار بىلەن بىرىپ، تاڭ شۇەنزاڭنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

ئىدىقۇت چۇرۇۋېنتايىنىڭ سەممىي تەكلىپىنى رەت قىلالمىغان تاڭ شۇەنزاڭ ئەلچى - يالۋاچلار بىلەن بىللە ئالتە كۈن يول يۇرۇپ، تازبۇلاق ئارقىلىق تەڭرى تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتتى - دە، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىكى پىچانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار پىچانغا يېتىپ كەلگەندە، كۈن ئولتۇرۇپ كەتكەنىدى. تاڭ شۇەنزاڭ بەك ھېرىپ كەتكەنلىكتىن، پىچاندا

---

① قاش قوۋۇق - قاشتېشى توشۇلىدىغان قوۋۇق دېگەن مەنىدە. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۇيمىن شەھرىنىڭ قەدىمكى نامى.

② قەدىمكى دۆلەت نامى. ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى تەۋەسىدە.

③ ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى.

قونۇپ ئەتە ماڭساق، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئەلچى - يالۋاچ-لار: «ئاستانىگە يېقىن قالدۇق. تېز يېتىپ بارمىساق، چۇرۇپىد-تايى بىزگە ۋاقىتسىدا يېتىپ كېلەلمىدىڭلار، دەپ كايىيدۇ» دەپ قونۇشقا ئۇنىمىدى. ئۇلار ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، يولىنى دا-ۋاملاشتۇردى. يېرىم كېچە مەھەلىدە، ئۇلار ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇي-غۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى — ئىدىقۇت شەھىرىگە يېتىپ كېلىش-تى.

بۇ چاغدا، چۇرۇپىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇن — بەي بېكە قونچۇي شاھزادە - مەلىكىلەرنى باشلاپ ئەكابىر - ئەشرەپ، ئەمىر - ئۇمرا، ۋەزىر - ۋۇزرا، بەگ - بېگات قاتارلىق ھەربىي - مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھىرىدىن يېگىرمە چا-قىرىم بېرىدىكى سىڭگىم شەھىرىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرۇشقاند-كەن.

ئوتقاشلار ئەتراپىنى خۇددى كۇندۇزدەك يورۇتىۋەتكەن، پا-نۇسلار خۇددى ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك چاقناپ تۇراتتى. ھەي-ۋەتلىك قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئوتقاش ۋە پانۇسلارنىڭ يورۇ-قىدا ئۆتكۇزۇلدى. ئاندىن تاڭ شۇەنزاڭ چۇرۇپىنتايى ۋە تۇركان خاتۇننىڭ ھەمراھلىقىدا، ئىدىقۇت شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ، دۆلەت مېھمىنى سۈپىتىدە، خان ئوردىسىدىكى تەكىيخانىگە ئو-رۇنلاشتۇرۇلدى. چۇرۇپىنتايى، تۇركان خاتۇن — بەي بېكە قوند-چۇيلار تاڭ شۇەنزاڭ بىلەن تاكى ئىككىنچى كۇنى سۇبھى كۆتۈ-رۇلگەنگە قەدەر سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇشتى. تاڭ سۇزۇلگەندىن كېيىن، چۇرۇپىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇن ئۇنىڭغا «دەم ئالغايلا» دەپ تۇزۇت قىلىشتى - دە، چېقىپ كېتىشتى.

ئەتىگەنلىك تەزىم ۋاقتى توشتى. مۇلازىم چورۇپىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇننىڭ شاھشىنداۋ كۇتۇپ تۇرغانلىقىنى تاڭ سۇەنزاڭغا خەۋەر قىلدى. ئۇ ئوردىغا سالامغا كىرىپ، چۇرۇپىنتايى بىلەن تۇركان خاتۇنغا تەزىم قىلىپ، كۆرۈنۈش قىلغاندىن كېيىن،

ئوردىنىڭ ئىچىدىكى تاۋچاڭغا[1] تەكلىپ قىلىندى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئالتۇن كاسايا سىنى[2] كىيىپ، تاۋچاڭغا چىقتى. دىن كېيىن، بۇددا نوم - تەرىقىتى ئۇستىدە تەبلىغ ئېيتىشقا كىرىشتى. بۇ گۈن شۇنداق ئۆتتى.

ئەتىسى، تاڭ شۇەنزاڭ ئۇلۇغ ئاغلىق سامىتسۇ ئاچارى ئەتىسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا، بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بېزەكلىككە زىيارەتكە كەلدى.

بېزەكلىككە سىڭگىم ئېغىزىدىن كىرىپ مۇرتۇق جىلغىسىنى بويلاپ كۈنچىقىش يۇقىرى تەرەپكە قاراپ تەخمىنەن يىگىرمە چاقىرىم ماڭغاندا، ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھى — بىھارا، ئىستىقامەتخانە، پىنھان تىلاۋەتخانە، تاۋچاڭ، راھىبلار ئۆيى. يۆلەكلىك يول، ئاسما ساڭرام، تاتىيا قاتارلىق زور بۇددا ئىمارەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەشەمەتلىك كاتتا قۇرۇلۇش ئىدى. تاۋغاچلىقلار بۇ ئىستىقامەتگاھىنى «ئىڭ-رۇڭسى» دەپ ئاتىشاتتى.

بۇ يەردە كۈنچىقىش، كۈنپېتىش ئەللىرىدىن كەلگەن بىر-مۇنچە ئاتاقلىق نوم ئاچارلىرى ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ھەقدادىغا يېتىشەتتى. بۇ يەر — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلىم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، پۈتۈن غەربىي يۇرت بويىچە يىراق - يېقىنغا تونۇلغان مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بۇ يەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق نوم ئاچارلىرى، ئالىملار، تەرجىمان، تىل ئۇستازلىرى يېتىشىپ چىققانىدى. ئۇلارنىڭ

---

① تاۋچاڭ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان سورۇن دېگەن مەنىدە.

② كاسايا — بۇددا راھىبلىرى ئورنۇالىدىغان چاقماقلىق پىرىجىسى.

ئىچىدە تارىختا مەشھۇر بولغان تاتاتۇڭا، قارائىسنانچ، تولۇچى، مانقۇ تېكىن، كاشى، يەللىن تېمۇر[1]، بېككە تېمۇر، ئەنسارى، ئوردۇ تېكىن، ئېل تېمۇر، جالۇ ناداش لاچىن، مايغۇ، چىداي سالى، بانتۇ، فۇت تۇرمىش، ئالىيان تېمۇر، سۇنىچ قايا، ئېل بۇقا، سالابات، تېمۇر تۇبرۇك[2]، مويۇن بوقا، ئاپرىنچۇر تېكىن، مويۇن ياڭخې[3]، جۇيا تۇتۇك، قالىم كەيشى، پراتىيا ياشرى، كىكى، سىڭقۇ سەلى تۇتۇك[4] قاتارلىقلار ۋە شىبان، كوركۇسسۇ قاتارلىق نىستۇرىيان ئۆلىمالىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە، شى يۈيلى، شىجىرۇ قاتارلىق كۆڭزىچىلىق مۇتەپەككۇرلىرىمۇ بار ئىدى.

شۇەنزاڭ بېزەكلىكتىكى تاش كېمىرلەرنى كۆرۈۋېتىپ، بۇ بۇددا ئىمارەتلىرىنىڭ چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ياسالغانلىقىنى ھېس قىلدى: بۇ تاش كېمىرلەرنىڭ ئىچىدە ئاز بىر قىسمى يارلىقىنى ئويۇپ ياسالغانىدى. يەنە بىر قىسمى بولسا، كېسەكتىن كېمىر قويۇرۇلۇپ، ياكى يېرىم تۇخۇمسىمان گۇمبەز شەكلىدە ياسالغانىدى. ياغاچ ئىشلىتىلمىگەنىدى.

تاش كېمىرلەر ئىككى خىل ئىدى: بىر خىلى، ۋەز ـ ئىبادەت پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان كايىتيالار ئىدى. يەنە بىر قىسمى ئىستىقامەتخانە — ۋىخارا كېمىرلىرى ئىدى. كېمىرلەر ئۆزۈن كېمىرلىك ۋە تۇۋرۇك ـ مۇنارلىق بولۇپ، بەزىلىرى تۆت

---

① تۈرك يابغۇ قاغانى تۇنيۇ قۇقنىڭ چەۋرىسى.

② يەنى لومىڭشەن — ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى.

③ يەنى مازۇچاڭ.

④ قەدىمكى زامانىدا تۇرپان ئەتراپلىرىدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. تىلشۇناس. ئۇ «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» بىلەن «مايتىرى سىمىت» نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

چاسا، بەزىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇت سۇپىسى بار ئىدى، بەزىلىرىنىڭ ئارقا تەمىغا يەنە كىچىك قازناقلار ئويۇلغانىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ تاش كېمىرلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرنى تولىمۇ قىزىقىش ئىچىدە كۆردى. بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەردە ئەڭ چوڭ باقان، ساخاۋەتچى — ئىدىقۇت خان ئائىلىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. ھەتتا تاش كېمىرلەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا سىزىلغان بۇددانى قوغدىغۇچى ئاسمان دىۋالىرى — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ئورنىغا ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى ياكى ئاقسۆڭەك ئەمىر ـ ساخاۋەتچىلىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغانىدى. بۇ چاڭئەندىكى بۇتخانىلارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرگە تۇپتىن ئوخشاشمايدىغان بىر ئالاھىدىلىك ئىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ بېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنىڭ بىرىگە كىرىپ، ئىشىكنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا ئۇستىگە قارا يىپەكتىن كىيىم كىيگەن، ئىسمى ئۇيغۇرچە يېزىلغان، بېشىغا ئاق بۆك كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى قاتار سىزىلغانلىقىنى كۆردى. ئۇ بۇ رەسىملەرنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ئىشىكنىڭ سول تەرىپىدىكى تامغىمۇ ئۇستىگە سېرىق يىپەكتىن كىيىم كىيگەن، ئىسمى سانسكرىتچە يېزىلغان، بېشىغا قارا بۆك كىيگەن ئون ئىككى ئۇيغۇر ساخاۋەتچىنىڭ رەسىمى قاتار سىزىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى. ئۇ تەڭجۇپ ئىلكىدە، قولىنىڭ دۇمبىسىنى چىشلەپ، بىر ھازاغچە تۇرۇپ قالدى. بۇنداق نەپس، بۇنداق پاساھەتلىك سىزىلغان تام رەسىملىرىنى ئۇ ئۆمرىدە تېخى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتى.

تاڭ شۇەنزاڭ يەنە بىر تاش كېمىرگە كىرگەندە، تۇرۇستىكى تام رەسىمىدە خۇددى ئارسلاندەك چەبدەس، بېشىغا ئالتۇن تاج تاقاپ، پۇتىغا قارا كۆن ئۆتۈك كىيگەن، بىلىدىكى پوتىسىغا پىچاق، چاقماق ئاسقان ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بىلەن خۇددى لاچىندەك

غەيۇر، بەشىغا ئالتۇن جولالىق تاج تاقىغان، ئۇستىگە قايرىما ياقىلىق، ئىنچىكە يەڭلىك، پۇرمە بەللىك يىپەك نىمچە كىيگەن تۇركان خاتۇن سىزىلغانىدى.[1].

بىزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىنى كۆرۈۋېتىپ، تاڭ شۇەنزاڭ بۇ تام رەسىملىرىدە، ئەمىر - ساخاۋەتچىلەرنىڭ دېھقان، چارۋىچى ۋە يىراقتىن كەلگەن كارۋانلارنىڭ قىياپىتىدە سىزىلغانلىقىنى، بۇلارنىڭ ئىدىقۇت جەمەتىنىڭ ئوبرازىغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يېقىن ۋە سەمىمىي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. بۇنداق ئالاھىدىلىك چاڭئەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ھۆر قىز، دېۋا — ئاسمان تەڭرىلىرىنىڭ ئوبرازلىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ شۇەنزاڭنى ھەيران قالدۇرغان ئۇچىنچى ئالاھىدىلىك ئىدى. چۈنكى چاڭئەندىكى بۇددا ساڭرامىلىرىنىڭ تېمىغا لاكشانا[2] ئۇسلۇبى بويىچە سىزىلغان ئەمىر - ساخاۋەتچىلەرنىڭ تۇرلۇك قىياپەتلىرىدە قەندىھار[3] تەسىرى قويۇق تۇس ئالغانىدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئەنسارى سامگارانىڭ ھەمراھلىقىدا يەنە بىر

---

① بۇ تام رەسىمى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فون لىكوك تەرىپىدىن تامدىن سويۇۋېلىنىپ، بېرلىنغا ئېلىپ كېتىلگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا، سوۋېت ئايروپىلانلىرى بېرلىنىنى بومبارىدىمان قىلغاندا، پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان.

② لاكشانا — بۇددا ئاتالغۇسى. ئۆزگەرتىلگەن قىياپەت.

③ قەندىھار — ھازىرقى پاكىستاندىكى پىشاۋۇر شەھرىنىڭ قەدىمكى نامى. قەدىمكى گېرىك - رىم سەنئىتى قەندىھاردا ئۆزگىچە سەنئەت ئېقىمى — قەندىھار سەنئەت ئېقىمىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ ئېقىم كېيىنكى چاغلاردا بۇددا دىنىنى شەرققە تەشۋىق قىلىشتا خىزمەت قىلغانىدى.

تاش كېمىرگە كىردى. بۇ تاش كېمىرنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تامغا: «ئىبادەتخانا ئىگىسىز ۋەيران بوپتۇ. بىز ئەنسارى بىلەن تۇدۇم سالى ئۆز تەمراتىمىزغا ھېسابلاپ، ئۇنى رېمونت قىلىپ قويدۇق» دېگەن مەنىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىككى قۇر خەت يېزىلغانىدى. سول تەرىپىدىكى تامغا بۇددا نوملىرىدىن بىرى بولغان «لالىتاۋىستارا» دىكى «شاھزادىنىڭ تۇغۇلمىقى» دېگەن ھېكايە رەسىم قىلىپ يېڭىدىن سىزىلغانىدى. رەسىمدە: ساكيا-مۇنىنىڭ ئانىسى مايا خېنىم لومبىنى بېغىدىكى «ھەسرەتسىز دەرەخ» ئاستىدا، ساكيامۇنىنى تەۋەللۇت قىلماقچى بولۇپ، قو-لىنى ئايال خىزمەتكارىنىڭ دولىسىغا قويۇپ تۇرغانلىقى، بۇددا ساكيامۇنىنىڭ مايا خېنىمنىڭ بېقىنىدىن تۇغۇلۇۋاتقانلىقى تەس-ۋىرلەنگەنىدى. بۇ بىر يۇرۇش تولىمۇ گۈزەل سىزىلغان تام رەسىملىرىدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر قىياپىتى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن تىپىكلەشتۈرۈلگەنىدى. تاڭ شۇەنزاڭ تاۋغاچلىقلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاتەش ماكان — ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەن بۇنداق يۇكسەك سەنئەت، مەدەنىيەت دۇردانىلىرىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدى.

بۇددا نوملىرىدا يېزىلىشچە، بۇددىھا — ساكيامۇنى دۇنياغا كەلگەندە، ئاستا ئىسىملىك بىر ھۆكۈما ئۇنىڭ يەتمىش ئىككى خىل قىياپەتكە ئۆزگىرەلەيدىغانلىقىدىن ئالدىن بىشارەت بەرگەن-كەن. بىزەكلىك تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە، بۇددىھا — ساكيامۇنىنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلىرى ئوبرازلىق قىلىنىپ مۇجەسسەل تەسۋىرلەنگەنىدى.

سول تەرەپتىكى تام رەسىمدە يەنە: «شاھزادىنىڭ چۈش كۆرۈشى» دېگەن ھېكايە سىزىلغانىدى. بۇ رەسىمدە: ساكيامۇنى تەركى دۇنيا بولۇپ ئوردىدىن چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ھەرەھنىڭ

ئىشكى ئالدىدىن ئۆتكەنلىكى، دەرۋازىدىن چىقالماي، تامدىن ئاتلاپ چىقىپ كەتكەنلىكى نەسۋىرلەنگەن. شاھزادە ھەرەمخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ساھىبجامال خوتۇنى ياسودىمارا گۈزەل قىزلار بىلەن بىللە شاھزادىنى كۈتۈپ، گىلەم ئۈستىدە يالىڭاچ ياتىدىكەن. پۈتۈن رەسىمدە شاھزادىنىڭ بۇددا تەرىقىتى ئۈچۈن بۇنداق كاتتا مەئىشەتتىن ۋاز كېچىپ، ھۈزۈر ـ ھالاۋەتنى تەرك ئەتكەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن ۋە ئۇيقۇدا يانقان بىر توپ گۈزەل قىزلارنىڭ يارقىن ئوبرازى يارىتىلغان.

تاڭ شۇەنزاڭ ھېزەكلىك تاش كېمىرلىرىنى زىيارەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن، مۇرتۇق، سۇبېشى، يارغۇل، بورلۇق[1]، تۇيۇق قاتارلىق مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرىنىمۇ زىيارەت قىلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئۇ بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ئىدىقۇت دۆلىتىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

بىر كۈنى، ئۇ تاۋچاڭدىن چۈشۈپ، چۈرۈھېنتايى بىلەن بۇددا تەرىقىتى ھەققىدە خېلى ئۇزاققىچە ئىلىم مۇتالىئە قىلىپ ئولتۇردى.

— تاۋغاچ چوڭ ئەل، بۇددا تەرىقىتى ئۇلۇغ تەرىقەت. شۇنداق بولغاندىكىن، بۇنداق ئۇلۇغ تەرىقەت بۇنداق چوڭ ئەلدە جارى قىلدۇرۇلسا، پۇقرالار ھىدايەتكە تېخىمۇ تەلپۈنۈپ، ناشايان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىدىغان بۇسار[2]لاردىن بولۇپ قالىدۇ. گېپىم توغرىدۇ؟ — دېدى ئىدىقۇت چۈرۈھېنتايى.

— جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق. بىراق، — دېدى تاڭ شۇەنـ

---

① بورلۇق — ئۇزۇملۇك دېگەن مەنىدە. ھازىر بۇيلۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

② بۇسار (菩萨) — بۇدىساتۋانىڭ قىسقارتىلمىسى. «ئويغانغان،» «ھىدايەت يولىنى تۇتقان» ، «ئۆلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن» دېگەن مەنىدە.

زاك مەيۇسلۇك بىلەن، — تاۋغاچتا ئەھۋال باشقىچە. بىزدە بۇددا ئەھلى ئىلىملىرى «چوك كۆلۈڭگۇ»[1]، «كىچىك كۆلۈڭگۇ»[2] دەپ نەزاھىپەتچىلىك قىلىشۇەرگەنلىكتىن، بۇددا تەرىقىتى چاك - چەكسىدىن بۆسۇلۇپ كەتتى. بۇددا ئىلىم ئەھلى ئورۇن — مەرتىۋىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالدى.

— ئۇنداق بولسا، بۇ ھەقىقەتەن ياماڭ ئىش بوپتۇ، — دېدى ئىدىقۇت چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان ھالدا، — بۇددا تەرىقىتىدە نىزاھىپەتچىلىك يۈز بەرسە، ھىدايەت تويۇق يولغا كىرىپ قالىدۇ - دە، پۇقرالار ناشايان ئىشلارغا بېرىلىپ كېتىدۇ.

— توغرا ئېيتىدىلا، — دەپ ئىدىقۇتنىڭ سۆزىنى دەرھال ماقۇللىدى ئۇ، — پېقىر دەل مۇشۇ ۋەجىدىن بۇددا تەرىقىتىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، بۇ ئازغۇنلارنى ھىدايەتكە باشلاش ئۈچۈن كۈنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت ئىزدەپ كەلگەنىدىم. دۆلىتىڭىزلەرگە كەلگەندىن كېيىن، سىلەردىن كۆپ نەرسىنى ئۆگەندىم. مەشھۇر بۇددا ئاچارلىرى بىلەن زىكىر - سۆھبەتتە بولدۇم. ھازىر، ئۆزۈمنىڭ كۈنپېتىش بۇددا ئەللىرىگە ھەقىقەت ئىزدەپ چىقىپ توغرا قىلغانلىقىمغا تېخىمۇ ئىشەنمەكتىمەن. ئاڭلىسام كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە يەنە نۇرغۇن بۇددا ئەللىرى بار ئىكەن.

— شۇنداق، كۈنپېتىش تەرەپلىرىدە يەنە چۈقۇ، كېنىگىت، چۈزى[3]، سۇللاغ[4]، يوتقان[5] قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئەللىرى بار، — دېدى ئىدىقۇت چۈرۈپىنتايى، — ئۇلارنىڭ بۇددا

---

① چوك كۆلۈڭگۇ — ماھايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
② كىچىك كۆلۈڭگۇ — ھىنايانا. بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى.
③ چۈزى — قەدىمكى كۇچا.
④ سۇللاغ — قەدىمقى قەشقەر.
⑤ يۇتقان — قەدىمقى خوتەن.

هېكمىتىگە بولغان چۇشەنچىسى بىزدىنمۇ تىرەن. شۇڭا، بىز ھەر يىلى ئۇلارغا ئىلىم تەلەپكارلىرىنى ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتىمىز.

— ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا مىڭ مەرتىم تەشەككۇر! — دېدى تاڭ شۇەنزاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، — مەن نادان ۋەتىنىمدىن يولغا چىققاندىمۇ دەل مۇشۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بەل باغلىغانىدىم. ھالا بۇگۈن دۆلىتىڭىزلاردا مەن بۇ مەقسەتنىڭ يېرىمىگە يەتتىم، قالغان يېرىمىنى كۆنىپىتىشتىكى ئاشۇ بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ تولۇقلىسام ئەجەپ ئەمەس دەيمەن.

— ئۇستاز، سىلى دۆلىتىمىزدە رىيازەت چېكىپ قالمىغاندىلا، — دەپ سورىدى ئىدىقۇت چۇرۇھىنتايى ئۇنىڭدىن، — مۇبادا بىزنىڭ خىزمىتىمىز يەتمىگەن بولسا، ئېيتسىلا، بىز بىجانىدىل بىجا كەلتۇرۇپ، سىلىنى تولۇق رازى قىلمىغۇچە ھەرگىز توختىمايمىز!

— يوقسۇ، يوقسۇ! — دەپ تۇزۇت قىلدى تاڭ شۇەنزاڭ ئالدىراشلىق بىلەن، — مەن ئويلايمەنكى، كۆنىپىتىش بۇددا ئەللىرىنىمۇ كۆرۈپ باقسام، ھىدايەتنىڭ يولى تېخىمۇ كېڭىيەرمىكىن دەيمەن!

— مۇشۇ يەردە قېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىۋەرسىلە سىلىنىڭ پۇتۇن تەمىراتلىرىغا ئوردا ئىگە بولسۇن. سىلە كەتمىسىلە!...

ئىدىقۇت چۇرۇھىنتايى ئۇنى كەتمىسىلە، دەپ تۇنۇقانسېرى، ئۇنىڭ كۆنىپىتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىستىكى شۇنچە كۈچىيىپ ماڭدى.

— مېنىڭدىن ئىدىقۇت ئالىيلىرىغا شۇل مەلۇم بولغايكى، كۆل - دەريالار قۇرۇپ، تاغۇ - تاشلار ئۇۋۇلۇپ كەتسىمۇ، مەن كۆنىپىتىش بۇددا ئەللىرىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىرادەمدىن قايتمايمەن. ئۆلۈكۈم بۇ يەردە قالسىمۇ، روھىم يەنىلا بۇ ئۇلۇغ سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ، — دېدى تاڭ شۇەنزاڭ

قىلچە ئىككىلەنمەي.

ئىدىقۇت چۈرۈھىنتايى ئۇنى سەپەر قىلىشتىن قەتئىي توستى ۋە ئۇنىڭ ئاش - تاماق تەمىراتىنى تولۇق ھۆددىلىگەندىن باشقا، ئۇنىڭ يۇرۇش - تۇرۇش ئەركىنلىكىنى چەكلەپ قويدى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، مۇلازىم ئېلىپ كىرگەن ئاش - تاماقنى قەتئىي يېمىدى. تۆتىنچى كۈنى تاڭ شۇەنزاڭ ئورنىدىن قوپالمىدى — ئۇنىڭ جېنى تۈمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى. ئاخىرى، ئىدىقۇت ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە:

— سىلە بىلەن قول بېرىشىپ ئاغا - ئىنى بولۇشساق، — دېدى ئۇ ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان ھالدا، — سىلە كۈنپېتىشتە-كى بۇددا ئەللىرىدىن نوم - سۈتىرالارنى ئېلىپ قايتقاندا، دۆلە-تىمىزە ئۇچ يىل تۇرۇپ، بىزگە بۇددا تەرىقىتىدىن ھىدايەت يولىنى ئۆگەتسىلە!

بىر ئايدىن كېيىن، ئىدىقۇت چۈرۈھىنتايى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ سەپەر تەييارلىقلىرىنى قىلىپ بەردى: يولدا بۇ ئۇچ ئاغىلىق نوم ئاچارى تاڭ شۇەنزاڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت راھىبنى تە-يىنلىدى؛ ئوتتۇز ياقىلىق تون - تەلپەك، كاسايا، پاختىلىق نىمچە، قولقاپ، ئۆتۈك - پايپاق قاتارلىق قىشلىق كىيىم - كېچەك تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ پۇتۇن يول راسخودىغا يەنە يۈز سەر ئالتۇن، ئون تۆمەن يارماق پۇل، بەش يۈز تەپكە تاۋار - توقا ھازىرلاپ بەردى. ئاتتىن ئوتتۇزنى ۋە مالايدىن يىگىرمە بەشنى يولدا خىزمىتىگە سېلىشقا بۇيرۇپ بەردى ھەمدە يولدىكى ھەرقاي-سى گۇمرۇك - ئۆتكەللەردىن ئۆتۈشتە سالام - سوۋغات قىلىش ئۇچۇن، كۈنپېتىش تەرەپتىكى چۇقۇ، كېنگىت، چۈزى، سۇللاغ ۋە يوتقان قاتارلىق يىگىرمە تۆت دۆلەتنىڭ چېگرا دائىرىلىرىگە ئۇنىڭغا يول بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، يىگىرمە تۆت تەپكە تاۋار - تورقا بىلەن يىگىرمە تۆت پارچە خەت - ئالاقە يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا،

غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ خوجىسى بولغان غەربىي تۈركلەر-نىڭ يابغۇ قاغانىغا بېرىش ئۈچۈن، بەش يۈز تەپكە تاۋار - تورقا ۋە ئىككى ھارۋىغا لىق مېۋە - چېۋە قاچىلاپ بەردى. تۈرك قاغانىغا خەت يېزىپ ئۈنىڭدىن تاڭ شۇەنزاڭلارنى ئەنەتكەك ئېلىگە ساق - سالامەت يولغا سېلىپ قويۇشنى ئۆتۈندى.

تاڭ شۇەنزاڭلار يولغا چىققان كۈنى، ئىدىقۇت شەھرىدىكى راھىب - ئاچارىلار، بەگ - بىگاتلار ۋە پۇقرائى - پەقىرلارنىڭ ھەممىسى قومۇرۇلۇپ چىقىپ ئۇنى ئۇزاتتى. ئىدىقۇت چۈرۈھىنتا-يى ۋە خانىكە تورىكان خاتۇنلارمۇ ئۇنى ئۇزىتىپ چىقىشقانىدى. خالايىق ئۇنى تاكى يەمشى دېگەن يەرگىچە ئۇزىتىپ كېلىشتى. . .

قازاراڭ، جىنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى[1]، ئىدىقۇت — چۈرۈھىنتايى غەربىي تۈركلەرنىڭ يانغۇ قاغانى بىلەن بىرلىشىپ، كۈنپېتىشتىكى ئېۋرىغولغا ھۇجۇم قىلدى. تاۋغاچتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان بۇ مۇھىم يول ئېغىزىنى قامال قىلىپ، تاۋغاچ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ باردى - كەلدىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئارقىدىنلا كۈنپېتىشتىكى تاۋغاچقا بېقىنغان كېنىگىتەكە ھۇجۇم قىلىپ، كېنىگىت تەۋەسىدىكى بەش شەھەرنى بېسىۋالدى ۋە كېنىگىتنىڭ بىر مىڭ بەش يۈز ئادىمىنى تۈتۈپ كېتىپ، شەھەر-لىرىگە ئوت قويۇۋەتتى. تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىلىۋاتقان ئولپان - سوۋغىلارنى تارتىۋېلىپ، سودىگەر - يالۋاچلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. سىڭگىم قورۇلىنى ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى مارىبندېنىڭ بەش يۈزدەك يىگىتى ساق-لاپ يانقانىدى. جاڭ ياۋ قوماندانلىقىدىكى ئەنخۇي قوشۇنلىرى

---

① تاڭ تەيزۇڭنىڭ سەلتەنەتىنىڭ 6 - يىلى بولۇپ، مىلادى 632 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

سىڭگىم ئېغىزىغا يېتىپ كەلگەندە، ئەلياقۇ بولغاندى. توساتتىنلا گۈلدۈرلەپ بوران چىقىپ كەتتى. شامال توپىنى ھاۋاغا ئۇچۇرتۇپ چىقىپ، ئاي يۈرۈتۈپ تۇرغان ئاسماننى بىردەمدىلا قاراڭغۇلۇق ئىچىگە غەرق قىلدى. ئەتراپتا گۈلدۈرلەپ چىقىۋاتقان بوراننىڭ ئاۋازىدىن باشقا ھېچنېمىنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى. شۇ ئەسنادا قاراۋۇللار قورۇلنىڭ كۈنچىقىش قوۋۇقى تەرەپتە ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىشتى.

— ئېھتىمال، تاماق ئەتكەندە بىخەستەلىك قىلغانلىقتىن ئوت تۇتىشىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئەندىشە قىلىپ كەتكۈچى بولماڭلار! — دېدى مارېندېئ ئۇلارنى جىملەپ. مارېندېئنىڭ گېپىنى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، قورۇلنىڭ كۈنېپېتىش تەرىپىدىمۇ ئوت يالقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا مانجۇلارنىڭ «ئۇر، چاپ!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى، قوماچ قورۇغاندەك ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازلىرى، توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى جاھاننى بىر ئالدى.

قورۇلدىكىلەر تۈيۈقسىز شەبخۇنغا ئۇچراپ مەڭدەپ قالدى، ـ يۇ، ئەمما دەرھال ھوشلىرىنى تېپىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى ئۇزاق داۋام قىلمىدى: مۇرتۇق جىلغىسىدىن شارقىراپ ئېقىپ كەلگەن دەھشەتلىك قىيان سۇ دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى تېزلا پەسەيدى. ئۇلار قالايمىقانلىشىپ، قورۇلنى تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى. ئاتلىق قارا چېرىكلەرنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچلار بۇلۇت ئارىسىدىن ئانچە ـ مۇنچە كۆرۈنۈپ قالمىغان ئاي يورۇقىدا ۋالىلداپ، ئۇدۇل كەلگەن ئادەملەرنىڭ بېشىغا قاتتىق ئۇرۇلماقتا ئىدى. مانجۇلار قېچىۋاتقانلارنىڭ كەينىدىن تېزلا قوغلاپ يېتىۋېلىپ، ئۇلارنى خۇددى چۆپنى ئورۇغاندەك قىرىپ تاشلىشىۋاتاتتى. شۇنداق قىلىپ، مارېندېنىڭ ئازراقلا ئادىمىنى باشلاپ شەھەرگە قېچىپ كىرىۋالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قورۇلدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى قارا چېرىكلەر تەرىپىدىن سايدا چېپىپ تاشلاندى.

ئەسلىدە جاڭ ياۋنىڭ قوشۇنلىرى سىڭگىم قورۇلىنىڭ كۈن-چىقىش تەرىپىگە ئوت قويغاندا، سۇي جيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چې-رىكلىرى شىددەت بىلەن چىقىۋاتقان بوراندىن پايدىلىنىپ سىڭ-گىم قورۇلىنىڭ كەينىگە ئايلىنىپ ئۆتۈۋېلىشقا مۇۋاپىق بولغا-نىدى. كۈنچىقىش قوۋۇق قالايمىقان بولغاندا، ئۇلارمۇ كۈنپې-تىش تەرەپكە ئوت قويۇپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ قورۇلدىكىلەرنى تېخى-مۇ ئالاقزادە قىلىۋەتتى. بۇ چاغدا جاڭ ياۋ ئەۋەتكەن لەشكەرلەر سۇرتۇق ئېقىنىغا دامبا سوقۇپ، سۇنى قايتۇرۇپ تۇرغاندى. قارا چېرىكلەر قورۇلغا شەبخۇن ئۇرغاندا، ئۇلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دامبىنى بۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، قورۇلنى سۇغا باس-تۇردى.

تۇرپان قەلئەسىدىكىلەر سېپىلىنىڭ پۈختىلىقىغا تايىنىپ مانجۇلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مانجۇلار چېقىن توپلا-رىنى سۆرەپ كېلىشتى ـ دە، ئاغزىنى سېپىل تەرەپكە قارىتىپ قۇرۇپ، سېپىلنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. توپ ئوقلىرى سېپىل ئەتراپىدىكى ئېتىزلىقلارغا چۈشۈپ پارتلىغاندا، ئوت يالقۇنى كۆزنى چاقنىتاتتى. ئاسماندىن تۆمۈر پارچىلىرى خۇددى مۆلدۈرەك تورۇكلاپ تۆكۈلەتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارچە-لاش سادالىرى ئىچىدە، يەر ـ زېمىن تىترەيتتى. تەكزارلىقلار-دىكى تەكلەر يىلتىزى بىلەن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، تەرەپ ـ تەرەپلەرگە ئۇچۇپ چۈشەتتى. تۆپىلىكلەردىكى چۇنچىلەر گۈلدۈر-لەپ غۇلاپ چۈشمەكتە ئىدى.

جاڭ ياۋ قىسمى بىلەن شۇي جيەنبياۋ قىسمى تۇرپانغا كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن تۆۋەن تەرەپتىن تەڭلا ھۇجۇم باشلىغاندا، پاچاساغالدىن ئۇلگۇرۇپ يېتىپ كەلگەن لوچاڭخۇ قىسمىمۇ تۇر-پانغا يۇقىرى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. شۇنداق قىلىپ مانجۇلار تۇرپاننى ئۇچ تەرەپتىن قورشۇالدى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، چىڭقى چۈش مەزگىلى ئىدى. تۇرپان بىر كېچىدىلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. كىشىنى ئازاب-لايدىغان تىنجىق ھاۋا قېتىپ قالغاندەكلا جىم تۇراتتى. ئاتەش

ئاپتاپنىڭ تەپتىدىن ئىچ - ئىچىدىن ئۆرتىنىپ كېتىۋاتقان ئادەم-لەر ئەلەم ئىچىدە سالقىن شامالنىڭ چىقىشىنى زارىقىپ كۈتۈش-مەكتە، ئەمما، شامالدىن قىلچىمۇ ئەسەر يوق ئىدى. بولسىمۇ ناگان - ناگاندا چىقىپ قالىدىغان ئىسسىق شامال ئادەمنىڭ يۈزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆتەتتى. قۇياش سۇس كۆك ئاسماندا يالقۇن-جاپ نۇر چاچماقتا ئىدى. ئېتىزلىقلاردىكى ئەمدىلەتىن باشاق سۈرگەن بۇغدايلار، ئادەمنىڭ بىلىگە كەلگەن مەللە قوناقلار قە-مىرلاپ قويۇشمايتتى.

مانجۇلار ھۇجۇمنى مۇشۇنداق ئوت ئىسسىق ئىچىدە باشلاش-تى. ھەممە يەرنى توپ - زەمبرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادا-لىرى بېسىپ كەتتى. قارا چېرىكلەر يەرگە ياتماستىن، ھەتتا ئېگىشىپمۇ قويماستىن، مىلتىق - نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈشكەن پېتى ئۆرە كېتىشىپ باراتتى...

قەلئەدىكىلەرنىڭ مىلتىقلىرىدىن زالىپ ئېتىلغان ئوقنىڭ زەربىسىدىن، ھۇجۇمچىلارنىڭ ئالدىنقى رېتىدىكىلەر خۇددى دە-رەخ ئۆرۈلگەندەك يىقىلىپ چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، كېيىن-كى رەتتىكىلەر ئۇلارنى ئاتلاپ ئۆتۈپ، سېپىلغا قاراپ كېلىۋەر-دى. كېيىنكى رەتتىكىلەرمۇ ئوق يامغۇرىغا دۇچ كېلىشتى. يەردە ياتقان ئۆلۈكلەر، يارىدارلار ئارىلىشىپ كەتتى. ئەمما، قارا چې-رىكلەر تېخىمۇ ئۆچەرلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى.

كۈن پېشىن بولغاندا، سۇي جىيەنبياۋنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى تۆۋەنكى قوۋۇقنى، جاك ياۋنىڭ پىيادە چېرىكلىرى كۈنچىقىش تەرەپتىكى قوۋۇقنى، لوچاڭخۇنىڭ چېرىكلىرى يۇقىرىقى قوۋۇق-نى بۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. توساتتىنلا، قەلئەدىكىلەر خۇددى ئۇۋىسى چۈۋۈلغان ھەردەك بولۇشۇپ، بوش قالدۇرۇلغان كۈن-پېتىش قوۋۇقىدىن قېچىپ چىقىپ، يەمشى تەرەپكە قاراپ چېكە-نىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، چېكىنىش، قېچىش، قوغلاش، قىرغىن قىلىش باشلاندى. كەچقۇرۇن بولغاندا، پۈتۈن يەمشى تەرەپنى شەھەردىن چېكىنىپ چىققان يىگىت - سەرۋازلارنىڭ ئۆلۈكلىرى قاپلاپ كەتتى.

ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری جاڭ ياۋ ئىككى تەرەپنىڭ تىركىشىپ قېلىپ جەڭ ۋاقتىنىڭ ئۇزىراپ كېتىۋاتقانلىقىدىن تىت ـ تىت بولۇپ تۇراتتى. مۇلازىملار: «بىر چەنتۇ سەردارىڭلار بىلەن كۆرۈشەتتىم دەپ قەلئەدىن چۈشۈپتۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. جاڭ ياۋ ئۇنى ئېلىپ كىرىڭلار! دەپ بۇيرۇق قىلدى.

— مېنى ھاكىمبەگ ماربندې ئەۋەتتى، — دېدى ھېلىقى ئادەم.

— سىز كىم بولىسىز؟ ماربنبدې سىزنى نېمىشقا ئەۋەتتى؟ — دەپ سوربدى جاڭ ياۋ قاپىقىنىمۇ ئاچماستىن.

— مەن تۇرپانلىق ئەخمەت مىرزا بولىمەن. ماربندې: «ھاياتىمىز كېپىللىككە ئىگە قىلىنسىلا، قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇشنى خالايتۇق» دەپ، مېنى جانابلىرى بىلەن سۆلھ قىلىشقا ئەۋەتتى.

— ئىلگىرى سىلەر ئەنجانلىق لوپاشا ئۇچۇن جېنىڭلارنى سېتىپ كەلمىگەنمىدىڭلار؟ ھالا بۇگۇن سىلەرنىڭ تەسلىم بولىخىڭلار كېلىپ قاپتىغۇ؟

— كەچۇرۇڭ جانابي سەردار. بىز چەنتۇلار نادان خەلقىمىز، — دېدى ئەخمەت مىرزا قىلچە ئۇيالماستىن، — تىبۇدا خۇددى ئەنجانلىقلار بىزگە تاغنى يۆلەپ بېرىدىغاندەك، ئۇلار ئۇچۇن كەتمەن چېپىپ كېتىپتۇق. قارىساق، ئوتقا بىزنى ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزلىرى راھەت كۆرۈشتى. ئەسلىدىنغۇ مەن خانغا مۇشت ئېتىشنى گۇناھ بولىدۇ دەپ كەلگەنىدىم. ئەنجانلىقلارنىڭ چوقۇم يېڭىلىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم. ئەمما، ئامال قانچە؟ بىز چەنتۇلاردا: «ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ» دېگەن سۆز بار. خانىڭ ئادالەتپەرۋەر قوشۇنلىرىنىڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىرى پۈتكۈل ئىقلىمغا تارالدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئادالەتچى قوشۇنىڭ زەپەر قۇچۇشى چوقۇم. ھېكىمخان تۆرە سىلەرنىڭ بۇرنىڭ كۇنكى ھۇجۇمىڭلاردا بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئېلىپ تۇقسۇنغا قاچىتى. ئاڭلىساق ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قارا شەھەرگە — ساۋ پاشا-

نىڭ يېنىغا كېتىپتۇدەك. مەن مارېندىي تۇڭگانىيغا پايدا - زىيان-نى چۈشەندۈرۈپ قايىل قىلىپ، ئاخىر ئۇنى قوۋۇقنى ئېچىپ، تەسلىم بولۇشقا كۆندۈردۈم.

— بىز سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا ئادالەت ئورنىتىپ، ھىدايەت-نى جارى قىلدۇرغىلى كەلدۇق، — دېدى جاڭ ياۋ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ، — بولىدۇ. مەن خان لەشكەرلىرىنىڭ سەردارى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، سىلەرنى قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇيمەن. قورال تاشلىساڭلارلا، ھاياتىڭلار كېپىللىككە ئىگە بولىدۇ...

× ×

شۇ كۈنى كەچتە مانجۇلار غالىبلارچە شەھەرگە كىرىپ كەل-دى. مارېندىي قولىدىكى قىلىچ بىلەن قەلئەنىڭ ئاچقۇچىنى ئەز-خۇي قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى جاڭ ياۋغا ئىككى قوللاپ سۇنۇپ، تۇرپان قەلئەسىنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

شۇنىڭدىن كېيىن پالاكەتمۇ يېتىپ كەلدى. قارا چېرىكلەر كوچىلاردا ئاتلىرىنى تاراقلىتىپ چاپقۇزۇپ يۈرۈپ، ئاھالىنىڭ ئىشكىلىرىنى گۈمبۈرلىتىپ ئۇراتتى:

— ئىشىكنى ئاچ، تالاغا چىقىش!

— تۇرپانلىقلار چامچىسىنى[1] ئۇچىسىغا ساپقان پېتىلا، يالاڭ-داق ھالدا ئىشىكلىرىدىن ۋە دەرۋازىلىرىدىن تالاغا يۈگۈرۈشۈپ چىقىشاتتى. ئىشىك - دەرۋازىلار ئېچىلىش بىلەن تەڭلا، قارا چېرىكلەر ئۆيلەرگە يۈگۈرۈشۈپ كىرىپ قولىغا ئىلىشقانلىكى نەرسىنى: ئاشلىق، قوي - ئۆچكە، توخۇ - تۇخۇم، كىيىم - كېچەك، ھەتتا قېرىلارنىڭ ئاخىرەتلىكلىرىنىمۇ قويماي ئېلىۋە-لىپ، ئۆيلەرنى قۇرۇغداپ قويۇشاتتى.

بىر ئۆيدىن ئەركەكنىڭ:

— خۇدا ھەققى، بىزدە ئاشلىق يوق! يېڭى بۇغداي چىقمە-

---

① چامچا — تۇرپان شىۋىسىدە: «كۆڭنەك» دېگەن مەنىدە.

سا، نەدىكى ئاشلىقنى بېرىمسىز؟ — دېگەن ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتاتتى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ «ۋايجان!» دېگەن ۋارقىرىغىنى ئاڭلاندى ـ دە، ئۇنى تېزلا ئۆچتى. بىر مومانىڭ يىغا ـ زارىسى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

— ۋاي بالام! ياشلا كەتتىڭ بالام! سەن ئۆلگىچە مەن قېرى ئاناڭ ئۆلسىچۇ بالام!

ئۆينىڭ ئىچىدە لېچەكلىك بىر قېرى مومای يىغلاپ ئولتۇراتتى. قارا چېرىكلەر ئۇنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكەن ئوغلىنى چېپىپ تاشلىغانىدى.

— ئاسماندىن ئاشلىق ياغدۇرۇپ بېرەمتۇق؟ — دەيتتى ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ، — سىلەر ئوغلۇمنى ئۆلتۈردۈڭلار، مەن قېرى مومانىنى ئەمدى كىم باقىدۇ؟

ئۇنىڭ كۆزىگە توساتتىنلا كۈنىگە خاگۇڭ[1] قىلماي بىردىن تۇغۇپ بېرىدىغان چار مىكىيىنى كۆرۈنۈۋىدى، ئوغلىنىڭ جانسىز گەۋدىسىنى يەرگە قويۇپ، ئورنىدىن تۇردى ـ دە:

— دەيۇز! ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟ تاخ! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە توخۇنى قوغلاپ يۈرۈپ قازناقتا كىرگۈزۈۋەتتى، ئاندىن ئىشىكنى يېپىپ قويۇپ يەنە ئوغلىنىڭ بېشىغا كېلىپ يىغلاشقا باشلىدى:

— ئۆزىمىز نېمە يەيمىز؟ بىزنى مۇشۇنداق ئازاد قىلىشماڭ. چىمىتىڭ ھەرقايسىڭ؟ ئاخىرقى روزىغارىمىزنى سورۇۋېتىشتىڭ. غۇ؟ يەنە ئاسارەككە چۈشتۈقمۇ؟

شۇ ئەسنادا تالانىڭ ئىشىكى قاتتىق گۈمبۈرلەشكە باشلىدى. تالادا چېرىكلەر ئىشىكنى مىلتىقلىرىنىڭ پاينىكى بىلەن قاتتىق ئۇرۇۋاتاتتى. ئىشىك قاتتىق زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئاخىرى مۇجۇقىدىن ئاجراپ چۈشتى. مىلتىق كۆتۈرگەن ئىككى ئاۋاق مانجۇ خۇددى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرگەندەك بەخىرامان كىرىپ كەلدى. ئۇلارنى ھېلىقى ئەخمەت مىرزا باشلاپ كىرگەنىدى.

---

① خاگۇڭ قىلماي — «كۇن ئاتلىماي» دېگەن مەنىدە.

بىز تۇرپانلىقلار يەيدىغان نەرسىلىرىمىزنى ئاۋۇ قازناقتا قويمىز، — دەپ مانجۇلارنى ئۇدۇل قازناقنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەلدى ـ دە، ئىشىكنى ئاچتى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن ھۇركۈپ كەتكەن چار مىكىيان قاقاقلىغىنىچە ئۇچۇپ چىقىۋىدى، ئەخمەت مىرزا ئېتىلىپ ببرىپ ئۇنى تۇتۇۋالدى ۋە ھېلىقى مانجۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. بۇنى كۆرگەن مومای:

— ھاي لەنتى كانتۇ! سەن بۇ كاپىرلارغا تۇغۇۋاتقان توخۇينى تۇتۇپ بەرگىچە، ھېلىقى قىسىر ئايلاڭنى تۇتۇپ بەرسەڭ بولمامدۇ؟! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە، ئەخمەت مىرزىنىڭ يۈزىنى مورلاش ئۇچۇن ئېتىلدى.

— توختا! — دەپ ۋارقىرىدى مانجۇلار قولىدىكى مىلتىقىنى مومايغا تەڭلەپ، — بولمىسا ئېتىپ تاشلايمىز!...

مانجۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە ھارۋا ـ ھارۋىلاردا ئاشلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنى توشۇپ تىنمىدى. شەھەر بىر پەستىلا پاك ـ پاكىزە قور ۇغداپ قويۇلدى. ھېچبىر ئۆيدە چىراغ يېقىلمىدى. مورىلار-دىن تۇتۇنمۇ چىقمىدى. ھېچكىم تاماقمۇ ئەتمىدى. كۆردەك قاپقا-راڭغۇ ئۆيلەردىن قېرى ـ چۆرىلەرنىڭ يېغا ـ زارە قىلىشقان ئاۋازلىرى ئۇزۇلمەي ئاڭلىنىپ تۇراتتى[1]...

---

① مانجۇلار تۇرپاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنخۇي قوشۇنلىرى-نىڭ تۇڭلىڭى سۇي جىيەنبياۋ چېرىكلىرىنى بەخىراماڭان بەيتىلمال قىلىشقا قويۇپ بەردى. زوزۇڭتاڭ ئۇنى قاتتىق جازالاپ، ئەمما-دىن كېيىن، ئىككىنچىلەپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلمىدى. بۇ ھەق-تىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەز-رەتلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، تەستىقلار» 6 ـ جىلد، 53 ـ بېتىگە ۋە يەنە شۇ كىتابنىڭ «خەت ـ چەكلەر» قىسمىنىڭ 18 ـ جىلد، 34 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

ئالتىنچى باب

بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى

«بىر قوچقارنىڭ بېشى كەتكىچە، مىڭلاپ قوينىڭ بېشى ئېلىنارمىش.»
— ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1877 - يىلى 5 - ئاي.

يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان، بەدۆلەت ئوڭايلا ئاچچىقلىنىدىغان، قەھرى - غەزىپى ئۆرلەپ، پەيمانى ئاسانلا تاشىدىغان بولۇپ قالدى. تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى گۈمۈدى، ماناس ۋە ئۇرۇمچىلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كېتىشى ئۇنىڭ مىجەزىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

مانجۇلارنىڭ داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىلىپ، ئارقىدىنلا توقسۇن، تۇرپانغا تېگىش قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىككىنچى دارۇسەلتەنەت — كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىشىلەر بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭغا يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلىشالمىدى.

بەدۆلەتنىڭ موللا كامالىدىن دەيدىغان بىر مىرزىسى بار ئىدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ بەدۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ بۇ خەۋەرنى بەدۆلەتكە نىياز ھېكىمبەگ ئارقىلىق يەتكۈزمەكچى بولۇپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدى.

موللا كامالىدىن ئادەتتە نىياز ھېكىمبەگ بىلەن تونۇش

بولغاچقا، بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، مۇلازىملارغا خەۋەر قىلمايلا، ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇدۇل كىرىۋېرەتتى. شۇڭا، بۇگۈنمۇ ئۇ شۇ ئادىتى بويىچە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئىچكەركى خانىسىغا قاراپ ماڭدى. ئايۇاننىڭ ئىچىدە مۇلازىملار كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئىچكەركى خانىنىڭ پەنجىرىسى ئالدىغا كەلگەندە، ئۆي ئىچىدىن چىقىۋاتقان گۇدۇڭ ـ گۇدۇڭ پاراڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، توختاپ قالدى. نىياز ھېكمىبەگ بىرسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقان بولسا كېرەك.

— مېنى ھېچ گۇناھىم يوق، سەۋەبسىزلا ئۇرۇپ، شۇنچىۋالا ئازاپلىدى. . . — بىرسى يىغلاپ تۇرۇپ شىكايەت قىلىۋاتاتتى.

— گۇناھ قىلمىساڭ، بىكاردىن ئۇرۇپ ـ تىللامدۇ؟ — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى ئىچكىرىسىدىن. بۇ نىياز ھېكمىبەگ ئىدى.

— . . . يېقىندىن بۇيان ئۇ بىتاپ بولۇپ قېلىۋىدى، ساراي تېۋىپى ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ، چىرايىغا قاراپ: «تەپ بولۇپ قاپتىلا، دورا ئىچسىلە ساقىيىپ كېتىدىلا» دەپ دورا بۇيرۇپ بەردى. مەن تېۋىپنىڭ بۇيرۇپ بەرگەن دورىسىنى تەييارلاپ، ئۇنى ئىچەمدىكىن دەپ قېشىغا كىرسەم، دورا كەكرىدەك «ئاچچىق ئىكەن» دەپ، مېنى بىكاردىن ـ بىكارغا مۇشتلاپ ئۇرۇپ كەتتى. . .

— ئۇنداق بولسا، سېنى ناھەق ئەدەپلەپتۇ. نېمە بولدىكىن ئۇ ئالجىغانغا! ھېلىغۇ سەن ئىكەنسەن، بەزىدە بىزدەك ئەئيانى دۆلەتلەرنىمۇ كۆپ رەنجىتىپ، دىلىمىزغا كۆپ ئازار بېرىدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭدىن جاق تويدۇق، بىزار بولدۇق! ھەممىمىزلا ئۇنىڭدىن قۇتۇلساق ئىكەن دەپ، خۇدادىن تىلىمەكتىمىز!

— ئىلاھىم تىلەكلىرىمىز ئىجابەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ قالساق ئەجەب ئەمەس.

— ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىغۇ يوق ئەمەس، بىراق. . .

— ئۇنىڭ تىل ـ ئاھانىتىدىن، دەككە ـ دەشنەملىرىدىن قۇتۇلىدىغان بولساقلا، ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسىڭىز مانا مەن

تەييار!

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟ سېنىڭدە مۇشۇنداق جۇرئەت ـ شىجائەت بارمۇ؟

— مەن سىلىنى ئۆز كۆزۈپ، ئېچ ـ باغرىمنى بىراقلا تۆكتۈم جۇمۇ ئىمادۇر دۆلەتى جانابلىرى!

— بۇ گېپىڭغۇ راست. ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن دەپئى قىلماي زادى بولمايدۇ، — دەۋاتاتتى نىياز ھېكىمبەگ، — ئۇنى دەپئى قىلىش — ھەر بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ۋاجىپ. سەن باھادۇر ئىنسىمدە بۇنچىلىك جۇرئەت ۋە غەيرەت بولىدىغان بولسىلا، بۇ ئىشتا خۇدا ساڭا يار بولىدۇ، سېنى ساقلايدۇ. ئۆزۈڭمۇ بۇ تۆھپەڭ ئۈچۈن كۆپ ئىنئاملارغا ئېرىشىسەن، مەرتىۋەڭ تېخىمۇ ئۆرلەيدۇ...

ئۇنىڭ سۆزى ئۇزۇلۈپ قالدى. بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن يەنە داۋام قىلدى:

— مەندە تەپ كېسىلىگە شىپالىق بولىدىغان بىر دورا بار. پۈرسەت تېپىپ، ئۇ ئىچىدىغان دورىغا قوشۇپ قويۇ. ئاندىن ئۇ ئىچىدىغان چايغا سېلىپ، قاچانكى ئۇ «چاي» دېسە، دەرھال ئېلىپ كىرىپ ئۇنىڭغا ئىچۈرگىن! شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇتقىن: مېنىڭ دېگەنلىرىمنى بىر ئۆزۈڭدىن، بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەسلىكى شەرت. بۇ ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، دەرھال مېنىڭ قېشىمغا كەل. بۇ خىزمىتىڭ ئۈچۈن مەندىن كۆپلەپ تۆھپە ـ تارتۇق ئالىسەن!...

بۇ گەپلەر بولۇۋاتقاندا، پەنجىرە ئالدىدا تۇرغان موللا كامالىددىن باش ـ ئايىقى يوق بۇ گەپلەرنى زادى چۈشىنەلمىدى ـ دە، داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇشنى بىئەپ كۆرۈپ، يۆتىلىپ قويدى. ئىچكىرىسىدىكى پاراڭ شۇنىڭ بىلەن بىردىنلا توختىدى. سەل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلدى. ئىچكىرىسىدىن بەدۆلەتنىڭ مەشۇر ئىسىملىك بىر مەھرىمى چىقىپ كەلدى ـ دە، يەرگە

تىكىلگىنىچە، ئۇنىڭ يېنىدىن گەپ قىلماي ئۆتۈپ كەتتى.

— خوش، موللا كامالىددىن، بۇ ياققا ئۆتۈپ قاپتىلاغۇ؟ — دەپ سورىدى نىياز ھېكمىبەگ تەئەججۈپ بىلەن.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى! — دېدى موللا كامالىددىن، — بۇ يىل ئەتىياز كىرگەندىن بېرى، داۋانچىلىق قۇرغىنىدىكى لەشكەرلىرى-مىز ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەسىر چۈشۈپ كەتتى. قارا چېرىكلەر توقسۇن بىلەن تۇرپاننى ئىگىلە-ۋالدى. بىزلەر بۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇپ ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلمىدۇق. ئىسلامغا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ خىيا-نەت، مىللىتىمىزگە قارىتا بۇنىڭدىنمۇ زور جىنايەت بولامدۇ؟...

— توغرا ئېيتىدىلا مىرزام، بىراق، ئەمىر ئىسلامنىڭ... — دېگىنىچە نىياز ھېكمىبەگ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

نىياز ھېكمىبەگنىڭ تىلىنى چاينىپ، دودۇقلاپ تۇرغىنىنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئۇنى بەدۆلەتنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، بۇ خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈشكە جۈرئەت قىلالمايۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ چۈشەندى - دە:

— ھەممىمىز مۇسۇلمانغۇ! بۇ ئىش پۈرسەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىد-ىغان ئىشلاردىن ئەمەس! بۇنى ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرىغا چوقۇم بىلدۈرۈش كېرەك! سىلى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالمىسىلا، جانابىي ئالىيغا مەن ئۆزۈم ئېيتاي ئەمىسە! — دەپ زەردە قىلدى ۋە نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئالدىدىن چىقىپ كەتتى...

× ×

ئەسلىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا ئۆتكەن يىلى يازدىن تارتىپ قىشقىچە بولغان سوقۇشلاردا بەدۆلەت ئۆزبىنىڭ ئاساسلىق كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، دەرھال جەنۇبتىن لەشكەر يۆتكەپ، كورلا، توقسۇن قاتارلىق جايلارنى تايانچى بازا قىلغان

هالدا، توقسۇن — داۋانچىك — تۇرپان ئۇچبۇرجەك رايونىدا مانجۇلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ توقسۇن، تۇرپان ۋە داۋانچىك قورغانلىرىغا يەتتە مىڭ سەرۋاز، يەتتە مىڭ يىگىت، يىگىرمە يەتتە دانە ھەر-خىل كالىبىرلىق توپ - زەمبىرەك ۋە تۆگىگانىيلاردىن ئون مىڭ-دەك لەشكەر بولۇپ جەمئىي يىگىرمە تۆت مىڭدەك ئەسكەر يۆتكەپ، بۇ جايلارنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەنىدى. داۋانچىك قورغىنى — تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشتىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى بولغاچقا، ئۇ يەرگە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئەمىر لەشكەر قىلىپ، قاسىم پولگان، نىياز مۇھەممەت توقسابە قاتارلىق سەر-دارلارنى پەنساد قىلىپ تۆت مىڭدەك سەرخىل لەشكەرنى ئېغىزنى ساقلاشقا قويغانىدى. تۇرپاننى بولسا، ھېكمىخان تۆرە، يانداش ئەمرۇل ئومرا بەي يەنخۇ ۋە ئۇرۇمچىنىڭ ھاكىمبېگى ما رېنىدېلار ساقلاپ ياتاتتى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشتىن كېيىن، بەدۆلەت يەنە ئەمرۇل ئومرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بۇ يەرگە ھەق-قۇل بەگنى مەسئۇل قىلغان ۋە كورلىدىن بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت، كۈچادىن مىڭ يىگىت يۆتكەپ، بۇ ئۇچبۇرجەك رايونىنىڭ مۇداپىئەسىدىكى ئەسكىرىي كۈچنى يەنمۇ كۈچەيتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇچبۇرجەك رايوندىكى ئەسكىرىي كۈچ ئوتتۇز مىڭغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى[1]، لىۇ جىڭتاڭ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنغار قىسىملىرىنى باشلاپ، چېقىن توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىدىن داۋانچىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇچ كۈن بولغاندا، سەييۇپۇ دېگەن يەرگە يېتىپ كەل-

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى.

دى. شۇ كېچىسى، ئەنسەي قوشۇننىڭ باش بوغى يۇ خۇئېن، خەنجۇڭ قوشۇننىڭ باش بۇغى تەن شاڭلىيەن قاتارلىقلار بويرۇققا بىنائەن توققۇز ئاتلىق چېرىكلەر يېڭى ۋە تۆت پىيادە چېرىكلەر يېڭى بولۇپ جەمئىي تۆت مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك قارا چېرىككە ياغاچ چىشلىتىپ، كېچىلەپ چىغىر يول بىلەن مېڭىپ، داۋاڭ-چىڭغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. داۋانچىڭنىڭ ئەتراپى ساسلىق بولغاچ-قا، ئاتلار پاتقاققا قورسىقىغچە پېتىپ قالاتتى. ئۇلار ئەتىسى — بەشىنچى جىڭدا مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ داۋانچىڭ قور-غىنىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بىر تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. شۇ كۈنى كەچتە، مانجۇلارنىڭ قالغان قىسمى قىل قۇيرۇق بولۇپ يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار-نىڭ ئاتلىق، پىيادە چېرىكلىرى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى تۆپىلىكنى ئىگىلىۋېلىپ، قورغاننى ئىككى تەرەپتىن قورشىۋالدى. ئەتىسى چۈش بولغان مەزگىلدە، مانجۇ قوشۇنلا-رىنىڭ تۇرشاۋۇلى، زوڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ داۋانچىڭ قور-غىنىنىڭ يەر - شارائىتىنى كۆزىتىپ بېقىش ئۈچۈن، يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوققا قارىماستىن، قورغاننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى تۆپىلىككە ئات سېلىپ چىقىۋىدى. قورغان تەرىپىدىن ئېتىلغان ئوق ئۇ مىنگەن ئاتنى يىقىتتى. لىيۇ جىڭتاڭمۇ ئاتتىن دومىلاپ چۈشتى.

قورغانغا پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن بارمىسا، بارغىلى بولمىدىغان باشقا يول يوق ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن بۇ-يان، مانجۇلار مۇشۇ پىچاق بىسىدەك تاش قىرنىڭ ئۈستىدىن قورغانغا ئۆتۈۋېلىشقا نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمما، قورغاندىكى نامەلۇم بىر مەرگەننىڭ ئەجەللىك ئوقىغا دۇچ كېلىپ يەر چىشلەشتى. مانجۇلارنىڭ قورغانغا قىلغان ھۇجۇملىرى قورغاندىكىلەرنىڭ قەيسەرلىك بىلەن بەرگەن قايتۇرما زەربىسى ئارقىسىدا،

قايتا چېكىندۈرۈلۈپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.

قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1]، ئىگىشيا قوشۇنىنىڭ باش بۇغى تەن باسۇي مىنامىيوتلىرىنى قۇرۇپ، قورغاننى شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى. قەمەرىيە 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى[2]، مۇشاۋىر سانغۇن خۇ مىڭگۇي، ياساۋۇل سەردار جۇاڭ ۋېي قاتارلىقلار بويرۇقنا بىنائەن ئۈچ دانە چېقىن توپنى كۈنىپېتىش تەرەپتىكى ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىگە قۇرۇپ، داۋانچىڭ قورغىنىنى دەھشەتلىك توپقا تۇتقىلى تۇردى.

— . . . گۇم! — باڭ! . . . گۇم! — باڭ! — گۇم. . .

چېقىن توپىنىڭ ئون قاداقلىق ئوقلىرى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ ئۈستىگە خۇددى چۆل چېكەتكىسىدەك ۋىزىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ چۈشۈپ، ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلاشقا باشلىدى. داۋانچىڭ قورغىنى بىر پەستىلا قويۇق ئىس ـ تۈتەك ئىچىگە غەرق بولۇپ، كۆزدىن غايىب بولدى. . .

شۇ كۈنى كۈن قايرىلغان بىر چاغدا، «گۇم! — باڭ!» قىلغان قاتتىق پارتلاش ساداسى ئىچىدە يەر ـ زېمىن لەرزىگە كېلىپ بىر كۆتۈرۈلدى ـ دە، قاتتىق بىر سىلكىنىپ ئۆز ئورنىغا چۈشتى. قورغان ئىچىدە ئوت يالقۇنى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. قورغان لاۋۇلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئەسلىدە بىر تال چېقىن توپ ئوقى داۋانچىڭ قورغىنىنىڭ جەبخانىسىغا (ئوق ـ دورا ئامبىرىغا) چۈشۈپ پارتلىغانىكەن. پارتلاش ساداسى ئىچىدە پۈتۈن جەبخانىدىكى ئوق ـ دورىلارمۇ پاراسلاپ ئېتىلىپ، گۈلدۈرلەپ پارتلاشقا باشلىدى. بايامقى زور پارتلاش شۇنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەترابنى ئادەملەرنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قاپلىدى. . .

مانجۇلار بەدۆلەتنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن يېگىت ـ سەرۋازلە-

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

رنى يالاپ، زۇڭتۇڭ دارېن لېۋ جىڭتاڭنىڭ بارگاهى ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. لېۋ جىڭتاڭ ئەسىرلەرنى بىر - بىرلەپ كۆزدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، باغلاقنى يەشكۈزدى - دە:

— سىلەر ئەسلىدە خانىنىڭ مۇمىن پۇقرالىرى ئىدىڭلار، بىراق، — دېدى ئۇ، — ئەنجانلىق لوپاشانىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قايمۇقتىڭلار. بۇگۈن مەن سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمەن. ھەممىڭلارنىڭ ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلا، خوتۇن - بالاڭلار بار، قېرىنداشلىرىڭلار ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يولۇڭلارغا قاراپ تەلمۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلار سىلەرنىڭ جەڭدە يېڭىلگەنلىكىڭلارنى ئاڭلىسا، چوقۇم دەريا - دەريا ياش تۆكۈپ، قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە لەختە - لەختە قان يىغلايدۇ. مەن سىلەرنىڭ قايتىپ بېرىپ، ئاتا - ئاناڭلار، ئاكا - ئۇكاڭلار ۋە خوتۇن - بالىلىرىڭلارنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشىڭلار ئۈچۈن، ھەممىڭلارنى قويۇپ بېرىمەن. ئەمما، ئاراڭلاردىكى ئەنجانلىقلار بۇنىڭ سىرتىدا. شۇڭا، سىلەر ئۇلارنى ماڭا نام - شەرىپى. تۆھپە - ئەمەلى بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشىڭلار كېرەك!

ئۇ، ئەسىرلەرنىڭ كۆڭلىگە تەسەللىي بېرىپ، ئۆزلىرىنى ئەمىن تاپقۇزدى ۋە ھەربىرىنىڭ قولىغا ئوزۇق - ئوۋقەت ۋە پۇل - پىچاق بېرىپ يولغا سالدى.

داۋانچىڭ ئۇرۇشىدا مانجۇلار قوشۇنىغا ئەسىر چۈشكەن يىگىت - سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئالتە شەھەرلىك ئادەملەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار لېۋ جىڭتاڭنىڭ ئىلتىپاتىدىن چوڭقۇر مىننەتدار بولۇشۇپ، تەزىم قىلىشتى، ئاندىن، ئەنجانلىق ئەمىر لەشكەر، پەنساد ۋە مۇساپىر يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە تاشلىنىپ، ئۇلارنىڭ ياقىسىدىن سۆرەشكىنىچە، لېۋ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى.

لېۋ جىڭتاڭ ئەمىرلەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇھەممەت پەنساد باشلىق مۇساپىر پەنساد يىگىتلەرنى خانغا يوللاپ

بەردى[1].

داۋانچىڭ قورغىنى پەتھ قىلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىدىكى زور پۈتلىكاشاڭ ئاخىرقى ھېسابتا يۈلۈپ تاشلاندى. قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ[2] 11 - كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ توقسۇنغا ئوت قويۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈپ، توقسۇن خەلقىنى ئۆزلىرى بىلەن مەجبۇرىي ئېلىپ كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى.

لىيۇ جىڭتاڭ بەي يەنخۇنى توقسۇن ئەتراپىدا يوقىتىش ئۈچۈن، خۇاڭ ۋەنپىڭ، تەن شاڭلىيەن قاتارلىق سەردارلارغا ئاتلىق

---

① موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ئەسىنىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بەرگەنىدى: «... شۇ كۈنلەردە، خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. نىياز مۇھەممەت توقسابە بىرنەچچە كۈن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. داۋانچىڭدا ئىككى مىڭدەك يىگىت بار ئىدى. بۇلاردىن تۆت يۈزى دەرۋازىدىن چىقىپ، مەشق قىلىۋاتقان كاپىرلارنى ئاتتى. ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوقاتتى. ئاتالمىش غازىدىن: ‹ئوق چىقارماڭلار!› دەپ ئارقا - ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەسىرلەشكەر، پانساد ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۆلۈنۈپ، ئىشەنچلىرى سوۋۇدى. ئاخىرى خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەنلەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال - ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەت توقسابە باشلىق يەتتە پەنسادنى ۋە بىرنەچچە مۇساپىر يىگىت ھەم يۈزبېشىلەرنى تۇرمىگە سېلىپ، بىرنەچچە زاماندىن كېيىن، ئۇلارنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا، بېيجىڭدىن ئۇچ ئايلىق يول نېرى بىر خىتاي شەھرىگە ماڭدۇردى...»

② شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

چېرىكلەرنى باشلاپ تۇرشاۋۇل قوشۇن بولۇپ توقسۇن تەرەپكە ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇدى. شۇ كۈنى گۈگۈم چۈشكەندە، مانجۇلار-نىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنى توقسۇننىڭ خودۇڭ دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەر توقسۇن شەھىرىگە ئون بەش چاقىرىمدەك كېلەتتى. ئۇلار يەر شارائىتى بىلەن پىششىق تونۇشمىغانلىقتىن، بەي يەنخۇ قوشۇنلىرىنىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ، ئېتىشىپ كەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا كەسكىن ئېتىشۇازلىق، چېلىشۇازلىق باشلىنىپ كەتتى. ھەركىم تۇشمۇ تۇشتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئاتماق، چاپماق، سانجىماق، قوغلىماق، سوقماق، يېقىتماق، نەيزىلىمەك، قىلىچلىماقلارغا كىرىشىپ كەتتى. ئىككى تەرەپتىكى ھىراۋۇل، چىرىنغار، بىرىنغار، چىنداۋۇل... لار بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ، سەپلىرى بۇزۇلۇپ، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇچەي - باغرىلىرى چۈۋۈلۈپ، يارىدارلارنىڭ پۇت - قوللىرى سۆرىلىپ قالدى. ئاتلىرى قېچىلىپ، ئۆزلىرى بولسا يېقىلىپ، كۆزلىرى ئالىيىپ، تىللىرىنى چاينىشىپ، ئوق - قىلىچلارنىڭ ئاچچىق ئاغرىق ئازابىدا جانلىرى قاقشىشىپ ياتاتتى. بەزىلىرىنى پۇتىدىن سۆرىگىنىچە ئاتلىرى ئەپچەپچىپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇلار-نىڭ تۇغ - ئەلەملىرى يېقىلىپ، توپىغا مىلىنىپ كەتكەنىدى. مانجۇلار بولسا، پاچاساغال ئېقىنى تەرىپىدىن كېلىدىغان دەھشەت-لىك كەلكۈندەك دەۋرەپ، ئايىغى ئۆزۈلمەي يۇپۇرۇلۇپ كېلىۋاتاتتى...

لىيۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى ئىككى تارامغا بۆلدى: بىر بۆلىكىگە لۇ چاڭخۇ، تەن باسۇي قاتارلىق ئىككى سەركەردىسىنى باش قىلىپ، ئۇلارنى ئالتە يىڭ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا — جاڭ ياۋ، شۇي جىيەنباۋ قاتارلىقلارغا ھەمدەم بولۇشقا ماڭدۇردى. ئۆزى بولسا قالغان قوشۇنلارنى باشلاپ ئۇدۇل توقسۇن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى.

لىيۇ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلە-

ژانقاندا، جاڭ ياۋ، شۇي جيەنبياۋ قاتارلىق مانجۇ سەردارلىرى تۇرپاننىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى مۇھىم ئۆتكەل — چىقتىم قورۇلىدىن پىچانغا قاراپ يولغا چىققانىدى. چىقتىم قورۇلى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مانجۇلارنىڭ قولىدىكى بىردىنبىر قورۇل بولۇپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەشىنىڭ مۇھىم تايانچى ئىستىھكامى ئىدى. مانجۇلار بىرلا ھۇجۇم بىلەن پىچاننى ئالغاندىن كېيىن، قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 12-كۈنى[1]، سىڭگىم ئېغىزىغا ھۇجۇم قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ بۇ يەرنى ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنى پاك - پاكىزە يوقاتتى. ئەتىسى، ئۇلار تۇرپان بوسوغىسىدا پەيدا بولغاندا، لو چاڭخۇ باشچىلىقىدىكى مانجۇ قىسىملىرىمۇ دەل ژاقتىدا ئولگۇرۇپ كېلىپ، تۇرپانغا كۇنچىقىش ۋە كۇنپېتىش تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇردى. ما رېندې قىسمى قورشاۋغا چۇشۇپ قالغانلىقتىن، ئاخىر تۇرپان سېپىلىنىڭ قوۋۇقىنى ئېچىپ تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ھېكمخان تۆرە بولسا بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن ئىلگىرى كېچىدە قېچىپ كەتكەنىدى.

داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشى بەدۆلەت قوشۇنلىرى بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق زور ھەل قىلغۇچ سوقۇش ئىدى. ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى پۈتۈنلەي زوزۇڭتاڭنىڭ ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقىۋاتاتتى: بۇ قېتىمقى سوقۇشتا، مانجۇلار بەدۆلەتنىڭ ئاساسىي كۈچىگە زەربە بېرىپ، جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەشتىكى توسالغۇنى سۇپۇرۇپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا زور كۆلەمدىكى ھەربىي ھەرىكەتلەر بولمىدى. بەدۆلەت بۇ قېتىمقى سوقۇشتا يېگىرمە مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ — بەدۆلەتنىڭ مۇشۇ

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى.

ئەتراپتا تۇرغۇزغان پۇتۇن ئەسكىرىي كۇچىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى، پۇتۇن ئەسكىرىي كۇچىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭا، زوزۇڭتاڭ داۋانچىڭ — توقسۇن — تۇرپان سوقۇشىغا: «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقارغاندىن بۇيان، مىسلى كۆرۈلمىگەن زور بىر غەلىبە بولدى»[1] دەپ باھا بەرگەنىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق، نىياز ھېكىمبەگ بايانىدىن ئۆزىنىڭ مەشۇر مەھرەم بىلەن قىلىشقان خۇپىيانە سۆزلىرىنى موللا كامالىددىن ئاڭلاپ قالدىمىكىن دەپ قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن تولغان كاللىسى شۇنداق تېز ئىشلەۋاتاتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتان لەئىننىڭمۇ دىلى لال، ئۆزى خىجىل ئىدى. ئۇ داۋانچىڭ قورغىنى، توقسۇن ۋە تۇرپانلارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى موللا كامالىددىن دېيىشتىن ئىلگىرى، بەدۆلەتكە ئۆزى يەتكۈزۈپ، ئۆزىنى قوغداپ قېلىش قارارىغا كەلدى ـ دە، ئۇدۇل بەدۆلەتنىڭ ھۇزۇرىغا — شاھىنشىنغا قاراپ ماڭدى.

— جانابىي ئالىيلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دېدى ئۇ بەدۆلەتكە ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم بېجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، — مانجۇلارنىڭ قوشۇنى داۋانچىڭ قورغىنىنى پەتھ قىپتۇدەك. ئۇلار ئەسىر ئالغان لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئىچىدىكى ئالتە شەھەرلىك يىگىت ـ سەرۋازلىرىمىزنى قويۇپ بېرىپ، ئەمىر لەشكەر ھەيدەرقۇل دادخاھ، نىياز مۇھەممەت پەنساد قاتارلىق بىرمۇنچە رۇستەم سۈپەت باھادىرلىرىمىزغا شېھىتلىك شارابىنى ئىچۈ-

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر»، 18 ـ جىلد.

رۇپ، ئۇلارنى يوقلۇق ھارۇسىغا سېلىشقا مۇۋەپپەق بوپتۇ. . .
ئۇ سۆزىنى توختاتتىپ، شاھىنشىن ئۇستىدە زۇۋان سۈرمەي شۇك ئولتۇرغان بەدۆلەتكە ئىتتىك نەزەر سالدى.
نىياز ھېكمىيەتنىڭ چىرايىدا مۇشۇ تاپتا كۆلۈمسىرەش دېسە، كۆلۈمسىرەش ئەمەس، يىغلامسىراش دېسە، يىغلامسىراش ئەمەس ئەيتاۋۇر بىلىپ بولمايدىغان بىرخىل غەلىتە ھالەت ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ قۇللارغا خاس خۇشامەتچىلىك قىياپىتى بىلەن بەدۆلەتنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ چىرايىغا مۇغەمبەرلىك بىلەن تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. مۇشۇ تاپتا نىياز ھېكمىيەتنىڭ چىرايىدىن يەنە بىرخىل مەنىستەمسىلىك ھالىتى، بىرخىل ساختىپەزلىك كۆلەڭگىسىمۇ مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

× ×

بەدۆلەت دەسلەپكى چاغلاردا يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنى بىلەن مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ تەدبىرىنى ھەرھالدا ئەيانلىرى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق، كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ تۇتۇپ كەلگەنىدى. ئەمما، قاچانكى، ئۇنىڭ دىلىدا كىبىرلىك قۇشى ئۇۋا سېلىپ، تەكەببۇرلۇق تۇخۇمىنى چىقارغاندىن تارتىپ، ئۆزۈمچىللىك، مەنمەنلىك ۋە مۇستەبىتلىك دۇتى ئۇنىڭ بۇرنىدىن تۇتۇن ياندۇرۇپ، يېقىن ئەيانلىرىنىڭ تولىسىنىڭ دىلىنى رەنجىتتى ۋە ئابرويىنى تۆكتى. ئۇنىڭ خاسلىرىدىن بولغان جامەدار دادخاھ ئۇنىڭ ھۆزۈرىدىكى بىر قېتىملىق پىنھان سۆھبىتتە بۇ ھەقتە سۆز ئېچىپ ئۇنىڭغا سەممىي نەسىھەت قىلغانىدى.

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — خۇدايىتالادىن ھەزرىتى مۇھەممەت ئىسلامنىڭ دىلىغا: «ۋە شاۋىر

هۇم فىل ئەمرى»[1] دېگەن ئايەت نازىل بولغان. شۇ سەۋەبتىن، رەسۇلىللا ھەممىدىن ۋاقىپ، خەۋەردار بولسىمۇ، لېكىن، «كېيىنكى ئۈممەتلىرىمگە كېچەشلىك ئىش قىلماق سۇننەت بولسۇن» دېگەن مەقسەتتە، ھەر ئىشنى كېچەش بىلەن قىلاتتى.

— بۇ ئەيىپسىز ئۆزىمىزگىمۇ مەلۇمدۇر تەقسىر، — دېگەندى بەدۆلەت سەل خىجىل بولۇپ، — ئەمما، شۇنچە تىرىشىپ كۆرگەن بولساقمۇ، بۇ ئادەتنى زادى تاشلىيالمىدۇق. ئەمدى خۇدا بۇيرۇسا، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماققا تەرەددۇتلانماڭچىمىز!

— ئىنشائاللا، — دېدى جامەدار دادخاھ بەدۆلەتنىڭ ئۆز ئەيىپىنى ئازراق بولسىمۇ بوينىغا ئالغانلىقىنى كۆرۈپ، — مەملىكەت زاتىي ئالىيلىرىنىڭ ياخشى خۇلق، ئېسىل سۈپەتلىرى بىلەن زىننەتلەندى، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خاسىيىتىگە قىلغان بەھىساب كەرەملىرى ۋە مۇرۇۋۋەتلىرى ئارقىلىق شان ـ شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتتى. سىلى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ سېخىي ـ ئېھسان داستىخانلىرىدا بولسا، مەرھەمەت نېمەتلىرى ۋە شېرىن ـ شەربەتلەر مۇھەييا قىلىنىدى. بىراق، خەلققە يەتكۈزىدىغان بۇ ئېھسانلىرى مۇبادا تۇزسىز بولسىچۇ؟ ھەرقانداق پاكىزە تاماق تۇزسىز بولسا، لەززەت بەرمەس!

— ئۇنىڭ تۇزى نېمىدۇر تەقسىر؟

— ئۇنىڭ تۇزى ئېغىر ـ بېسىقلىق، كەمتەرلىك، سەۋر ـ تاقەتنى ئادا قىلماقتۇر. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «يېنىكلىك — شەيتانلىق؛ ئېغىرلىق — راخمانلىق» دېگەن. مۇبادا يېنىكلىك قىلىپ، غەزەپ بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈزۈلسە، سەلتەنەتنى ۋەيران قىلۇر!

— بۇنى چۈشىنىمىز، سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەشكە شىجائىتىمىزمۇ ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ...

---

[1] «ھەر ئىشتا ئەسھابلىرىڭ بىلەن كېڭەش قىلغىن.»

— توغرا ئېيتىدىلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ، — بىراق شىجائەت بولۇپلا، تەدبىر بولمىسا، خۇددى قىنىدىن چىقمىغان شەمشەرگە ئوخشاش كارغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلار شىجائەتنى شەمشەرگە ئوخشاتقان بولسا، تەدبىرنى قولغا ئوخشاتقان. ھېچقانداق شەمشەر قول مەدەت بەرمىگۈچىلىك كارغا كەلمەيدۇ. ئەمما، شەمشەر بولمىسا، قولمۇ كارغا كەلمەيدۇ. كىتابلاردا: «ئۇلۇغلارغا لازىمكى، ھەر قانداق قىيىن ئىش — ۋەقە سادىر بولغان بولسا، ئۇنى تەدبىر قولى بىلەن يەشكەي ۋە ھەرقانداق نۇقسان — كەمچىلىك بولسا، ئۇنى كېڭەش مەدىتى بىلەن يوق قىلغاي!» دېيىلگەن.

— ئۇنداق بولسا تەقسىر، — دېدى بەدۆلەت ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقسىپ، — بۇ ئىشنىڭ تەدبىرى نېمىدۇر؟

— ئۇنىڭ تەدبىرى شۇكى، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۆزلىرىنىڭ يېنىدىن خۇشامەتچى، شەرىن زۇۋان سۆزخەنچىلەرنى يىراقلىتىپ، پاك تەبىئەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر پازىللارنى يانلىرىدا تۇتماقلىقلىرى لازىمدۇر. ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولسىلا، سىلىگە كۆپ مەنپەئەت يېتىدۇ. قەدىمكىلەر: «ئۇلۇغلار كېڭەشنى ھەرقانداق كىشى بىلەن، خاسۇئام بىلەن، بولۇپمۇ پازىللار بىلەن قىلىشسۇن. كىچىكلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكەن تەدبىر بەزىدە ئۇلۇغلارنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز يەتمەس. چۈنكى، ھېچ كىشى مەسلىھەتتىن زەرەر كۆرگەن ئەمەس. يەنە بىرى، جانابىي ئالىينىڭ مۇبارەك دىلىدىكى غەزەپ ئوتلىرى غالىپ كەلگەن ۋاقىتتا، ئەئيانلار تەرىپىدىن مەنئىي قىلىنسا، بۇنى يامان ئىش دەپ قارىماسلىقلىرى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، سىلىمۇ ئۇلاردىن خىجىل بولۇپ، غەزەپ ئوتىنى باسالايدىلا، شۇ تەرىقىدە بىر مەزگىل ئادەتلەنگەندىن كېيىن، تۇزۇلۇپ كەتسىلە ئەجەپ ئەمەس. غەزەپ بىلەن ئاچچىقنى تاغ مەسىلىنىڭ ھېسابلىسىاق، يۈتار چاغدا ئۇ خۇددى بىر لوقمىغا

ئوخشاش بولىدۇ. ئاچچىقنى يوتۇۋېتىش، ئۆزىنى توتۇۋېلىشتىن شېرىن، لەززەتلىك نەرسە بولماس.

— بۇ ئىللىتىمىزمۇ ئۆزىمىزگە مەلۇمدۇر. بىراق، ئاچچىقىمىزغا ھاي بېرەلمەي كېلىۋاتىمىز. شۇڭا ئۆزىمىزمۇ كۆپ خىجىل..

— پۇشايمانلىق ئىش يوز بەرسە، ۋەقە ئۆتكەندىن كېيىن چەككەن نادامەت ھېچ مەنپەئەت بەرمەيدۇ، — دېدى جامەدار داداخا. — شۇڭا، يۇرتدارچىلىقتا ۋە ئەئيانلارغا نىسبەتەن ئاچچىق ۋە غەزەپ ئۆرلىگەن ۋاقىتتا، ئۆز ئىختىيارلىرىنىڭ تىزگىنىنى خاھىشلىرىنىڭ قولىغا بەرمىگەيلا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، چۈنكى، يېنىكلىك — ئوق مەسەللىكتۇر. ئوق مىلتىقتىن ئېتىلدىمۇ، ياندۇرماق مۇشكۈلدۇر؛ ئېغىرلىق — قىلىچ مەسەللىكتۇر. ئۇنى خالىسىلا قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئىشلەتكىلى، خالىمىسىلا يەنە قىنىغا سېلىپ قويغىلى بولۇۋېرىدۇ...

× ×

بەدۆلەت داۋانچىنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى ۋە توقسۇن، تۇرپان قورغانلىرىنىڭمۇ ئارقا - ئارقىدىن مانجۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى نىياز ھېكىمبەگدىن ئاڭلاپ، ھەقىقەتەن تەمتىرەپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەڭ ئىشەنگەن يېقىن ئادىمى — ھۇشۇر بالا ئۇنىڭ توقسۇندىكى ئەمرۇل ئومرا بارگاھىغا ئەۋەتكەن قىرىق خېچىرلىق خەزىنىسىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقبالىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەندى. «... مۇبادا، قارا چېرىكلەر-گە قارشى ئاتلانساق. ئالتە شەھەر خەلقى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سەلتەنەتىمىزگە قارشى يېغا قوپۇشىدۇ. شۇنداق بولغاندا، يا

بىزنى دارغا ئاسىدۇ، يا تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، مانجۇ خاقانىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ» دېگەن خىيال مۇشۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇنىڭ كاللىسىنى چۈلغۇالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يېقىندىن بۇيان تەپ بولۇپ قالغانلىقتىن، پۈت - قوللىرى ماغدۇرسىزلىنىپ، خىيال سۈرگىنىچە ئولتۇرۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئاخىر ئۇ ئۆزىنىڭ كاللىسىنى چۈلغۇالغان بۇ مۇدھىش خىيالىنى ئىمادۇر دۆلەت — نىياز ھېكىمبەگكە ئېيتىپ، ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى.

— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، بىز ئىشنى يامان قىلغانىكەنمىز، — دېدى بەدۆلەت بىرپەس سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، — جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىگە كىرىپ، ئۆزىمىز دارۇسەلتەنەت قەشقەردە تۇرۇۋاتقىنىمىزدا، ئۇنى بۇ يەرگە ئەۋەتمىگەن بولساق، ئارقىسىدىن لەشكەر ماڭغۇزۇپ تۇرغان بولساق، ياخشى بولۇر ئىكەن، ئەمدى ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىزدىن نۇسرەت قېچىپتۇ. بۇنىڭغا نېمە ئىلاج؟

— شۇنداق، ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى. پۈرسەت كەتتى. بۇنىڭ ئىلاجىنى قادىر ئاللا قىلمىسا، بەندىلەرنىڭ قولىدىن نېمە كېلۈر؟ — دېدى نىياز ھېكىمبەگ خۇپسەنلىك قىلىپ.

— بىز ئون تۆت يىلدىن بېرى ئىسلام ئاچمىز دەپ، تاغۇ - چۆللەردە يۈرۈپ، ئاخىرى سەلتەنەتىمىزنىڭ قولىدىن مۇشۇنداق كېتەرىنى ئويلىمىغانىكەنمىز، ئىسىت! — ئىسىت! . . .

ئەسلىدە، مانجۇلار ئۆتكەن يىلى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا بەدۆلەتنىڭ ئارمىيىسى بىلەن بىرنەچچە قېتىم سوقۇشۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ جامەدار دادخاھ قاتارلىقلارنىڭ «بارمىسلا، بىز سىلە ئۈچۈن ئۇرۇشايلى» دېگىنىگە ئۇنىماي، قەشقەردىكى ئوردىسىدىن ئايرىلىپ، ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىغا كەلگەنىدى ۋە مانجۇلار قوشۇنى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىل-

ماقچى بولغانىدى. كورلىدىكى ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئەمرۇل ئومرا بارگاھىنى توقسۇنغا يۆتكەپ، بەي يەنخۇ تۇڭگانىينى يانداش ئەمرۇل ئومرالىققا تەينلىگەنىدى. لازىم تەپپىلغاندا، ئالدىنقى سەپتىكى جەڭگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىمۇ توقسۇنغا بېرىپ تۇرماقچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ ئويى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى:

— جانابىي ئەمىر ئىسلام ئالىيلىرى، — دېگەنىدى ئۇ، — ئۆزلىرى دارۇ سەلتەنەتتىن ئايرىلمىسىلا، ھازىر كۈن ئىسسىپ كەتتى. جاپا تارتىپ قالىدىلا، پەقەت خەزىنىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئەمرۇل ئومرا بارگاھىغا ئەۋەتىپ، باھادىر غازىلەرىمىزنىڭ شىجائىتىگە رىغبەت، غەيرىتىگە ھىممەت قوشقايلا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توقسۇن بېيجىڭ بىلەن ئۇرۇمچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى مۇھىم بەندەرگاھ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەردە خەزىنە قۇرۇپ، بىرمۇنچە ئەسكەر توختاتماق مۇھىمدۇر. قالغان ئىشقا كەلسەك، ھەر نە يولىيورۇق، ئەمر - پەرمان ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ...

— دۇرۇست مەسلىھەت بولدى، — دەپ دەرھال لازىم تاپقانىدى بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن بۇ ئەقىلنى، — ئەمما، بۇنداق زور ئىشنى كىمگە تاپشۇرۇش كېرەك؟

— بۇ ئىشنى ھۇشۇر بالىدىن باشقا ئادەمگە تاپشۇرۇش — ئىشەنچلىك بولماس!...

ئۇنىڭ ھۇشۇر بالا دېگىنى — بەدۆلەتنىڭ بىر ئاسراندىسى بولۇپ، بەدۆلەت ئۇنىڭغا ئۆزىگە ئىشەنگەندەك بەكمۇ ئىشىنەتتى. نىياز ھېكىمبەگ كۆرسەتكەن ئەقىل بويىچە، بەدۆلەت كۆپ ئويلىنىپ تۇرماستىنلا دەرھال قىرىق خېچىرغا ئالتۇن - كۈمۈش ۋە بىرمۇنچە توپ - زەمبىرەكلەرنى يۈكلەشكە پەرمان بەردى ۋە ئەللىك مۇلازىمنى ھۇشۇر بالا دېگەنگە تاپشۇرۇپ: «بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى توقسۇندىكى كىچىك بەگ بەچچە — ھەققۇلبەگكە ھايالىشمايلا ئاپىرىپ بەرگىن. بىز ئەۋەتكەن ھىماتچى لەشكەرلەر

كەينىگىلاردىن تەخىرسىزلا يېتىپ باردىڭ» دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

ھۇشۇر بالا ئۇچ كۈن يول يۈرۈپ قاراقىزىل دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، بىر قۇدۇق بويىدا چۈشكۈن قىلدى. نىياز ھېكىمبەگ بىلەن باشتا قىلىشىۋالغان مەسلىھەت بويىچە، ھۇشۇر بالا دەرھال مۇلازىملارنى يىغىپ ئۇلارغا:

— ئەي يىگىتلەر، بۇ دۇنيا ـ دەپنەلەر قولىمىزغا چۈشتى. بۇ ئېرىق مالىنىڭ يېرىمىنى ئۆزىمىز ئالساقمۇ بالىمىزدىن ـ بالىمىزغا قالىدۇ. قالغان يېرىمىنى ئاپىرىپ كۇلىدىن چىققان خان لەشكەرلىرىگە تۆھپە قىلىپ تۇتساق، ھەر بىرىمىزنى بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلىدۇ، — دېدى.

مۇلازىملار ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆردى ۋە قاراقىزىلدىن ئەنسەن تەرەپكە ئۆتىدىغان ئۇغرى يولدىن مېڭىپ، بەش كۈن بولدى دېگەندە، مانجۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلىغا يېتىپ كەلدى.

ھۇشۇر بالا قىرىق خېچىرغا ئالتۇن ـ كۈمۈشنى ئېلىپ يولغا چىنقىپ يىگىرمە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، توقسۇندىكى ئەمەرۇل ئومرا ھەققۇلبەگدىن چاپارمەن كەلدى. بەدۆلەت ئۇنىڭدىن: «ھۇشۇر بالا باردىمۇ؟» دەپ سورىۋىدى، چاپار: «ياق، بارمىدى» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئىشقا چۈشىنەلمەي ھەيرانۇ ھەس بولغان بەدۆلەت نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال شاھىنشىنغا چاقىرتتى.

— ئەي، نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى ئۇ، — ھۇشۇر بالا يولغا چىققىلى يىگىرمە كۈن بولدى. تېخىچە ھەققۇلبەگنىڭ قېشىغا يېتىپ بارماپتۇ.

— ئەمىر ئىسلام جانابى ئالىيلىرى، بۇ ئىش يامان بوپتۇ، — دېدى ئۇ قولىنى چىشلەپ تۇرۇپ، — ئادەملەرگە ئىشىنىپ بولمايدۇ. ئىككى ـ ئۈچ تەرەپكە ئايغاقچى ئەۋەتىپ ئىزدەپ باقايلى.

هۇشۇر بالىنىڭ توقسۇنغا بارمىغانلىقىنى ئاڭلاپ، نىياز هېكمىبەگنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپتى. هۇشۇر بالا يولغا چىقىدى. غان چاغدا، ئۇ مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ زۇڭتۇڭى لىيۇ جىڭتاڭغا خەت يېزىپ، بەدۆلەتنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىدىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن ۋە مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ كورلىغا هازىرچە ئالدىراپ تېگىش قىلماسلىقىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇ هۇشۇر بالىنى يولغا سالغاندىن كېيىن، دەككە ـ دۇككىگە چۈشۈپ قالدى. ئىشىكنىڭ غىچىلداپ ئېچىلغانلىقىنى ئاڭلىسىلا، هازىرلا بەدۆلەتنىڭ خۇپىيىلىرى كىرىپ ئۇنى تۇتۇپ كېتىدىغاندەك چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىشىك مۇجۇقىنىڭ غىچىلدىشى ئۇنىڭغا خۇددى مەھشەرگاهتىكى مۇنكىر ـ نەكىرلەرنىڭ سوراق ئاۋازىدەك ۋەهىمىلىك ئاڭلىنىپ كېتەتتى. «هۇشۇر بالا قانداق بولغاندۇر؟ خەتنى مانجۇلارنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرەلمىگەندىمۇ؟» دېگەنلەرنى ئويلاپ، ئۇنىڭ خىيالى چېچىلغانىدى. ئۇنىڭغا ئەتراپتىكى تىۋىشلار گويا ئۆيدىكى نەرسىلەرگە جان كىرگەندەك ۋە خوجايىنغا خەۋەر بېرىپ، ئۇنى ئويغاتماقچى بولۇپ هاۋىشىغان ئىتتەك ئاجايىپ تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالدى.

نىياز هېكمىبەگ ئۆز بېشىدىن ئەنسىرەپ غال ـ غال تىترەيدىغان، قويغان ـ تۇتقىنىنى بىلمەي، تۇرغان ئورنىدا تۇرۇپلا قالىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ دەككەدۇككىگە چۈشكەن، ۋەسۋەسىدە قالغان رەزىل هەم قارا يۈرىكىنى كۆچەپ زورمۇزور بېسىۋېلىۋاتاتتى. ئۇ هەقىقەتەن قاتتىق قورقۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ قاراڭغۇ يېرىگە ئۇۋا سالغان شەيتان لەئىن ئۇنىڭغا بىرەدەمۇ ئارامىلىق بەرمەيۋاتاتتى.

ئۇ بەدۆلەتتىن هۇشۇر بالىنىڭ قىرىق خېچىرلىق ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن ئىز ـ دېرەكسىز يوقالغانلىقىنى ئاڭلاپ، خەتنىڭ مانجۇلارنىڭ قولىغا ساق ـ سالامەت يەتكۈزۈلگەنلىكىنى جەزىم قىلدى.

ئۇنىڭ سارايسىمگە چۈشكەن كۆڭلى ئارام تاپتى.

— بۇ خەۋەر ئامۇخايسلاردىن قاتتىق سىر تۇتۇلۇشى كېرەك، — دېدى بەدۆلەت كەيپسىزلەنگەن ھالدا.

— پېقىرمۇ شۇنداق ئويلىغان، بىراق... — دەپ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋېتىپ جىم تۇرۇۋالدى نىياز ھېكىمبەگ.

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، بىزدىن يۇشۇرۇۋاتقان ئىش بارمۇ؟ — دەپ قەھر قىلدى بەدۆلەت.

— يوقسۇ، ھەددىمۇ مېنىڭ؟ جانابىي ئالىيدىن ئىجازەت بولسا، ئاندىن دېگەن بولسام...

— قېنى، سۆزلەڭ!

— موللا كامالىددىن مىرزا بۇ ئىشلار ھەققىدە ئامۇخايسلار ئارىسىدا سۆزلەپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى دەككە ـ دۈككىگە سېلىپ تۇرۇپتۇدەك.

— چاقىر ئۇ بەدبەختنى!

— خوش، قۇللۇق جانابىي ئالىيلىرى!...

نىياز ھېكىمبەگ كەينىگە شوخشىنىچە شاھىنشىندىن چەكىنىپ كەتتى.

بەدۆلەتنىڭ قەھرى ـ غەزىپى نىياز ھېكىمبەگنىڭ دەيدىگە سېلىشى بىلەن ئوت ئۈستىگە مايى چاچقاندەك تېخىمۇ لاۋۇلداپ كۆيۈپ، ئۇلغىيىپ كەتتى. غەزەپ ئۇنىڭ ئەقىل ئىدىرىكىنى خىرەلەشتۇرۇپ، كۆزىنى كۆرمەس، قۇلىقىنى ئاڭلىماس قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئۇ جامەدار دادخاھنىڭ چىن كۆڭلىدىن قىلغان نەسىھەتلىرىنى ئېسىدىن تامامەن چىقىرىپ قويدى. ئۇ ھازىر ئاچچىقىنىڭ تۇرتكىسىدە، «كېچەش بىلەن ئىش قىلىڭلار» دېگەن ھەدىسنى تامامەن ئۇنتۇغانىدى. ئىچىدىكى دەردىنى ئەئيانلىرىغا ئېيتىاي دېسە، غۇرۇرى مۇنداق قىلىشقا يول قويمايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى چىنلىقنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمىدى.

شۇ ئەسنادا، شاھىنشىن ئىچىگە موللا كامالىددىن مىرزا

كىرىپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلدى.

— مىرزا، ئاڭلىساق، بەزى بولمىغۇر ئۆسەك سۆزلەرنى دېگەنمىشسىز!

— ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قىلچىمۇ تەمتىرىمەستىن، — بۇ ھەرگىزمۇ ئۆسەك سۆز ئەمەس. مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر خۇددى روبى زېمىنىنى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك، سەلتەنەتلىرى ئۇستىگە يۇپۇرۇلۇپ كەلمەكتە! شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنىڭ تەدبىرىنى قىلماقلىرى زۆرۈر!

— مۇشۇ خەۋەرنى بىزگە ئېيتقۇدەك سەن قالدىڭمۇ؟ سېنىڭ ۋەزىپەڭ مۇشۇ مەرتىۋىگە يەتتىمۇ؟ ئاغزىغا ئۇرۇڭلار بۇ بەدبەختنىڭ!

بىچارە موللا كامالىددىن ئۆلۈم خەۋىگە قارىماستىن، بەدۆلەتنى بۇ خەۋىتىن ئاگاھلاندۇرىمەن دەپ، ئاخىر ئۆزىنى ئۇنىڭ قەھر ـ غەزىپىنىڭ تېغىغا تۇتۇپ بەردى. ۋاھەرىغا! كونىلار: «پادىشاھلارنىڭ دوستلۇقىغا ۋە گۆدەكلەرنىڭ خۇش ئاۋازىغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئاۋۋالقىسى بىر گۇمان بىلەن ئاينىپ قالىدۇ؛ كېيىنكىسى بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ» دېگەنىكەن. ئۇلار يەنە: «يولۋاسنىڭ ھىجايغىنى كۆلگىنى ئەمەس» دەپ توغرا ئېيتقانىكەن.

بەدۆلەتنىڭ مەھرەملىرى موللا كامالىددىننى قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. بۇنىڭلىق بىلەنمۇ ئاچچىقى پەسەيمىگەن بەدۆلەت شاھىنشىندىن ئۆزى چۈشۈپ، شاھ سۈپا ئالدىدا ئېڭىراپ ياتقان موللا كامالىددىننى پۇتلىرى بىلەن تېپىپ، جىق ھاقارەتلەرنى قىلدى. بىچارە موللا كامالىددىن تاياق ئازابىغا چىدىماستىن، ئىككى قولىنى مۇناجاتلار ئۆرلەيدىغان ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، بەندىلەرنىڭ ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىدىغان تەڭرىگە:

— ئى ئىبارايا خۇدايا، ئۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، مەن

بۇنىڭغا نېمە زىيان، قانداق گۇناھ يەتكۈزگەندىمەن؟ نېمە گۇناھىمغا مېنى مۇشۇنچىۋالا خارلايدۇ؟ — دەپ ئېچىنىشلىق زارلىدى.

بۇ پىغانلىق نادامەتنى ئاڭلىغان بەدۆلەت ئاچچىقىغا ھايبېرىش ئۈياقتا تۇرسۇن، تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ، پۈت - قوللىرىنى تەڭلا ھەرىكەتكە سېلىپ، ئۇنى باشقىلەتمەن قاتتىق ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاخىرى ھېرىپ شاھنىشىن ئۈستىگە بېرىپ ئولتۇردى - دە، يېنىدا قاراپ تۇرغان مەشۇر مەھرەمگە «چاي!» دەپ ۋارقىرىدى. ھېلىقى مەشۇر مەھرەممۇ خۇددى بەدۆلەتنىڭ شۇ گېپىنى كۈتۈپ تۇرغاندەكلا ئىچكەركى خانىغا يۈگۈردى. ئۇ چايغا نىياز ھېكىمبەگ بەرگەن ھېلىقى بىر بولاق «تەپ دورىسى»نى سېلىپ تەييارلاپ قويغانىدى. ئۇ ئۇزاق ھايالىشمايلا بىر پىيالە چاينى خونچىسى بىلەن پەتنۇستا كۆتۈرۈپ چىقتى - دە، خونچا بىلەن بەدۆلەتكە سۇندى. بۇنى كۆرگەن موللا كامالىددىن ئېڭراپ يانقان يېرىدىن ئۆمىلىگىنىچە شاھنىشىن ئالدىغا باردى - دە، بەدۆلەتنىڭ پۇتىغا ئېسىلدى!

— ياق! ياق! ئۇ چاينى ئىچمىسىلە، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى، ئۇ چايغا...

ئۇنىڭ بۇ تۇيۇقسىز ھەرىكىتىدىن قاتتىق چۆچۈگەن بەدۆلەت پىيالىدىكى سوغۇق چاينى بىر يۇتۇپلا پاك - پاكىزە ئىچىۋەتتى - دە، يېنىدىن سامازورت ناگىنىنى چىقىرىپ «پاك! پۇك!» قىلىپلا موللا كامالىددىننى ئېتىپ تاشلىدى.

چايغا سېلىنغان ئۆتكۈر ئوغا بىر پەستىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى. ئۇزاق مۇددەت تەپ بولۇپ ئىچى ئۆتۈپ، تېنى ئازلاپ كەتكەن بەدۆلەت بېلىنىڭ تۆۋىنىگە تاش ئېسىپ قويغاندەك، بېلىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. زەھەر ئۇنىڭ بۆرىكىگە تەسىر قىلىپ، ئىلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەنىدى! ئۇ ئورنىدا مەزمۇت ئولتۇرالماي يان تەرەپكە قىيسايىپ

دى ۋە مەشۇر مەھرەمگە تىكىلىپ بىر قارىدى - دە: «ۋاي ھارىمى! . . . » دېگەندىن باشقا سۆزگە ئاغزى كەلمەي، شاھ سۇپىغا يۇزنچە يىقىلىپ چۈشتى[1] . . .

بەدۆلەتنىڭ شاھ سوپىغا يىقىلىپ چۈشكەنلىكىنى كۆرۈپ، باشقىلار پاتپاراق بولۇپ كېتىشتى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا، ھېلىقى مەشۇر مەھرەم دېگىنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شاھنى شىندىن ئاستا سۆغۇرۇلۇپ چىقتى - دە، نىياز ھېكىمبەگكە خەۋەر بېرىش ئۈچۈن يۈگۈردى.

نىياز ھېكىمبەگ مەشۇر مەھرەمگە «تەپ دورىسى» نى بەرگەندىن كېيىن، ئىچكەركى خانىسىنىڭ بوسۇغىسىغا بىر قۇدۇق قازدۇرۇپ قويغانىدى. مەشۇر مەھرەم بەدۆلەتنىڭ جان بەرگەنلىك خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، نىياز ھېكىمبەگ

---

① ياقۇبېگنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا ھەرخىل گەپ - سۆزلەر بار. مەسىلەن، زوزۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق مەكتۇبىدە، ياقۇبېگ قەمەرىيە 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (شەمسىيە 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) كورلىدا «زەھەر ئىچىپ ئۆلگەن» («مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار» 50-جىلد، 72-بەت) دېگەن؛ كورۇپاتكىن: «. . . خەنزىنە بېگى سابىرئاخۇننى قاتتىق ئۇرغان، خەنزىنە بېگى سابىرئاخۇن ياقۇبېگكە قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇنى بىر قويۇپلا ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتكەن. ياقۇبېگ بىر ھازاغىچە ھوشسىز يانقاندىن كېيىن، 17 - ماي (29 - ماي) كۈنى كېچە سائەت ئىككىدە جان ئۈزگەن.» («قەشقەرىيە». 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 403 - بەت) دېگەن؛ ئەينى يىللاردىكى «تايمىس گېزىتى» بىلەن «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇبېگ ئاغرىپ ئۆلگەن» دېيىلگەن. بۇ ھەقتە چارلىز. بولگىرىنىڭ «ياقۇبېگنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك سۆرەپ كېلىپ، ھېلىقى قۇدۇققا تاشلاپ، ئۇستىنى تىندۇرۇپ، بىلىنمىگۈدەك قىلىپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، مەشۇر مەھرەم بۇ سىرنى ئۆزى بىلەن جەھەننەمگە ئېلىپ كەتتى.[1] بىراق، «كىشى بىلمىسۇن دېسەڭ، ئۆزۈڭ قىلما» دېگەن بىر سۆز بار. دۇنيادا نەدىمۇ باشقىلار مەڭگۈ بىلمەي قالمىغان سىر بولسۇن؟

× ×

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى بۇ بابنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، دىققىتىڭىزلەرگە «سەييياد بىلەن سوجە تۇرغاي» دېگەن بىر قەدىمكى مەسەلنى تەقدىم قىلىمىز. بۇ مەسەلدە مۇنداق دېيىلگەنىكەن:

«بىر سەييياد چىل ۋە بۆدىنە تۇتۇش ئۈچۈن توزاق قۇرۇپ، دان تاشلىغانىكەن. توزاققا بىر سوجە تورغاي چۈشۈپتۇ. سەييياد: «نېمىلىكى بولسا، نېسىۋەم ئىكەن» دەپ تورغاينى قولىغا ئېلىپ ئۆيىگە كەتمەكچى بولغاندا، ھېلىقى تورغاي بىردىنلا زۇۋانغا كېلىپ:

---

① ئابدۇۋۇھلى روزى يازغان: «ياقۇپبەگ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا غەيرىي رەسمى ماتېرىيال» دا: بەدۆلەت زەھەر بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «. . . شۇ كېچىسى ئۇ (نىياز ھېكىمبەگنى دېمەكچى) ئالتە ئات بىلەن (خوتەنگە قاراپ) قاچتى. كورلا چاقلىق ئارىلىقىدا ھېلىقى مۇلازىم (مەھرەم) نى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. . . » دېيىلگەن. بۇ ھەقتە «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 28 ـ سان 1990 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرىگە قارالسۇن.

— مېنى نېمە قىلاي دەيسەن؟ — دېگەنسكەن. سەييياد:
— كاۋاپ قىلىپ، زىخقا تارتقايمەن! — دەپتۇ.
— مېنى يېمەك بىلەن قوۋزۇڭ تولمايدۇ، — دەپتۇ تورغاي، — قارنىڭمۇ تويمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە، مېنى يېمىسەڭ، مېنىڭ ساڭا بېرىدىغان ئۇچ كەلىمە مەسلىھەتىم بار. ئاڭلىساڭ، چوقۇم پايدا كۆرىسەن. لېكىن، شۇنداق شەرت بىلەن ئېيتىمەنكى، بۇ ئۇچ كەلىمە مەسلىھەتىمنىڭ بىرىنچىسىنى قولۇڭدا تۇرۇپ ئېيتىپ بېرىمەن. ئىككىنچىسىنى مۇشۇ كۆرۈنگەن تالنىڭ شېخىغا قونۇپ تۇرۇپ ئېيتىمەن. ئۈچىنچىسىنى بولسا، تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئېيتىمەن!
«بۇنى يېگەندىن ماڭا نېمە پايدا چىقار؟ — دەپ ئويلاپتۇ سەييياد ئىچىدە، — بەلكى، ئۇنىڭ ماڭا بەرگەن مەسلىھەتىدىن پايدىلانسام ئەجەپ ئەمەس.» شۇنىڭ بىلەن سەييياد تورغاينىڭ ھېلىقى شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ:
— مەيلى، سۆزلە، — دەپتۇ. تورغاي:
— ھەرقانداق ۋاقىتتا بىر سۆزنى ئاڭلىساڭ، راست دەپ ئىشىنىپ كەتمە، يالغان دەپمۇ رەت قىلما. ئەقىلىڭ تارازىسىغا سېلىپ، ئەقىلگە مۇۋاپىق بولسا، راست، نامۇۋاپىق بولسا، يالغان دەپ ھۆكۈم چىقار، — دېگەنسكەن. سەييياد ئۆزىنىڭ بەرگەن ۋەدىسى بويىچە تورغاينى قويۇپ بېرىپتۇ.
تورغاي تالنىڭ شېخىغا قونۇپ:
— ۋاي بىچارە، سەن نېمىدېگەن بەختسىز ئادەم ـ ھە! بايىلا يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان بىر دانە بىباھا گۆھەرنى يۇتۇۋەتكەندىم. مېنى كاۋاپ قىلىش ئۈچۈن قارنىمنى يارغان بولساڭ، ھېلىقى گۆھەرنى ئولجا ئالغان بولمايتتىڭمۇ؟ ئۇنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ سانقان بولساڭ، كەم دېگەندىمۇ مىڭ تىللاغا يارايتتىغۇ؟ نەق پايدىدىن مەھرۇم قالدىڭ، — دېگەنسكەن. سەييياد:
— مېنىڭ ئالمالىم قانچە؟ — دەپتۇ پۇشايمان بىلەن، —

ئەمدى ئۇچىنچى مەسلىھەتىڭنى سۆزلە، مەن ئاڭلاي.
— يۇقىرىقى سۆزلىرىمدىن نېمە پايدا ئالدىڭ؟ — دەپتۇ تورغاي، — مەن ساڭا: «بىر سۆزنى ئىشتىكەن بولساڭ، راست دەپ ئىشىنىپمۇ كەتمە، يالغان دەپ ئىشەنمەيمۇ قالما، ئەقىل بىلەن ئۆلچەپ بىرنېمە دېگىن» دېمەپمىدىم؟ مەن «قارنىمدا يىگىرمە مىسقال چامىسىدا بىر تال گۆھەر بار» دېسەم، چىرايلىرىڭ سارغىيىپ، قولۇڭنى چىشلەپ قالدىڭ. ھەي ئەخمەق، مېنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇدۇم ئون مىسقال كەلمەيدىغان تۇرسا، يىگىرمە مىسقال كېلىدىغان تاشنى قانداق قىلىپ ئىچىمگە سىغدۇرالايمەن؟ بۇنى پىكىر يۈرگۈزۈپ ئويلاپ كۆرمىدىڭ. ئەقىلسىڭ تارازىسىدا ئۆلچىمىدىڭ. سەندەك بىر نەرسىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان ئادەمگە ئۇچىنچى مەسلىھەتىمنى زايا قىلىپ نېمە قىلاي!
سوجە تورغاي سۆزىنى تۇگىتىپلا ئۇچۇپ كېتىپتۇ. . . »

نەرمە:

نۇرغۇن نامدارلار يەرگە دەپنە قىلىنىدى،
يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نامۇ نىشان قالمىدى.
يەرگە تاپشۇرۇلغان كونا جەسەتنى،
توپا يەم قىلدىكى، ھەتتا ئۇستىخان قالمىدى.
نۇشرۋاننىڭ نامى ياخشىلىق بىلەن تىرىك،
كۆپ چاغ ئۆتۈپ، دېيىلسىمۇ نۇشرۋان قالمىدى.
ياخشىلىق قىل. ئەي پالانى، ئۆمرۈڭنى غەنىيمەت بىلىپ،
مۇنۇ خەۋەردىن ئالدىنراقكى: پالان قالمىدى.

— شەيىخ سەئىدى

يەتتىنچى باب

سوغۇندىكى ئوق ئاۋازى

«ئەگەر قورساق ئالدىراتمىسا، ھېچبىر قۇش توزاق-
قا چۈشمەس ئىدى؛ شۇنداقلا، ئوۋچىنىڭ ئۆزىمۇ
توزاق قۇرماس ئىدى.»

—شەيىخ سەئىدى

مىلادى 1877 ـ يىلى 6 ـ ئاي.

يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە تىك يېرىلغان تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تاش سۇ جىلغا بويلاپ پەسكە قاراپ شىلدىرلاپ ئاقاتتى. تۆۋەندە قىيا بويلاپ قويۇق ئۆسكەن تال ـ سۆگەتلەر، تاغ تېرەكـ لىرى ئاينىڭ يورۇقىدا قارىيىپ كۆرۈنمەكتە ئىدى. سوغۇن[1] ئېقىنىنىڭ ئېغىزىغا قاتار سەككىز توگمەن جايلاشقانىدى. شۇڭا بۇ يەر «سەككىز تاش» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ توگمەنلەرنىڭ تاملىـ رى قورام تاشلاردا پاكار قوپۇرۇلغانىدى. بىر چىغىر يول مۇشۇ توگمەنلەرنى بويلاپ ۋادىغا قاراپ سوزۇلۇپ كېتەتتى.

كېچىدە كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان غۇر ـ غۇر سالقىن

---

① ئانۇشتىن يۇز چاقىرىم شەرقتە جايلاشقان قەدىمكى بىر ئۆتەڭنىڭ نامى. تارىختا: «بۇغراخانلارغا زەھەر بېرىلگەن جاي» دەپ يېزىلـ غان. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىلىلار دىۋانى» 1 ـ جىلدقا قارالسۇن.

تاغ شامىلى كەڭ زېمىن ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. سەلكىن دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلىرىنى، سېسىق شىۋاقلارنىڭ ئىنچىكە شاخلىرىنى ئۈچۈرۈپ قاياقتىدۇر ئېلىپ كېتەتتى. ياز قۇرغاق كەلگەچكە، سوغۇن ئېقىنىنىڭ سۈيى خېلىلا تارتىلىپ كەتكەنىدى. ئادەتتە سۇ شىددەت بىلەن گۈلدۈرلەپ ئاقىدىغان ئېقىندا تېيىز كېچىكلەر پەيدا بولغانىدى. قاغجىرىغان ئوت - چۆپلەرنىڭ قاتقىسىق پۈرىقى ھاۋانى قاپلىغانىدى. بىنەم يەرلەردە قۇرۇغان ئەمەنلەر داردىيىپ كۆرۈنەتتى. كەڭ ۋادا يىراقتىن گېرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بەزىدە تاغنىڭ بېشىنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، گۈلدۈرماملار قاراس - قۇرۇس قىلىپ گۈلدۈرلەپ قويسىمۇ، ئەمما، چاقماق باغرى ئۆرتەنگەن زېمىنغا يامغۇر ياغماياتتى. ئاسماندا ۋال - ۋۇل قىلىپ ئەگرى - بۈگرى ئىز پەيدا قىلىپ، بىھۇدە چاقماق چېقىپ قويۇاتتى.

سوغۇن ئېقىنىدىكى يېيىلىپ ئېقىۋاتقان سوغا چۈشكەن ئايىنىڭ كۈمۈشتەك شولىسى خۇددى بىر تەرىپى پۈچۈلۈپ كەتكەن يۇمىلاق ئەينەككە ئوخشاپ قالغانىدى. ئېرىق بويىدىكى دەرەخلەرنىڭ سۇ يۈزىدىكى شولىسى گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كېلەڭسىز ئاق بۇلۇتلار خۇددى ئېغىر قەدەملىرىنى سۆرۈشۈپ كېلىشۋاتقان، بەللىرى مۈكچەيگەن بىر توپ بوۋايلاردەك، سالماق قەدەملىرى بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆلچەك يۈزىدىكى ئاينىڭ شولىسى يېنىدىن ئۆتۈپ، ئاينى توسۇۋالماقچى بولۇشۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، بۇلۇتنىڭ ئارىلىرىدىن ئۆزىنىڭ پاكىز نۇرلىرىنى ئېرىققا، ئېقىنغا، زېمىنغا سېخىيلىق بىلەن تەكشى سەپمەكتە ئىدى. پارچە - پارچە ئاق بۇلۇتلار بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، كەڭ ئاسمانىنى يېرىپ ئۆتۈپ، يىراقلارغا سۈرۈلۈپ يېرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. زۇمرەتتەك غۇبارسىز سۈزۈك ئاسماندىكى ئاي تولىمۇ گۈزەل كۆرۈنەتتى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى[1]. قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ لۈكۈ دېگەن يېرىدىن كېچىلەپ يولغا چىققان ھەققۇلبەگلەر بەدۆلەتنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنى ئېلىپ، ئۈچىنچى توخۇ چىللىغاندا سوغۇنغا يېتىپ كېلىشتى[2].

— كېلىۋاتقانلار كىم؟ توختا! بولمىسا، ئوق چىقىرىمەن! — ئالدى تەرەپتە مىلتىقىنىڭ شاراقشىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— بىز! ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگنىڭ ئادەملىرى. سىلەر كىم؟

— بىز چوڭ بەگ بەچچىنىڭ ئادەملىرى بولىمىز. ئەمرۇل ئومرانى كېلىدىكەن دەپ ئاڭلاپ، سىلەرنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغانىدۇق.

گەپ ئارىلىقىدا، كېلىۋاتقانلار توختىدى. سوغۇن ئۆتكىدە ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغانلارغا مەھەممەت زىيا دېگەن بىر مەھرەم پەنساد ئىكەن. ئۇ دەرھال كېلىپ، كىچىك بەگ بەچچە — ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن تىنچلىق، ئامانلىق سوراشتى.

— بىز ۋەلىئەھد جانابى ئالىيغا ئەمىر ئىسلامىنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ ماڭغانلىقىمىز ھەققىدە خەۋەر بېرىشكە ئۇلگۈرەلمىدۇق، — دېدى ھەيران بولۇپ ھەققۇلبەگ، — بۇ يەرگە قاچان كەلدىڭلار؟

— چوڭ بەگ بەچچە: «ئەمرۇل ئۇمرا جانابلىرى ئەمىر

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى. «تارىخىي ھەمىدى» دە: ھېجرىيە جامادىيەل ئاۋۋالنىڭ 22 ـ كۈنى (مىلادى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى) دېيىلگەن.

② لوندۇندا چىقىدىغان «تۈركىستان گېزىتى» دە: «ياقۇپبەگ تەپ بولۇپ قېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. ھەزرىتى ئاپپاقتا يەرلىكتە قويۇش ئۇچۇن ئۇنىڭ تاۋۇتى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كورلىدىن قەشقەرگە ماڭدۇرۇلدى.» دەپ خەۋەر بېرىلدى.

ئسسلام جانابي ئالىينىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ يولغا چىقىپ-تۇدەك. سىلەر بېرىپ سوغۇندا كۆتۈپ تۇرۇڭلار» دەپ بىزنى بۇنىڭدىن تۆت كۈن ئىلگىرى بۇ يەرگە يولغا سالغانىدى. بىز بۇ يەرگە تېخى تۇنۇگۈن يېتىپ كەلدۇق، — دېدى مەھەممەت زىيا پەنساد ھەققۇلبەگ بىلەن ياندىشىپ ماڭغاچ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھەققۇلبەگنىڭ كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم بولدى ـ دە، باشقا گەپ قىلمىدى. ئۇ بىخەۋەر كېتىۋاتاتتى. مەھەممەت زىيا پەنسادنىڭ ئادەملىرىدىن قەمبەر مەھرەم دېگەن بىرسى يېنىدىن ناگىنىنى چىقارغان پېتىلا، ئالدىدا كېتىۋاتقان ھەققۇلبەگكە قارىتىپ «پاڭ، پۇڭ!» قىلىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن تۆت پاي ئوق ئېتىۋەتتى.

— ھەي، نادان، ئەخمەق! نېمە پوق يەپ يۈرسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى ھەققۇلبەگ ئۇنىڭغا ۋە دەرھال يېنىدىكى قىلىچىنى قىنىدىن سوغۇرۇۋالماقچى بولۇپ قول ئۇزاتتى، ئۇنىڭ بېشىغا قاتتىق بىر ئاغرىق كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى تىترەپ، ئات ئۈستىدە زادىلا قولۇشۇپ ئولتۇرالماي قالدى. ئۇ، چۆچۈگەندەك سىلكىنەتتى. ئۇنىڭ قوللىرى بىردەم تارتىشىپ قالغاندەك مىدىرلىسا، بىردەم پەسكە ساڭگىلاپ قالاتتى. بىراق، ئۇ پۇت ـ قوللىرىنى ئاخىر بويسۇندۇردى. ئۇلارنى تىترەتكەن، سىلكىندۇرگەن، ئۇنى ياشاشقا، سەلتەنەتكە ئىنتىلدۇرگەن ئىرادىسى ئاخىر غالىب كەلدى. ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن شارت قىلىپلا تارتىپ چىقاردى ـ دە، ھېلىقى قەمبەر مەھرەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئۇ مەھەممەت زىيا پەنسادنىمۇ چاپماقچى بولۇپ بۇرۇلۇۋىدى، يەنە بىر مەھرەم تاپانچىسى بىلەن ھەققۇلبەگكە قارىتىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئوق ئۇزدى.

ھەققۇلبەگنىڭ چېپىشقا كۆتۈرۈلگەن قىلىچلىق قولى يەرگە ساڭگىلاپ قالدى. ئۇ جىمىپ كەتتى. ئات ئۈستىدە ئىككى تەرەپ-كە ئىغاڭلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ئاي يورۇقىغا چۆمگەن زېمىن

ئۇستىدە ئىزىلەڭگۈلۈك بىلەن لەيلەپ يۈرگەندەك ھېس قىلدى. ئاق كۆمۈشتەك پارقىراپ تۇرغان ئاينىڭ نۇرى ئۇنى كۆمۈپ تاشلىغاندى. بۇ نېمىنىڭ نۇرىدۇر؟ بۇ ئاينىڭ نۇرى ئىدى. لېكىن، بۇ ئۇنىڭ كاللىسىدىكى ئاي نۇرى ئىدى. ئۇ كۆمۈشتەك پارقىراپ، كۆزنى چاقنىتىپ نۇر چاچاتتى. ئۇنىڭ نۇرى چاقنىغانسېرى، ئۇزى كۆزىدىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتقاندى. بىردىنلا «گۈپ!» قىلغان ئاۋاز پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ قۇلىقى يېنىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە سادا چىقىپ تۇردى. ئۇ ئۆزىنى گويا تېگى يوق ھاڭغا دومىلاپ چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئۇ پەقەت مۈشۈلارنىلا بىلەلمىدى. ئۇ كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە يۇز بەرگەن بۇ ئىشلارنى ئويلاپ بولغىچە، ئاتتىن دومىلاپ چۈشتى – دە، يەردە سونايلىنىپ يېتىپ قالدى[1]...

بەدۆلەت كورلىدا نىياز ھېكمىبەگ تەرىپىدىن بېرىلگەن زەھەرنى ئىچىپ ئۆلگەندىن كېيىن، بەدۆلەتكە زەھەر ئىچۈرگەن مەشھۇر مەھرەممۇ نىياز ھېكمىبەگ تەرىپىدىن ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەدۆلەتنىڭ ئۆلۈمى سىر پېتى ساقلىنىپ قالدى.

بەدۆلەت ئۆلگەندىن كېيىن، نىياز ھېكمىبەگ ۋە نەھرارخان تۆرىلەر شاھىنشىنىڭ ئىچىدىكى خۇپىيەخانىغا مۇز يېيىتىپ، بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى مۇز ئۈستىگە قويۇپ ئۈچ كۈنگىچە ھېچكىمگە بىلدۈرمەي ساقلىدى. بۇ چاغدا، توقسۇن قولدىن كەتكەن

---

① ھەققۇلبەگنىڭ سۈيىقەستىكە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە خىلمۇ خىل مەلۇمات بار. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ئەسىنە» دەپ: «... لۈكۈ دېگەن يەردە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى» دەپ يازغانىدى. بىراق، مەن ئىگىلىگەن بەزى مەلۇماتلاردا: «... سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جىلغا ھېلىمۇ ھەققۇلبەگ جىلغىسى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

بولۇپ، ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ بىلەن ھېكىمخان تۆرىلەر قاراشەھەردىكى يانداش ئەمرول ئومرا بەي يەنخۇنىڭ بارگاھىدا تۇرۇۋاتقانىدى. نىياز ھېكىمبەگ ئۇلارغا بۇ دەھشەتلىك ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەۋەرچى ماڭغۇزدى. ھەققۇلبەگ ئۇچىنچى كۈنى قاراشەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا ھېكىمخان تۆرە باشلىق ئەمىر لەشكەر، يىگىت ـ سەرۋازلارمۇ قاراشەھەردىن كورلىغا چېكىنىدى. بەي يەنخۇ مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ باقماقچى بولۇپ، قاراشەھەردە قالدى.

ئەتىسى، بەدۆلەتنىڭ كورلىدىكى ئوردىسىدا، ئاخىرەتلىك ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە ئەمرۇل ئومرا ھەققۇلبەگ ۋە نىياز ھېكىمبەگ، ئەھرارخان تۆرە، ھېكىمخان تۆرە، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابە، تاشباي دادخا، ئاتاباي پەنسادلار باشلىق بارلىق مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار قاتناشتى.

خالايىق ئىمادۇر دۆلەت نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، ئۇ بەدۆلەت جان ئۇزىدىغان چاغدا ئۇنىڭ بېشىدا قاراپ تۇرغان بىردىنبىر ئەمەلدار ئىدى.

— ھەممىمىز رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلام، بەدۆلەت جانابىي ئالىينىڭ كۆپ ئىنئام ـ ئىلتىپاتىغا نائىل بولغان. ئۇل رەھمەتلىكنىڭ شاراپىتىدە بىزنىڭ ھەممىمىزنىڭ مەرتىۋە ـ مەنسىپىمىز ھەممىدىن ئۈستۈن بولغانىدى، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ كېڭەشتىكى مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلارغا بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، — خۇدا ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيغا تەۋفىق ئاتا قىلغاچقا، ئالەمنى بويسۇندۇرغانىدى. بۇ جاھان بەدۆلەتتىن خالي بولماستا، پۈتۈن يەتتە ئىقلىم جانابىي ئالىيغا بويسۇنغانىدى. ئۇنىڭغىچە ھالىمىز خاراب ئىدى. ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى كۆڭلىمىزنى ئاپتاپتەك يورۇق قىلدى. ھەرقانداق ئۇلۇغ پادىشاھ بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئادەم ھەم بەندىدۇر. بەس، ھەرقان-

داق بەندە خۇدانىڭ ھۆكۈمىگە سەۋر قىلىپ، قازاغا تەن بەرگەي. «قالۇ ئىننالىللاھىي ۋە ئىلەيھى راجىئون.[1]» ئەمىر ئىسلام رەھمەتلىك جان ئۈزىدىغان چاغدا: «مەن ئۆلسەم، بېشىمدا كۆپ ئىزتىراپلار قىلىپ، قاتتىق ھازا توتماڭلار. جەستىمنى يۇكـ لەپ، كېچە ـ كۈندۈز تىنماي مېڭىپ ھەزرىتى ئاپپاققا[2] ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى.

— سىزلەر ئەمىر ئىسلام جانابي ئالىيدىن ئايرىلدىڭىزلەر. مەنمۇ ئاتامدىن ئايرىلدىم، — دېدى ھەققۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگـ نىڭ سۆزدىن توختىغانلىقىنى كۆرۈپ. مۇشۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋالغانىدى، — مەن ئەسلىدە سۆزلىمەي دېگەن نىيەت بىلەن خامۇشلۇقنى ئىختىيار قىلغانىدىم. لېكىن، مەن سىزلەرـ گە، سىزلەر ماڭا دەردىمەن، بىز ھەممىمىز بىر ـ بىرىمىزگە ھەمدەردلەردىندۇرمىز. بۇ ئالەمنىڭ يۈزى قارا، بۇ پەلەكنىڭ باغرى تاش بولغاچقا، رويىنتەندەك ئەمىر ئىسلامغا ئەجەل شارابـ نى ئىچۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. جانابي ئالىينىڭ تاجنى يەرگە ئۇرۇشقا پېتىنالىدى؛ بۇ مەككار، ھىيلىگەر پەلەك ئەجەپ ئويۇن باشلىدى. ئاپتاپ يەرگە پاتتى. ئاھ ئۇرۇپ، بۇ ۋاپاسىز توققۇز پەلەكنى ئۆرتىۋەتكىمىز كەلسىمۇ، ئەمما، سەۋرى قىلـ ماسقا نە چارە؟ بۇ ئوتلۇق پىغانىمىزنى، قانلىق ياشلىرىمىزنى، ئاچچىق يىغلىرىمىزنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرمەسلىككە نېمە ئاـ مال؟

باياتىنىدىن بېرى تىلى گاچىلىشىپ، بىر نېمە دېيىشەلمەي تۇرغان خالايىقنىڭ ھەققۇلبەگنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئاغزى گەپكە، تىلى زۇۋانغا كېلىشتى ـ دە، ھەممىسى قوللىرىنى

---

① «بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز!»

② قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاپپاق خوجا مازىرى.

دۇئاغا كۆتۈرۈشۈپ:

— يا ئەمرۇل ئومرا، كىچىك بەگ بەچچە، بۇ جاھان سىلـ
ـدىن خالي بولمىغاي، ھەممە ئىقلىم سىلىگە بۇيسۇنغاي. ھالـ
ـىمىز خاراب ئىدى، سىلىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئەينەكتەك
ساپ بولدى. ئىرادىلىك بولغايلا، دۇشمەنلەر بىتاپ، ھالى خاراب
بولسۇن! ئىلاھا ئامىن! — دېيىشتى.

— كەينىمىزدىن ئەجەل ھەلقۇمىدەك شىپقاپ كېلىۋاتقان
قارا چېرىكلەر، — دېدى ھېكىمخان تۆرە سۆز ئېلىپ، — بىزگە
ھەر ۋاقىت ئېتىلماقچى بولۇپ خىرىس قىلىپ تۇرماقتا. داخۇ
تۇڭگانىي: «قايدۇ دەريا سى[1] بىزنىڭ مانجۇلارنىڭ ئالغا ئىلگىرـ
ـلەش يولىنى ئۇنۇملۇك توسۇپ قالالىشمىزدىكى بىر تەبىئىي
توساق» دەيدۇ. مېنىڭچە بولغاندا، ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيـ
ـىنىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ھازىرچە مۇشۇ يەردە يەرلىكلەشتۇرۇپ
تۇرساق، ئەمرۇل ئومرا جانابلىرى قوشۇنلارنى ئىدىتلەپ، قارا
چېرىكلەرگە تاقابىل كېلىش چارىلىرى ئۇستىدە ئويلانسا! بولمـ
ـاسا، سەلتەنەتىمىزنىڭ تەقدىرى ئېغىر خەۋپكە دۇچ كېلىدۇ!

— ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش — پەرزەتنىڭ ئادا قىلمىقى
پەرھىز بولغان بىر بۇرچىدۇر! — دېدى نىياز ھېكىمبەگ قۇتراتـ
ـقۇلۇق قىلىپ، — ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەزرىتى ئاپپاقتەك مۇقەدـ
ـدەس جايدا يەرلەشسە، ئاندىن رەھمەتلىك ئەمىر ئىسلامنىڭ روـ
ھىمۇ قانائەت تاپىدۇ ئەمەسمۇ؟

— مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ مۇبارەك
مېيىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭىمەن. ئۇ يەردە ئاخىرەتلىك ئىشـ
ـلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولۇپ، ۋەلىئەھىد جانابىي ئالىيلـ
ـىرى، بەگ نەچچە ئاكام — بەگقۇلبەگ بىلەن قارا چېرىكلەرگە
قانداق تاقابىل كېلىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىمەن. كۆپچىلىك
ئەمدى بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىرده بولماڭلار! خوش، كېڭەش
مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن! — دەپ گەپنى ئۇزۇپ تاشلىدى ھەققۇلـ

① قارا شەھەر دەريا سىنىڭ تارىختىكى نامى.

بەگ.

هەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار خوشلىشىپ شاھىنشىندىن چىقىپ كېتىشتى. ھەققۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرىپ قالدى:

— جانابىي ئىمادۇر دۆلەتى، سىز قېلىپ تۇرۇڭ، مېنىڭ سىزدىن سورايدىغان بىر گېپىم بار ئىدى، — دېدى ئۇ.

شاھىنشىن پىنھان قالدى. ئۇ نىياز ھېكىمبەگنى يېنىغا تارتىپ تۇرۇپ:

— جانابىي نىياز ھېكىمبەگ، سىز ئاتام رەھمەتلىكنىڭ كۆپ ئىلتىپاتلىرىغا مۇشەررەپ بولغان ئادەمسىز. سىزدىن بىر مەسلىھەت ئالغۇم بار. ئاتام رەھمەتلىك ھايات ۋاقتىدا، چوڭ بەگ بەچچە ئاتامغا چېقىپ، مېنى دارۇ سەلتەنەتكە زادىلا يېقىن يولاتمىغانىدى. بۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىدىم. قېنى ئېيتىپ بېقىڭچۇ؟ چوڭ بەگ بەچچە نېمە ئۈچۈن مېنىڭدىن بەك قورقىدۇ؟

— بىلەمدىلا، ئەمرۇل ئومرا، ھېيلىگەرلىكتە ھېچقانداق بىر جىنس تۇلكە جىنسىغا يەتمەيدۇ، — دېدى نىياز ھېكىمبەگ سەل ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — بىراق، تۇلكە دۇنيادا ھەممىدىن بەكرەك ئۆز جىنسى بولغان تۇلكىدىن قورقىدۇ. چۈنكى، دۇنيادا بىر ـ بىرىگە ئۆز جىنسىدىن يامان رەقىب بولماس. چەرەندىلەر[1] دەرەندىلەرگە[2] رەشىك قىلالماس. پەرەندىلەر[3] ئادەمزاتقا ھەسەت قىلالماس؛ ئىنسانلار ئارىسىدا، بىر ئاتىدىن بولغان

---

① چەرەندە — قورت ـ قوڭغۇزغا ئوخشاش ئۆسىلىگۈچى ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

② دەرەندە — يولۋاس، بۆرە ۋە ئېيىققا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

③ پەرەندە — چۈبەن، پاشا قاتارلىق قاناتلىق ھاشاراتلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

لارمۇ مال - دۇنيانى دەپ، ئۆلۈشۈپ كېتىدىغۇ؟ ئېرىنىڭ بېشىنى ئوچاق ئېتىدىغانلار چوقۇم كۈندەشلەر بولىدىغۇ؟ هوقۇق - ئەمەل تالىشىپ، ئەلنى كۈلپەتكە پاتۇرىدىغانلارمۇ مەنسەپدارلاردۇر؛ پايدا - مەنپەئەت تالىشىپ، كىبىر كۆرسىتىدىغانلار بايلاردۇر؛ ئورۇن - مەرتىۋىسى يېقىنلار بىر - بىرىنى كۆرەلمەي، ئۆزئارا ئورا كولىشىدۇ؛ قىلتاقچىلار چىل تۇتقاندا، قىلتاقتا چىلدىن بىرنى باغلاپ قويۇشىدۇ؛ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدىغان كىشى چوقۇم ئۆزىگە ئوخشاش ئادەمدىن بىرنى تىك - تىكچىلىققا تاللايدۇ؛ مانا بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتساق، تۇلكە هەرقانچە مەككار بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز جىنسى بولغان تۇلكىدىن قورقىدۇ.

هەققۇلبەگ ئىككىنچى دارۇ سەلتەنەت — كورلىدىكى هەربىي مۇلكىي ئەمەلدارلار باشلىق بارلىق ئەمرائىي ئەسكەر، دادخاھى — لەشكەرلەر بىلەن كېڭەش - مەسلىھەت قىلىپ، ئۆز ئورنىغا هېكىمخان تۆرىنى مۇۋەققەتلىككە ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن، «ئاتامنىڭ جەسىتىنى هەزرىتى ئاپپاققا دەپنە قىلىپ، ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ياكى ئاكام، ياكى مەن كېلىپ قارا چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشارمىز» دېگەن مەقسەتتە، بەدۆلەتنىڭ مەيىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى.

نىياز هېكىمبەگمۇ هەققۇلبەگنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، ئارقىدىنلا قەشقەردىكى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگكە چاپار بىلەن خەت ماڭغۇزدى. بۇ خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . كىچىك بەگ بەچچە ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىينىڭ مۇبارەك مېيىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەتتى. ئۇنىڭ خۇي - پەيلى باشقىچە تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلغايلا. ئۇ ماڭا: «ئاتامنىڭ ۋاپات خەۋىرى قەشقەردىكى بەگقۇلبەگكە بېرىپ يەتسە، پايـ

تەختتە ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، لەشكەرلەر-نىڭمۇ كۆڭلى ئۇنىڭغا مايىل بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى، چوڭ بەگ بەچچىنىڭ يېشىنىڭ چوڭلىقى ئۇنىڭ ئاتام-نىڭ ئورنىغا تەختتە ئولتۇرۇشىنىڭ ھەقلىق ئىكەن-لىكىگە دەلىل بولۇپ تۇرۇپتۇ، دېدى. شۇڭا ئۇ ئاتام-نىڭ جەسىتىنى ھەزرىتى ئاپپاقنىڭ قويمەن، دېگەن باھانە بىلەن قەشقەرگە بېرىپ، سىلىنى يۇغۇشتۇرماق-چى! ئۇ دارۇ سەلتەنەتنى تەنھا ئىگىلىۋالغاندىن كې-يىن، ئاندىن سىلى بىلەن يېقىن، ئەكابىر ـ ئەشرەب-لەرنىڭ ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ يۇغۇشتۇرۇۋېتىپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئاندىن قارا چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇ يەردىكىلەر-مۇ: «بىك بەچچە ئەمىر ئىسلامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئال-غاندىن كېيىن، ئاندىن قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى يۇغۇشتۇرۇپ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بۇ خەزىنىلەرنى ئېلىپ، بىزگە قارىماي، ئەنجانغا چې-قىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىن كېيىن، بىز قارا چېرىكلەر بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟» دەپ ھېكمىخان تۆرىنى قولغا ئېلىۋالدى. ئاندىن سىلىنىڭ ئورۇنلىرى-غا تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇ-رۇنقى سۇلتانلارنىڭ قائىدە ـ رەسمىيەتلىرى بويىچە كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. خە-زىنە ئىشكىلىرىنى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، دادخاھلار باشلىق ھەممە چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدار ـ مەن-سەپدارلارغا تون ـ كېچەك، پۇل ـ تىللا، قورال ـ يارا‌ق

ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بەردى. بۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى بىر ئۆزلىرى قىلمىسىلا، بىز ئامال قىلالمىدۇق. غەپلەتتە قالمىغايلا، گەپ تامام، نامە ۋەسسالام.»

بەدۆلەت — ياقۇبېگ هايات ۋاقتىدا كۆپ خوتۇن ئالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغۇل پەرزەنتلىرىمۇ جىق ئىدى. ئۇ هايات ۋاقتىدا كامالەتكە يەتكەن ئىككىلا ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى چوڭ بەگ بەچچە — بەگقۇلبەگ، يەنە بىرى، باشقا خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بەگ بەچچە — هەققۇلبەگ ئىدى. بۇ ئوغۇل بەگقۇلبەگ-دىن يېشى كىچىكرەك بولسىمۇ، ئەمما، جاسارەتلىك، ئىرادىلىك، هەربىي ئىلىمگە پىشقان. كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ سۈڭىكى قاتقان تەجرىبىلىك هەربىي ئىدى. شۇڭا، بەدۆلەت هايات ۋاقتىدا ئۇنى ئۆز ئارمىيىسىگە باش قوماندان — ئەمرۇل ئومرا قىلىپ بەلگىلىگەنىدى.

نىياز هېكىمبەگنىڭ خۇسۇمەت ۋە نىزاهپەتچىلىك ئۇرۇقى بىلەن تولغان بۇ ئاداۋەت خېتى بۇنىڭدىن سەككىز كۈن ئىلگىرى — قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى[1] بەگقۇلبەگنىڭ قولىغا تەگدى. ئاتىسى بەدۆلەتنىڭ زالىملىقى بىلەن شەپقەتسىزلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان بۇ بەگزادە ئەسلىدىنمۇ كىچىك بەگ بەچچىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۆڭلىدىكى ۋەسۋەسىچىلىك تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئەندىشىسى تېخىمۇ كۈچەيدى ـ دە، نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماستىنلا، مۇهەممەت زىيا بەنسادنى باش قىلىپ، قىرىقتەك مەهرەم، ياساۋۇلغا «هەققۇلبەگ ئۇچرىغان يەردە ئۇنى هالاكەتكە يەتكۈزۈپ مال ـ ئەشيالىرىنى ئۆزۈڭلار ئېلىڭلار!» دەپ تاپشۇردى ۋە ئۇلارنى قە

---

① شەمسىيە مىلادى 1877 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.

ئىچۇرگەندىن كېيىن، سوغۇندا ھەققۇلبەگنى ساقلاپ تۇرۇشقا ماڭدۇردى.

× ×

بەگقۇلبەگنىڭ ئادەملىرى ھەققۇلبەگنى سوغۇندا ئېتىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇ يېقىلغان يەرگە — ئوچۇقچىلىققا تاشلاپ قويدى. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ دەرھال قەشقەرگە ياندى.

شۇ چاغدا، بىرنەچچە ئوتۇنچى مۇشۇ ئەتراپتا ئوتۇن ئېلىۋاتقاندى. ئۇلار ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ دەرھال يۇلغۇنلۇق ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ تۇرۇشقاندى. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئوتۇنچىلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ ھەققۇلبەگنىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ، چاپىنى بىلەن ئوراپ، سوغۇن ئېقىنىنىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقان ئارپىلىق دېگەن جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلدى ۋە بىر يۇلغۇن كۆچىتى تىكىپ نىشان قىلىپ قويدى[1].

قەدىمكىلەر: «نىزاھېتچىلىك قەدىمكى خانداننى ۋەيران قىلىدۇ» دېگەنىكەن. شۇنداق قىلىپ، نىياز ھېكىمبەگنىڭ سۇيىقەست ۋە شۇملۇقلىرىنىڭ، ئارىغا سالغان نىزاھېتچىلىكىنىڭ ئوينىغان رولى بەدۆلەتنىڭ خانۇ مانى ۋە ئون تۆت يىل ئىچىدە قان ۋە قىلىچ بەدىلىگە تىكلىگەن تەختى ـ بەختىنى بەرباد قىلىش-

---

① مەن 1970 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، بۈيرۇققا بىنائەن ئاتۇش شەھرىنىڭ شەرقىدىكى سوغۇن چازا دېگەن يەرگە ۋەزىپە ئىجرا قىلغىلى باردىم. كېيىن قاراجۇلدىكى قىرغۇلاق دېگەن يەرگە كېتىۋېتىپ، ئارپىلىق مەھەللىسىدىكى مەتتام دېگەن بىر بوۋاي بىلەن سۆھبەتلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «مۇشۇ جىلغىدا بەدۆلەتنىڭ بىر ئوغلى كۆمۈلگەن. ماڭا دادام رەمەتلىك دەپ بەرگەنىدى» دېگەنىدى.

تا، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي ھۈجۇمىدىنمۇ چوڭراق بولدى، بەدۆلەتنى ھەربىي ھەرىكەتلەردە مەغلۇپ بولدى دېگەندىن كۆرە، ئۆز ئىچىدىن خەنجەر يەپ ھالاك بولدى، دېگەن تۈزۈكرەك. مۇنداق دېيىش شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي رېئاللىققا نىسبەتەن ئۈيغۇنراق كېلىدۇ. ۋاھەرىخا! بۇ دۇنيا كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟ كىملەرگە بەخشەندە قالغان؟ قەدىمكى زامانلا، دۇنيانى بىر بارمىقىدا تىترەتكەن ئىسكەندەردەك ھۆكۈمدارمۇ ئۆلىدىغان چاغدا: «مېنى تاۋۇتقا سالغاندا، ئەلۋەتتە بىر قولۇمنى چىقىرىپ قويۇڭلار. كۆرگەنلەر پادىشاھ ئىسكەندەر بۇ قولى بىلەن يەتتە ئىقلىمنى بويسۇندۇردى. ئىقلىمدا ئۇ ئالمىغان يەر قالمىدى. مانا ئەمدى ئەجەل ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئۆلۈم زەنجىرىنى بوينىغا سېلىۋېدى، بۇ ئالەمدىن ھېچنېمىنى ئېلىپ ماڭماي، قولى ئۇچۇق كەتتى، دېگەي» دېگەنىكەن.

مۇۋەققەت ھېكىمخان تۆرە: «بېك بەچچە بەدۆلەتنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تېز سۈرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئۇ ئاقسۇدىكى خەزىنىلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىزگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، خەزىنە بولمىغاندىكىن، بىز مانجۇلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟» دېگەن نىزاھىپەتچىلىك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، كورلىنى تاشلاپ، ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپ، ئۇ يەردە خانلىق تەختىگە چىقتى.

ھېكىمخان تۆرە يۈرتدارچىلىق دەبدەبىسىنىڭ ۋاك ـ چۈڭلىرىدا مەغرۇرلىنىپ ئۆزىنى بىلەلمەي تۇرغىنىدا، تاغدىن قىرغىزلار چۈشۈپ، ئاقسۇدىكى خەزىنىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئاقسۇنى ۋەيران قىلىۋەتتى. نەسىلىك ئاتلار، قاتار ـ قاتار تۆگىلەر، خېچىرلار، ئات جابدۇقلىرى، موي ۋە مەخمەل چېدىرلار، ساندۇق ـ سەندۇق، خەزىنىلەر ۋە تاي ـ تاي گەزلىمىلەر، تېڭىق ـ تېڭىق، قاپ ـ قاپ تەڭگىلەر، قوتان ـ قوتان قويلار تالانغا كەتتى. بۇ

تالان ـ تاراج تارىختا: «خان تالانى» دەپ ئاتالدى.

ھېكمخان تۆرە ئاقسۇدا ئىتائەت بېغىنى ئۈزۈپ، تەپرىقە ناغرىسىنى ئاشكارا چالغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى بەگقۇلبەگ جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل، ئالاشىبىي دادخاھ باشلىق ئەمىر لەشكەر ۋە يېگىت ـ سەرۋازلارنى ئېلىپ، دەرھال ئاقسۇ تامان قوشۇن تارتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا، ھېكمخان تۆرىمۇ مۇھەممەت سەيىد پەنساد، ھاپىز بەگ پەنساد قاتارلىقلارنى چاپاۋۇل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار ئاقسۇدىن تۆت كۈنلۈك يېرىدىكى يايدى دېگەن يەرگە كېلىپ ئىستىھكام قۇردى.

قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى[1] ئىككى تەرەپنىڭ مۇكەممەل قوراللانغان قوشۇنلىرى بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تارتىپ كېلىشتى. جەڭ دۇمباقلىرىنىڭ ئاۋازى پەلەككە يېتىپ ئۇرىدى. لەشكەرلەر خۇددى دەريادەك سەل بولۇپ ئاقتى. بۇ ئىككى قوشۇن بىر ـ بىرىنىڭ قارىسىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، چوقان سېلىشتى. قىلىچ ـ قىلىچقا، نەيزە ـ نەيزىگە ئۇرۇلاتتى. قوماچ قورۇغان دەك پاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ساداسىدىن چۆل ھايۋانلىرىنىڭ مۇ يۈرەكلىرى يېرىلاتتى. پارتلاۋاتقان توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرىدىن خالايىقنىڭ كۆزلىرى خىرەلىشەتتى. ئادەملەر جان قايغۇسىدا قورقۇشۇپ، چىرايلىرى تاتىراتتى. جەنىدىن تويۇپ كۆڭۈللىرى غەمناك بولۇشاتتى. ئۆلتۈرۈش ـ قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى لاۋۇلداپ كۆيۈپ، يۇقىرى ئۆرلەپ، ھەر ئىككى تەرەپ زىيانغا — تالاپەتكە ئۇچراشقا باشلىدى.

ھېكمخان تۆرىنىڭ باتۇرلىرى بەگقۇلبەگنىڭ سەرۋازلىرىنى قاچۇراي دەپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئاتاباي پەنساد دېگەن بىر

---

① شەمسىيە 1877 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى. «تارىخى ھەمىدى» دە: «6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى» دېيىلگەن.

هۆدەيچىسى سەپنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى باشلاپ بەگقۇلبەگ تە-رەپكە قېچىپ ئۆتتى. مەغلۇبىيەت ئەمدى ھېكىمخان تۆرىنىڭ سېپىدە قول كۆتۈردى.

يايدى ئۇرۇشدا، ھېكىمخان تۆرىدىن نۇسرەت يۇز ئۆرىگەن-دىن كېيىن، ئۇ شۇ قاچقانچە ئاقسۇ ئايكۆلگە كېلىپ توختىدى. ئاندىن يەنە ئارال ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا ئۆتتى. ئۇ يەردىن قاقشال يول ئارقىلىق ئەنجانغا راۋان بولۇپ، پەرغانىدىكى ئېسكى دېگەن يەردىكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، شۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكىمبەگدەك پىتە - پاساتچى يامان غەرەز ئادەمنىڭ ئۇستىلىق بىلەن پىلانلىشى ۋە ئارىغا نىزاھپەتچىلىك ئوتنى يېقىشى بىلەن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزبېنىڭ ئىنىسىنى ناھەق ئۆلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ھاقارىتىگە ۋە نەپرىتىگە نىشانە بولدى.

شاھمات تاختىسىدا، ئۇرۇقلار بىر تەرتىپتە جايلىشىپ، تۇرلۇك يوللار بىلەن قارشى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىدۇ. پىيادىلەر[1] ئالتە مەنزىل مېڭىش بىلەن شاھمات تاختىسىنىڭ نېرىقى چېتىگە چىقسا، مەرتىۋىسى ئۆرلەپ بەرزىن[2] بولىدۇ. ئەمما، ئادەملەر چۆلنى كېسىپ ئۆتۈپ مەنزىلگە يەتكەندە، خۇنخور بولۇپ كېتىد-شىدىكەن! شۇڭا، قەدىمكىلەر: «تەمە ھايادىن، ھەسەت دىندىن چىقىرىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتىشقانىكەن.

بۇ پاجىئەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق بىر قەدىمكى مەسەلنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھەسەتخور-

---

① شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.

② شاھمات ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى.

لۇقنى قاتتىق سۆككەندى:

«. . . سەپەر قىلىپ چىققان ئۇچ كىشى يولدا تېپىشىپ ھەمراھ بولۇشۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭراقى قالغان ئىككى ھەمراھىدىن سوراپتۇ:

— سىلەر نېمە ۋەجىدىن سەپەر قىلدىڭلار؟

— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا ئاجايىپ خاسىيەتلىك ئىشلار يۈز بەردى. ئۇ ئىشلاردىن مېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇم تېخىمۇ زىيادە بولۇپ، رەشىك ئوتىدا كۆيۈپ پۈچۈلىنىپ، جېنىم قاقشاپ كەتتى. شۇڭا، سەپەر قىلسام بۇ دەرد ـ ئەلەملەر كۆڭلۈمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتسە ئەجەپ ئەمەس دەپ ئويلاپ، سەپەرنى تەقەززا قىلدىم، — دەپتۇ ئۇلاردىن بىرسى.

مەنمۇ شۇ رەنج ـ ئەلەم تۈپەيلىدىن ۋەتىنىمنى تەرك ئەتكەندىم، — دەپتۇ ئىككىنچىسى.

— سىلەر بىلەن مېنىڭ دەردىم بىر ئىكەن، — دەپتۇ چوڭى، — مەنمۇ ئاشۇ غەم ـ غۇسسە تۈپەيلىدىن يۇرتنى تاشلاپ چىققانىدىم.

بۇ ئۈچەيلەننىڭ ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكى بىر ـ بىرىگە مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىسىنىڭ قەدىمىنى بىللە بېسىپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇلار يولدا كېتىۋېتىپ بىر كىشىك ئالتۇننى كۆرۈپتۇ ـ دە، دەرھال شۇ يەردە توختاپتۇ، ھەممىسلا بىر ئېغىزدىن:

— بۇ ئالتۇننى تەقسىم قىلىۋېلىپ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتەيلى، — دېيىشىپتۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىدىن باشقا ئىككىيلەننىڭ ئالتۇندىن ئۇلۇش ئېلىشىغا تاقەت قىلالماي، ھەسەتخورلۇق قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بۇ ئالتۇننى ھەدىگەندە تەقسىم قىلالماي قاپتۇ.

ئەتىسى، شۇ ئەلنىڭ پادىشاھى شىكار قىلىپ ئۇلارنىڭ قېشىغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ ئۈچەيلەن ئولتۇرغانىكەن.

— نېمە بولدى، نېمىشقا بۇنداق ئولتۇردۇڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ. ئۇلار:

— بىز ھەسەتخورلارمىز. بىز ھەسەت بىلەن ۋەتىنىمىزدىن ئايرىلغانمىز ۋە قاتتىق يول ئازابىنى تارتقانلارمىز. بۇ ئالتۇننى ئۆلەشتۈرۈپ بېرىدىغان بىر تەقسىماتچى تاپالماي ئولتۇرغانىدۇق. خۇداغا شۈكرى. تىلىكىمىز ئىشقا ئېشىپ، سىزنى بىزگە خۇدا يەتكۈزدى، — دەپىشىپتۇ.

— مەن ئاۋۋال سىلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدىكى ھەسەتخورلاردىن ئىكەنلىكىڭلارنى ئاڭلاپ باقاي. ئالتۇننى شۇنىڭغا بېقىپ ئۆلەشتۈرۈپ بېرەي، — دەپتۇ پادىشاھ.

— مەن كىشىلەرگە يېڭىنە چاغلىق ياخشىلىق قىلىشنىمۇ خالىمايمەن، — دەپتۇ بىرىنچىسى.

— ماڭا سىلىشتۈرغاندا، سېنىڭ ھەسەتخورلۇقۇڭ ھېچقانچە ئەمەس ئىكەن، — دەپتۇ ئىككىنچىسى، — مەن شۇ دەرىجىدىمەن-كى، كىشىنىڭ كىشىگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ ھەرگىز كۆرەلمەيمەن.

— بەس، توختا! — دەپتۇ ئۈچىنچىسى غەزەپلەنگىنىدىن تاقەت قىلالماي، — سىلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقتىن لاپ ئۇرۇشىڭلار تولىمۇ بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ ھەسەتخورلۇقنى مېنىڭدىن سورا-ساڭلار بولىدۇ. مەن شۇ دەرىجىدىمەنكى، ئالەمدە ياخشىلىق دېگەننىڭ ئېتىنى ئاڭلىغۇمۇ كەلمەيدۇ. ھەتتا باشقىلارنىڭ ئۆ-زۈمگە ياخشىلىق قىلىشىنىمۇ كۆرەلمەيمەن.

بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ھەيرانلىق قولىنى تەپەككۇر چىشى بىلەن چىشلەپ، ئۇلارنىڭ قىلمۇاتقان سۆزلىرىدىن شۇملۇق رە-قىمىنىڭ كەرەمۇل كاتىبىن تەرىپىدىن لەۋھۇل مەھپۇزغا يېزىلغان-لىقىنى چۈشىنىپ، بەكمۇ ئەجەبلىنىپتۇ.

— ھەي بەتبەختلەر! — دەپتۇ پادىشاھ ئاخىرى چىدىيالماي، — سىلەرنىڭ بۇ سۈپەتلىرىڭلار بىلەن، سىلەرگە بۇ ئالتۇن ھارامدۇر ۋە ھەرىبىرىڭنىڭ گۇناھىغا لايىق ئازاب - ئوقۇبەت بەرمەك لازىم-

دۇر. مۇلازىملار! ماۋۇ— كىشىگە ياخشىلىق قىلالمايدىغان ھەر- سەتخورغا ھەرگىز ياخشىلىق يۈزىنى كۆرسەتمەڭلار، ئۇنىڭغا ئىككى جاھاننىڭ بەخت ـ ئىقبالىدىن مەھرۇم قىلىش جازاسىنى بېرىڭلار! ماۋۇ — كىشىگە كىشىنىڭ ياخشىلىق قىلغىنىنى كۆر- رەلمەيدىغان ھەسەتخورنى ئولتۇرۇڭلار. ئۇنىڭ جېنى بۇ مېھنەت يۇكىدىن پاتراق ئازاد بولسۇن؛ ماۋۇ — كىشىنىڭ ئۆزىگە ياخشى- لىق قىلىشىنمۇ كۆرەلمەيدىغان ھەسەتخورغا شۇنداق ئازاب قى- لىڭلاركى، چەكسىز قىينىق ئازابنىڭ چاڭگىلىدا روھىنىڭ قۇ- شى قىل يۇتۇپ، ئەزرائىلنىڭ دامىغا گىرىپتار بولسۇن!

شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى بىرىنچى ھەسەت- خورنى كىيىمىنى سالدۇرۇپ سويغان پىيازدەك يالىڭاچ قىلىۋې- تىپ، بار ـ يوقىنى ئېلىۋاپتۇ ـ دە، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ، قويۇۋېتىپتۇ. ئىككىنچىسىنى بولسا، تىغ بىلەن بېشىنى كېسىپ، ئۇنى ھەسەت رەنجىرىدىن قۇتۇلدۇ- رۇپتۇ؛ ئۇچىنچى ھەسەتخورنى يالىڭاچلاپ، بەدىنىگە زەھەر سۈر- كەپ، قىزىق ئاپتاپتا تۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. نەتىجىدە ئۇ ئۇزاق ئازاب تارتىپ، زار ـ زار قاخشاپ ھالاك بوپتۇ...»

نەزمە:

ئاتىدىن خاتا كەتسە كۆرمە خاتا،
ساۋاب بىل خاتا تاكى قىلسا ئاتا.
ئاتىنىڭ خاتاسىنى بىلگىل ساۋاب،
سېنى يۇز بالادىن قۇتقۇزغاي خۇدا.

— ئەھمەت يۇكنەكى

سەككىزىنچى باب

چېكىتلىك ئوردا

«كىمكى ياخشى ئىش قىلسا (ساۋابى) ئۆزىگە،
كىمكى يامان ئىش قىلسا (جازاسى يەنىلا) ئۆزىگە (46).»
— قۇرئانىي كەرىم» سۈرە فوسسىلەت

مىلادى 1877 - يىلى 7 - ئاي.

ھەققۇلبەگ ئاتىسى ياقۇپبەگنىڭ مېيىتىنى ئېلىپ دارۇ سەلتەنەت — قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگمۇ كورلىنى تاشلاپ، چاقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

نىياز ھېكىمبەگ دوقا ماڭلاي، چىرايى خۇددى بىر توپ قاۋانلار پېتىقلاپ تاشلىغان، تومۇزدا سۇيى تارتىلىپ كەتكەن قاپقارا كۆلچەككە ئوخشايدىغان قويۇق چېچەك يۇزلۈك، پاكار بوي بىر ئادەم ئىدى.

ئۇ كەمسۆز، قورسىقىدىكىنى ئاسانلىقچە خەققە بىلدۈرمەيدىغان، مىجەزى غەلىتە، توك بىر ئادەم ئىدى. شۇڭا كونىلار: «ئون چوقۇرنىڭ توققۇزىنىڭ مىجەزى ئۆڭگىلەك كېلىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان - دە! مىجەزىنىڭ ئوساللىقىدىن نىياز ھېكىمبەگ ئۆيىدىكىلىرى بىلەنمۇ زادى ئەپ ئۆتەيتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر كۈنى ئۇنىڭ خوتۇنى بازاردىن نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىپ ئەكەلگەنىكەن، نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭ ئالغان نەر-

سىسىنى ياراتماي، ئۇنى: «كۆزۈڭ كورمىدى؟ قاراپراق ئالساڭ بولمامدۇ؟» دەپ تىللاپتۇ. ئايالى: «كۆزۈم كور بولمىسا، سەندەك دوقا ماڭلاي، يەر مەدىكى، ئۇتلەپ تاشلىۋەتكەن كاللىدەك سەت چوقۇرغا تېگەرمىدىم؟» دەپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغانىكەن.

ئالتۇنتاغدا[1] تۇلكىلىك داۋان دەپ ئاتىلىدىغان بىر يەر بار ئىدى. بۇ داۋاننىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىكى توغراقلىق ساينى چاقىلىق خەلقى «بەگلىرىم كىرگەن سايى» دەپ ئاتىشاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ئادەتتە ياز كۇنلىرى ئاتايىتەن بۇركۇت، قارچىغا، لاچىنلىرىنى ئېلىپ، تايغانلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئوۋچىلار بىلەن خوتەندىكى ئوردىسىدىن چىقىپ، ئېرىنمەي مۇشۇ توغراقلىق سايغا ئوۋ ئوۋلاشقا كېلەتتى.

بەدۋلەت نىياز ئىشىكئاغا بەگنى خوتەن مۇزاپىتىگە ئۇز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پەنسادنى تەيىنلەپ، خوتەننى ئۇنىڭغا ئوڭچە جۇڭقۇرۇشىغا بەرگەنلىكىنى بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ۋىلايىتىدە ھاكىمبەگ بولۇپ تۇرغان ئون ئىككى يىل مەقىياسىدا خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر ئادەم ئۇنىڭ توغرىسىدا «پالان، پەشمەت» دېيىشكە جۇرئەت قىلالمىدى. ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش، ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلارنىڭ ھەممىسى نىياز ھېكىمبەگنىڭ تۇگىمەس ـ پۈتمەس ئالۋان ـ ياساقلىرى ئۈچۈن ئىشلەپ زادىلا بىكار بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ قان ـ تەرىدىن چارەك ـ چارەكلەپ ئالتۇنلار، مىشكاپ ـ مىش-

---

① چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. بۇ تاغدىن ئالتۇن چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئالتۇنتاغ دەپ ئاتالغان.

كاپلار كۆمۈشلەر خەزىنىگە سۈدەك ئېقىپ كىرەتتى. ئامبار ـ ئامبارلاردا بۇغداي ـ قوناقلار كۆكىرىپ، سېسىپ كېتەر ئىدى. بۇ بايلىق ـ خەزىنىلەرنىڭ بىر قىسمىلا بەدۆلەتنىڭ خەزىنە ئىمارىتىگە ئەۋەتىلىپ، قالغان كۆپ قىسمى نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئەترە ـ بالىرىنىڭ كەيپ ـ ساپالىق مەئىشىتىگە سەرپ قىلىناتتى.

ئۇ خوتەن شەھىرىدە ئىككى يەردە پىششىق خىش بىلەن ئالىي قىلىپ ئوردا ـ ساراي بىنا قىلدۇرغانىدى. بىر يەردە چوڭ باغ ـ ئىرەم بىنا قىلىپ، ئوتتۇرىسىغا قىرغاقلىرى پىششىق خىشتىن قويۇلغان، تۆخۈم ئېقى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلگەن گەچ لايدا سۇۋالغان يوغان كۆل ياسىتقانىدى. بۇ كۆلگە قولۇاق سېلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى بالا ـ چاقىلىرى ۋە يارۇ ـ بۇرادەرلىرى بىلەن ئۇ كۆلدە سەيلى ـ تاماشا قىلاتتى. ئۇنىڭ خوتەن تەۋەسىدە مەشھۇر بولغان «چېكىتلىك ئوردا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر باغ ئوردىسى بار ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ چېكىتلىك ئوردىسىدا بېجىرەتتى. ئۇنىڭ دىۋانخانىسىدىكى ھاكىمىيەت كۈرسىنىڭ ئۇستىگە بىر پارچە يولۇاس تېرىسى تاشلانغان بولۇپ، زەنجىرلەنگەن ئىككى دانە يولۇاس بالىسى ئۇنىڭ ئايىقىدا ياتاتتى. ئۇ بىر دائىرىنى ئىككى غۇلاچ چوڭقۇرلۇقتا كولىتىپ ئورا قىلغۇزغاندىن كېيىن، تۆت ئەتراپىنى پىششىق خىش بىلەن قوپارتقۇزۇپ چىققانىدى. ئۇنىڭ ئىچىنى يەنە كاتەك ـ بۆلمىچىلەرگە، قەپەسلەرگە ئايرىپ چىققۇزۇپ، ئۇستىنى يىپەك تور بىلەن ياپقۇزغان، ئاندىن بۇ قەپەسلەرگە دەرەندە، چەرەندە، پەرەندىلەرنى، ئەركەك ـ چىشىلىرىنى جۈپ قىلىپ ئايرىم ـ ئايرىم سولاتقۇزغانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە مارالبېشىنىڭ جاڭگىلىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ ئەركەك ـ چىشى يولۇاس، چاقىلىقنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يېرىدىن تۇتۇپ كېلىنگەن بىر جۈپ قارا ئەركەك ـ چىشى قاپلان ۋە بۆرە،

تۇلكە، سۇلەيسۇن، بۇغا ـ مارال، خوتەن كېيىكى قاتارلىقلار بار ئىدى. يەنە ئاقسايچىن كەكلىكى[1]، ھىندىستان تۇتىسى، لەگلەك، ئاق بوزەك[2]، شاھمۇرۇغ[3]، مۇرغى جاڭگال قاتارلىق[4] ئەتىۋارلىق قۇشلار جۇپ ـ جۇپى بىلەن بېقىلاتتى. ئۇ باغچە ئىچىگە ئىقلىمدا بار ھەرخىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەل ـ دەرەخلەرنى، بابدۇنەگە[5] ئوخشاش ھەرخىل گۈل ـ گىياھلارنى، ھەتتا چىغ ـ تىكەنلەرگىچە كۆچەت قىلىپ تىككۈزگەنىدى. يىرتقۇچ ھايۋانلار ـ غا ھەر كۈنى نەچچە ئىت ـ ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بەرگۈزەتـ تى؛ ئۇچار ـ قاناتلارغا كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىق يەم قىلىناتـ تى.

نىياز ھېكىمبەگ كۆڭلى خالىغان چاغدا ئۇ ئاجايىپخانىدا سەيلى ـ تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتاتتى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن خەلقىنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە كەلگەن بۇ بايلىقلارنى مۇشۇنداق بۇزۇپ ـ چاچاتتى. ئۇ چېكىتـ لىك ئوردا ئىچىدىكى باغنىڭ بىر چېتىدە ئون ئىككى يەرنى قازدۇرۇپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا ئېرىق مالالارنى خەزىنە قىلىپ كۆمدۇرۇپ، ئۈستىنى تۇزلەپ، يېمىش دەرەخلىـ رىنى تىكتۇرگەنىدى. مانجۇلار ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە، ئۇ بۇ خەزىنىلەرنى: «خان لەشكەرلىرىنىڭ ھەققى ئىدى» دەپ، ئۇلارغا سۇڭلاپ بەردى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن كېيىن خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ بىر

---

① مەشھۇر ئاقسايچىن تۇزلەڭلىكىدە ياشايدىغان بىر خىل كەكلىك. چىرايلىق سايرايدىغانلىقى بىلەن داڭلىق.

② قاناتلىرىنىڭ ئارىسى ئاق بىر پەسىل قۇشى، چوڭلۇقى سارەك كېلىدۇ.

③ تۇمشۇقىنىڭ ئۈستىدە دومباق بىر نەرسىسى بار غاز.

④ ئورمان سېغىزخانى.

⑤ بىر خىل ئۆسۈملۈك گۈلى. جىنسىي ئاجىزلىققا شىپا قىلىدۇ.

كۈنى، بىر ئوتۇنچى «بەگلىرىم كىرگەن ساي» دېگەن يەردە ئوتۇن ئېلىۋېتىپ، بىر يەرنى دەسسىگەنىكەن، پۇتى بىر كامارغا كىرىپ كېتىپتۇ ۋە پۇتىغا قاتتىق بىرنەرسە ئۇرۇلۇپتۇ. ھېلىقى ئوتۇنچى: «بۇ نېمە ئالامەتتۇر؟» دەپ ھېلىقى كامارنى كولىغان-كەن. يەرنىڭ تېگىدىن بىر كومزەكتە لىق ئالتۇن - كۈمۈش چىقىپتۇ. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر گويا «بىزنى ئال، بۇ ئالەمدە رەھەت - پاراغەتتە ئۆتىسەن!» دېگەندەك كۆزنى چاقنىتارمىش. ھېلىقى ئوتۇنچى بۇ بېھىساب دۇنيا - دەپىنىنى كۆرۈپ: «قادىر ئاللا ماڭا بۇ تۇغمەس - پۇتمەس خەزىنىنى ئاتا قىپتۇ، — دەپ ئويلاپتۇ ئىچىدە، — بىراق، بۇ مېنىڭ ئەمەس. ئاتام رەھمەت-لىك: ھارام سىڭمەيدۇ، دەيدىغان. بۇنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرەي!» دەپ ھېلىقى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى يەنە ئۆز جايىغا كۆمۈپ، ئۈستىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ تۈزلەپ قويۇپتۇ - دە، يامۇلغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن چاقىلىققا قايتىپتۇ.

كېيىن ھۆكۈمەتتىن ئادەم كېلىپ، ئوتۇنچىنىڭ دەپ بەر-گىنى بويىچە ھېلىقى كۆمۈكلۈك ئالتۇن- كۈمۈشنى ئىزدەپ پۈتۈن توغراقلىقنى قېزىپ، ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خەزىنىنى زادىلا تاپالماپتۇ. بوراندا كۆچكەن قۇملار ئوتۇنچى قىلىپ قويغان ئىزنالارنى يوق قىلىپ تاشلىغان-كەن. بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر ئەسلىدە نىياز ھېكىمبەگنىڭ «بەگلىرىم كىرگەن ساي»دا شىكار قىلىپ يۈرگەندە مەخپىي كۆمۈپ كەتكەن خەزىنىلىرى ئىكەن...

نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى خەزىنىلەرنى ساندۇق - مىش-كاپلارغا قاچىلاپ، ئازراقمۇ داۋراڭ چىقارماي، چاقىلىق ئارقا-لىق لوپقا ئۆتۈۋالدى - دە، ئۆزىنىڭ خوتەندىكى چېكىتلىك ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇزاقتىن بۇيان ساقلاپ كەلگەن شامالنىڭ يۈنىلىشىگە قاراپ ئىش كۆرىدىغان مىجەزىنى بىراقلا ئاشكارىلاپ، ئۆزىنىڭ بەگقۇلىۋەگدىن يۈز ئۆ-

رۇپ، مانجۇ خاقانلىقى تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى قەشقەر-گە يېتىپ كەلگەندە، بەگقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى يايدى دېگەن يەردە ھېكمىخان تۆرە بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭ-لاپ، ئۇنىڭ جان - ئىمانى چىقىپلا كەتتى - دە، دەرھال خوتەنگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئاسىي نىياز ھېكمىبەگنى جازالاش قارا-رىغا كەلدى.

— مۇناپىق نىياز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئاتامنىڭ ماڭاش - تەمىنا-تىغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتقانىدى، — دېدى بەگقۇلىبەگ، — ئەمىر ئىسلام جانابىي ئالىيلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى بارلىق مەنسەپدار ۋە ئەمەلدارلاردىن ئۇ تۇزكورنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ كەلگەنىدى. سەلتەنەتتە ئۇنى ئۆزىدىن قالسىلا ئەڭ ئالىي ئورۇندا تۇرىدىغان مەرتىۋىگە ئىگە قىلغان. بىراق، قادىر ئاللا ئۇنى تۇخۇمىنى بۇزۇق، تۇزكور قىلىپ يارىتقانىكەن - دە! شۇڭا، مۇنداق مۇنا-پىقلارنى جازالاش — دىنىمىز ئىسلامىغمۇ جايىز كېلىدىغان ھەققانىي ئىش بولىدۇ.

— ۋەلىئەھىد جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى جامەدار دادخاھ بەگقۇلىبەگنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، — ھازىر مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان قارا چېرىكلەر چۇقۇغا يېتىپ كەلدى. ئاز كۇن ئۆتمەي ئۇلار بۇ يەرلەرگىمۇ قارا قارغىدەك بېسىپ كېلىدۇ. بىز ئۇچۇن ئۇلاردىن كېلىدىغان خەۋپ ئاسىي نىيازدىنمۇ زور ۋە زىيانلىقتۇر. ئەلۋەتتە، مۇناپىقلارنى جازالاش — ئاتا - بوۋىلىرى-مىزدىن قالغان قائىدە - ئۇدۇمدۇر. بىراق، ھازىر ۋاقتى ئە-مەس. ئاۋۋال قارا چېرىكلەر بىلەن جەڭ قىلايلۇق، بۇ ئەجەل قوشۇنلىرىنى ھەيدىۋېتەيلۇق. مۇبادا، بۇ يولدا ئۆلسەك، شېھىت بولۇرمىز. ئامان قالساق، ئاللا خالىسا، قولدىن كەتكەن شەھەر-لىرىمىزنى قايتۇرۇۋالىمىز، خوتەننى ئاندىن زەبىت قىلغىلى با-رۇرمىز. ئۇنىڭغىچىلىك خوتەنمۇ، نىيازمۇ قېچىپ كەتمەس. ئاتىلىرىمۇ شۇنداق مەسلىھەتلەرگە كۆنمەيتتى. شۇڭا، ھالا بۇ-

گۈنگه كەلگەندە مۇشۇ ئاقىۋەتكە قالدۇق!

— جانابىي دادخاھ، مۇبادا مۇناپىق نىيازنى جازالىمىساق، باشقىلارمۇ ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىپ، دۇشمەنلىك دۇمبىقىنى ئاشكارا چېلىپ چىقىشسا، سەلتەنەتىمىز تېخىمۇ خەۋپ ئىچىدە قالمامدۇ؟ — دېدى بەگقۇلىبەگ جامەدار دادخاھنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، — ئۇنىڭدىن كۆرە، خوتەنگە بېرىپ نىيازنى يېغىشتۇرۇپ، دۇنيا ـ دەپىنىلەرنى تارتىۋالايلۇق. خەزىنە بولمىسا، مانجۇ لەشكەرلىرى بىلەن قۇرۇق قول جەڭ قىلغىلى بولماس؟

ئۇنىڭغا زادىلا گەپ يېگۈزەلمىگەن جامەدار دادخاھ نائىلاج:

— بوپتۇ ئەمىسە! ئۇنىمىسلا خوتەنگە بارايلى! — دېدى ـ دە، ئويلىغانلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرۇپ، خوتەنگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا ماقۇل بولدى.

بۇ رامىزان ئايلىرى ئىدى. بەگقۇلىبەگ ئالدىراچ دادخاھنى قەشقەردىكى ئوردىغا، مۇھەممەت زىيا پەنسادنى گۇلباغ قەلئەسىگە، خۇدايار ئاۋغاننى كونىشەھەر قەلئەسىگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن، لەشكەرلىرىنى باشلاپ، رامىزاننىڭ ئاخىرلىرى خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

ئۇلار يەكەندە ئۇچ قونۇپ، سوكا ـ سەلتەنەتلەرنى قىلىشقاندىن كېيىن، يۇنۇس شىغاۋۇل دادخاھنى لەشكەرلىرى بىلەن ئۇ يەردىن ئېلىپ، خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئون كۈن بولدى دېگەندە، خوتەننىڭ بېرىسىدىكى زاۋا دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەردە روزى ھېيىت نامىزىنى ئۆتەپ بولۇپ تۇرۇشىغا، نىياز ھېكىمبەگنىڭ قەشقەردىن كەلگەن لەشكەرلەرگە قارشى ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمىر لەشكەر بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ لەشكەر چىقارغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئەتىسى، كۆۋرۈكبېشى دېگەن يەردە شىددەتلىك جەڭ بولدى. تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى، توپ ـ زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ پارتلاش سادالىرى، ئوق تېگىپ يىقىلغان ئاتلارنىڭ خارتىلداشلىرى، يارىدارلارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى... پۈتۈن

جەڭ مەيدانىنى بىر ئالغاندى. قەشقەرلىق بىر يىگىت ئاتنىڭ ئۈستىدىن پۈلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى. ئۇنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگكەن ئوقنىڭ ئازابىدا ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى قاتتىق تىترەۋاتاتتى. ئۇ يا جېنى چىقماي، يا ئۆزە بولالماي، قاقشاپ كېتىۋاتقانىدى.

دۆڭدە، بەگقۇلبەگ، جامەدار دادخاھ، يۇنۇس شىغاۋۇل دادخاھ ۋە باشقا ئەمىر لەشكەر، پەنسادلار جەڭنى كۆزىتىپ تۇرۇشقانىدى. بىر تال توپ ئوقى ئۇلاردىن بىرىراقتىكى پەسكە چۈشۈپ پارتلىدى. ئات پارتلاش دولقۇنىدا بىر ئوخچۇپلا، ئۈستىدىكى بەگقۇلبەگنى يەرگە تاشلىۋەتتى. مۇلازىملىرى ئۇنى دەرھال يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن، توپلىرىنى قېقىپ ئاتقا مىنگۈزۈپ قويدى.

قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىن ئېتىلىۋاتقان توپ ئوقلىرى شالاڭشىپ قالدى. بۇ چاغدا دۆڭدە تۇرغان جامەدار دادخاھ «ئەمدى ھۇجۇم باشلىساق بولىدۇ» دېگەندەك قىلىپ، قولىدىكى قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ «ئالغا!» دەپ بىر شىلتىۋىدى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئېتى بىر تۇتاش قوزغالغان ئاتلار ئېقىمىنىڭ تۇرتۇشىدىن ئۇركۈپ، بىرلا ئىرغىدى ـ دە، ئالغا چېپىپ كەتتى. سان ـ ساناقسىز تۇياقلارنىڭ زەربىدىن يەر گۈرسۈلدەپ لەرزىگە كېلىۋاتاتتى. جامەدار دادخاھ ئاتتا قۇم تۇپراقلىق دالىنىڭ باغرىدا ھەممىنىڭ ئالدىدا ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى. قۇم تۇپراق ئالدى تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقاندەك بولاتتى. ئاتلارنىڭ تۇيىقى ئاستىدىن ئۆرلىگەن توپا ـ چاڭلار ئاسمانىنى قاپلىغانىدى. خوتەن لەشكەرلىرى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، قوپۇپ قاچتى.

نىياز ھېكمبەگ مۇشۇنداق بولارنى ئالدىنئالا پەملەپ، تەييارلىق كۆرۈپ تۇرغانكەن. ئۇ، لەشكەرلىرىنىڭ يېڭىلىپ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان توپ ـ زەمبىرەكلىرىگە ئوت يېقىپ، خوتەن خەلقىنى ۋە ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرماقچى بولۇپ تەمشەلگەنده، مۇھىم دۆلەتخاھلىرى ئۇنى

بۇنداق نالايىق قەبىھ ئىشتىن توستى.

ئەئيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزىگە قارىتىلغان، ئېتىلىشقا تەيىار تۇرغان ناگانلارنى كۆرگەندە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ خىيانەتكە تولغان يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ، پىشانىسىدىن سوغۇق تەر چىقىپ كەتتى.

— ئۇقۇشماسلىق بولمىسۇن، — دەپ چاڭ قارغىدەك چاڭىلداپ سۆزلەپ كەتتى ئۇ. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ قەددى قورققانلىقىدىنمۇ ياكى خۇشامەتتىنمۇ، ئەيتاۋۇر پۇكۇلۇپ، يەرگە تېگەيلا دەپ قالغانىدى، — مەن ئەسلىدە باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلار قەشقەرلىقلار ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قاپتىمەن. مەندە ئۇنداق غەرەز يوق. ھازىردىن باشلاپ ئوردا ئىچىدىكى نەرسىلەرنى ۋە خەزىنىلەرنى خالىغىنىڭىزلارچە بەيتىلمال قىلىپ ئېلىشىڭلارغا رۇخسەت! بولمىسا، ئۇ بايلىق قەشقەرلىقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ!

ئۇ قورقۇنىدىن ئېغىزغا چىقىرىۋېتەيلا دەپ قالدى. ئۇنىڭ قارا، چوقۇر يۈزى تاتىرىپ، تامدەك بوزۇرۇپ كەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئەئيانلىرىنىڭ قولىدىكى ئۆزىگە قارىتىلىپ ئېتىلىشقا تەييار تۇرغان ناگانلاردىن تەڭلا ئوق چىقىدىغان بولسا، ئون جەنىي بولسىمۇ، زادىلا ئامان قالمايدىغانلىقىنى ئۇ بىلەتتى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزىگە ئوق تېگىپ ئۆتمۇ تۆشۈك بولۇپ كەتكەن تېنى، دالىدا تاشلىنىپ، لالما ئىتلارغا يەم بولۇپ كەتكەن ئۆلۈكى، غاجاپ تاشلانغان گەۋدىسى كۆرۈنگەندەك بولدى ـ دە، ئىختىيارسىز شۇركىنىپ كەتتى.

ئاخىرى ئۇ ئۆزىگە كەلدى، يۈرىكى ئورنىغا چۈشتى. ئۇ باشقىلارنى تالان ـ تاراجغا قىزىقتۇرۇپ قويۇپ، خاس، ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن نەقدانلارغا قاچىلاپ قويغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى ئالدى ـ دە، كىرىيە يولى ئارقىلىق مانجۇلارنىڭ ئالدىغا — كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ شەمسىيە 9 ـ ئاي مەزگىلى ئىدى.

شۇ چاغلاردا، خوتەن بىلەن كورلىنىڭ ئارىلىقىدىكى يولنى ئاتلىق ئون ئالتە كۈندە ئاران بېسىپ بولغىلى بولاتتى. نىياز ھېكمىبەگ ئۆزىنىڭ كېيىنكى يولىنى ئۇزاقتىن بۇيان كۆزلەپ كەلگەن بولغاچقا، يولدىن ھەرىبر مەنزىلدە ئاتلارنى قويۇپ، ئۇلارنى ئوبدان ياقتۇرۇپ، ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ھەرقايسى مەنزىللەردىكى سەمرىگەن بۇ ئاتلار ئەمدى ئۇنىڭغا تازا ئەسقاتتى. ئۇ مەنزىلمۇ مەنزىل ئات ئالماشتۇرۇپ مىڭىپ، ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندىلا بېسىپ تۈگەتتى. «كەيىنىمدىن قوغلاپ كەلگەنلەر تاشلاپ ماڭغان ئاتلىرىمدىن پايدىلىنىپ كەتمىسۇن» دەپ، بۇ ئاتلارنىڭ پېيىنى كېسىپ تاشلاپ، نۇرغۇن ئاتنى كاردىن چىقاردى. يولدا ئۇچرىغان ياكى ئۆزىنى كۆرگەن قاراۋۇلدىكى يىگىت ـ سەرۋازلارنىڭ كۆزىنى ئويدۇرىدى، بەزىلىرىنى بولسا ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

بەگقۇلبەگ نىياز ھېكمىبەگنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا ئەۋەتكەن ئوبۇلقاسىم پەنساد سەككىز يۈزدەك يىگىتى بىلەن ئۇنى چوڭ قۇملۇققا قەدەر قوغلاپ كەلگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئاتلىرى ھېرىپ، ئۆزلىرى چۆلدە قالدى. قوغلاپ كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى نېمە دېگەن يەردە نىياز ھېكمىبەگلەرگە يېتىشىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز كېلىپ قېلىپ، ئۇنى يەنە قاچۇرۇپ قويدى...

«بەس! پۈتۈن ئىنسان قوۋمى كەرەمۇل كاتىپ بولۇپ، پۈتۈن كۆك ئاسمانىنى لەۋھىل ـ مەھپۇز قىلىپ، پۈتۈن زېمىنىدىكى دەرەخ ـ ئورمانلارنى قەلەم قىلىپ، پۈتۈن ئىقلىمدىكى كۆل ـ دەريالارنى دۇۋەت ـ سىياھ قىلىپ، نىياز ھېكمىبەگنىڭ پۈتۈن شۇملۇقلىرىنى يازغىلى تۇرسا، ئۇمۇرۋايەتمۇ يېزىپ تۈگىتەلمەس ئىدى!» بۇ — شۇ چاغلاردا خوتەنلىك قازىكالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئۆلىمالارنىڭ نىياز ھېكمىبەگكە بەرگەن باھاسى ئىدى. ئۇلار پەتىۋا چىقىرىپ، نىياز ھېكمىبەگنى «مۇناپىق ۋە كاپىر» دەپ ئېلان قىلدى!

موللا مۇسا سايرامى نىياز ھېكمىبەگ ھەققىدە توختالغاندا، زامانداشلىرىغا كۆپلىگەن ئىبرەتلىك مەسەللەردىن مىسال كەلتۈرۈپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ مەسەللەرنىڭ ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان سۆزلىنىپ كېلىۋاتقان «پاقا بىلەن يىلاننىڭ ھېكايىسى» دېگەن مەسەل ھەممىدىن داڭلىق ئىدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«. . . ئىككى پاقا يولدا ھارۋىنىڭ چاقى ئاستىدا قېلىپ يەنچىلگەن بىر يىلاننى ئۇچرىتىپتۇ. يىلان تېخى ئۆلمىگەنىكەن. پاقىلارنى كۆرۈپ ئۇ ناله ـ پەريات كۆتۈرۈپتۇ. پاقىلار يىلاندىن قورقۇپ يېقىن بارالمىغانىكەن، ھېلىقى يىلان يالۋۇرۇپ:

— ئى پاقىلار، مەندەك بىچارىدىن قورقماڭلار. مەن ساۋاب ئىزدەپ، مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانمەن. رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ، ياردەم قولۇڭلارنى مەندەك ئاجىز ـ بىچارىگە سۇنۇڭلار! — دەپتۇ.

پاقىلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىكىنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ، ئالدىغا بارماقچى بولغانىكەن. پاقىلارنىڭ چوڭى:

— ياق بارما، ئۇنىڭ ناله ـ دامىغا چۈشكۈچى بولما. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇيىنىڭ يامانلىقىدىن جەننەتۈل ماكاندىن قوغلانغان. ئۇ ھامان يىلانلىقىنى قىلىدۇ، — دەپ ئۇنى توسۇپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان يىلان تېخىمۇ قاتتىق زارلىنىپ:

— ئى پاقىلار، ھېچبولمىسا، قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈزىنى قىلساڭلارچۇ؟ توغرا، كۆپ يىللاردىن بۇيان كۆل بويىدا سىلەر بىلەن قوشنا ئۆتكەن بولساممۇ، ئەمما مەن سىلەرگە يامانلىقنىڭ تېغىنى ئۇرۇپ كەلدىم. مۇشۇ بالاخور قورسىقىم بولمىغان بولسا، شۇنداق قىلارمىدىم؟ شۇڭا، مۇشۇ بالاخور قورسىقىم يېرىلسا، ئاشۇ قارا كۆڭلۈم تۈزلىنەر ئىدى دەپ ئۆزۈمنى ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ ئاستىغا ئاتقانىدىم. مانا، ئۆزۈڭلارمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بالاخور قورسىقىمغۇ يېرىلدى. بىراق، ئاغرىقىغا زادى چىدىيالمايۋاتىمەن. مەن تېخى ئاللانىڭ مۇبارەك خانىسى —

بەيتۇل ھەرەمگە بارسام، ئاشۇ يەردە ھەجەرۇل ئەسۋەتكە يۇزۇمنى يېقىپ تۇرۇپ، ئاللاغا توۋا ـ ئىستىقپار ئوقۇپ، گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلىسەم دېگەن نىيەتتە ئىدىم. قورسىقىم يېرىلغانلىقتىن، ئۇ يەرگىمۇ بارالمايدىغان بولدۇم. نىيەت ـ ئىقبالىممۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان بولدى. بۇنىڭغا كۆپ ئۆكۈنمەكـتىمەن. مۇبادا ياخشىلىق قىلىپ، مېھرىگىياھ ياپرىقى تېپىپ كېلىپ، يارامنى تېڭىپ قويساڭلار، يارام پۈتۈپ، مەن شىپالىق تاپار ئىدىم. ئۇ چاغدا سىلەرنىڭ مەرد ـ سېخىيلىكىڭلارنى ئاللاغا يەتكۈزەر ئىدىم، — دەپتۇ. كىچىك پاقا چوڭ پاقىغا:

— ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ئۇ گۇناھلىرىغا توۋا قىلىپ پۇشايمان يەپتۇ. تېخى ئۆزىنى جازالاش ئۈچۈن قورسىقىنىمۇ يېرىپتۇ. بۇ نېمىدېگەن مەردلىك ـ ھە؟ «كىمكى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە ئەپلـشىش يولىنى تۇتىدىكەن، ئۇنىڭ ئەجرىنى ئاللا بېرىدۇ. ئاللا زۇلۇم قىلغۇچىلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ.» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىـغانمىدىڭ؟ ئۆچمەنلىك، ئىنتىقام ۋە غەزەپ ئۆمۈچۈكى كۆزۈڭگە تور سېلىۋالسا بولمايدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭغا مەردلىك قىلىش بىلەن جاۋاب بېرەيلى. ئۇ بىزنىڭ ياخشىلىقىمىزنى ئۆز جىنىسىغا تەرـغىپ قىلسۇن. بىزنىڭ رەھىم ـ شەپقىتىمىز ئۇنىڭ خۇسۇمەت بىناسىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، دوستلۇق ئىمارىتىنى سالسا، ئەجەپ ئەمەس. پاقا جىنسىنىڭ ھىممەتلىك، ئۇلۇغ جىنس ئىكەنلىكـنى، غېرىپ ـ ناتىۋانلارغا، ئاجىز ـ بىچارىلەرگە پاسىبان، ھەمدەرد بولىدىغانلىقىنى تىللاردا داستان قىلىپ ئوقۇپ يۈرـسۇن! — دەپتۇ. چوڭ پاقا:

— ھەي نادان، چوڭ سۆزلىمە. سەن تېخى كىچىك ۋە تەجرىبىسىز. زامانىنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلىرىنى بېشىڭدىن ئۆتـكۈزمىگەن. سەن يىلان بىلەن پاقىنىڭ دوست بولغانلىقىنى قاـچان كۆرگەن؟ كىتابلاردا: «دۈشمەن بارلىق ھىيلىلىرىنى ئىشـلىتىپ دەرمانى قالمىغاندا، ۋاپا ـ دوستلۇق ۋە ئەھدۇ ـ پەيماـنىڭ زەنجىرىنى جىرىڭشىتىدۇ، ھىيلە ـ نەيرەڭ ئەپسۇنىنى

ئوقۇيدۇ» دەپ يېزىلغانلىقىنى ئوقۇمىغانمىدىڭ؟ شۇڭا، ھەدىسىتە: «يىلاننى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېيىلگەن. يۇر، كېتەيلى. دۇشمەنگە رەھىم قىلىپ، پۇشايمانغا قالما يەنە! — دەپ نەسىھەت قىپتۇ. يىلان بولسا ھېيلىگەرلىك دېپىنى ناله ـ زارلىق بارماقلىرى بىلەن چېكىپ، يۇم ـ يۇم يىغلاپتۇ.

كىچىك پاقا چوڭ پاقىنىڭ گېپىگە كىرمەي، مېھرىگىياھنى ئىزدەپ كېتىپتۇ.

— خەير، ئۆزۈڭگە قىلدىڭ، نادان دوستۇم، — دەپتۇ چوڭ پاقا، — مەن بولسامۇ بۇ غاپىللىق ماكانىدىن نېرىراق تۇرايى!

كىچىك پاقا مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ، يىلاننىڭ يارىسىنى تېڭىپتۇ. يىلان دەرھال ساقىيىپ، كۆچ ـ قۇۋۋىتىگە تولۇپ، ئەسلىگە كېلىپتۇ ـ دە، بىر كېرىلىۋەتكەندىن كېيىن:

— ھەي، ئەۋرەز پاقىسى، سەن قىلغان گۇناھىڭنى بىلەمسەن؟ مەن سېنىڭ گۇناھىڭ ئۈچۈن سېنى يېمىسەم بولمايدۇ! — دەپتۇ. كىچىك پاقا:

— مەن نېمە گۇناھ قىلدىم؟ مېھرىگىياھنى تېپىپ كېلىپ، ياراڭنى داۋالاپ ساقايتقىنىم گۇناھمۇ؟ — دەپتۇ.

— ئۇچ كۈندىن بۇيان ناشتىسىز ئاچ قالدىم. سەن نەپرەتلىك سېسىق پاقا تولا ۋالاقلاپ، مېنىڭ يۈرىكىمنى ئەزدىڭ. ئۆزۈڭنى ماڭا ئوزۇق قىلىپ بەرمىگەنلىكىڭ گۇناھ بولماي نېمە؟ — دەپتۇ ـ دە، كىچىك پاقىنى بىر يالماپلا يۇتۇۋېتىپتۇ...

نەزمە:

ئەگەرچە ياخشىدۇر شەپقەت ۋە لېكىن،
يامانىنىڭ يارىسىنى قىلما پەرۋەرىش.
يىلانغا رەھىم قىلغان سۈنى بىلمەس —
زۇلۇمدۇر ئادەم ئەۋلادىغا بۇ ئىش.

— شەيخ سەئىدى

توققۇزىنچى باب

ئۆركەشلەپ ئاققان قايدۇ دەرياسى[1]

«كۆچلۈكمەن دېمىگىن، ئۆزۈڭدىن كۆچلۈكرەككە يولۇققىسەن؛
مەن ھەييارمۇ دېمىگىن، ئۆزۈڭدىنمۇ ھەييارغا ئۇچراپ قالىسەن!.»
— قىرغىز خەلق ماقالى

مىلادى 1877 ـ يىلى 10 ـ ئاي.

ئۇستى جايدام بىلەن[2] چۈمكەپ تاشلانغان، ئوق ـ دورا، ھەربىي تەمىنات، ئوزۇق ـ تۇلۇك، توپ ـ زەمبىرەك ۋە دەريا-دىن ئۆتۈش كېمىلىرى بىسىلغان ھارۋىلار يامغۇردا ئىۋىپ پېتىق بولۇپ كەتكەن چوڭ يولدا غىچىرلاپ ئاران كېتىپ باراتتى. كەچكۈزنىڭ سىم ـ سىم يېغىۋاتقان ئۇششاق يامغۇرى زادىلا توختايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. كەڭ دالا، ئېتىزلىقلار، ئېرىق ـ ئۆس-تەڭلەر، دەريا ـ شاخابلار سۇ بىلەن لىق تولغان. ئېگىز تېرەك-لەر يىراقتىن خىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بەدۆلەت قوشۇنلىرىنىڭ گۈمۈدى، ماناس ۋە داۋانچىڭ ئۇ-رۇشلىرىدا مەغلۇپ بولۇشى، بەدۆلەتنىڭ كېيىنكى بىر قاتار

---

① قايدۇ دەرياسى — قاراشەھەر دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

② جايدام — يامغۇردىن ساقلايدىغان كىگىز يامغۇرلۇق. بۇ سۆزنى مەخمۇت قەشقەرى: «چايدام — كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز» دەپ چۈشەندۈرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1984 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى. 3 ـ تۇم، 247 ـ بەتكە قارالسۇن.

مەغلۇبىيىتى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەندى. 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى سەردار تاڭ زېڭخىنىڭ باش-چىلىقىدا، نەنسەن ئارقىلىق توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ، سۇبېشى ۋە ئاغىبۇلاق دېگەن يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئىككى ھەپتە ئۆتۈپ، يەنە 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، دۇڭ فۇشياڭ بىلەن جاڭ جۇن مانجۇلارنىڭ بىر مىڭ بەشيۈز كىشىلىك چىرىنغار قىسمى-نى باشلاپ، كۈموش ۋە ئۇششاقتالنى ئېگىلىگەندىن كېيىن، چۇقۇغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ قىسىملىرى لېۋ جېڭتاڭنىڭ بۇيە-رۇقىغا ئاساسەن، ئوردۇگاھىنى چۇقۇغا قۇردى. مانجۇلارنىڭ بېرىنغار، چىنداۋۇل قىسىملىرىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ چۇ-قۇغا ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىپ كېلىشكە باشلىدى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، لېۋ جېڭتاڭمۇ ھېماتچى قوشۇننى ئېلىپ، چۇقۇدە-كى ئوردۇگاھقا يېتىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، چۇقۇغا ئىلگە-رى ـ كېيىن بولۇپ ئون بەش مىڭدەك لەشكەر توپلاندى.

ئوردۇگاھتا چاقىرىلغان ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، ئالتە مىڭ كىشىلىك يېشىل تۇغلۇق چوڭ قوشۇن دۇڭ فۇشياڭ-نىڭ قوماندانلىقىدا، تۇرشاۋۇل بولۇپ قاراشەھەرگە قاراپ داۋام-لىق ئىلگىرىلەيدىغان بولدى. تۇرشاۋۇل قوشۇن قاراشەھەرنى تېزلا پەتھ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شەھەردىن تېزلا چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا، لېۋ جېڭتاڭ قالغان سەردارلار بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

مانجۇ قوشۇنلىرى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئىچىدە قامچىلارنىڭ توختىماستىن شىپىلدىشى، ياغىسىرغان ھارۋا ئوقلىرىنىڭ غە-چىرلىشى ئاستىدا، توختىماستىن ئالغا سىلجىپ كېتىۋاتاتتى. يولنىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى توختام سۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆلگەن ياكى جان تالىشىپ ياتقان ئاتلار، ئۆرۈلۈپ، چاقلىرى ئاسمانغا قاراپ قېلىشقان ھارۋىلار ئوڭغۇل ـ سوڭغۇل بولۇپ يېتىشاتتى.

ئاندا ـ ساندا داردىيىشىپ يېتىشقان ئادەم ئۆلۈكلىرىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. ئالدىنقى كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ بىر بۆلۈك ئاتلىق قوشۇنى لىيۇشىخۇ[1]نىڭ شوردۇڭ دېگەن يېرىدە، مانجۇ قىسىملىرىنىڭ تۇرشاۋۇللىرىغا تۇيۇقسىز باستۇرۇق قىلغانىدى. ئۇلار بىرپەس چاپ ـ چاپ قىلغاندىن كېيىن، قانداق پەيدا بولۇشقان بولسا، يەنە شۇنداق تۇيۇقسىز غايىب بولۇشتى. بايامقى مەنزىرە ئاشۇ قېتىملىق شەبخۇننىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ ھالەتنى كۆرۈپ، قارا چېرىكلەر ئارىسىدىكى ژاراڭ ـ چۇرۇڭ يەنە قايتىدىن ئەۋج ئالدى. ئاتلار ئۇركۈپ، ئالدىنقى ئاياغلىرىنى كۆتۈرۈپ خارتىلدىشاتتى. ئېغىر يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئىچىدە بىرسى يانتۇلۇقتا كېتىۋېتىپ، ئاغدۇرۇلۇپ كەتتى. ھارۋىدىكى چېرىكلەرمۇ ھارۋا بىلەن تەڭلا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈشتى.

ھارۋىلار ئېقىمىنىڭ كەينىدىن يەلكە ـ مۇرىلىرىگە قاپ ئارتىشۋالغان پىيادە چېرىكلەر سۆرۈلۈشۈپ كېتىپ باراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ھەرخىل ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان، ئۇستىدە نۆكەرلەر ئولتۇرغان ھارۋىلارمۇ ئۆتۈپ تۇراتتى.

كېيىن يەنە ھارۋىلار، لەيلىمە كۆۋرۈك كېمىلىرى بېسىلغان چوڭ ھارۋىلار، يامغۇرغا چىلىنىپ ئۇستىۋاشلىرى ھۆل بولۇپ ئىۋىپ كېتىشكەن سەردارلار ئۆتۈپ كېتىشتى. توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان بۇ ئېقىم گاھىدا تار، قىستاڭ، پاتقاق يولغا كەپلىشىپ قالاتتى ـ دە، بىردىنلا ژاراڭ ـ چۇرۇڭ باشلىناتتى. گاھىدا يەنە تۆپىلىككە سوزۇلۇپ چىقىپ، ئاندىن تۆۋەنگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولۇشاتتى. يان يوللاردىن ئوزۇق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا قاتارلىق ھەربىي ئەسلىھەلەر بېسىلغان چوڭ ھارۋىلار كارۋىنى كېلىپ

---

① يەنى لىيۇ شىخۇ ـ 刘十六 ئاتىمىش تۇتۇن دېگەن مەنىدە. قاراڭ ھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

قوشۇلاتتى. بىر - بىرىنى قوغلىشىپ كېتىشىۋاتقان خەۋەرچىلەر ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى.

بەزىدە بۇ ئۇزۇن تۆمۈر ئېقىم ئىچىگە توپچى قىسىملار قاراس - قۇرۇس قىلىپ ئاۋاز چىقارغىنىچە ۋە توپ - زەمبىرەكلىرىنى تاراڭلىتىپ سۆرەتكىنىچە كېلىپ قوشۇلاتتى. كۆكرىكى كەڭ - كۆچلۈك قالماق ئاتلىرىغا مىنىۋالغان جاھىل، ساقاللىق مانجۇ، قالماق، سۇلان چېرىكلىرى ئات ۋە ئادەملەرنى قولىدىكى قامچىسى بىلەن تەڭلا ئۇرۇپ - ساۋاپ، دۇمبالاپ، تۇمشۇقلىرى تومتاق، كالتە دالا زەمبىرەكلىرىنى سۆرەتۈپ ئۆزلىرىگە يول ئېچىپ باراتتى. چېرىكلەر ھەر تەرەپتىن يۇگۈرۈشۈپ كېلەتتى ۋە ھارۋىلاردا ئۆرە تۇرۇشۇۋېلىپ، قوللىرىنى ھەدەپ سوزۇپ كىملەرگىدۇر جۇنىشاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئادەملەر ئېقىمى يەنە ئۆز يولىنى تېپىپ، يەر مەدىكى، چېرىگەن غازاڭ پۇرىقى بىلەن تولغان ۋە يامغۇر تامچىلىرىدىن ئاستا شىلدىرلاپ تۇرغان قومۇش - يېكەنلەرنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كېتىشەتتى.

مانجۇلار بىر خىلدا سالماق ئىلگىرىلەپ قاراشھەرگە قاراپ كېتىپ باراتتى. يولنىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى خارابىيلىقلار ئارىسىدا، يەرلىك ئاھالىنىڭ پۇچۇق تونۇرلىرى چۇقچىيىشىپ تۇراتتى. زەمبىرەك ئوقلىرى چۇشۇپ ۋەيران قىلىۋەتكەن ئۆيلەرنىڭ پارچە - پۇرات تاملىرى ئارىسىدا كاڭلارنىڭ قاپقارا تۆشۈكلىرى كۆرۈنۈپ قالاتتى.

بۇ يەردىن ئاتمىش چاقىرىم نېرىسىدا — ئىس - تۈتەكلەر قاپلىغان تۆۋەنكى تەرەپتە توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان بوغۇق ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. مانجۇ قوشۇنلىرى ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر بېسىلغان ھارۋىلار ئاشۇ تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ كېتىشىۋاتاتتى. توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلىغان سادالىرى پۈتۈن زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرەتتى. بۇ چېرىكلەر دۈشمەننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى

ئانچىمۇ سۇرۇشتۇرۇپ كەتمەيتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ كەتكۈدەك ھەپلىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار «بۇ ئىشلار دارىلارنىڭ ئىشى، بىز بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟» دەپ ئويلىشاتتى. بۇ ئۇرۇش ئۇنداق بولسىمۇ، بۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار ئۈچۈن بەربىر ئىدى. مانجۇلارنىڭ كۆزلىرى غەزەپكە، نەپرەتكە، قانغا تولغانىدى. چۈنكى، بۇ يەرلەردە ئولجا دېگەن تولا گەپ ئىدى. چەنتۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا ھەرقانداق مۇئامىلىدە بولۇۋېرىش — مانجۇلار ئۈچۈن ناھايىتى قىزىقارلىق ئەرمەك ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتسىزلىكىدىن — چەنتۇلارنىڭ بوۋاقلىرىنى نەيزىسىگە ئىلىپ ئاسمانغا ئولاقتۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن ماختىناتتى. ئۇلار بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردىن ئۆيلەرنىڭ تۆتەپ يېنىۋاتقان كىشەك - راملىرى، پۇقرالارنىڭ قانغا مىلەنگەن ئۆلۈكلىرىلا قالاتتى.

مانجۇلار قونالغۇغا يېتىپ كېلىشكەندە، يوغان - يوغان قازانلاردىكى شويلىلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى ئەتراپنى قاپلايتى. مۇزلاپ ھالسىراپ كېتىشكەن چېرىكلەر تاماق يېيىشكە تۇتۇناتتى. غاجىزلىرىنى شورىغىنچە تاماكا چېكىشەتتى. بەزىدە كۆكنارنىڭ خۇش پۇراقلىرىمۇ دىماغقا ئۇرۇلۇپ، ئادەمنى خۇش كەيپ قىلاتتى. كېيىن ئۇلار پىت بېقىشقاچ، ئۆزلىرىنىڭ ھەر-خىل ۋەھشىيلىكلىرى ھەققىدە، خوتۇن - قىزلار ھەققىدە سۆز-لىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار ئەجەل ئارىلاپ يۇرگەن، ھەممە يېقى ئىپلاسلىق بىلەن تولغان، قانغا پاتۇرۇلغان بۇ زېمىندا بىخارامان ئۇخلىشاتتى.

دۇڭ فۇشياڭنىڭ قىسىملىرى قاراشەھەرگە قىلىنىدىغان ئۇ-مۇمىي ھۇجۇمدا تۇرشاۋۇل بولغانىدى. دۇڭ فۇشياڭ ئەسلىدە شەنشى، گەنسۇ ۋە نىڭشىيالاردا تۇڭگان يېغىلىقى يۇز بەرگەندە، مانجۇ ئىستېداتىغا قارشى ئادالەت تۇغىنى كۆتۇرۇپ چىققان خەنزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سەردارى ئىدى. زوزۇڭتاڭنىڭ خۇنەن

قۇشۇنى 1869 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شەنشى تۈڭگانىيلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا، دۇڭ فۇشياڭنىڭ ئۇۋىسى بولغان جېنجىڭباۋغىمۇ تېگىش قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرگەنىدى. 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ماڭارغا يول تاپالماي قالغان دۇڭ فۇشياڭ ئاخىرى زوزۇڭتاڭغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدى. كېيىنكى چاغلاردا بولسا، زوزۇڭتاڭنىڭ يارامليق قولچوماقىغا ئايلىنىپ ئېچكىرىدىكى تۈڭگانىيلارنى باستۇرۇشتا ۋە ماناس، قۇتۇبى، ئۈرۈمچى، داۋانچىڭلاردا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئالاھىدە تۆھپە — خىزمەت كۆرسەتتى. بىراق، بۇ ئۇرۇشلاردا ئۇ تالاپەتكە ئۇچراپ، سەردار ـ چېرىكلىرىنىڭ تولىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىسمى چۈقۇغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل تەرتىپكە سېلىنىپ، ئەسكىرىي كۈچى تولۇقلاپ بېرىلگەنىدى.

مانجۇ قوماندانلىقى قانداقلا بولمىسۇن، قىش كىرىپ قالغۇچە، لوپاشانىڭ قوشۇنلىرىنى كورلىدىن سۇرۇپ چىقىرىپ، قەشقەرگە باستۇرۇپ بېرىشقا ۋە ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە پۈتۈنلەي يوقىتىشقا ئالدىرايتتى. ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەرنى ئايايۇلتۇرمايتتى — ئادەم زاپىسى دېگەن مانجۇ خاقانلىقىدا تولا گەپ ئىدى. قوماندانلار: «لوپاشانىڭ زور تالاپەتلەرنى بېرىپ، تەرتىپسىز يوسۇندا چېكىنىۋاتقان قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقى ئەلۋەتتە سۇندۇرۇلىدۇ، كورلا بىلەن قەشقەرنى ئازراق ئەجرە بەدىلىگە بېسىۋالىمىز ـ دە، تۇرشاۋۇل قىسىملىرىمىز قەشقەرنىڭ ھىمايىسىز قالغان ئارقا سېپىگە ئۇدۇل بېسىپ كىرىدۇ» دەپ ئويلىشاتتى.

ئەسلىدە، داۋانچىڭ تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ دەرھال كورلىغا — بەدۆلەتنىڭ دارۇ سەلتەنەتىگە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، نېمىشقىدۇر، ئۇلار كورلىغا قىلىنىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى قايتا ـ قايتا كېچىكتۈ-

رۇپ، تاكى كۈز پەسلىگە كەلگەندىلا، ئاندىن كورلىغا ئۆتۈش يولىنى تازىلاش ئۈچۈن، قاراشەھەرگە تېگىش قىلىش قارارىغا كەلگەنىدى.

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، لىيۇ جىڭتاڭ ئاخىرى بەدۈلەتنىڭ قاراشەھەر ئالدىنقى سېپىگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئاخىرقى قارارغا كېلىشىگە نىياز ھېكمىبەگنىڭ خوتەندىن چاقىلىق ئارقىلىق ئەۋەتكەن ئىككىنچى قېتىملىق مەخپىي مەلۇماتى تۈرتكە بولغانىدى.

«. . . زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن قۇمۇلدا كۆرۈشۈپ لوپاشانى ئوتتۇرىسىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش ھەققىدە ئوچۇق پەرمان ئالغاندىن كېيىن، ـ دېيىلگەنىدى نىياز ھېكمىبەگنىڭ خېتىدە، ـ كېچە ـ كۈندۈز شۇ ئىشنىڭ كويىدا بولدۇم. ئاخىر بۇ مەقسەتكىمۇ يەتتىم. لوپاشانىڭ يېقىن ئادەملىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىچىدىغان مەجۇنىگە ئوغا ئارىلاشتۇرغۇزدۇم. ھازىرغۇ لوپاشا قارا تۈپراق ئاستىدا قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ، چىرىپ ياتماقتا. ئەمما، كەمىنلىرىدە نە لەشكەر، نە سەركەردە بولمىغاچقا، ئۇ-پۇل ـ توپۇل ھەرىكەت قىلالمىدىم. . .

ھېكمىخان تۆرە ئاقسۇدا لوپاشانىڭ ئورنىدا تەختكە ئولتۇرىدى. ھازىر كورلا بوشاپ قالدى. مۇبادا خانىنىڭ ھەققانىيەتچى قوشۇنلىرى داخۇ تۈڭگانىنى قارا شەھەر ئەتراپىدا يوقىتالمىسا، بۇ تەرەپلەردە ئەمدى خانىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن مۇرە قويۇشالايدىغان ئادەم چىقمايدۇ. چوڭ بەگ بەچچە بەگقۇلبەگ بىلەن كىچىك بەگ بەچچە ھەققۇلبەگ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىپ تەپرىقە يۈز بەردى. ئاغىسى ئىنىسىنى سوغۇن چازىدا ئېتىپ تاشلىدى. بەگقۇلبەگ بىلەن ھېكمىخان تۆرە ئىككىسى ئىككى گۇرۇھ بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىغا ھەدەپ ئادەم توپلىماقتا. بۇلار تەھلىكە قارشىسىدا ئۆزئارا خالاسكارلىق قىلىشماقتا. مۇبادا بۇلارنىڭ بېشىدىن تەھلىكە كۆتۈرۈلسە، ئۇ چاغدا ئۇلار تەسكىن تاپىدۇ ـ

ده، ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن تالاشقا چۈشىدۇ. شۇڭا، خانىنىڭ ھەققانىيەتچى قوشۇنلىرى قاراشەھەرگە تېزرەك تېگىش قىلمىسا، پۈرسەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ! . . .

ئالدىنقى قېتىم ھۈشۇر خىتايى[1] ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇبىمدا: «ئاغا - ئىنىلەرنىڭ ئارىسىنىڭ بۇزۇلۇشىنى كۈتۈپ تۇرايلى، ئۇلار بۇزۇلۇشقاندىن كېيىن تېگىش قىلساق، بىرلا ئەجىر بىلەن مەڭگۈلۈك تەتىجگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەنىدىم. ئەلھال، ئىنشائاللا، بىز كۈتكەن بۇ پەيت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. قالغان ئىشنى جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە تاپشۇردۇم. كەلگۈسىدە مەندەك ناتىۋان پېقىرنىڭ خانىنىڭ تۈز ھەققىنى ئادا قىلىش يۈزىسىدىن كۆرسەتكەن بۇ ئەرزىمەس ئەجىر - تۆھپىسىنىمۇ ھېسابقا ئېلىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. . . نامە تامام ۋەسسالام. ھىجرىيە 1294 - يىلى ماھى شەئبانىنىڭ ئون تۆتى.»

لېيۇ جىڭتاڭ مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا، دەرھال چۈقۇغا يېتىپ كەلدى. مانجۇ قوشۇنلىرىمۇ ئۇ تۈزگەن پىلان بويىچە ئۇرۇش قىلىپ، بەدۆلەتنىڭ لەشكەرلىرىدىن مىڭلاپ ئەسىر ئېلىپ، كۆنىپېتىش تەرەپكە توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. ئىلگىرى، خانىنىڭ قوشۇنلىرى ئىچكىرىدە ئېلىپ بارغان سان - ساناقسىز ئۇرۇشلىردا پاراكەندە تۈڭگانىيلارنى ۋە ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنقى تەيپىنەمنىڭ چاڭموزلىرىنى پۈتۈن، پۈتۈن قوشۇن بويىچە يېڭىپ كەلگەنىدى. ئادەتتە بۇنداق قانلىق جەڭلەرنىڭ بىرىدىلا پۈتۈن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرى ھەل بولۇپ كېتەتتى. ۋەھالەنكى، ھازىر بەدۆلەتنىڭ ئۇرۇمچى — توقسۇن — تۇرپان ئۇچ-

---

① ھۈشۇر — بەدۆلەتنىڭ ئاسراندىسى. 1877 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى. بەدۆلەت توقسۇندىكى ئەمرۇل ئومرا باربگاھىغا قىرىق خېچىردا ھەربىي خىراجەت ئەۋەتكەنده، ھۈشۇر خىتايى بۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئېلىپ نەنسەنگە قېچىپ كەتكەنىدى.

بۇرجەكلىك رايونىغا ئور ۇنلاشتۇرغان مۇنتىزم ئارمىيىسى تېرد-
پىرەن بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇش بەدۆلەتنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقىدىكى كەڭ زېمىنىنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ سوزۇلغاد-
سېرى، قارشىلىق بارغانسېرى كۈچىيىپ ببرىۋاتاتتى. ئاھالە-
نىڭ ياشلىرىدىن تارتىپ قېرىلىرىغىچە، پۈتۈن خەلق، پۈتۈن
ئۇلۇس بۇ ئۇرۇشقا مەجبۇرىي تارتىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ
ئۇرۇشتا ئادەم چۈشىنىش قىيىن بولغان تەرەپمۇ بار ئىدى.
مانجۇلارنىڭ قوماندانلىق بارىگاھىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە بەزىلەر:
دۈشمەن تارمار قىلىنىدى، قانغا پاتۇرۇلدى. ئەمدى كەسكىن بىر
قېتىم زەربە بېرىلسىلا، ئۇزۇل - كېسىل غەلىبىنى قولغا كەل-
تۈرگىلى بولىدۇ دەپ ئويلىشاتتى. كەسكىن زەربىمۇ بېرىلدى،
ئەمما، دۈشمەننىڭ تارمار قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ئورنىغا يېڭە-
لىرى پەيدا بولدى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا ئۆلۈمگە دۇچ
كېلەتتى، نابۇت بولۇشاتتى. تەيپىنەمنىڭ چاڭموزلىرى ۋە ياكى
پاراكەندە تۈڭگانىيلارمۇ بۇ چەنتۇلاردەك مۇنداق شىددەت بىلەن
ئۇرۇشمىغان، بۇلاردەك ئوق يامغۇرىغا قارشى قەيسەرلەرچە كۆك-
رەك كېرىپ مېڭىپ، ئۆلۈمنى مەردانىلارچە قارشى ئالمىغاند-
ىدى.

ھىماتچى قوشۇن ئىچىدە ئاتلىق كېتىۋاتقان لىيۇ جېڭتاڭ
مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، داۋانچىڭ جېڭىدە ئون ئالتە مىڭ كىشە-
لىك مانجۇ قوشۇنىنىڭ ئالدىنى ئالتە كۈنگىچە بىر ئۆزى تەنھا
توسۇپ تۇرغان قاسىم پولگانغا ئىختىيارسىز قايىل بولدى - دە:

— جەڭچى دېسە، مانا شۇنى دېسە بولىدۇ. بۇنداق قەيسەر
رەقىب بىلەن ئېلىشقان ئادەمنىڭمۇ ھاردۇقى چىقىدۇ، — دەپ
غۇدۇڭشۇپ قويدى.

تۇيۇقسىز «گۈمباڭ!» قىلىپ پارتلىغان توپ ئوقىنىڭ
زەربە دولقۇنى لىيۇ جېڭتاڭنى ئات ئۈستىدىن يەرگە ئۇلاقتۇرۇپ
تاشلىۋەتتى. ئۇنىڭ مېڭىسىگە قاتتىق ئاغرىق كىرىپ كەتتى -

دە، دەرھال ھوشىنى يوقاتتى. . .

× ×

قايدۇ دەريا‌سى يىراقتىكى يۇلتۇز تاغلىرىدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ چىققاندىن كېيىن، سار ئۇسۇن داۋىنىدىن ئۆتۈپلا بىردىنلا بۇرۇلۇپ شەرققە قاراپ ئاقاتتى. قارامۇدۇن[1] دېگەن يەرگە كەلگەندە، يەنە جىددىي بۇرۇلۇش ياساپ، جەنۇبقا قاراپ يېيىلاتتى. بۇ يەردە دەريانىڭ يۈزى بىر چاقىرىمدەك كېلەتتى. سۇ دولقۇنلىرى بىر - بىرىنى قوغلىشىپ غايەت زور دولقۇن ھاسىل قىلىپ، خۇددى قۇتۇرغان بوقىدەك قىرغاققا غالجىرلىق بىلەن ئۇرۇلۇپ، شار - شۇر قىلغان ئاۋازلارنى چىقىراتتى. قىرغاققا ئۇرۇلغان دولقۇنلار يەنە ئارقىغا قايتىپ كېلەتتى - دە، يېڭىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان دولقۇنلارغا ئۇرۇلۇپ، ئاسمانغا بىر ئۆرلىگەندىن كېيىن يەنە شارقىراتمىدەك ئېتىلىپ چۈشەتتى. بىردەم كەڭ كۆلچەكلەرنى ھاسىل قىلىپ قېيىپ تۇرۇپ قالسا، بىردەم تۇيۇقسىز ئېقىن ھاسىل قىلىپ، تېز ئىلگىرىلەيتتى، بىردەم تەرەپ - تەرەپتە ئۇششاق ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ ئاقاتتى.

قارامۇدۇن — قايدۇ دەريا‌سىنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان بىر قىشلاق ئىدى. ئۇ باغجاللاپ ئۆسكەن بىر تۇپ مەڭ يىللىق قېرى قارىياغاچنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. بۇ يەرنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىكى خان خورا تېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان شورچۇق دېگەن جايدا، قەدىمكى بىر بۇددا ئىستىقامەتگاھى — مىڭئۆي خارابىلىقى بار ئىدى.

بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەرلەر تولىمۇ ئاۋات،

---

① قارامۇدۇن — موڭغۇلچە «قارىياغاچ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەر ھازىر خۇتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

تولىمۇ روناق تاپقان بۇددا ئېلى — تېنگىت دۆلىتى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى ئاتاغلىق بۇددا ئەللامەسى تاڭ سېڭ — تاڭ شۇەنزاڭ ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، مۇشۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھىغا چۈشۈپ ئۆتكەنىدى. بۇ قاريئاغاچ شۇ چاغدىمۇ بار ئىدى. .

× ×

ھەيۋەتلىك خان خورا تېغى قۇياش نۇرىدا كۆزنى قاماشتۇر-غۇدەك پارقىراپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. دەريا بويىغا ئۈچما راۋاقلىق بىر كاتتا ساڭرام[1] جايلاشقانىدى. راۋاقتىكى چېلىنىۋات-قان قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازى يىراق - يىراقلاردىكى قىيالىقلاردىن جارانلىق ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇراتتى.

يىراقتىن تۆت - بەش يولۇچىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇلار-نىڭ تەقى - تۇرقى، كىيىنىشى، يۈرۈش - تۇرۇشى، سۆز - ھەرىكەتلىرى يۇچۇنلا ئىدى. قارىماققا، ئۇلار بۇ يەرلىك ئادەم-لەردىن ئەمەستەك قىلاتتى. ئۇلار تېزلا ساڭرام ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. ئارىسىدىن ئېگىزرەك، ئورۇقراق بىرسى سەل ھار-غاندەك قىلاتتى. ئۇ بۇ ساڭرامنىڭ ئۆزلىرى زىيارەت قىلماقچى بولغان بۇددا ئىستىقامەتگاھى ئىكەنلىكىگە جەزىم قىلغاندىن كې-يىن:

— يۇرۇڭلار، شاگىرتلىرىم، ئاچارى - ئۇستازلارنى زىيا-رەت قىلغاچ، ئۇل ئىستىقامەتگاھنى تاۋاپ قىلىپ، بۇددىها ھەق-قىگە دۇئا - تىلاۋەت قىلايلۇق، — دېدى.

---

① ساڭرام — بۇددا ئىبادەتخانىسى.

بۇ يولۇچىلار كۈنچىقىشتىكى تاڭ ئېلىدىن چىققان راھىب — تاڭ شۇەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئىدى. ئۇلار يارغولدىن چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، كۈمۈش تاغلىرىدا قاراقچىغا يولۇقتى، ئەمما جېنى ئامان قالدى، ئاندىن چۆقۇ ئېلىدە كۆك تەڭرىدىن قۇت بولمىش بىلگە خاقان بىلەن گۈزەل تارىم تۇركان خاتۇنىنىڭ يۇرتقا بەرگەن نورۇز ئېشىغا داخىل بولدى ۋە بۇ ئەلنى زىيارەت قىلىپ دېمىنى ئېلىشتى. كۆڭلى سەل تەسكىن تېپىشقاندىن كېيىن، ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشكەنىدى.

ئۇلار ھەيۋەتلىك ساڭرام ئىچىگە كىرىپ تۇرۇۋىدى، بىر بىكسۇ چىقىپ [1] ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مۇددىئاسىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇلارنى ساڭرامنىڭ ئارقا سەينا-سىدىكى خىلۋەتگاھ — باش راھىب، ئاچارى تۇدۇم، سالى ئۇس-تازنىڭ ئالدىغا باشلاپ ماڭدى.

تاڭ شۇەنزاڭلار بۇددىھا ۋە[2]قۇنشۇىم پۇسار[3]، چىراغچى پۇسار[4]، دورىگەر پۇسار[5]، مايتىرى پۇسار[6]لارنىڭ ئالتۇن بۇت-لىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىختىيارسىز ھۆرمەت تۇيغۇسىغا چۆمۈلدى. تاڭ شۇەنزاڭ بېشىنى ئېگىپ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تۇتۇپ: «ئامىتابا، ئامىتابا» دەپ دۇرۇت ئوقۇغاندىن كېيىن، ئەتراپقا زەڭ سېلىپ قاراشقا باشلىدى. ھەشەمەتلىك قەسىر-سارايلار، ياسىداق تۇۋرۇكلەر ۋە بۇددىھا قىسمەتلىرىگە ئائىت

---

① بۇددا دىنىدا «راھىب» دېگەنلىك بولىدۇ.

② بۇددىھا — باش بۇت ناتھاگاتا.

③ قونشۇم پۇسار — قۇنتۇزغۇچ بۇددىئاھ — ئاۋالوكىتېشۋارا.

④ چىراغچى پۇسار — ئۆتمۇش بۇددىھاسى دىپامكا.

⑤ دورىگەر پۇسار — بېغۇبار ئىقلىمىنىڭ بۇددىھاسى بېھاجىيارا.

⑥ ماتىيرى پۇسار — كەلگۈسىنىڭ بۇددىھاسى.

رەڭدار، جۇلالىق تام رەسساملىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىر بولغاندا، ھەيران بولغىنىدىن ئاغزىنى ئېچىپ تۇرۇپلا قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇ كۆزلىرىگە زادىلا ئىشەنمەي قېلىۋاتقانىدى.

دەرۋەقە، بۇ مۆجىزاتلار خۇددى مەرۋايىت ۋە گۆھەرلەردىن ياسالغاندەكلا، بەكمۇ يارقىن، بەكمۇ رەڭدار بولۇپ، كۆزنىڭ يېغىنى يەيدىغاندەك يالتىراپ تۇراتتى. ئەتراپتىكى ئىسرىقدانلار- دىن چىقىۋاتقان مۇشكى - ئەنبەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى دىماغنى يارىتتى. ئۇستىدە يامغۇر تامچىلىرى سىمابتەك لىغىرلاپ تۇرغان ياپيېشىل قارىغايلار ئۇچما راۋاقلا سايە تاشلاپ تۇرسا، باغجاللاپ ئۆسكەن قارىياغاچلار سارايىنى بۇلۇتلار ئارىسىدا تۇرغاندەك قىلىپ مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. قۇياش نۇرى سارايغا چۈشۈش بىلەن ئۇ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كېتەتتى. لەنگەر، تۇۋرۇك ۋە لىم - ۋاسىلارغا تۇرلۇك نەقىشلەر ئويۇلغانىدى. دېرىزە - ئىشىكلەر- گە، لەنگەر - تۇۋرۇكلەرنىڭ ئارىسىغا سىرىق يىپەكتىن دەرپەر- دىلەر تارتىلغانىدى. مەسىلە — مەرۇپ قىلىنغان چاغلاردا، ساڭ- رامنىڭ ئىچى - تېشى ئىخلاسمەن ئەر - ئايال تەسىرچى - ساخاۋەتچىلەر بىلەن لىق تولۇپ كېتەتتى. دەرەخزارلىقتا بۇلبۇل- لار خەندان ئۇرۇپ سايراشسا، دەريا ياقىسىدىكى بېكەتلىك ئارد- سىدا چاڭقىغان تۇرنىلار ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇ- زۇن تۆمۇر تۇمشۇقلىرىنى پات - پات سۇغا پاتۇرۇشاتتى. ئەتراپتا رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلغان بولۇپ، تەرەپ - تەرەپتىكى پەنجىر- لەردىن ساراي ئىچىگە خۇشپۇراق چېچەك تۇراتتى. ئۇچما راۋاقلار قارلىق چوققىلار بىلەن بوي تالاشقاندەك ئېگىز كۆرۈنەتتى. پەد- جىرلىك ئىشىكلەر ئىخلاسمەن تېڭىنغۇچىلارغا كەڭ قۇچاق ئاچ- قاندا، غۇر - غۇر شامالدا دەر پەردىلەر لەرزان قايرىلىپ، ساراي ئىچىدە يېنىك ئۇچاتتى.

ساڭرامنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تىلاۋەتخانىنىڭ ئۇچما

راۋاقلىرى تىپىك توخار[1] ئۇسلۇبىدا كۆركەم قىلىپ ياسالغانىدى. ئىبادەتخانىنىڭ كەينىدە تۆت قاتار سارىكا[2] مۇنارلار توپى بار ئىدى. ئەتراپتا ئۆسكەن ئەمەنلەر ئادەم چۆكۈرەتتى. كۈنچىقىش تەرەپ بىلەن كۈنپېتىش تەرەپتە راھىب — بىكسۇ ۋە بىكسۇنلار[3] نىڭ ياتاقخانىسى بار ئىدى. شۇەنزاڭلار بۇ ساڭرامغا زىيارەتكە كەلگەندە، بۇ يەردە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن تۆت يۈزدەك بىكسۇ ۋە بىكسۇنى بار ئىدى. تاغ تەرەپتە ئالدى بىلەن ئايلاغ تەرەپكە قارىتىلىپ كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان بىر ساراي بار ئىدى. بۇ ساراي تىلاۋەتخانە بىلەن تام ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەنىدى. سەينا-نىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا تاشتىن ياسالغان بىر كۆل بولۇپ، ئۇنىڭدا نىلۇپەر، نەرگىس قاتارلىق سۇ گۈللىرى بولۇق ئۆسكەنىدى. تامنىڭ سىرتىدىكى تاغ باغرىدا خارابىيلاشقان بىر توپ كېمىر ئۆيلەر بار ئىدى. تاملىرىنىڭ ئىستا قارىداپ كەتكەنلىكىگە قا-راپ، بۇ كېمىرلەرنىڭ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن ئىدى.

بىكسۇ تاڭ شۇەنزاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى — ئاچارى تۆدۈم سالى ئۇستازنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

— ئامىتابا! — دېدى ئۇ ئالقىنىنى پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تۇرۇپ، ئۇستاز جۇەككىنە، مويسىپىت بىر ئادەم ئىدى، — مەرھابا، مەرھابا! پۇسارلار، ھارمىغايلا، قېنى، يۇقىرى ئۆتۈش-سىلە! يۇقىرى ئۆتۈشسىلە!

تاڭ شۇەنزاڭ بۇددا قائىدىسى بويىچە تەزىم بىجا كەلتۈرگەن-

---

① تۇخار — توخرىي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراشەھەرنىڭ قەدىمكى ئاھالى-سىنىڭ نامى. ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى-دىن بىرى ئىدى.

② سارىكا — ئاتاغلىق بۇددا ئاچارلىرىنىڭ سۆڭەك كۈلى ساقلىنىدى-غان مۇنارلار.

③ بىكسۇنى — ئايال راھىبە.

دىن كېيىن، ئاچارىنىڭ چەپقول تەرىپىدىكى كۆرسقا ئولتۇردى. ھەمراھلىرى بولسا، ئۇنىڭ يېنىدىكى كۆرسىلاردا ئولتۇرۇشتى.

تاڭ شۇەنزاڭ ئۆزلىرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى تاۋغاچ ئېلىدىن كەلگەن راھىبلار ئىكەنلىكىنى، كۈنپېتىشتىكى ئەنەتكەك ئېلىگە بۇددا نوم ـ سۈترالىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، ئۇلۇغ چۆقۇ ئېلىدە بۇ بۇددا ئىستىقامەتگاھى توغرىسىدا نۇرغۇن گۈزەل تەرىپىلەرنى ئاڭلىغانلىقىنى، ئۆزلىرىدە قوزغالغان زىيا-رەت قىلىپ كۆرۈپ بېقىش ئىستېكىنىڭ تۈرتكىسىدە بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. ھېلىقى ئاچارى ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئامىتابا! ئامىتابا!» دەپ قايتا ـ قايتا ئېھتىرام بىلدۈردى.

ئۇلار تاغدىن ـ باغدىن پاراڭ سېلىشقاچ، بىردەم ئولتۇرۇش-تى. شۇ ئەسنادا، ئاشچى بىكسۇ كىرىپ تاماق تەييار بولۇپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

— مەرھابا، مېھمانلار! غىزالىنىپ ئارام ئېلىشقايلا. كەمە-نىلىرىنىڭ ئېتىكاپ ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ، شۇڭا ھەرقايسىلىرى بىلەن بىللە بولالمايدىغان بولدۇم. كۆپ ئۇزۇرلىكىمەن، كەچۈرۈ-شەرلا، ئەتە كەمىنىلىرى ھەرقايسىلىرىنى باشلاپ ئۇل بۇددا ئىس-تىقامەتگاھىنى زىيارەت قىلدۇراي، مەرھابا!

— يوقسۇ، يوقسۇ! جۇۋاپ كەتمىگەيلا! — دەپ تۇزۇت قىلدى تاڭ شۇەنزاڭ.

ئەتىسى، تاڭ شۇەنزاڭلار ئاچارى تۇدۇم سالى ئۇستازنىڭ ھەمراھلىقىدا ساڭرامنىڭ تىلاۋەتخانىسى بىلەن ئېتىكاپخانىسىنى زىيارەت قىلىشتى. ئۇلار تام رەسىملىرى سېزىلغان ئۇزۇن دەھ-لىز ئىچىگە كىرگەندە، تامدىكى «بۇددىھا قىسمەتلىرى» سەرلەۋ-ھىلىك تام رەسىملىرىنى كۆرۈپ، تۆنۈگۈنكىدىنمۇ بەكرەك ھەيـ-رانۇ ھەس بولۇپ قېلىشتى.

— بۇ — «ئالەم ۋە بۇددىھا» دېگەن رەسىم بولىدۇ، —

دەپ چۈشەندۈردى ئاچارى، — بۇ ھېكايەتتە ھېكايە قىلىنىشىچە، بۇددىھا ئەسلىدە سىبى ئېلىنىڭ پادىشاھى ئىكەن، ئۇ ھەق يولىدا ساخاۋەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، مەملىكەت بويىچە ئالتە يەردە ساخاۋەتخانە قۇرۇپ، يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىر ـ ماكانسىز بىچارە لەرگە خەير ـ ساخاۋەت ئىشىكلىرىنى يوغان ئېچىپتۇ. پادىشاھ سىبى ھەر ئاينىڭ 8 ـ، 14 ـ ۋە 15 ـ كۈنلىرىدە ساخاۋەت ئىشلىرىنىڭ كېتىپ بېرىشىنى كۆزەتكىلى چىقىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلارغا زادىلا قانائەت ھاسىل قىلماپتۇ ـ دە، «پۈتۈن ساخاۋەتلىرىم بەدىنىمنىڭ سىرتىدىكى دۇنيا ـ مالىلىرىم ئىكەن. مەن قانداقمۇ ساۋاپ تاپاي؟» دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ: «كىم مەندىن نېمە خالىسا، مەيلى مالاي بولۇشۇمنى، مەيلى تېنىمدىكى گۆشۈمنى ۋە ھەتتا كۆزۈمنى تىلىسە، ساخاۋەت يولىدا شۇ كىشىنىڭ ھەرقانداق تىلىكىنى ئىجابەت كەلتۈرگەيمەن!» دەپ جاكارلاپتۇ.

ئۇ تازىلىنىپ، ئۆزىگە ئىپار ـ ئەنبەر سېپىپ، ساخاۋەت ـ سەدىقە سورىغۇچىلارنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇنى ئاسمان تەڭرىسى ئىندىرا ئاڭلاپ، پادىشاھ سىبىنى قارىغۇ براخمان سىياقىغا كىرىپ بىر سىناپ كۆرمەكچى بوپتۇ. ئۇ سىبىغا: «مەن كۆزۈمدىن ئايرىلغان ناتۇۋان بىر قېرى. سىزنى كۆز چەشمىڭىزدىن بىرنى ئاتا قىلارمىكىن دەپ قېشىڭىزغا كېلىشىم...» دەپتۇ.

پادىشاھ راسا ساۋاپ تاپىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپ: «بولىدۇ بوۋا، ھېلىغۇ مېنىڭدىن بىر كۆز چەشمەمنى تىلەپ كېلىپسىز، ئىككىسىنى دېسىڭىزمۇ، بېرىمەن!» دەپتۇ ۋە ئوردا ئەمچىسى ھېپگانى چاقىرتىپ كۆزلىرىنى ئۇيۇشنى بۇيرۇپتۇ. سەركەردە، خانىكە، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر، بەگ ـ بېگاتلار كېلىپ، ئۇنى توسۇپ يالۋۇرۇپتۇ. يىغلاپ قوشاقلار قېتىپتۇ. پادىشاھ سىبى ئىرادىسىدىن زادىلا قايتماپتۇ. ئوردا ئەمچىسى ئىلاجسىز ئۇنىڭ ئىككى كۆز چەشمىسىنى ئويۇپ، ھېلىقى قارىغۇ براخمانغا بېرىپ

تۇ. براخمانىڭ كۆزلىرى دەرھال ئېچىلىپتۇ. پادىشاھ ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ، ئىبادەتتە ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قىلغان ساۋاپىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلغاندا، ئاسمان تەڭرىسى ئىندىرانىڭ كۆڭلى ۋاللىدە يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، پادىشاھ سىبىنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ زېمىن كۆزىنى ھەدىيە قىلىپ بېرىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ پادىشاھ سىبىنىڭ يېڭىۋاشتىن ئىككى كۆزى ئېچىلىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭ كۆزى ئادەتتىكى كۆزلەردىن بولماستىن، بەلكى ئالاھىدە زېمىن كۆزى ئىكەن...

— مانا بۇ رەسىم «مايمۇن شاھىنىڭ ھېكايىسى» غا ئاساسەن سىزىلغان، — دەپ چۈشەندۈردى ئاچارى تامدىكى بىر توپ مايمۇنلارنىڭ رەسىمىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — بۇ بۇددىھا ھەققىدە كەڭ تارقالغان ھېكايەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، بۇددىھا ئاجانتا[1] ئېلىدە قابىل مايمۇن بولۇپ تۇغۇلۇپتۇ ۋە سەكسەن مىڭ مايمۇنغا پادىشاھ بوپتۇ. ھىمالايا تېغىدا ماكان تۇتۇشقان بۇ مايمۇنلار گانگ[2] دەرياسى بويىدىكى بىر ئاما[3] زارلىققا كېلىپ قاپتۇ. ئاما ناھايىتى ئوخشىغانىكەن. مايمۇن شاھ: «بۇ مېۋىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بېشىمىزغا بالا كەلتۈرۈپ يۈرمىگەي» دەپ ئويلاپ، مېۋىلەر پۈرچاقتەك بولا ـ بولمايلا ھەممىسىنى مايمۇنلارغا يېگۈزۈۋېتىپتۇ. ئەمما، قويۇق شاخ ئارىسىدا تۇرغان بىر تال ئامىنى بولسا كۆرمەي قاپتۇ. بۇ ئاما راسا مەي باغلاپ پىشقاندا، شېخىدىن ئاجراپ دەريا‌غا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا تۆۋەندىكى ئەلنىڭ پادىشاھى دەريادا بېلىق سەيلىسى قىلىپ

---

① ئاجانتا — ھىندىستاندىكى مەشھۇر بۇددا ئىستىقامەتگاھى.

② گانگ دەرياسى — ھىندىستاندىكى ئەزىم دەريانىڭ نامى. ئۇ تىبەتتىن ئېقىپ چىقىدۇ.

③ ئاما — ئىسسىق بەلباغ مېۋىلىرىنىڭ نامى. «ماڭگو» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يۇرگەنىكەن. بۇ ئاما ئېقىپ بېرىپ ئۇنىڭ تورىغا ئىلىنىپتۇ. پادىشاھ ئۇنى يەپ كۆرسە، تەمى بۆلەكچىلا شېرىن بىر مېۋە ئىكەن. ئەمما بۇ مېۋىنىڭ قانداق مېۋە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېمە بىلەن دەريا بويلاپ يۇقىرىسىغا يۇرۇش قىپتۇ. ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدا يۇرگەن ھېلىقى بىر توپ مايمۇنلارنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، مېۋىلەرنى يەپ تۇگىتىۋەتمەسۇن دەپ مايمۇنلارنى ئوقيا بىلەن ئېتىشقا باشلاپتۇ، قوغلاپتۇ. مايمۇنلار ئاخىرى ئادەمزاتنىڭ قورـ شاۋىغا چۈشۈپ قاپتۇ. مايمۇن شاھ ئۆز قوۋمىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، پۈتىنى ئەشكەن چىۋىقلار بىلەن دەرەخكە باغلاپ، تېنىنى مايمۇنلارغا كۆۋرۈك قىلىپ بېرىپتۇ. مايمۇنلار «كۆۋرۈك»نى دەسسەپ نېرىقى قىرغاققا ئۆتۈپ نىجاتلىق تېپىپتۇ. دەل شۇ چاغدا، مايمۇن شاھنىڭ بىر دۈشمىنى كىچىك بىر مايمۇن سىياـ قىغا كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ توپىغا قوشۇلۇۋالغانىكەن. ئۇ يىراقتـ كى بىر شاختىن بارلىق ئېغىرلىق بىلەن مايمۇن شاھنىڭ بىلىگە سەكرەپ، ئۇنى دەريا‌غا چۈشۈرۈۋېتىپتۇ.

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئادەمزات پادىشاھى: «ھايۋان چېغىدا بۇنداق جانپىدالىق كۆرسىتىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆزىنى ئايىمايدۇ. بىز ئادەمغۇ؟» دەپ تەسىرلىنىپتۇ ـ دە، مايمۇن شاھىنى سۇپىغا ئېلىپ ياتقۇزۇپتۇ، ئۇستىگە دورىلانغان تېرىنى يېپىپتۇ، مىڭ قېتىم تازىلاپ، مەلھەملەرنى سۈرتۈپتۇ، شېكەر سۈيىنى قىيام قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىچۈرۈپتۇ. مايمۇن پادـ شاھى سەل ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن، ھېلىقى ئادەمزات پادىشاـ ھى: «مايمۇنلارنىڭ ھەممىسى تېنىڭىزنى كۆۋرۈك قىلىپ نېرىقى قىرغاققا ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كەتتى. بىلمىدىم، سىز مايمۇن شاھ ئۈچۈن ئەھلىي جىنسىڭىز نېمىدېگەن ئەزىز؟» دەپتىكەن، مايمۇن پادىشاھى: «نام، سەلتەنەت، بايلىق، قوشۇن ۋە شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ھەممىسى پادىشاھلار ئۈچۈن ھېچنەرسە ئەمەس. ئۆز جىنسىم ئامان بولسىلا، ئۇلار مەن ئۈچۈن تۇغمەس ـ پۈتمەس

بەخت ـ سائادەت كەلتۈرىدۇ» دەپتۇ ـ دە، قازا قىلىپ كۆزىنى مەڭگۈ يۇمۇپتۇ. ئادەمزات پادىشاھى ئۇنى پادىشاھلارچە كاتتا دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ھىدايەت يولىنى تۇتۇپتۇ...

ئاچارى تۇدۇم سالى پۈتۈن دەھلىزىدىكى تام رەسسامىرىنى مۇشۇنداق ئېرىنمەي ـ زېرىكمەي چۈشەندۈرۈپ سۆزلەپ بەردى. ئۇلار دەھلىزىدىن چىققاندىن كېيىن، ئوتتا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ھېلىقى كىمىر ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كېلىشتى.

— بىلمىدىمكى، ئۇستاز، — دەپ سورىدى ئاچاردىن تاڭ شۇەنزاڭ تەئەججۇبلەنگەن ھالدا، — بۇ ئىستىقامەتگاھنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى نېمە ۋەجىدىنكىن؟

ئاچارى تۇدۇم سالى بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل مۇقەددەم، ئۇلۇغ چىن تېمى[1] نىڭ نېرىسىدىكى داكچىن[2] ئېلىنىڭ خانى[3] ئۆزىنىڭ بىر قاراقچى سانغۇنىنى يەتمىش مىڭ لەشكەر بىلەن ئۇلۇغ ئۇستازى، ئاچارى كومراجىۋا[4] نى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن كۈنپېتىشتىكى كۈسەن[5] گە ئەۋەتىپتۇ. ئەمما، ئۇلارنى بۇ ئەلنىڭ يېقىن قوشنىسى بولغان كېنگىت ئېلىدىكىلەر توسۇۋاپتۇ.

---

① ئۇلۇغ چىن تېمى — «سەددىچىن سېپىلىنىڭ تارىخىتكى نامى.

② داكچىن — بۇ يەردە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى (350 — 394) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ھازىرقى شىنجاڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

③ فۇجيەن (317 — 355) كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى (351 — 355) ئىدى.

④ كومراجىۋا (344 — 413) كوشان شاھزادىسى. مەشھۇر ئاچارى. ئۇلۇغ ئاغلىق نوم ئۇستازى. بۇددا ئالىمى. ئاتاغلىق تەرجىمان. چاڭئەندە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تەرغىب قىلغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

⑤ كۈسەن — كۈشان، غەربىي يۇرتتىكى مەشھۇر بۇددا ئىبلى. ھازىرقى كۇچا.

كېنگىت پادىشاھى ناگاراجۇا[1] كۇنچىقىشتىكى قوشۇنىسى چۈتو ئېلى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارغا قاتتىق ۋە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپتۇ.

— سىلى دەۋاتقان قاراقچى سانغۇننىڭ ئىسمى تارىخنامىلەر- دە «لۇيگۇاڭ»[2] دەپ ئاتالغان، — دەپ لوقما سالدى شۇەنزاڭ.

كېنگىت — كۇسەنگە ئۆتىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. بۇ ئۆتكەلنى تارتىۋالماي تۇرۇپ، كۇسەنگە ئۆتۈش زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ھېلىقى قاراقچى سانغۇن كېنگىت پادىشاھى ناگاراجۇا بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە يول بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇنى ئالداپ بېقىپ- تۇ، ئۇنىڭغا دوق قىلىپ، تەھدىت سېلىپمۇ بېقىپتۇ. ئىش قىلىپ، ئۆزى بىلگەن قاتتىق - يۈمشاق ۋاستىلەرنىڭ ھەممە- سىنى ئىشقا سېلىپتۇ. ئەمما، ناگاراجۇا كۇنپېتىشتىكى قېرىن- داشلىرىنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ زور ئىشتا قىل- چىمۇ بىخۇدلۇق، نادانلىق قىلماپتۇ. چۈنكى، ئۇ: بۇ مېھمانىنى ئۆيگە باشلىماق ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئۇنى كەتكۈزۈۋەتمەكنىڭ ئۇنچە ئوڭاي بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتىكەن.

كۇنپېتىشتىكى شاپىلاقتەك بىر كىچىك ئەلنىڭ كۇنچىقىش- تىكى داكچىندەك مۇنداق چوڭ بىر ئەلنى مەڭىستەمەيۋاتـ قانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى قاتتىق ۋەيران قىلىپ تاشلاش قارارىغا كېلىپتۇ.

ئۇ، لەشكەرلىرىگە باغراش كۆلىنىڭ قومۇشلىرىنى پاك - پاكىزە ئورۇغۇزغاندىن كېيىن، توشۇتۇپ ئەكەلدۈرۈپتۇ - دە،

---

① ناگاراجۇا — كېنگىت پادىشاھلىرىنىڭ ئۇنۋان نامى. سانسكرچە «ئەجدىھا» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

② لۇيگۇاڭ (337 — 339) — ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادـ شاھى فۇجيەننىڭ سانغۇنى. ئۇ كېيىن لياڭ پادىشاھلىقى (386 — 399) نىڭ پادىشاھى بولغان.

كېنگىتتىكى قەسىر ـ ساراي، ئىبادەتخانا ـ ساڭرام، هويلا ـ ئاراملارنىڭ ئەتراپىغا تاغدەك دۆۋىلەتكۈزۈپتۇ. ئاندىن ئوتقاشنى ئېلىپ، بۇ قومۇشلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت تۇتاشتۇرۇپتۇ...

تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئاچارى، — شۇ كۈنى، «ئەجدىها شەھىرى» دەپ ئاتالغان كېنگىت ئوت دېڭىزىغا ئايلانغان. ئۇلۇق ئوت قىرىق كۈنگىچە كۆيۈپ تۇرغان. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ئىس ـ تۈتەكلەر دەستىدىن قىرىق كۈنگىچە كۈننىڭ دىدارىنى كۆرۈش مۇمكىن بولمىغان. رىۋايەتلەردە دېيىلىشىچە، ئوتنىڭ ئىچىدىن بىر ئەجدىها بۇلۇتقا ئۆرلەپ چىقىپ، هېلىقى قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق پاراكەندە قىلغانمىش...

بۇ ۋەهشىيلىكلەر هەققىدىكى هېكايەتنى بېرىلىپ ئاڭلاۋاتقان تاڭ شۇەنزاڭ مۇشۇ تاپتا ئاشۇ قانلىق ئۆتمۈش توغرىسىدا ئاچارى تۇدۇم سالى ئەمەس بەلكى كۆز ئالدىدىكى مۇشۇ خارابىيلىق ئۈنىڭغا شىكايەت قىلىپ بېرىۋاتقاندەك هېس قىلدى. ئۇ: «هەي ئىسىت! هەي ئىسىت!» دەپ، ئۇ قانلىق ئۆتمۈشكە لەنەت ئوقۇماي تۇرالمىدى.

— بۇ قاراقچى سانغۇن كېنگىتنى ئوت ۋە قان دېڭىزىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي كۈسەننى بېسىۋاپتۇ[1]، ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۈستازى، ئاچارى كومراجىۋانى كۆشۈك هارۇنغا سېلىپ تاۋغاچقا ئېلىپ كېتىپتۇ، ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ ئۈستاز داكچىن ئېلىدە ئەللىك يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، ئۇ ئەلنىڭ ئادەملىرىنىڭ دىلىغا بۇددا هەقىقەتلىرىدىن ئىلىم سالغانىكەن...

— بەرهەق، بەرهەق، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى تاڭ شۇەنزاڭ، — بىزنىڭ ئەلدە بۇددا تەرىقەتلىرىنىڭ

---

① لۇي گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى كېنگىتنى يەڭگەندىن كېيىن مىلادى 353 ـ يىلى كۈسەننى بېسىۋالغانىدى.

هازىرقىدەك روناق تېپىشى شۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق بۇددا نوم ئۇستازىـ نىڭ ئاساس سېلىشىدىن بولغان. مۇبادا، ئاچارى كومراجىۋا بولمىغان بولسا، ئۇ ئاتمىش مىڭ جىلدلىق بۇددا نوملىرىنى تاۋغاچ تىلىغا ئاغدۇرۇپ[1] دىلىمىزنى يورۇتمىغان بولسا، جاھالەت ئىچىدە قاچانغىچە تىمىسقىلاپ يۈرەتتۇقكىن تاڭ؟

— تاۋغاچلىقلارغا بۇددا تەرىقىتىنى ئۆگەتكەن، ئۇلارنى ئاـ قارتىپ، ھىدايەتكە باشلىغانلار يالغۇز كومراجىۋالا ئەمەس، يەنە كۈسەنلىك بۇددۇچىنگا[2] بىلەن كېنگىتلىك شاكرا تاۋان[3] قاتارلىق كۆپلىگەن بۇددا نوم ئاچارى ـ ئۇستازلىرىمۇ بار، — دەپ ئەسـ كەرتىپ قويدى ئاچارى تۇدۇم سالى.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى شۇەنزاڭ، — بىز تاۋغاچـ لىقلار بۇ ئۇلۇغ ئاغىلىق نوم ئۇستازلىرىنىڭ شەپقىتىنى ئەبەدىل ـ ئەبەت ئۇنتۇپ قالمايمىز!...

— شۇنداق، خەلقىمىزمۇ ھېلىقى سانغۇنەدەك دوزاخ يۇتقۇر قاراقچىلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشـ تۇردى ئاچارى تۇدۇم سالى، — شۇ قېتىمقى پاراكەندىچىلىكتە قاراقچى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەردىكى دۇنيا ـ دەپىنىلەرنىڭ ھەممىسىنى پاك ـ پاكىزە بۇلاپ كەتتى. ئۇلار ھەتتا، مۇقەددەس ئىستىقامەتگاھلاردىكى ئالتۇن بۇتلارنى، ئالتۇن بىلەن يېزىلغان

---

① «جىننامە. خاتىرىلەر» دە: «بۇگۈنكى كۈندىكى نوملارنىڭ ھەممىـ سى كومراجىۋا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان» دېيىلگەن.

② بۇددۇچىنگا يەنى بۇددۇچىڭا (232 — 348) — كۈسەنلىك ئاتاغـ لىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى (319 — 351) مەزگىلىدە بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئىچكىرىسىگە بارغان.

③ شاكرا تاۋان (314 — 385) — قاراشەھەرلىك ئاتاغلىق بۇددا ئالىمى، بۇددا پەيلاسوپى. كېيىنكى جاۋ ۋە ئالدىنقى چىن پادىشاھـ لىقى مەزگىلىدە، بۇددا تەرىقەتلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) گە بارغان ۋە شۇ يەردە ئۇلۇپ كەتكەن.

تۇمەن جىلد نوم ـ سۇترالارنى، راھىب ـ ئاچارىلارنىڭ كۇلاھۇ ـ كاسايا[1] لىرىنىمۇ بۇلاپ ـ تالاپ، ھەممىسىنى سىيرىپ ـ سۇپۇ-رۇپ ماڭغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ساڭرامىلارغا ئوت قويۇۋېتىش-تى. قاراقچى سانغۇن كۇسەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، لەشكەر-لىرىگە كۇسەننى قىرىق كۇنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغۇزدى. ھەرخىل ئوردا بېساتلىرى، قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەر، نەزرە ـ نۇز-رەت جابدۇقلىرى، بىناكارلىق ئۇلگە ـ نۇسخىلىرى قاتارلىق بىباھا مال ـ دۇنيانى ئىككى تۇمەن تۇگىگە ئارتقۇزۇپ تاۋغاچقا ئېلىپ كەتتى. بۇنى ئاز دەپ، كۇسەن، كېنگىت ئەتراپلىرىدىكى ھۇنەرۋەن ـ كاسىپ، راھىب ـ ئاچارى، مۇنەججىم ـ پالچى، مۇغەننە ـ سازچى، پېرىخون ـ باخشى قاتارلىق ھەر ساھە، ھەر كەسپتىكى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ بىرىنىمۇ قويماستىن تۇت-قۇن قىلىپ، تاۋغاچقا ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. . .

— كېيىنكى چاغلاردا، — دەپ ئاچارىنىڭ سۆزىگە لوقما سالدى شۇەنزاڭمۇ، — چاڭگەندە تەختكە ئولتۇرغاندا، لۇي گۇاڭ-نىڭ بېشىغا كىيگەن تاجىمۇ كۇسەن خانىنىڭ تاجى بولغانىدى. ئۇ ئېلىڭزلەردىن بۇلاپ كەتكەن ئاشۇ بېھىساب بايلىق بىلەن ئۆز ئوردىسىنى زىننەتلىگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ نامىغا قازدۇرغان تاش-كېمىلەرنىڭ خىراجىتىگە مۇشۇ بايلىقلارنى ئىشلەتكەن. بىزدە-كى مەشھۇر «تاۋغاچ ئەلنەغمىسى» مۇ دەل ئاشۇ چاغدا لۇي گۇاڭ كۇسەندىن ئېلىپ كەلگەن «كۇسەن ئەلنەغمىسى» نى ئۆزىگە ئانا كۇي قىلغانىدى. . .

تۇغلۇق تېمۇر خان[2] مەۋلانە ئەرشىددىن ناملىق بۇخارالىق بىر

---

① كاسايا — راھىب ـ ئاچارىلارنىڭ ئۇچىسىغا يۆگىۋالىدىغان پىرىنج-سى.

② چاغاتاي ئەۋلادى. ئاقسۇدىكى دوغلات قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. 1348 ـ يىلىدىن 1363 ـ يىلىغىچە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان.

ئسلام ئۆلماسىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى.

ئۇدۇن، كۇسەن، قاراشەھەر، قەشقەر ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا ئىستىقامەتگاھلىرى تۇغلۇق تېمۇرنىڭ قولىدا يەنە بىر قېتىم ۋەيران بولۇش قىسمىتىگە دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئىسلام غازاتچىلىرى ئاشۇ جايلاردا ئىلىم مۇتالىئە قىلىۋاتقان بۇددا ئاچارلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئېتىكابخانىلىرىغا قاماپ تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈردى.[1] بۇلار بۇ مىڭئۆيلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ئادەم ۋە ھايۋان رەسىملىرى «كېچىسى تىرىلىپ، ئادەملەرگە، ھايۋانلارغا زىيان سالىدۇ» دەپ، ئۇ رەسىملەردىكى ئادەم ۋە ھايۋاناتلانىڭ يۈزى ۋە كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاشتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن... يەنە ئۇنىڭدىن كېيىن...

× ×

ئەمدى باشتىكى بايانىمىزغا كېلەيلۇق.

كىشىلەر قايدۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قېتىغا جايلاشقان بۇ قىشلاقنى ئاشۇ مىڭ يىللىق قەبرى قارىياغاچىنىڭ نامى بىلەن

---

① فون. لېكوك ئۆزىنىڭ: «جۇڭگو تۈركىستاندا ساقلىنىۋاتقان گۆھەرلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «قان بىلەن داغلىنىپ كەتكەن كاسايىلارغا ئورالغان راھىبلارنىڭ قۇرۇپ قالغان جەسەتلىرىنى كۆردۇق»، «جەنۇبتىكى بىر تاشكېمىردە قورقۇنچلۇق بىر ئىشنى ئۇچراتتۇق. ئىشكىنى ئېچىشىمىز بىلەن تەڭلا، كەم دېگەندە يۈز-گە يېقىن بۇددا ئاچارنىڭ دۆۋىلەپ قويۇلغان جەسىتىنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ تېنىدە قورقۇنچلۇق جاراھەت ئىزلىرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەسەتلەرنىڭ بىرىنىڭ بېشى چوققىسىدىن ئۇستىدىكى ئېڭەككىچە بىر قىلىچ بىلەنلا كېسىپ تاشلانغاندەك كۆرۈندۇ.» دەپ يازغانىدى.

قارامۇدۇن دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەنىدى. بۇ قىشلاقنىڭ سەل ئايرىقىدا باخشىن كۆرە[1] دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاڭزا بار ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشقاھەرلىك ئاقسۆڭەك ساغان دېلىك دېگەن بىر موڭغۇل خوجايىنلىق قىلاتتى. كىشىلەر ئۇنى «ساغان زالىڭ» دەپ ئاتىشاتتى. مانجۇ خانى بۇ جاڭزىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەلمىر[2] چاغانچېكە[3]، شىكشىن[4] قاتارلىق قىشلاقلارنى ئۇنىڭغا تارخانلىق قىلىپ مۇھۇرلەپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئورتاقچىلىرىدىن باشقا يەنە يىگىرمە - ئوتتۇزدەك تارانچىسى[5] ۋە قويچىسى بار ئىدى.

ساغان زالىڭ ئەللىك ياشىنىڭ قارىسىنى ئالغان بولۇپ، تەمبەل، ئېگىز بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ دىڭ تالبىقنىڭ ئاستىدىن ئۇزۇن بىر ئۆرۈم چېچى ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يۈزى تولىمۇ قىزىل بولۇپ، ئىككى قۇلىقى پەسكە ساڭگىلىغان، دوقا ماڭلاي، دورداي كالپۇك، يۇزىنى سۆسۈن رەڭ داغ قاپلىغان، كۆزلىرى سارغۇچ ئىدى. ئۇنىڭ بۇرنى پاناق بولۇپ، گويا موڭغۇللارنىڭ تەڭرىسى ئۆز قولى بىلەن مەقسەتلىك ھالدا ئۇنىڭغا بىر بەلگە سېلىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇرنىدا ھاۋا بىمالال ئۆتۈشمىگەنلىكتىن، ئاۋازىمۇ تامىقىدىن چىققاندەك خىرقىراپ چىقاتتى، چىرايى زەپىران ئادەمدەك بۇزۇرۇپ كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستۇنكى چىشلىرى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ يىللىقچىسى ئەيسا تارانچىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن ئېغىر نۇقسان ئىدى. ئۇنىڭ

---

① باخشىن كۆرە — موڭغۇلچە «ئۇستاز كۆرەسى» دېگەنلىك بولىدۇ.

② شەلمىر — قاراشەھەر دەريالىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بىر جاي. ھازىرقى خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شەلمىر بوغ يېزىسى.

③ ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە تەۋە يېزىلار.

④ ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە تەۋە يېزىلار.

⑤ تارانچى — موڭغۇل تىلىدا «بۇغداي تېرىيدىغانلار» دېگەن مەنىدە.

بوينى بۇقىنىڭ بويىنىدەك سېمىز، گۆشلۈك ئىدى. ئۇنىڭ تەقى ـ تۇرقى تولىمۇ سەت، تولىمۇ بەت ـ بەشىرە بولغىنى بىلەن، جاھىللىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ مىجەزىنى بەك يامانمۇ دەپ كەتكىلى بولمايتتى.

زالىكۈنىڭ ئالتۇن سېسىق[1] ئىسىملىك رەسىدە بواۋپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا بوي، زىلۋا كەلگەن، يۇمىلاق يۈز، قاپقارا شەھلا كۆزلۈك، تولىمۇ جەزبىلىك بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ ئاغزى سەل چوڭدەك قىلاتتى. بىراق، ئادەمنىڭ مەستلىكى كەلگۈدەكلا چوڭ ئىدى. ئۇ ئاغزىنى ئېچىپ كۈلگەن ھامان، ياۋايىراق، ئەمما يېقىملىق بىر گۈزەللىك نامايان بولاتتى. بۇ قىز زالىكۈنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قىزى بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭدا بايلارنىڭ بالىلىرىدا بولىدىغان توڭلۇق، قوپاللىقتەك سوغ نەپەس خۇي يوق ئىدى.

زالىكۈنىڭ قويچىلىرى ئارىسىدا، لوپنۇرنىڭ قاراقۇم دېگەن يېرىدىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ بۇ يەردە توختاپ قالغان يۈسۈپ دەيدىغان بىر يىگىت بار ئىدى. ئۇنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتتە پىشقان قاۋۇل گەۋدىسى، كۈچ ـ قۇۋۋەتلىك ئىككى بىلىكى، راستچىل، ئاق كۆڭۈل ئەمما شوخ مىجەزى زالىكۈنىڭ قىزى ئالتۇن سېسىكتە تولىمۇ گۈزەل تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى... بولۇپمۇ ئۇنىڭ ياخراق ناخشا ئاۋازى قىزنىڭ يۈرەك تارىنى يېنىشلاپ چېكەتتى.

يۈسۈپ يىگىرمىگە كىرگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، بۇرۇتلىرى ئەمدىلەتىن خەت تارتقان، بويلىرى ئېگىز، كېلىشكەن بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇما قاشلىرى ئاستىدا ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدە ھاياتىي كۈچ ۋە ئىللىقلىق يوشۇرۇنغانىدى. يۈسۈپ قويچى بولغىنى بىلەن، قىزنىڭ نەزىرىدە ئۇ پەقەت ئەركەكلەرگە خاس بولغان بىر خىل جەزبىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ ھەر قېتىم

---

① ئالتۇن سېسىك — موڭغۇلچە «ئالتۇن گۈل» دېگەنلىك بولىدۇ.

يولۇقۇپ قالغاندا، قىزنىڭ يۈرىكى ئويناپ كېتەتتى؛ ئەمما، ئاتىسىنىڭ نەزەرىدە ئۇ «خوتۇن كۆن»[1] ئىدى. چۈنكى، ئاتىسى ئادەتتە «خوتۇن كۆن كۆن بېشى، ئېلجىگىن مال بېشى»[2] دېگەن موڭغۇل تەمسىلىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. بىراق، ئالتۇن سېسىكنىڭ قەلبىدە لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئىشىق ئوتى ئاتىسىنىڭ بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىك خاتا قارىشى تۈپەيلىدىن ئازراقمۇ پەسەيمىگىنى يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭغا ھەرقانداق بىر موڭغۇل يىگىتى ئاتا قىلالمايدىغان شاد ـ خورامىلىقنى يۈسۈپ ئاتا قىلالايتتى. بۇ — قىزنىڭ يۈرىكىدە تىنماي ئۆركەشلەۋاتقان بىر خىل ھاياتلىق دولقۇنى ئىدى. يۈسۈپ بەزىدە بىرنەچچە كۈن كۆرۈنمەي قالىدىغان بولسا، ئالتۇن سېسىكنىڭ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ، ئۆزىنى بىتاپتەك ھېس قىلاتتى، «چاسۇي، كۆك تېنىگىر! ئېھ يامۇر سەھىن كۈۋۈنجېگى!»[3] دەپ سۆزلەپ كېتەتتى. ئۇ «ئۇنىڭ تېرىسى خۇددى ئىسلانغان ئات گۈشىدەك نېمىدىگەن قارا ۋە پارقىراق ـ ھە! — دەپ ئويلايتتى قىز ئۆز ئىچىدە — بۇ بەلكىم ئۇنىڭ ساغلام روھىدىن چېچىلىۋاتقان نۇر بولسا كېرەك! ئۇنىڭ تەبەسسۇمىنى مەشۇت يىپ بىلەن تاماكا خالتىسىغا گۈل قىلىپ كەشتىلەي، گۈل ئارىلىرىغا ئۆزۈمنىڭ پۈتۈن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى پۈتۈپ قويای. . . »

« . . . شۇنداق، مەن دەل ئۇنىڭدىن بىر خىل نەرسىگە ئېرىشمەكتىمەن، — دەپ خىيال سۈرەتتى ئۇ، — ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ، شېرىن بىر تۇيغۇ ئۇنىڭدىن مېنىڭ يۈرىگىمگە

---

① «خوتۇن كۆن» — موڭغۇلچە «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ كەمىستىلىپ ئېيتىلىشى.

② موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ئۇيغۇر دېگەن ئادەم ئەمەس، ئېشەك دېگەن مال ئەمەس.»

③ موڭغۇلچە سۆز مەنىسى: «ۋاي، كۆك تەڭرى، ئۇ نېمىدېگەن قاۋۇل ـ ھە! نېمىدېگەن بەرنا يىگىت ـ ھە!»

كىمگە يۆتكەلدى. . . ئۇھ، مېنىڭ بۇ تېنىم تاپماس شوخ يۈرد-
كىم تېخىمۇ شىددەت بىلەن سوقۇشقا باشلىدى. . . ۋاي، كۆك
تەڭرى، ئۇنىڭ سىماسىغا قاراش نېمىدېگەن بەخت ـ ھە! ھەتتا
نەپەسلىرىمۇ سقىلىپ كېتىۋاتامدۇ؟ . . . »

شېرىن خىياللار قىزنىڭ كاللىسىنى رەڭدار قۇيۇندەك ئايلاندۇرۇ-
ۋەتكەنىدى. خۇددى ئېگىز خان خورا تېغىغا، تاغ باغرىدىكى تېگى
يوق ھاڭلارغا نەزەر سېلىپ قاراۋاتقان ئادەملەردەك، ئۇمۇ يىگىت-
كە مەجنۇنلارچە يېنىشلاپ قاراپ تويمايتتى.

ئۇلۇغلار: «ئىشىق ـ مۇھەببەت نومۇس قىلىدىغان ئىش
ئەمەس» — دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. قىزنىڭ ھەر بىر قېتىم
يېقىملىق بېقىپ، ئوتلۇق قاراشلىرى ئاخىر يۈسۈپنىڭمۇ يۈرىكى-
گە ئىشىق ئوتىنى تۇتاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاخىر
تېپىشىپ قېلىشتى.

يۈسۈپ بەزىدە ئۆزىنىڭ ئالتۇن سېسىققە بولغان ئىشقىنى
قايدۇ دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ئاستىدىكى ئاقار قۇمغا ئوخشىتىپ
قالاتتى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، ئىشىق ئوتى كۆرگەنلا ئادەمگە كۆرگەن-
لا يەردە تۇتۇشۇۋېرىدىغان يانغىن ئەمەس ئىدى. ئىشقىنى بارماق
ئارىسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىۋاتقان قۇمغا ئوخشىتىش مۇم-
كىن. ئېقىپ كەتكەن قۇمنى قايتا تۇتىمەن دەپمۇ تۇتقىلى بولمايد-
ۇ ـ دە!

بىر كۈنى، يۈسۈپ قويلىرىنى ھەيدەپ ھېلىقى مىڭ يىللىق
قارىياغاچنىڭ يېنىغا كەلدى. بۇ قارىياغاچنىڭ ئاستى ئۇلارنىڭ
داۋاملىق ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان پىنھان ماكانى ئىدى. دېگەندەك،
قىز ئۇنى قارىياغاچ تۈۋىدە ساقلاپ تۇرغانىكەن.

قىز قارىياغاچنىڭ يېنىدا قولىنى قويىنىغا سېلىپ بىر نېمە-
نى ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ قىزلىق كۆكسىنىڭ ھارارىتى بىلەن
ئىللىغان كىچىككىنە بىر تۇگۈنچەكنى ئاشىقانە نەزەر بىلەن تىكە-
لىپ يۈسۈپكە تۇتقۇزدى. يۈسۈپ بۇ سوۋغاتنى قوبۇل قىلىپ

ئېلىۋاتقاندا، ئاپئاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھەجىيىپ، قىزنى ھەيرەتتە قالدۇردى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى يۈسۈپ.

— مەن سىزگە ئاتاپ تاماكا خالتىسى تىككەنىدىم.

يۈسۈپ تارتىنىۋىراق ئالتۇن سېسكىنى ئۆز باغرىغا تارتىپ سۆيمەكچى بولدى. بىراق قىز ئىككى قولىنى كۆكسىگە تىرەپ، چاققانلىق بىلەن ئارقىغا ئېگىلدى ـ دە، قورقۇمسىراپ ئەتراپقا قارىدى.

— خەق كۆرۈپ قالىدۇ!

— كۆرسە كۆرمەمدۇ!

— ئۇيۇلمەن. . .

— دەسلەپ شۇنداق بولىدۇ، — دەپ چۈشەندۈردى يۈسۈپ.

. . . . .

يىگىت قىزنىڭ بىلىكىنى كاپىلا قىلىپ تۇتۇۋالدى ـ دە، ئالدىغا تارتتى. قىز يىگىتنىڭ قۇچىقىغا يېنىك يىقىلدى.

— مۇ كۇۋۇنجېگى[1] دەپ تىللىدى ئالتۇن سېسىك يۈسۈپنى. بۇ چاغدا ئۇيالغىنىدىن قىزنىڭ يۈزى لاپپىدە ئوت ئېلىپ كەتكەندەك بولۇپ قىزىرىپ كەتكەنىدى. يۈسۈپنىڭ قىزنىڭ مەڭزىنى ئالمىغا ئوخشاتقۇسى كەلدى ـ يۇ، دەرھال بۇ نىيىتىدىن ياندى. چۈنكى، ئالمىنىڭ جېنى يوق ئىدى؛ شەپەق نۇرىدا تاۋلىنىپ كۆرۈنگەن بۇلۇتقا ئوخشىتاي دېسە، بۇلۇت ئۇنىڭدەك ئىخچام، خۇشپىچىم ئەمەس ئىدى. بۇ ھەقىقەتەن يۈزى ئېچىلمىغان قىزلاردىلا بولىدىغان، قىزلارنىڭ ئۆزىگە خاس رەڭگىروي ئىدى. مۇشۇنداق چىرايى بولغاچقىلا، قىزلار ئۆزىنى يىگىتلەر ئالدىدا مەغرۇر تۇتالايدۇ ـ دە!

---

① «مۇ كۇۋۇنجېگى» — موڭغۇلچە سۆز. مەنىسى: «ۋۇي ئەسكى، يۈزى قېلىن!»

يۇسۇپ قىزنىڭ قولىدىن قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن تاماكا خالتىسىنى ئالغاندىن كېيىن، خالتىنى تاماشا قىلدى. خالتىنىڭ جىيەكلىرى كالۋاتون يىپ بىلەن تىكىلگەن، خالتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىرىق مەشۇت يىپ بىلەن ئىككى قۇر موڭغۇلچە بېيت كەشتىلەنگەنىدى.

يۇسۇپ موڭغۇلچە سۆزگە ئۇستا ئىدى. ئەمما قىزغا: «بېيتنى ئۆزىڭىزنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاي!» دەپ تۇرۇۋالدى.

قىز يەرگە قارىغىنىچە، تاماكا خالتىسىغا كەشتىلەنگەن ھېلىقى بېيتنى ئوقۇدى:

ئېندىرده ئورسۇن تەمكى،
خوجغۇردا ئورسۇن تەمكى.
ئالدىرجىئودسۇن سەنەگى،
خەرەلجىئاۋسۇن تەمكى![1]

بىر كۈنى، يېرىم كېچىدە يۇسۇپ ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن بىر ئېسىپ ـ ئىككى ئېسىپ، ئالتۇن سېسىق يانقان جولما[2]قېشىغا كەلدى ـ دە، ئون قەدەم نېرىدا توختاپ قالدى. جولما تەرەپتىن كۈل رەڭ ئادەم سايىسى يۇلقۇنۇپ چىقتى ـ دە، ئەگرى ـ بۈگرى مېڭىپ، ئاستا يۇسۇپ تەرەپكە قاراپ كەلدى ۋە ئىككى ـ ئۈچ قەدەم قالغاندا توختىدى. بۇ ئالتۇن سېسىقنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. يۇسۇپنىڭ يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە دۈپۈلدەپ كەتتى. ئۇ، ئالدىغا بىر قەدەم تاشلىدى ـ دە، چاپىنىنىڭ ئالدىنى ئېچىۋېتىپ، ئوتتەك ئىسسىپ كەتكەن قىزنى باغرىغا چىڭ باستى.

---

① مەنىسى: «دۆڭدە ئۆسكەن تاماكا، ئويدا ئۆسكەن تاماكا، چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى، يىغىۋالغان تاماكا!»

② جولما — قارا ئۆي، كىگىز ئۆي.

قىزنىڭ پۈتلىرى بوشىشىپ، ئىككى تىزى پۈكۈلۈپ قالدى، ھەممە ئەزايى تىترەپ، چىشلىرى كاسىلداپ كەتتى. بۆرە بوغۇپ تاشلىغان قوينى يەردىن يۇلۇۋېلىپ، دۇمبىسىگە ئارتىۋالغاندەك، يۈسۈپمۇ قىزنى دەس كۆتۈردى ـ دە، چاپىنىغا ئوراپ ھاسىرىغىنىچە مېڭىپ كەتتى.

— ھەي، يۇ ـ سۇپ... يۈسۈپ!... دادام...

— جىم تۇرۇڭ، ئۇنىڭىزنى چىقارمايمىز!...

يىگىتنىڭ قۇچىقىدا بۇغۇلۇپ نەپەس ئالالماي قالغان ئالتۇن سېسىق چىققىنىغا مەڭ پۇشايمان قىلىپ، تىپىرلاپ باقتى. ئۇنىڭ قولىدىن چىقىشقا ئۇرۇنۇپ يۇلقۇنۇپ باقتى ۋە زارلىنىپ:

— قويۇۋېتىڭ! بولغۇلۇق ئىش بولدى... ئەمدى ئۆزۈم ماڭىمەن!... — دېدى.

× ×

قىزنىڭ يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەر قىزنىڭ ئانىسىنىڭ نەزەرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. زالىمنىڭ ئارزۇلۇق قىزىنىڭ قويچى يۈسۈپ بىلەن تېپىشىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەزەپلەنگەنلىكىدىن خۇددى قوقاسقا دەسسىۋالغاندەك تاخلاپ كەتتى. ئۇ يۈسۈپنى قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن ئېتىنىڭ ئالدىغا سېلىپ قامچىلاپ سۈرگەن پېتى باخشىنىڭ كۆرەدىكى جاڭزىسىغا ھەيدەپ كەلدى ـ دە، ئۇنىڭ كۈدە ـ كۆرپىسىنى ئالدىغا ئېتىپ، ئۇنىڭغا شۇ زامان كۆزدىن يوقىلىشىنى بۇيرۇدى.

بۇ ئىش يۈز بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي مانجۇلار قاراشەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاپ، قەلئەنى تارتىۋالدى. ساغان زالىمۇ ئايالى بىلەن قىزىنى ئېلىپ، باخشىنىڭ كۆرەدىكى جاڭزىسىدىن شەھەرگە قايتىپ كىردى.

بىر كۈنى كېچىسى، ئالتۇن سېسىقنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي

ياتاتتى. ئارقا دەرىزە سىرتىدىن شىرىقلىغان بىر تۈتۈش كەلدى - دە، كىمدۇر بىرسى: «ئالتۇن! ئالتۇن» دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك تۇيۇلدى. ئۇ، چۆچۈپ كەتتى. يۈرىكى «گۈپ، گۈپ» قىلىپ سوقۇپ، قارا تەرگە چۆمۈلدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر - ئىككى قەدەم مېڭىپلا دەرىزە ئالدىغا كەلدى.

— ئالتۇن سېسىك...

«يۈسۈپ! مېنى ئىزدەپ كەپتۇ - دە!»

قىز قانداق قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. شۇئان دەرىزە ئالدىدا يۈسۈپنىڭ قامەتلىك گەۋدىسىنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— ئالتۇن، قورقماڭ، بۇ مەن، يۈسۈپ! تالاغا چىقىڭ، سىزگە دەيدىغان گېپىم بار!

قىز قورقۇپ، هودۇققىنىدىن ئاتىسى بىلەن ئانىسى ياتقان تاشقارقى ئۆينىڭ ئىشىكىگە قارىدى. تاشقارقى ئۆيدىن ئاتىسىنىڭ خارقىرىغان خورەك ئاۋازىدىن باشقا هېچقانداق تۈتۈش ئاڭلانمىدى. ئۇ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، دەرىزىنىڭ ئالدىغا يېقىنلاشتى ۋە دەرىزىنى ئاۋايلاپ ئېچىپ، ئۆيدىن چىققاندىن كېيىن، يۈسۈپنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

— ئالتۇن...

— نېمىشقا كەلدىڭىز؟ — قىز قورقۇپ كەتكەندى، — مېنى نېمىشقا شۇنچە ئۇزاق تاشلىۋەتتىڭىز؟

— ئالتۇن، سىز هېچنېمىنى ئۇقمىدىڭىزمۇ؟

— ياق!...

— ئۇقمىغان بولسىڭىز ئۇقۇپ قېلىڭ ئالتۇن، — دېدى يۈسۈپ قىزنىڭ قولىنىغا پىچىرلاپ تۇرۇپ، — ئاتىڭىز مېنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، مەن سىزگە تارتىشىپ مۇشۇ ئەترايتا يۈردۈم. ئاڭلىشىمچە، بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتمەكچى بولۇۋاتىپتۇ. شۇڭا، بۇگۈن كېچە مەن سىزنى

قانداقلا بولمىسۇن، شەھەردىن ئېلىپ چىقىپ كېتەي دەپ كەلـ
دىم.
تىترەڭقان ئالتۇن سېسىق كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇڭالغانـ
دى.
— نېمىشقا ئۇنداقمەيسىز ئالتۇن؟ — يۈسۈپ قىزنىڭ مۇزلاپ كەتـ
كەن قولىدىن تۇتتى، — گېپىمنى ئاڭلاڭ ئالتۇن! ئەگەر ماڭا
ئىشەنسىڭىز، ھازىرلا كېتەيلى. مەن سىزنى قارا قۇمغا ئېلىپ
كېتەي.
قىز توساتتىنلا كۆزىگە ياش ئېلىپ:
— سىز، — دېدى تىترەپ، — سىز مېنى تاشلاپ كەتمەمـ
سىز؟
يۈسۈپ كۆچلۈك قوللىرى بىلەن قىزنىڭ نازۇك بەلىدىن
قۇچاقلاپ ئۆزىگە تارتتى.
— قارىڭ گېپىڭىزنى! مەن سىزنى تاشلىۋېتىدىغان بولسام،
جېنىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ تۇرۇپ، شەھەرگە كىرەرمىدىم؟
قىز ياش بىلەن يۇيۇلغان يۈزىنى يىگىتنىڭ كەڭ كۆكرىكىگە
ياقتى، بىرنېمىلەرنى پىچىرلاپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىدى.
— ئالتۇن! ئالتۇنۇم! . . .
قىز كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ يىگىتكە قارىدى.
— مەيلى ئەمىسە، سىز نەگە كېتەيلى دېسىڭىز، شۇ ياققا
كېتەيلى.
— قېلىنراق كىيىملىرىڭىزنى ئېلىۋېلىڭ.
— ياق! بۇ ئۆيگە قايتا كىرمەيمەن، — دېدى ئالتۇن
سېسىق، — يېنىمدا سىزلا بولسىڭىز، سوغۇقتىن ئۆلۈپ قالـ
ماسمەن. . .
يۈسۈپ ئەمدى گەپ قىلمىدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگىنىچە،

تېيىلغاق يولدا تېيىلىپ - مۆدۈرلۈپ، قەشقەر دەرۋازىسى[1]تەرەپ-كە قاراپ كەتتى. . .

× ×

ئەمىر لەشكەر بەي يەنخۇ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى سو-قۇشلاردا مانجۇلار بىلەن خېلى ئېلىشىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما بەدۆلەتنىڭ بىقارارلىقى تۈپەيلىدىن، پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويغانىدى. ئۇرۇمچى ئەتراپلىرىدا بولغان جەڭلەردە ئۇنىڭ قو-شۇنلىرى زور تالاپەتكە ئۇچراپ، مەغلۇپ بولدى. شۇڭا، ئۇ قالغان قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، قاراشەھەرگە چېكىنىپ، قايدۇ دەرياسىنى توساق قىلىپ تۇرۇپ، مانجۇلار بىلەن يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى.

بەي يەنخۇ مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇ-رۇشتا قايدۇ دەرياسىنىڭ ناھايىتى ئېپلىك تەبىئىي توساق ئىكەن-لىكىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ قارامۇدۇندا دەريانىڭ يوشۇرۇن دامبا سوقۇپ، دەريا سۈيىنى توراپ قايدۇرۇپ، پۈرسەت كۈتۈپ ياتتى. مانجۇلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى سەل - پەل قارشىلىق كۆرسىتىپ قويۇپلا، قايدۇ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىمدىكى ناغرادۆڭ دېگەن يەردە بارىگاھ قۇرۇپ ياتتى. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارقا سېپىگە بىر - ئىككى قېتىم ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى پاراكەندە قىلدى، توپ ئېتىپ پوپوزا قىلدى. ئەمما چوڭراق

---

① قاراشەھەر سېپىلىنىڭ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرىپىدە بىردىن ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. كۈنچىقىش تەرىپىدىكى دەرۋازا «ئۇ-رۇمچى دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى دەرۋازا «قەشقەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

ھەربىي ھەربىكەت قوللانمىدى. شەھەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن، مانجۇلارنى ئۆزىنىڭ دەريادىن ئۆتمەكچى ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەۋاتقان ئوچۇن، ئاشكارا يوسۇندا باخشىنى كۇرە ئەتراپلىرىغا قوشۇن يۆتكىدى ۋە يالقۇنتاغ ئارقىلىق نەنسەنگە تېگىش قىلماقچى ئىكەنلىكى توغرىسىدا پوپاڭ كۆتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قايدۇ دەرياسىدىكى سۇنى بىراقلا ئۇزۇپ تاشلىماي، بىر قىسمىنى دەرياغا قويۇپ بېرىپ مانجۇلارنى قايمۇقتۇردى.

مانجۇلارنىڭ ئېگىز يەرگە بارىگاھ قۇرماي، يەر ھالىتى دەريا قېنىدىن تۆۋەن بولغان قاراشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلىشىشى بەي يەنخۇ ئوچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولۇپ بەردى. «بۇ كەرەملىك ئاللانىڭ ماڭا مەدەت بەرگەنلىكى بولماي نېمە؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — مانجۇلار تا ھازىرغىچە مېنىڭ ھەقىقىي مۇددىئايىمنى بىلەلمىگىنى يوق. بۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان، تاغدا يامغۇر يېغىپ تۇردى. قايدۇ دەرياسى بۇگۈن تاشمىسا قاچان تاشىدۇ؟ تاشقىن بولغاندا، دامبىنى بۇزۇپ، سۇنى قويۇپ بېرىدىغان بولساق، قارا شەھەر كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلىق ئارىلىقىتا دېگىزغا ئايلىنىدۇ. ئۇ چاغدا بۇ لەنىتى مەنچىكلارنىڭ ھېلىقىقا يەم بولمىغىنىنى كۆرۈڭ! . . .»

مانجۇلار قاراشەھەرنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، تاكى 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا قەدەر كۈن ئارلاپ يامغۇر يېغىپ تۇردى. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، دەريادىكى سۇ بىراقلا ئازىيىپ كەتتى. بۇ غەلىتە ئەھۋالنى بايقىغان تۇرشاۋۇل دۇڭ فۇشياڭ: «دۇشمەن شەھەرنى سۇغا باستۇرماقچى، — دەپ ئويلىدى، — نەچچە كۈندىن بۇيان ياغقان يامغۇردا كوچىلاردا نەچچە گەز چوڭقۇرلۇقتا سۇ توختاپ كەتتى. بىراق، دەريادىكى سۇ كۆپەيمەستىن، بارغانسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. . .»

ئۇ، شۇ كېچىسىلا ئۆز قىسمىغا دەرھال شەھەردىن چېكىنىپ چىقىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. مانجۇلار ئەمدىلەتىن شەھەر

سىرتىغا چىكىنىپ چىقىشىغا، تۈيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، ئارقىدىنلا قارا يامغۇر چىلەكلەپ قۇيۇۋەتتى. تۈمەنلىگەن ئات چېپىشىپ كېلىۋاتقاندەك ياكى يەر - جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن ناغرا، دەھۋل - دۈمباق ساداسىدەك ئاۋازنى ئاڭلاپ، مانجۇلار چۆچۈپ كېتىشتى. قارايدىغان بولسا، ئۆگزە بويى كەلكۈن ھەر تەرەپتىن ئۆي - تاملارنى ئۆرۈپ، ھەممىنى باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ. تېخى چېكىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلەرنى قايدۇ دەرياسىنىڭ بۇ كەلكۈنى ئېقىتىپ كەتتى. شەھەر ئاتنىڭ دۈمبىسى چىلاشقۇدەك چوڭقۇرلۇقتىكى سۇ ئاستىدا قالدى...

ئەتىسى شامال توختىدى. يامغۇرمۇ توختىدى. شەھەر ئىچىدە بولسا، لايقىلاشقان سۇ دولقۇنلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇراتتى. ئۇ يەر - بۇ يەردىن سۇ ئاستىدا قالغان ئۆيلەرنىڭ تۇرخۇنلىرى دىڭگىيىپ چىقىپ تۇراتتى. نەملەشكەن سېپىل، كېسەك ئۆيلەر سۇدا ئۇۋمە، ئاستا - ئاستا يىقىلماقتا. كىشىلەر توپا - خىش توشۇپ، سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىنى ئېتىپ توسۇۋالالماي، ئاۋارە ئىدى.

قاراشەھەر — بۇ ئىككى مىڭ بەشيۈز يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر بىر كېچىدىلا پايانسىز دېڭىزغا ئايلاندى. سۇ كوچىلارنى شاخاپقا ئايلاندۇرۇپ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۇرۇپ يىقىتىپ، ۋەج - بىساتلارنى ئېقىتىپ كېتىۋەردى. شەھەر خېلى ئۇزۇنغىچە سۇغا چىلىشىپ تۇردى. سۇ يېنىپ، يەر - زېمىن قۇرىغاندىن كېيىنمۇ، قاراشەھەرنىڭ تۈپرىقى يەنمۇ زەيىپلىشىپ، شور ئۆرلەپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇرۇش ئوتىدىن ئامان قالغانلار تاشقىندا غەرق بولۇپ ئۆلدى ياكى خارابىيلىقلار ئاستىدا قالدى. شەھەر بويىچە پەقەت ئامبال يامۇلى بىلەن قەشقەر مەسچىتى خىشتىن سېلىنغانلىقى ئۈچۈنلا كېيىنكىلەر ئۇچۇن نەمۇنە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

بەي يەنخۇ قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ساغان زا-

لىكمۇ مانجۇلار بىلەن بىللە شەھەر سىرتىغا قېچىپ چىققاندى. شەھەر ئىچىدە، قېچىپ چىقالماي قالغان نۇرغۇن ئادەملەر ئامبال يامۇلىنىڭ قوڭغۇراق راۋىقىنىڭ ئۈستىگە، مەسچىتنىڭ قۇببىسىغا چىقىۋالغانلىقتىن ئامان قالدى. سۇ توختىغاندىن كېيىن، كىشىلەر قولۇاقلىرىنى ھەيدەپ كېلىشىپ، بۇ ئادەملەرنى قۇتقۇزدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۈسۈپ قويچىنىڭ ئاغىنىسى مەتنىياز-مۇ بار ئىدى. ئۇ دولقۇنلۇق سۇ ئىچىدە قولۇاق بىلەن ئۈزۈپ يۈرۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى قۇتقۇزۇۋالدى.

ساغان زالىنىڭ ئۈچۈن قىزى ئالتۇن سېسىكنى يەنە كۆرۈش نېسىپ بولمىدى. پەقەت بۇ قېتىمقى تاشقىندا سۇدا ئۆلگەن بىر جۈپ قىز - يىگىتنىڭ مۇھەببەت ھېكايىسىدىن ئۇ قىزنىڭ يۈسۈپ قويچى بىلەن دەھشەتلىك سۇدا غەرق بولغانلىقىنى بىلدى.

يۈسۈپ ئالتۇن سېسىكنى ئېلىپ قېچىپ چىققاندا، قاراشە-ھەر سۇ ئاستىدا قالدى. ئۇ قىزنى يېتىلىگەن پېتى سېپىل سىرتىغا قاراپ قاچتى. ئەمما، يۈگەنسىز ئاتتەك چاپچىپ كېلە-ۋاتقان دەھشەتلىك سۇ ئاخىر ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. بىر دولقۇن كۆكلەپ كەلگىنىچە، ئالتۇن سېسىكنى يۆگەپ قاينامغا ئېلىپ كىرىپ كەتتى...

يۈسۈپنىڭ ئۆز سۆيگىنىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىنىڭ قاينىمىغا ئۆزىنى ئاتقا-لىقىنى، ھەتتا شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇۋاتقان دولقۇنلارغا بوي بەرمەستىن، سۆيگىنىنىڭ يېنىغچە بېرىپ ئۇنى قولىدىن تۇتۇۋې-لىشقىنىمۇ ئۇلگۈرگەنلىكىنى بەزى ئادەملەر كۆرگەن. لېكىن، قاتتىق ھالسىراپ كەتكەنلىكتىن، ئاقىۋەت تاشقىن سۇ ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى يالماپ يۇتۇپ كەتكەن. ئۇلۇق سۇ يانغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئىمىن ھاجىمنىڭ تاللىقى دېگەن يەردە بىر يىگىت بىلەن بىر قىزنىڭ جەسىتىنى تاپقان. سۇ دولقۇنلىرى ئۇلارنى ئۇرۇپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغانىدى. كىشىلەر بىر

قاراپلا يىگىتنىڭ يۈسۈپ ئىكەنلىكىنى، قىزنىڭ ئالتۇن سېسىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقان. ئۇيغۇر يىگىتى يۈسۈپنىڭ قولى گۈل زەل سۇغۇل قىزى ئالتۇن سېسىكنىڭ نازۇك بىلىكىنى مەھكەم تۇتۇۋالغانىدى. . .

× ×

لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ياردىسى ساقىياي دەپ قالدى. ئۇ دۇڭ فۇشياڭنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرىنىڭ قاراشەھەرنى ئانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا پەتھ قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ تۇرالمتى. بىردىنلا «داخۇ تۇڭگانىي قاراشەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋېتىپتۇ. تۇرشاۋۇل قىسىملار قاراشەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ قايدۇ دەريالىسىنىڭ باش قىسمىدىكى لابرېن[1] دېگەن يەردە بارىگاھ تىكىپ يېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى.

لىيۇ جىڭتاڭ دەرھال قوشۇنىغا خوتۇنسۇمۇل تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى.

مانجۇلار قىل قۇيرۇق بولۇشۇپ مېڭىپ، لابرېن دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئوردۇگاھىمۇ لابرېنغا قۇرۇلدى.

ئەتىسى، لىيۇ جىڭتاڭ دۇڭ فۇشياڭ، تاڭ رېنخې قاتارلىق سەردارلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەريا ياقىسىدىكى بىر ئېگىزلىككە چىقىپ، قارشى تەرەپنىڭ يەر شارائىتىنى كۆزەتكىلى تۇردى.

— ئۇ قاتتا داخۇ تۇڭگانىينىڭ قانچىلىك لەشكىرى بار ئىكەن؟ — دەپ سورىدى لىيۇ جىڭتاڭ يېنىدىكى تاڭ رېخېدىن.

— بۇ قاتتا تۇرۇپ كۆزەتسەك بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ، تۇغ - ئەلەم ۋە لەشكەرگاھلارمۇ كۆرۈنمەيۋاتىدۇ، — دېدى تاڭ

---

① لابرېن — جاي ئىسمى. ھازىر خۇتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدۇ.

رېنخې.

— بۇنىڭدا جەزمەن بىر ھېيلە بار دەپ ئويلايمەن، — دېدى دۇڭ فۇشياڭ. بەي يەنخۇ قاراشھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتكەندە، ئۇنىڭ قوشۇننىڭ بىر قىسمى تالاپەتكە ئۇچرىغانىدى.

— ئالدىرىماي تۇرۇڭلار، مەن يامزالغا چىقىپ، ئۇ قانقا دۇربۇن تارتىپ تەپسىلىي كۆزىتىپ باقاي، شۇ چاغدا زادى قانداق ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، — دېدى لیۇ جىڭتاڭ.

شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئېگىز بىر يامزالغا چىقىپ، ئۇ قانقا دۇربۇن تارتىپ قارىدى. ئۇ بىر كۆرەنىڭ كەينى تەرىپىدىكى دەرەخلىك ئارىسىدا ئۇيان - بۇيان يۈرۈشكەن ئادەملەرنى ئاران ئىلغا قىلالىدى. ئۇ يېنىدىكى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەتتىن:

— دەريادىن ئۆتۈپ تېگىش قىلىپ باقساق قانداق بولار؟ — دەپ سورىدى.

— ھەربىي دەستۇرلاردا: «ئۇرۇشتا راستلىق - ساختىلىق ئارىلاشقان بولىدۇ» دېيىلگەن، — دېدى مۇشاۋىر جۆ خۇەن ھەزرەت، — داخۇ تۇڭگانىي خان لەشكەرلىرى بىلەن تولا سوقۇشۇپ، بۇرنىغا يەپ قاقباش بولۇپ كەتكەن. ئۇ خان لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇقلۇق، تەييارلىق كۆرمەي تۇرارمۇ؟ جانابلىرى ھەرگىز ئالدىراقسانلىق قىلمىسلا، دەريادا سۇ ئۇلۇق، يېيىلىپ ئاقماقتا. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھازىر دەريادا تۇمان قويۇق بولغانلىقتىن، ئۇ قاتتىكى ئىشلارنى بىلىپ كېتىش قەيىن. ئەتە يەنە بىر قېتىم كۆزىتىپ بېقىپ، راستىنلا لەشكەر بولمىسا، ئاندىن تۇرشاۋۇل قىسمىنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ تېگىش قىلىپ باقايلى.

كەچ كىرگەندىن كېيىن، لیۇ جىڭتاڭ قارشى تەرەپنى داۋاملىق كۆزىتىپ تۇرۇشقا قاراۋۇللارنى قالدۇرغاندىن كېيىن، سەردارلىرىنى ئېلىپ ئوردۇگاھىغا قايتتى.

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولدى. ئاسمان غۇبارسىز بولۇپ،

تىنىق ئەينەكتەك كۆپكۆك كۆرۈنەتتى. ئۇ قاتمۇ تۇنۇگۈنكىگە قارىغاندا ئېنىق كۆرۈنۈۋاتاتتى. لېۋ جېڭتاڭ سەردارلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قاراۋۇلخانىغا يېتىپ كېلىپلا، ئۇ قاتنى كۆزەتكىلى تۇردى. ئۇ، ھېلىقى كۆرەنىڭ كەينىگە بىر لەشكەرگاھ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆردى. قارشى قىرغاقنى دۇربۇن بىلەن تۆت ـ بەش داپقۇر كۆزىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ دۇربۇننى دۇڭ فۇشياڭغا بەردى ۋە لايقىپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسىغا بىر پەس تىكىلگىنىچە، ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. خېلى ۋاقىت ئۆتۈكەندىن كېيىن، دۇڭ فۇشياڭدىن:

— ئۇ قاتتىكى كۆرەنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— يەرلىك قالماقلار باخشىن كۆرە دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ قاراشەھەرلىك بەيسى ساغان دېلىكنىڭ جاڭزىسى ئىكەن، — دەپ جاۋاب بەردى دۇڭ فۇشياڭ.

لېۋ جېڭتاڭ يىراقتىكى خان خۇرا تېغىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:

— داخۇ تۇڭگانىينى بۇ قېتىم چوقۇم تۇتىدىغان بولدۇم، — دېدى تولۇق ئىشەنچ بىلەن.

— زۇڭتۇڭ دارېن، قانداق دەيدىلا؟ — دەپ سورىدى دۇڭ فۇشياڭ چۈشەنمەستىن.

— جانابلار، كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، — دېدى لېۋ جېڭتاڭ ئۇدۇل تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — داخۇ تۇڭگانىينىڭ سول تەرىپىدە خان خۇرا تېغى بار. ئالدىدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان قايدۇ دەرياسى بار. ئۇنىڭ كەينىدە سەردارىمىز جاڭ ياۋ تۇرۇپتۇ. داخۇ تۇڭگانىينىڭ قارامۇدۇن دېگەن جايغا بارگاھ قۇرۇشى نېمە ۋەجىدىن؟ ئۇ بىز دەريادىن ئۆتۈۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بالغۇنتاي تەرەپكە سەكرەپ ئۆتۈۋېلىپ، ئەنسەندىكى ئارقا سېپىمىزگە تېگىش قىلماقچى. بىز «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلىمىز، تاشەڭنى ئىگىلىۋېلىپ، باشئىگىمنى تارتىۋال-

ساق جەنۇبتا كورلىغا تەھدىد سالغىلى بولىدۇ، شەرقتە داخۇ تۈگگانىينىڭ نەنسەنگە قېچىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغىلى بولىدۇ ـ دە، بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇ ھەربىي ئىلىمدە «بېلىق»نى «چولما»[1]غا سۈلاش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەتراپتا تۇرغانلار لىيۇ جىڭتاڭنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باشلىرىنى لىڭشىتىشتى:

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا، زۇڭتۇڭ دارېن، بۇنداق دانا تەدبىر بىر سىلىدىن چىقمىسا، بىزلەر نەدىن بىلەيلۇق؟!

لىيۇ جىڭتاڭ لابرېندىكى ئوردۇگاھىغا قايتىپ كېلىپ دەرھال ھەرقايسى قوشالاردىكى سەردارلارنى كېچەشكە چاقىردى ۋە دەريادىن ئۆتۈپ تاشدەكنى ئىشغال قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى...

نەزمە:

گۈل توزۇپ تىكىنى قالدى،
خەزىنە تۈگىدى، يىلان قالدى.
قىلماقلىق نەيزىگە كۆزنى پىدا،
دۈشمەن يۈزىنى كۆرۈشتىن ئەلا.

— شەيخ سەئىدى

---

① چولما — بېلىقنى قاۋۇلاپ تۇتىدىغان كۆلچەك.

ئونىنچى باب

غالىپلار ۋە مەغلۇپلار

«قامىتى ئېگىز بولسىلا، قەدىر ـ قىممىتى ئۇستۈن بولۇۋەرمەيدۇ. چۈنكى، قوي پاكىزە، پىل پاسكىنا.»
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1877 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

مانجۇلار قەشقەر سېپىلىغا قىلىدىغان ھۇجۇم ۋاقتىنى مۇ-سۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنىگە توغرىلىدى. بۇ كۈنى ھېيت نامىزىمۇ قىسقا ئوقۇلدى. كىشىلەر نامازدىن قايتىپ، قۇربانلىق-لىرىنى قىلىشقا باشلىۋىدى، «مانجۇلار كەلدى!» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بەي يەنخۇ ۋە يۈي شياۋخۇلار ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ، مانجۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن دەرھال ئاتلاندى.

مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ سېپىل بۇزۇش قورالى بولغان چېقىن توپلارنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق ئاخىرى شەھەرنىڭ تۆشۈك دەر-ۋازىسىنى بۇزۇپ تاشلاشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق چېرىكلىرى بۇزۇلغان دەرۋازىدىن خۇددى توسمىنى بۇزۇپ شار-قىراپ ئاققان شىددەتلىك كەلكۈن سۈيىدەك كوچا ـ كوچىلارغا ئات سېلىپ كىرىپ، چاپ ـ چاپ قىلىشقا كىرىشتى. كەسكىن كوچا ئۇرۇشى يۈز بەردى. كوچىلاردا جەسەتلەر تاغ بولۇپ دۆۋە-لىنىپ كەتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە مانجۇلارمۇ، تۈڭگانىيلار-مۇ، قەشقەرلىقلارمۇ، ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى. داخۇ تۈڭگانى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە، شياۋخۇ تۈڭگانىسىنىڭ بىر توپ قارا

چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆردى. بىراق، ئۇ قارا چېرىكلەرگە زادىلا بوي بەرمەيۋاتاتتى. ئۇ تولىمۇ جانبازلىق قىلىپ، ئالدىغا ئېتىلىپ كەلگەنلىكى قارا چېرىكنى كەينى - كەينىدىن چېپىپ تاشلاۋاتاتتى.

داخۇ تۇڭگانىي ئۆز يولدىشىنى قارا چېرىكلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، قولىدىكى قىلىچى بىلەن ئالدىغا توغرا كەلگەن بىر قارا چېرىكنىڭ ئېتىنىڭ تۇمشۇقىغا ئۇردى. ئات ۋە ئات ئۈستىدىكى قارا چېرىك گۇلدۇر - غالاپ قىلىپ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. ئۇ، قولىدىكى تاپانچىسى بىلەن يەردىكى چېرىكنى ئېتىپ تاشلاپ تۇرۇشىغا، قالغان تۇڭگانىيلارمۇ ئات سېلىشىپ يېتىپ كېلىشتى - دە، چاپ - چاپ بىلەن شياۋخۇ تۇڭگانىينى قارا چېرىكلەرنىڭ مۇھاسىرە ھالقىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ھەممە يەر «ئۇر! چاپ! يىقىت!» دېگەن قىقاس - چوقان ساداسى بىلەن تولغانىدى.

مانجۇلار ۋىزىلداپ ئۇچۇپ يۇرگەن ئوق دېڭىزىغا شۇڭغۇپ، يالت - يۇلت قىلىپ كۆتۈرۈلگەن قىلىچلار ئارىسىدا چېپىشىپ يۇرۇشەتتى. مېڭىسى قىزىپ كەتكەن بۇ ئادەملەر ئۆزىنىڭ ۋەدۇشمىنىنىڭ كۇچى ھەققىدە ئالدىنئالا ئويلىشىپ كۆرۈشنىمۇ مۆلچەرلەشنىمۇ ۋە ھېسابلاشنىمۇ ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ كۆزىگە قىلىچ تېگىپ ئۇزۇلۇپ چۈشۈپ يەردە دومىلاپ يۇرگەن ئادەم باشلىرى، ئوق تېگىپ يىقىلىۋاتقان ئاتلارمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىگە قان تولغانىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانىنى چېپىپ، ئۆلۈۋاتقانلارنىڭ ئاھ - زارىغا پىسەنتىمۇ قىلماي، ئىزچىل ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى.

داخۇ تۇڭگانىيلار قۇمدەرۋازىسى تەرەپكە چېكىنىپ كېتىپ، باراتتى. توساتتىن ئوردا ئالدىنىڭ يان تەرىپىدىكى بىر كوچىدىن بىر توپ مانجۇلار ئات سېلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. ئۇلار «ئۇر! چاپ!» دەپ ھۆركىرەشكىنىچە داخۇ ۋە شياۋخۇ تۇڭگانىيغا تاش-

لاندى. داخۇ تۆگگانىي ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا پاكار قالماق ئېتى مىنگەن بىر مانجۇنىڭ ئۇستىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، قورشاۋدىن چىقىپ كەتتى. شياۋخۇ تۆگگانىي ئېتىنىڭ بېشىنى چەپقۇلغا بۇراي دېۋىدى، ئۇنىڭ ئالدىنى يايلىلىق قالماق ئېتى مىنگەن، پارقىراق قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرگەن، كۆزلىرى قىيسىق، بۇرۇنى پاناق، بەتبەشىرە بىر مانجۇ توغرا توراپ تۇرۇۋالدى. ھېلىقى مانجۇ چېرىكى قولىدىكى قىلىچىنى چاپاي دېيىشىگە، شياۋخۇ تۆگگانىي ئېتىنى چاققانلىق بىلەن بۇراپلا، يوغان بىر تۈپ چىنار-نىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى. شۇ ئەسنادا، بېشىغا قارا مەخمەلدىن تۆت ئېلىك قىر قويۇلۇپ تىكىلگەن، قىزىل قۇببىلىك دىڭ قالپاق كىيگەن مانجۇ سەردارى — خۇاڭ ۋەنپىڭ تاپانچىسىدىن ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. ئوق شياۋخۇ تۆگگانىينىڭ بىلىگە تېگىپ، ئۇنى ئاتتىن دۇمىلىتىۋەتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى تاپانچىسى ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى. بىر قارا چېرىك ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە ببرىپ، شياۋخۇ تۆگگانىينىڭ تاپانچىسىنى ئېلىۋالدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ كەلگەن يەنە بىر قارا چېرىك شياۋ خۇ تۆگگانىينى قۇچاقلىۋالدى. قارا چېرىكنىڭ بۇرنىدىن چىققان ئىسسىق تىنىق شياۋخۇ تۆگگانىينىڭ بوينىغا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئۇ پەملەپ تۇرۇپ، ئارقىچىلاپ قىلىچ ئۇرۇۋېدى، ھېلىقى قارا چېرىك سىيرىلىپ يىقىلىۋېتىپ، ئۆز سالمىغى بىلەن ئۇنىمۇ يىقىتىۋەتتى.

شياۋخۇ تۆگگانىي ئورنىدىن تىرەجەپ تۇرماقچى بولۇۋېدى، بىر ئوق دەل ئۇنىڭ كۆكرىكىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ يەرگە يېنىچە يىقىلدى. مانجۇلار ئۇنى تىرىك تۇتۇش ئۈچۈن دەۋرەپ كېلىشتى. ئۇ: «ئەسىر چۈشكىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشىراق» دەپ ئويلىدى ـ دە، قىينىلىپ تۇرۇپ، يېنىدىن پىچاقنى تەسلىكتە چىقاردى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ بوغۇزىغا قويۇپ بىر سۈرۈپلا، ئۆزىنىڭ بېشىنى ئۈزۈۋەتكىلى تاس قالدى. . .

مانجولار توقسۇن — تۇرپان — داۋانچىڭ ئۇچبۇرجەك رايو-
نىدا بەدۆلەتنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقىنى بىتچىت قىلغاندىن
كېيىن، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۆزلىرى بويسۇن-
دۇرغان ھەربىر جايدا ئەسكەر قالدۇرۇپ، ئاندىن ئالدىدىكى
شەھەرلەرنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ، سالماق قەدەم بىلەن ئالغا
ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلار كورلىنى ئىشغال قىلغاندىن
كېيىن، ئالتە كۈن ئىچىدە توققۇز يۈز چاقىرىم يول يۈرۈپ،
قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كۇچاغا[1] يېتىپ كەلدى.
قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇنى[2] ئىشغال قىلدى.
مانجۇلار ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى تەرتىپ
ئورنىتىپ، داۋاملىق كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەش تەي-
يارلىقىنى قىلىۋاتقاندا، قەشقەردىكى قۇدالاي[3]نىڭ قەمەرىيە 9 -
ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى[4]سەككىز يۈزدەك يېڭى مۇسۇلماننى باشلاپ
شياۋپاشادىن[5]يۈز ئۆرۈپ، گۇلباغ قەلئەسىنى ئىگىلىۋالغانلىقى
ھەققىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، بەگقۇلىبەگ خوتەندە
نىياز ھېكمىبەگ بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقانىدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ
ئاخىرلىرى[6]، كۇچا ئەتراپلىرىدا مانجۇلار تەرىپىدىن تارمار كەل-
تۇرۇلگەن داخۇ - شياۋخۇلار قالدۇق سەرۋاز - يىگىتلىرىنى
ئېلىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندى. قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ
2 - كۈنى[7]، بەگقۇلىبەگمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ خوتەندىن ئالدى-

---

① شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى.
② شەمسىيە 1877 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.
③ قۇدالاي — خې بۇيۇن. ياقۇبېگ قوشۇنلىرىنىڭ باش مەشقاۋۇلى.
④ شەمسىيە 1877 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى.
⑤ شياۋ پاشا — بەگقۇلىبەگ.
⑥ شەمسىيە 1877 - يىلى 11 - ئاينىڭ باشلىرى.
⑦ شەمسىيە 1877 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

راش يېتىپ كەلدى ـ ده، داخۇ ـ شياۋخۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار بىرلىشىپ، گۈلباغ قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان قۇدالاي باشچىلىقىدىكى يېڭى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگۈچە، ئالاشبېي دادخاھ گۈلباغ قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغانىدى.

بەدۆلەت زامانىسىدىن تارتىپلا، گۈلباغ قەلئەسى خەزىنە ئىمارەت ۋە دۆلەتخانىغا تەئەللۇق پۈتۈن خەزىنە دۇنيا ساقلىنىدىغان، ئەسىر لەشكەر، ئەمرائىي پەنساد قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئوفىتسېرلارنىڭ خوتۇن ـ بالىۋاقىلىرى تۇرىدىغان، ئۆي ـ تەئەللۇقاتلىرى بار مۇھىم قەلئە بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، بەگقۇلىبەگ باشلىق ھەم ئەسىرلەشكەرلەر ۋە يېگىت ـ سەرۋازلار گۈلباغ قەلئەسىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جانپىدالىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشتى. ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، قۇدالاي دەرھال ئاتسۇ تەرەپكە — لىيۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا يارداەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى. . .

× ×

ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، لىيۇ جىڭتاڭ ئالدى بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلىپ بولۇپ ئاندىن قەشقەرگە يۇرۇش قىلماقچى بولغانىدى. ئەھۋالدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۇ پىلانىنى دەرھال ئۆزگەرتتى: ئەسىر نۆكەر يۇ خۇئېنگە ئۇچ يېڭ پىيادە چېرىك، يېرىم يېڭ ئاتلىق چېرىك جەمئىي ئىككى مىڭدەك قارا چېرىكنى ئېلىپ، مارالبېشى ئارقىلىق ئۇدۇل ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى؛ باش بۇغ گۈي شىجىنغا بىر يېڭ ئاتلىق چېرىكنى ئېلىپ، يۇ خۇئېنغا ھەمدەم بولۇشنى بۇيرۇدى، ئەسىر نۆكەر خۇاڭ ۋەنپىڭگە چىشەننىڭ ئالتە قوش ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ

ۆه باش بۇغ جاڭ جۇنىڭ ئۇچ يىڭ پىياده چېرىكىنى ئېلىپ، قاراجۇل[1] ئارقىلىق قىرغىزلار رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قەشقەر-نىڭ ئۇستىدىكى چاقماق يولىنى تۇسۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئۇلار-نىڭ ھەممىسىگە قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[2] بىرلا ۋاقىتتا قەشقەرگە يېتىپ بېرىش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق سۇرۇڭ بەلگە-لەپ بەردى؛ يۇ خۇئېننىي بۇ ئىككى تارام قوشۇنغا باش قوماندان قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇلار يولغا چىققاندىن كېيىن، قاش قوۋۇق-تىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ خوتەن، يەكەن تەرەپلىرىنى ئىسكەنجىگە ئې-لىش، تۇرشاۋۇل قىسىملارغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن، قالغان ئاتلىق، پىياده چېرىكلەرنى باشلاپ قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى[3] مارالبېشى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يولغا چىقتى.[4] سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىككىنچى يەزەكتىكى قىسىملار بولغان جاڭ ياۋنىڭ ئەنخۇي قوشۇنىغا ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق چۈ-شۈردى. قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى[5]، جاڭ ياۋنىڭ قىسمى قاراشەھەرگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، قەمەرىيە 10 ـ ئاي-نىڭ 22 ـ كۈنى[6]، كۈچاغا يېتىپ باردى، ئۇ يەردىن يەنە

---

① قاراجۇل — ئاتۇش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغلىق يۇرت-نىڭ نامى. ھازىر ئاتۇش شەھىرىگە قارايدۇ.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

④ شۇ زاماندا ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارغىلى بولىدىغان ئىككى يول بار ئىدى. ھۆكۈمەت يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، جەنۇبقا بۇرۇ-لۇپ يەكەنگە باراتتى. يەنە ئۇ يەردىن يېڭىسار ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتۇشاتتى؛ كارۋان يولى مارالبېشى ئارقىلىق مېڭىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ پەيزاۋات. ئارقىلىق قەشقەرگە تۇتىشاتتى.

⑤ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.

⑥ شەمسىيە 1877 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى. يى كېجۇننىڭ ئەتىيۇەن قوشۇنى (تۆت پىيادە يىڭ، ئۈچ ئاتلىق چېرىكلەر سۆتەنسى) قاراشەھەر ۋە كورلىدىن تارتىپ كۇچا، باي ئەتراپلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ جايلاردا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشقا مەسئۇل بولدى؛ باش بۇغ لیۇ فىڭچىڭ بۇيرۇقنا بىنائەن ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ ئىككى يېڭىنى باشلاپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا توقسۇن بىلەن چۇقۇغا ئورۇنلاشتى؛ بىر يىڭ پىيادە چېرىك، ئىككى سۆتەنە ئاتلىق چېرىك تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىدىكى ھەرقايسى مەنزىل — راباتلاردا تۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. دېمەك، زوزۇڭتاڭنىڭ مۇشۇنداق ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا «سۇجۇ، جيايۇگۇەندىن تۇرپانغىچە، توقسۇندىن تارتىپ كۇچاغىچە بولغان جايلاردا باقاۋۇل قىسىملار ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ قوشۇنلار كۇچادىن ئاقسۇ، بارچۇقتا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى جايلارغا ھەم باقاۋۇل قىسىملار ھەم ھىراۋۇل قىسىملار ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ مارالبېشىدىن قەشقەر، يېڭىسارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارغا ئاساسلىق ئىلغار[1] قىسىملار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خۇددى بېشىنى كۆتۈرسە قۇيرۇقىمۇ تەڭ مىدىرلايدىغان ئەجدىھادەك نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇققا سوزۇلدى. سەركەردە - سەردارلار ئىچىدە ئومۇمىيلىقنى قەلبىدە تۇتىدىغان ھالەت بارلىققا كەلدى.»[2]

قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى.[3] خۇاڭ ۋەنپىڭ قىسمى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇقىرىسىدىكى چۇمبۇس دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى؛ يۇ خۇئېن قىسمى

---

① ئىلغار — ھەربىي ئاتالغۇ. ئۇرۇشتا ئاساسلىق ھۇجۇمچى سەپ نامى.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خانغا يوللانغان نامىلەر». 51 - جىلد، 71 - بەت.

③ شەمسىيە 1877 - يىل 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى تۆشۈك دەرۋازىسى-
نىڭ سىرتىدىكى سۈزاق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ
كۈنى ئاخشىمى، مانجۇلار شەھەرگە يېقىنلاپ چېقىن توپلىرىنى
قۇرۇشۇپ، تۆشۈك دەرۋازىسىنى توپقا تۇتۇش ئۈچۈن جىددىي
تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئەتىسى، دەل چۈش ۋاقتىدا،
مانجۇلار قەشقەر سېپىلىنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلا-
دى. . . ①

× ×

خوجا ۋەزىپىگە شىياۋخۇ تۆتىگانىينىڭ ئۇزۇلمەي قالغان كالا-
لىسىنى بىر پىچاق ئۇرۇپلا كېسىۋالدى ـ دە، زوزۇتتاڭغا تۆھپە
قىلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، ئۇنى ئېتىنىڭ ئىگىرىگە غانجۇغىلىدى.

× ×

ياقۇپبەگ ھايات ۋاقتىدا، نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى شا-
ھىنشىندا خانىي قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭغا: «مانجۇلار-
نىڭ لوداربن دېگەن كاتتىسىدىن: ‹ . . . داخۇ، شىياۋخۇ تۆتىگا-
نىيلارنى تۇتۇپ بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسەڭلارلا، بىز سىلەرگە
چېقىلمايمىز›، ئۇلار كورلىدا خانغا قارا ساناپ، نۇرغۇن قارا
چېرىكلىرىمىزنى زايا قىلىپ قاچتى» دەپ گۇڭسا خەت كېلىپتۇ
دەپ مەلۇم قىلغانىدى. ياقۇپبەگ ئۇنىڭدىن: «قانداق قىلىمىز؟» دەپ
سورىغاندا، ئۇ: «جانابىي ئالىيلىرى، ھەرنە يولىورۇق، ئەمر ـ پەرمان
ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ» دەپ، ئۇدۇل جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى

① قۇربان خالىد ۋەلى ئەپەندىنىڭ دېيىشچە: «مانجۇلار 12 ـ ئايىنىڭ
7 ـ كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان» ئىكەن.

فچوروپ تۇروۋالغاندى. ياقۇپبەگ تازا ئىشەنچ قىلالماي، ئاخىرى داخۇ تۇڭگانىينى يېنىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا:

— مانجۇ خانى بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش ھەققىدە سىز مېنىڭدىن جىق بىلىسىز، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سىزچە قانداق تەدبىر قىلىش كېرەك؟ — دەپ سورىغانىدى. ئۇ:

— خانىنىڭ قارا چېرىكلىرى بىزنى قورشاپ كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا سىز جانابىي ئالىيلىرى بىز ئىككىمىزنى تۇتۇپ ① بەرسىڭىزلا، خانىنىڭ سىز بىلەن كارى بولمايدۇ. بىراق، تۇڭگان تايپىسىدىن بىر كىشىمۇ قالمىغۇچىلىك، بىز ئىككىمىزنى ئۇلارغا تۇتۇپ بېرەلمەيسىز! — دەپ، ئۇزلىرىنىڭ مانجۇلار بىلەن قەتئىي ئېلىشىدىغان ئىرادىسىنى بىلدۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ سۆزى ياقۇپبەگكە ياراپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ داخۇ تۇڭگانىينى يانداش ئەمرۇل ئومرا، شياۋخۇ تۇڭگانىينى بولسا ئەمىرلەشكەر قىلىپ تەينىلىگەنىدى.

تۇڭجى خانىنىڭ تۇتىنچى يىلى قەمەرىيە ② 2 ـ ئايدا، چىڭخەيدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلارنىڭ سەردارى سۇجۇ③ شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، خان لەشكەرلىرىنى كۆپ قېتىم زور چىقىمدار قىلدى. كېيىنچە، ئەنخۇي قوشۇنىنىڭ سەردارى شۇي جىيەنبياۋ قارا چېرىكلەرنى باشلاپ سۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كەلگەندە، ما ۋېنلۇ ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلپە ۋە كۇنپېتىش تەرەپكە قېچىپ كەلگەن خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يەنە بىر سەردارى بەي يەنخۇ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. شياۋ خۇ تۇڭگانى شۇ چاغدا، داخۇ تۇڭگانىينىڭ

---

① ئۆزى بىلەن يۇ شياۋخۇ ئىككىسىنى دېمەكچى.

② مىلادى 1865 ـ يىل.

③ سۇجۇ — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇ چۈەن شەھىرىنىڭ تارىختىكى نامى.

قول ئاستىدىكى ياراملىق سەردارلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

مانجۇلار سۇجۇنى بىر يېرىم يىل قورشىدى. ئەمما، شەھەر چاپسان پەتھ بولماي، پۇتۇن ئەجرى شامالغا سورۇلدى. بۇ چاغدا، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ۋەزىيەت بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. مانجۇلار تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن ئارقا - ئارقىدىن قوغلاپ چىقىرىلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ئىلىدىمۇ ۋەقە چىقىپ، ئۇ يەردىكى مانجۇلاردىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ، چەتئەللەر بىلەن تۇتۇشقانلىقى ئۈچۈن يەرنى ئوتچە سورايدىغان بولۇۋالغانىدى. بۇ پاراكەندىچىلىكتىن بېشىنىڭ ئېچىمۇ - تېشىمۇ قاتقان مانجۇ خاقانى زوزۇڭتاڭ بىلەن جىن شۇنلەرگە: «ئاسىي پاراكەندىلەر بەلگىلەنگەن سۇرۇق ئىچىدە يوقىتىلسۇن. مودۇنلىقىمىز تىچىدە ئاماناتلىق ئورنىتىلسۇن»[1] دەپ يارلىق چۈشۈرىدى.

قەمەرىيە 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى[2] زوزۇڭتاڭ قوزغىلاڭچى خۇيزۇلارنى باستۇرۇش ئۇرۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن لەنجۇدىن سۇجۇغا يېتىپ كەلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سەردارى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەل بولۇش نىيىتىنى بىلدۈرگەنىدە. زوزۇڭتاڭ رەت قىلدى. ئۇ: «شەھەردىكى ئۇلۇغ - ئۇششاقلار بىلەن مەزلۇملارغىلا كەچىلىك قىلىنىدۇ. مۇبادا سىلەر چىن كۆڭلۈڭلاردىن ئەل بولۇشنى خالىساڭلار. بىر تەرەپ قىلىنىشىڭلارنى كۈتۈپ شۇڭ تۇرۇڭلار» دەپ جاكارلىدى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى[3] ما ۋېنلۇ زوزۇڭ-

---

① «گەنسۇدىكى تۇڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم، 181 - بەت.

② شەمسىيە 1865 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى.

③ شەمسىيە 1865 - يىل 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

تاڭنىڭ بارگاھىغا كېلىپ تەسلىم بولدى. سەككىز كۈندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ما ژېنلۇ، ما يۈنفۇ، ما جاۋ ژە ما جىنلۇڭلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى. خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ تايانچىلىرىدىن بىر مىڭ بەشيۈز يەتمىش ئۈچ نەپەر كىشى قىرىپ تاشلاندى. شۇ كۈنى كېچىدە، مانجۇلار شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئومۇمىي قىرغىن يۈرگۈزۈپ، قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان خۇيزۇ خەلقىنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلدى. «قېرى - چۆرى، ئاغرىق - سىلاق، ئۇلۇغ - ئۇششاق دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىنلا، مىلتىق بىلەن ئېتىپ، نەيزە بىلەن سانجىپ بەش مىڭ تۆت يۈزدىن ئارتۇقراق خۇيزۇنى قىرىپ تاشلىدى.»[1]

خۇيزۇلار قوزغىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، خۇيزۇلارنىڭ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ قايتا ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ساقلىنىش ۋە مەسچىتلەردىن ھەربىي مەقسەتتە پايدىلىنىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئوردا خۇيزۇلارنىڭ مەسچىتلىرى ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق بولغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ ئېلان قىلدى. بەلگىلىمىلەردە: مەسچىتلەرنىڭ تېمى «ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچ تۆت گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچىدىكى كەڭلىكى ئون غۇلاچتىن ئاشماسلىقى لازىم. دەرۋازىدىن كىرگەندىلا ئىككى قاسناقتىكى ئۆيلەر تالىپلار تۇرىدىغان ئۆي قىلىنىشى، ئۇنىڭدىن ئۆتكەندە، دالان بولۇشى، دالاندىن نامازئۆتەيدىغان چوڭ زالغا كىرگىلى بولىدىغان بولۇشى لازىم. يۇلەكىنى

---

① «گەنسۇدىكى تۆڭگانىيلار ئىسيانىنى تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 - توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 - قىسىم 185 - بەت.

تە يەنە جارۇپكەش تۇرىدىغان ئۆي بولۇشى كېرەك؛ مەسچىتنىڭ تېمىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى يېرىم گەزدىن ئاشماسلىقى كېرەك. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىدا ئۇچما راۋاق[1] ياساش مەنئىي قىلىنىدۇ[2] دېيىلگەنىدى.

ماۋ ېنلۇ قاتارلىق خۇيزۇ سەردارلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بەي يەنخۇ بىلەن يۇشياۋخۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قالدۇقلىرىنى باشلاپ شىنجاڭغا قېچىپ چىققان ۋە ئۆزلىرىنى ياقۇپبەگنىڭ قوينىغا ئېتىشقانىدى.

× ×

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. تۆشۈك دەرۋازىسى مانجۇلارنىڭ شىددەتلىك تۇپقا تۇتۇشى بىلەن بۇزۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، چۇمبۇستا ئىستىھكام قۇرۇپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييار تۇرغان خۇاڭ ۋەنپىڭ قىسمى شەھەرنىڭ ئۇستىدىكى ياۋاغ دەرۋازىسى تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. ئىككى تەرەپتىن شەھەرگە ئۇزلۇكسىز دەۋرەپ كىرىۋاتقان قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپلىكىدىن، داخۇ تۆڭگانىي قوشۇنىنى باشلاپ ھېلى سېپىلغا يۈگۈرسە، ھېلى كوچىلاردا قۇچاقلاشما جەڭ قىلىپ، ئاخىرى ھالىدىن كەتتى. بۇ چاغدا، ئەنجانلىق مىرزا ئەھمەت قوشىبېگى بىر بۆلۈك ئادەمى بىلەن شەھەرنىڭ قۇمدەرۋازىسىدا، تاكى ئەنجانلىق يېگىت ـ سەرۋازلار ۋە سودىگەرلەر شەھەردىن ئامان ـ ئېسەن چېكىنىپ چىقىۋالغانغا قەدەر قاتتىق تىركىشىپ تۇردى. شەھەر ئاخىرى

① ئۇچما راۋاق — پوتەي، ئۇگەك.

② «گەنسۇدىكى تۆڭگانىيلار ئىسيانىنىڭ تىنجىتىش ئىشلىرىغا ئائىت قىسقىچە خاتىرىلەر» 12 ـ توم. «خۇيزۇلار قوزغىلىڭىغا ئائىت ماتېرىياللار» 4 ـ قىسىم، 185 ـ بەت.

قولدىن كەتتى.[1]

لىۋ جىڭتاڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ مارالبېشىدىن يولغا چىقىپ قاندىن كېيىن، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى[2] يەكەننى ئىشغال قىلدى. ئۇچ كۈندىن كېيىن يېڭىسارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ يەردىن يەنە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى[3] قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

لىۋ جىڭتاڭ باش بۇغ دۇڭ فۇشياڭنى خوتەننى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتتى. قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى[4] مانجۇلار خوتەننى تولۇق ئىشغال قىلدى. پەقەت ئىلىلا چارروسىيە ئىشغالىيىتىدە قېلىپ قالدى.

بەگقۇلبەگ ۋە داخۇ تۇڭگانىيلار ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ، قالدۇق ئادەملىرى بىلەن، چاقماق يولى ئارقىلىق ئەنجان تەرەپكە قاراپ قاچتى.

شۇ يىلى قىش تولىمۇ قاتتىق كەلگەنلىكتىن، قاچقۇنلارنىڭ كۆپلىرى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلدى ياكى كۆچكەن قارنىڭ ئاستىدا قالدى. ساق قالغانلىرى قىرغىزلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئاغزىدىن قۇتۇلۇپ قېلىپ، چارروسىيە تەۋەلىكىدىكى ناريىن قورغىنىغا ئاران يېتىۋالدى.

شۇ قېتىمقى قاچ ـ قاچتا، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، چارروسىيە تەۋەسىگە قېچىپ كىرگەن تۇڭگانىيلار تۆت مىڭ تۆت يۈز ئاتمىش كىشى بولغان. بۇ تۇڭگانىيلار شۇ قاچقانچە توقماقلا كېلىپ توختىدى ۋە قارا قوڭغۇز دېگەن يەردە يەرلەشتى. ھازىر

---

① بەزى مەلۇماتلاردا: «قەشقەر 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مانجۇلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى» دېيىلگەن.

② شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

③ شەمسىيە 1877 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى.

④ شەمسىيە 1878 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى.

شۇ يەردە ياشاۋاتقان تۇڭگانىيلار شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.[1]

مانجۇلار ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، يۇرت - يۇرتلارغا جاكارچى چىقىرىپ، «ئەل ئامان!» دەپ جاكارلاتقۇزدى ۋە: «تىنچ بولۇپ، پۇقراچىلىق قىلىڭلار. ياۋاش - يۇمشاق بولۇپ، يامانلىقنى ئويلىماڭلار. ئۇلۇغ خانىمىز سىزلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارغا ئەپۇ قەلبىنى سۇرۇپ يارلىق چۈشۈرگەن» دەپ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە ۋە سەھرا - كەنتلەرگە گۇڭسا خەتلەرنى چاپلىدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ گېپىگە ئاساسەن، ئىلگىرى بەدۆلەتنىڭ قولىدا ئىشلەپ، ئەمەل تۇتۇپ دۆلەت سۇرگەن ئادەملەرنىڭ ئىچىدە يامانلىرى بولسا تۇتۇپ جازالىدى. ياخشىلىرىغا بولسا تەگمىدى. ھەرقايسى شەھەرلەرگە يەرلىك كىشىلەردىن ھاكىمبەگلەرنى تەينىلەپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ۋاقتىنچە شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

قەشقەرگە ۋاقتىلىق خان ئامبال بولۇپ يېڭىدىن تەينىلەنگەن دۇڭ دارېن دېگەن ئادەم جۇرئەت ۋە غەزەپتە تولىمۇ ئۇستۇن بولۇپ، گويا كى بىر بالائى ئەزەم ئىدى. ئۇ قەشقەرلىقلەرنى «لوپاشانىڭ ئۆلۈكىنى كۆرسىتىپ بەرسۇن» دەپ قىستاپ، يامان تەڭلىكتە قويدى. ئۇلار ئائىلاج كۆرسىتىپ بەردى. دۇڭ دارېن قارا چېرىكلىرىنى ئاپپاق خوجامغا ئېلىپ چىقىپ، ياقۇپبەگنىڭ گۆرىنى ئاچقۇزدى. ئۇنىڭ جەسىتىنى تارتىپ چىقىرىپ، تازا قامچىلاتقۇزغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوتتا ئۆرتەپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى...

× ×

مانجۇ خاقانلىقى ئالتە شەھەر تەرەپلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز

---

① 1996 - يىلى، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بەي يەنخۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ شەنشىدىكى قەدىمكى يۇرتىنى زىيارەت قىلىپ قايتقاندىن كېيىنكى خەۋەر قىلغانىدى.

تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، يۇرت - ئايماقلارنى ئىدارە قىلىش - باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى قابىلىيەتلىك، مالىيە ئىشلىرىدىن خەۋەردار مەنسەپدارلارنى قويدى. بىراق، بۇ مەنسەپدارلار تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا مايىل، نەپسى بالا كىشىلەر ئىدى. مانجۇلار قەشقەرنى ئىككىنچى مەرتىۋە ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان تۈزۈم، جازا، باج ۋە سېلىقلارنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار، ئىلگىرى تۆلەنمەي قەرز قالغان باج - سېلىقلارنى ئېنىقلاپ ئىدىتلاپ چىقتى، ھەر قانداق كىشىنىڭ يەر - زېمىن ۋە مال - مۈلكىنى چىزىلاپ ۋە پۈتلاپ تۆلەپ، بۇغداي، قوناق، ئوت - سامان ئالۋان قويۇپ، ئۇلارنىڭ تۆلەپمىنى دەپتەرگە بىر - بىرلەپ ئولتۇرغۇزدى، ھەربىر شەھەرنىڭ چىقىم - كىرىملىرىنى خەتلەپ توختىتىپ چىقتى. خاندىن «جۇنلى[1]» دېگەن يارلىق چۈشكەندىن كېيىن، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مەنسەپدارلىرى تەيىن قىلىپ توختىلغان ئاشلىقنى ئۆز قەرىلىدە كېچىكتۈرمەي ۋە كېمەيتتۈرمەي يەغۋالدى. زورلۇق ۋە قاتتىق قوللۇقلۇق ئاۋۋالقىدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئېشىپ ۋە كۆچىيىپ كەتتى. بۇ مەنسەپدارلار ئۆزى قانداق زالىم ۋە پاسىق بولسا، ئۇلارنىڭ غالچىلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆتە زالىم ۋە پاسىق ئىدى. شۇ زامانلاردا بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موللا مۇسا سايرامى مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«. . . خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئۇلار ئەجدادلىرىدىن قالغان مۈلكى مىراس زېمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. ھويلا - ئارامگاھلىرى، ھەرەمباغلىرى، مال - مۈلكى ۋەيران بولۇپ، دىۋە - پەرىلەرگە ماكان بولدى. ئۇلار يۇرتدارچىلىق ئالۋانلىرىنى تۆلەشتە ئاجىز قېلىپ، يەر - زېمىنلىرىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ، ئۇلار ئالمايدىغان بولدى. خاقانىي چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا - غەرەز-

[1] «جۇنلى» — «تەستىقلىدىم» دېگەن مەنىدە.

لىرى بولسا، چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم ـ شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ، خۇداسىدىن باشقا ھېچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا ۋە ئۈمىد كۈتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلسۇنكى، بىھۇدە جەۋرى ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمىسۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشاھلارنى تەلەپ قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرلۇك قىلمىسۇن. ئاسمان ۋە زېمىن خۇداسى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىدىن چىقماي، سەۋر قىلسۇن دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئىدى، پۇقرا ـ خالايىققا مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايىق كۆرمەس ئىدىئ. [1]بەلكى، ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ۋە خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ سىياسەت يۈرگۈزگەن بولاتتى. خۇداۋەندە ئۆز رەھىمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ لەنىتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس.»[1]

نەزمە:

يىقىلىپ چۈشسە ئۇجمىدىن،
ئۇجمە تىككەن گۇناھكار.
يىقىلىپ چۈشسە ئۆگزىدىن،
گۇناھكارى بىناكار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

---

① «تارىخ ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1988 ـ يىلى 10 ـ ئاي بېيجىڭ 2 ـ باسمىسى 614 ـ ، 615 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئون بىرىنچى باب

نىياز ھېكىمبەگ

مىلادى 1878 ـ يىلى 3 ـ ئاي.

نىياز ھېكىمبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇملارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن مانجۇلاردىن ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ، كىرىيە يولى ئارقىلىق كورلىغا قاراپ قاچتى. ئۇ چاقىلىقتىن ئىككى يۈز سەكسەن چاقىرىم غەربتە چەرچەن دەرياسى بويىدىكى دۆڭئۇلدىمە كۆلىگە بىر قىسىم ئالتۇن قاچىلانغان تۆمۈر ساندۇقلىرىنى چۆكتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، كورلىغا كېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشتى. مۇشۇ كۈنلەردە مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن زۇڭتۇڭ دارېن لىيۇ جىڭتاڭ ئاقسۇدا، لوشەي دارېن دۇڭ فۇشياڭ بايدا ئىدى. نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن لوشەي دارېنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن!» دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە، زۇڭتۇڭ دارېن قەشقەرگە كەتكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ زۇڭتۇڭ دارېن بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ قەشقەرگە كەلدى.

زۇڭتۇڭ دارېن ئۇنى گۇلباغدىكى بەدۆلەتنىڭ ئوردىسىدا قوبۇل قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئۇچىسىغا تەتىللادىن تون، بېشىغا ئەسلىدىكى دىڭ قالپىقىنى كىيىپ، بېلىنى خوتەن شايىسىدىن قىلىنغان پوتا بىلەن باغلاپ، يا مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدۇ.

غان، يا بەدۆلەتنىڭ مەنسەپدارلىرىغا ئوخشىمايدىغان قىياپەت بىلەن، زۇكۇتۇڭ دارىنىڭ ھۆزۈرىغا كىرىپ كەلدى.

— خۇداۋەندىكەرىم ئۇلۇغ خانىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، تەختىنى زىيادە قىلغاي، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، خان پۇقرالىرىنىڭ بېشىغا ئاپتاپ چۈشۈرگەن زۇكۇتۇڭ دارىن، لوشەي دارىن باشلىق بارلىق ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرگە ئامانلىق ئاتا قىلغاي، — دەپ دۇئا قىلىپ كەينىدىن تەزىم بەجا كەلتۈردى نىياز ھېكمىبەگ.

نىياز ھېكمىبەگ ئەسلىدىلا تۆكچى بولغاچقىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىدا راۋان سۆزلىيەلەيتتى.

— نىياز ھاكىمبەگ، سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟ — دەپ سورىدى زۇكۇتۇڭ دارىن.

— مەن، مەن يەكەندە تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشكئاغا بولغان، — دەپ دەرھال قۇللۇق بىلدۈردى نىياز ھېكمىبەگ.

— خوتەندە قانچە ئۇزاق يۈرت سورىدىڭ؟

— مەن خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدۇم. خوتەن ئۆلكىسىنىڭ ئۇلۇغ خاقانغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق غەللە ـ پارىقىنى يىغىۋېلىپ، مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم.

— لوپاشاغا بەرمىدىڭمۇ؟

— بەدۆلەتكە پۇقرالاردىن ئارتۇق يىغىۋالغان قىسمىنى بېرىپ، ئۆنى ئالداپ كەلگەنىدىم.

— خانغا يىغىپ قويغانلىرىڭنى قانداق ساقلىدىڭ؟

— جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ئوردا بېغىمنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە ئېگىز ـ پەس بىر دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. مەن خادىملىرىم ئارقىلىق بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن دەپ گەپ تارقىتىپ ئەتراپىنى ئېگىز تام بىلەن قورۇقلا ئالدۇرۇدۇم. قورۇق تامنىڭ ئىچىگە خانىقا، ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇردۇم. يەنە ئىككى ئېگىز مازار سالدۇردۇم. ئاندىن ھەربىر

قەبرىنىڭ ئىچىگە بىر مىڭ بەشيۈز دىن يامبۇ، بىر نەچچە چارەكتىن كېپەك ئالتۇن قاچىلاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكۈزدۇم. قەبرىلەر-نىڭ ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ، ئۇ يەرنى كاتتا ئېسىل مازار قىلىپ، شەھەر - ئايماقلارغا جاكارچى چىقار-دىم.

— بۇنداق چوڭ ئىشنى لوپاشادىن قانداق پىنھان تۇتالىدىڭ؟

— بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەدىكار، يىگىت - مەھرەملەر-نىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ قەبرىگە كۆمدۈرۈۋەتتىم. بۇ سىرنى ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئۇ ئالەم-گە ئېلىپ كېتىشتى. بەلكى، بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغاد-لارنىمۇ سۈرۈشتە قىلىپ، تېپىپ يوقاتتىم. شۇنىڭ خەزىنىنىڭ ئىس - پۈرىقىنى بەدۆلەت تۈرماق، باشقا ھېچكىمنىڭ بىلەلمىدى.

— سەن ھەقىقەتەن يامان ئادەم ئىكەنسەن. ئۇچاڭدىكى تە-تىللا تونىنى قاچان تىكتۈرگەن؟

— بۇ تونىنى بەدۆلەت ماڭا مۇكاپات تەرىقىسىدە ئىنئام قىل-غان.

— قارا! نىياز ھېكىمبەگ، — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن، — مەن ئۇچامغا كەيگەن ئەمەلدارلىق تونىنى خان ئوردا ئىشخانىسىدا مەخسۇس تىكتۈرۈپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ سالپىلا قارا بۆزدىن تىكىلگەن. لوپاشا ساڭا تەتىلادىن تون - لىباس ئېينئام قىلىپتۇ. ئەمما، مەن ساڭا ئۇنداق قىلالمايمەن. سەن نىيىتىڭ ناھايىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى بىر چوڭ ئۆلكىگە ئون ئىككى يىل ھاكىم قىلغان، تۆز بەرگەن ئۇلۇغۋاڭغا خىيانەت قىلىپسەن...

— نىياز ھېكىمبەگ مانجۇلارنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بە-رىپ، ھېلىقى «مازار» نىڭ تۇغ - شەددىلىرىنى، ئەلەم - بايراق-لىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۈرگەن قەبرىلەرنى ئېچىپ، ئىچىدىن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى

ئېلىپ، ھەممىسىنى مانجۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكمەبەگ يەنە بىر بېغىغا مېڭىپ يامبۇنى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىدىن تىكتۇرۇۋەتكەندى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ يۇلۇپ قومۇرۇپ، تېگىدىن يامبۇلارنى ئېلىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاشتېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىغا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن يەتتە يۈز يامبۇنى كولاپ ئەكېلىپ تاپشۇردى. ئۇ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ۋە مانجۇلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى مۇشۇ تەرىقىدە يوشۇرۇپ قويغانىدى، ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ - كىچىك مانجۇلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇشۇپ، باشمالتاقلىرىنى چىقىرىشىپ، ئۇنىڭغا ئاپېرىنلار ئوقۇشتى.

نىياز ھېكمەبەگ مانجۇ مەنسەپدارلىرىدىن ئۆزىنىڭ تۆھپىسى باراۋېرىگە ناھايىتى چوڭ مەنسەپ تەمە قىلغان بولسىمۇ، ئاران يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەينىلەندى. ھالبۇكى، يەكەن ھاكىملىقىنى نىياز ھېكمەبەگ نەزەرىگىمۇ ئېلىپ قويمىدى. «مەن ئەقىدە قىلغان ۋە ئارزۇ قىلغان مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن، — دەپ ئويلايتتى ئۇ ئىچىدە، — ئەتتەڭگە، ھېچبولمىغاندا بىر قەبرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بولسىمۇ بەرمەي تۇرغان بولسام بوپتىكەن.»

نىياز ھېكمەبەگ ئەسلىدە يەكەننىڭ كارىۋات دېگەن يېرىدە بىر ئاددىي دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ، مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ ئىشىكىدە يۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چاكارلىقىنى قىلىپ كەلگەنلىكتىن، قەدىمكىلەرنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا، بىر كۆزۈڭنى قىسىۋال» دېگەن ماقالىسىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، مانجۇلارنىڭ خۇيى - پەيلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلغان ۋە كېيىن ئۇلارنىڭ تىلىنى، خېتىنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇ بۇنىڭدىن مەنپەئەت ئېلىپ، مەنسەپ - مەرتىۋىسى دەرىجىسۇ-

دەربجە ئۆسۈپ، يەكەنگە تۆتىنچى دەربجىلىك ئىشىكئاغا بولغاندىدى. يەتتە شەھەردە قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ يەكەندە ئابدىراھمان ھەزرەتنىڭ ھۈزۈرىدا مۇلازىم بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، تۈڭگانىيلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. راشىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى كۈچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ئاتالىق غازى باش كۆتۈرگەندە، ئاتالىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسىگە ئوخشاش مادارا قىلىپ، ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەتتە بولدى ھەم خۇشامەت قىلىپ كەلدى. بەزىلەر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن: «سىلى ھەممە دەۋردىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر ئۇلۇغنىڭ خىزمىتىدە مۇقىم بولمايدىكەنلا، بۇ ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ» دېگەندە، ئۇ: «بۇ يۇرتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبىتىن، ھەممىسىگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلىمەن دېسىلە، جەزىم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن باشقا ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چاينىغانىدى.

نىياز ھېكىمبەگ خوتەن ئۆلكىسىنىڭ دۇنيا ـ دەپىنىسى بىلەن مانجۇ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئوتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزى زادىلا تىنجىيالمىدى. بۇ قېتىمقى ئىشتا، بەدۆلەت ھۈزۈرىدا مەنسەپ تۈتقان ئادەملەر ئارىسىدا ئەڭ پايدا ئالغىنىمۇ نىياز ھېكىمبەگ ئىدى. مانجۇلار بۇ ئەلۋەك زېمىنىنىڭ بايلىقىغا ئېرىشكەن بولسا، نىياز ھېكىمبەگ بۇنىڭ بەدىلىگە ھەر ھالدا يەكەنىنىڭ ھاكىمبەگلىكى (7 ـ دەربجە) مەنسىپىگە ئېرىشكەنىدى.

بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتدارچىلىق ۋە مەئىشەت جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئوتۇقلىرى بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىكى ئاغرىقىنى باسالمىدى. ئۆزىنىڭ شۇنچىۋالا كۆپ تۆھپە بەدىلىگە ئاران يەكەنىنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىگە ئېرىشىشى ئونىڭ كۆڭلىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويدى.

بەدۆلەت مانجۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەڭ ئېغىر كۈنلەردە پۈتۈن ئۇمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىغانىدى: مانجۇلارمۇ يەتتە شەھىرىنى پەتھ قىلىش ئىشىدا ئىچكى جەھەتتىن ھەمدەم بولۇش ئۇمىدىنى ئۇنىڭغا باغلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئۇجۇقتۇردى. كېيىك ئازابىدا تولغىنىپ ياتقان بەدۆلەتنى، چوڭقۇر قۇدۇققا يىقىلىپ بويىنى ئۇزۇلۇپ ئېڭىراشقىمۇ ئۇلگۇرمەي ئۆلگەن تاغىسىنى، پۈتۈن تۆھپىسى بەدىلىگە، ئۆزىگە ئاران يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكى تەگكەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇشۇك تاتىلىغاندەك بولۇپ كېتەتتى. ئۇ ئاچچىق يۇتۇۋالغانىدى. ئۇ ئۇخلىغاندا، ئۇنى ھەمىشەم دېگۈدەك قارا باسىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، چۈشىدە، بەدۆلەتنىڭ پۈشايمان، ئۆكۈنۈش ئىچىدە ئۆزىگە قولىنى شىلتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى، تاغىسىنىڭ بېشىنى قولىدا تۇتۇپ، ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى...

نىياز ھېكىمبەگ گەرچە خوتەن ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن دۇنيا دەپنىسى بىلەن مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ مەزگىللەردە زۇڭدۇ دارېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارېن ئوتتۇرىسىدا نىياز ھېكىمبەگنى ئىشلىتىش - ئىشلەتمەسلىك ھەققىدە خېلى تالاش - تارتىش يۈز بەرگەنىدى. زۇڭتۇڭ دارېن ئەڭ ياخشىسى ئۇنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك دەپ ئويلايتتى. ئەمما، يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئەمىن تاپقۇزۇش ئۇچۇن نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى ئىشقا سالمايمۇ بولمايتتى. چۈنكى، چەنتۇلار ئىسيانىنى تىنجىتىپ، ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەردە ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەر تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى پايدىسى زىيىنىنى قاپلىيالمايدىغان بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، چەنتۇلارنى چەنتۇلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىش — مانجۇ خاقانىنىڭ بۇ يۇرتلاردا يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسىتى بولۇپ، بۇ خىل يول بىلەن، ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورغىلى بولاتتى. ئەمما، نىياز ھېكىمبەگدەك ئادەملەرنى خىزمەتكە كۆپ

قويۇۋەتكەن بىلەنمۇ بولمايتتى، چەنتۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشلىرى مۇمكىن ئىدى، ئاز قويۇپ قويسا، چەنتۇلارنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ كېتەلمەسلىكتىن ئەنسىرەيتتى. مۇشۇ ۋەجىدىن زۇڭتۇڭنىڭ دارېن بىر قارارغا كېلەلمەي، ئاخىرى گۇلباغدىكى بۇتخانىنى سەيلى قىلىپ كەلمەكچى بولدى.

گۇلباغ بۇتخانىسى داۋگۇاڭ پادىشاھىنىڭ 14 - يىلى سېلىنغان كونا بۇتخانا ئىدى. بەدۋلەت گۇلباغنى پەتھ قىلغاندا، بۇ يەر ۋاقىتلىق جەبخانە[1] قىلىنغان بولغاچقا، ۋەيران بولۇپ كەتمەگەنىدى.

مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن بىللە كەلگەن مۇشاۋىر جۇ خۇەن ھەزرەت بۇ بۇتخانىغا شەيخ بولغانىدى. ئۇ زۇڭتۇڭ دارېننى كۆرۈپ، ئىتتىك ئېتىكاپتىن تۇردى - دە، ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ:

— ئامىتابا، بەندىلىرىڭنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرگەيسەن! — دەپ دۇرۇت ئوقۇدى ۋە، — دارېن جانابلىرىنىڭ مۇبارەك قەدەملىرىگە قۇتلۇق بولسۇن، قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى.

— يوقسۇ، يوقسۇ، كەمىنىلىرى كەم ئەقىل، ئۇستازدىن ئەقىل تىلەپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەنىدىم.

— قېنى، مەرھەمەت! ھوي، قايسىڭلار بار؟ لۇڭجىن چېيى دەملەپ كەلتۇرۇڭلار! — دېدى جۇ خۇەن ھەزرەت زۇڭتۇڭ دارېننى ئۆزىنىڭ دۇئا - تىلاۋەتخانىسىغا باشلىغاچ.

نىياز ھېكمىبەگ باشلاپ بارغان مانجۇ قوشۇنلىرى قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى[2] خوتەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھاربىيە ئىشلىرى ئاساسەن ئاياغلىشىپ

---

① جەبخانە — قورال - ياراق ئىسكىلات.

② شەمسىيە 1878 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

قالغاندى. مانجۇ هاكىمىيىتى بۇ جايلاردا ئۆز هۆكۈمرانلىقىنى يېڭىۋاشتىن قارار تاپقۇزدى. زۇڭتۇڭ دارېن لېيۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ قارارگاهىنى قەشقەر يېڭىشەهەرىدىكى گۈلباغ قەلئەسىگە قۇردى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ مۇشاۋىرى جۇ خۇەن هەزرەت نېمىشقىدۇر تەرىقەتنى خالاپ، راهىبكالان بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ قالدى.

— مۇشاۋىر هەزرەت، — دېدى لېيۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭغا، — ئەنجانلىقلار يوقىتىلدى.① جاهان تىنجىتىلدى. ئەمدى، يۇرت سوراپ، دۆلەت سۇرۇشنىڭ پەيزىنى كۆرىمىز دەۋاتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىنى تەرك ئېتىپ، تەرىقەت يولىغا ماڭمەن دەۋاتقانلىقلىرى نېمىسى؟

— تەرىقەت بىلەن سەلتەنەت ئارىسىدا، — دېدى ئۇ، — قارىماققا، ئاسمان ـ زېمىن پەرق بارىدەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنچىۋالا چوڭ پەرق يوق. زۇڭتۇڭ دارېن، سىلى ياش، نەۋقىران چاغلىرىدىلا چوڭ ئىشلارنى قىلىشقا بەل باغلىغان سەركەردە، سىلىنى پېقىر بىلەن سېلىشتۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. مەن قېرىپ قالغان ئادەممەن. بۇ مەككار جاهاننىڭ كۆپ قازانلىرىدا قاينىغان، بۇ رەڭۋاز زامانىنىڭ ناز ـ خۇلقىنى كۆپ

---

① مانجۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، يالغۇز قەشقەردىلا «لوپاشاغا خىزمەت قىلغان» دېگەن جىنايەت بىلەن، ياقۇپبەگنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى، نەۋرىلىرى، جىن شيائېنىڭ ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى باشلىق خۇيزۇلار ۋە باشقا چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلاردىن بىر مىڭ بىر يۈز ئالتە ئادەمنى دارغا ئاسقان، يەتمىش مىڭ بىر يۈز ئەللىك ئۈچ سەر سەككىز مىسقال ئالتە فۇڭ كۈمۈشىنى مۇسادىرە قىلغانىدى. بۇ هەقتە: «ئىززەتلىك ئاسايىش تۆرە زوزۇڭتاڭنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇبلىرىنىڭ داۋامى»، 72 ـ جىلد «شىنجاڭنىڭ ئەهۋالىدىن سۆنۈلغان قانلاق مەكتۇب» كە قارالسۇن.

كۆرگەنمەن. سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئادا قىلىش يولىدا كۆپ ھار-دىم، قەددىم پۇكۈلدى. ئەمدى، تەرىقەت كۈرسىدا جىنىدەك ئول-تۇرۇپ، دىمىنى ئالغاچ، زامانىنىڭ رەپتايىنى كۆزىتىپ باقسام-مىكىن، دەيمەن. مۇبادا، خالىسلا، قەدىمكى زاماندا يۈز بەر-گەن مۇنداق بىر ئىشنى ھېكايە قىلىپ بەرگۈم بار.

— مەرھەمەت!

— رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، جۇ يۈەنجاڭ[1] پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، مىجەزى ئوساللىشىپ، گۈمانخور، شەپقەتسىز، خاپىغان بولۇپ قاپتۇ. بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم تۆھپە-كار ئەركانلىرىغا ئىشەنمەس بولۇپ قاپتۇ. «مۇبادا، مەن ئۆلۈپ كېتىپ قالسام، — دەپ ئويلايدىكەن ئۇ، — ئۇلار خۇددى ماڭا سادىق بولغاندەك، ۋەلىئەھدىگىمۇ سادىق بولۇپ خىزمەت قىلى-دۇ».

شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇ يۈەنجاڭ تۆھپىكار ئەركانلىرىنى قاد-داق قىلىپ ئۇجۇقتۇرۇش ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان بولۇپ قاپ-تۇ. ئۇ، «تارىخىي خاتىرىلەر.[2] گو جيەننىڭ تەرجىمھالى»[3] دا يېزىلغان: «شىكار تۈگىدى. ئوقيا ـ ساداقنى تاشلاش كېرەك؛ تۈلكە ـ توشقان تۈتۈلدى، تايغاننى سۆيۈش كېرەك» دېگەن سۆزدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇلارنى بىراقلا يىغىشتۇرۇۋېتىش قارار-غا كېلىپتۇ.

ئەتىسى، جۇ يۈەنجاڭ «تۆھپىكارلار راۋىقى» ياساش ھەققىدە

---

① جۇ يۈەنجاڭ (1328 — 1398) — مىڭ تەيزۇ. مىڭ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشى.

② «تارىخىي خاتىرىلەر» — دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر تارىخچىسى سىماچيەن تەرىپىدىن يېزىلغان تۇنجى سالنامە.

③ گو جيەن (مىلادىدىن ئىلگىرى 473 — ؟) — دۆلىتىمىزنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى.

پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن سارايدىكى ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلارنى قاپاقلا سېلىپ كولدۇرلىتىۋاتقانلىقىنى خانىكە — ما خۇاڭخۇ تۈيۈپ قاپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ تۆھپىكار ئەركانلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن يوقاتماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ، تۆھپىكار ۋەزىر، خەلپەتبېگى لېيۇ جىنى بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈرمەكچى بوپتۇ. ئەمما، قانداق خەۋەر قىلىشنى بىلمەي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ - تېشىمۇ قېتىپتۇ. چۈنكى بۇ سىر ئاشكارلىنىپ قالسا، باش كېتىدىغان ئىش ئىكەن.

خەلپەتبېگى لېيۇ جى ۋەلىئەھدىگە ساۋاق بېرىش ئۈچۈن ھەر كۈنى دېگۈدەك ھەرەمگە كىرەتتىكەن. خانىكە ئۆزىنىڭ يېقىن مۇلازىملىرىغا بۇيرۇپ، خەلپەتبېگى ئولتۇرىدىغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچىنى پورلىشىپ كەتكەن ياغاچقا ئالماشتۇرۇپ قويغۇزۇپتۇ. نەتىجىدە، خەلپەتبېگى ئولتۇرغان تەختىراۋاننىڭ ياغىچى ئۇشتۇ-لۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ پۈتى سۇنۇپ كېتىپتۇ.

خانىكە ئۇنىڭدىن ھال سوراپ، ھەرەم ئاغىلىرىدىن سوۋۇغا ئەۋەتىپتۇ. بۇ سوۋۇغا — بەرخۇت بىلەن قاپلانغان قۇتىلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال سوقا چىلان بىلەن يەنە بىرىنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بىر تال توغاچ شاپتۇل ئىكەن. «ئور-دىدا نازۇنېمەتلەر شۇنچە مول تۇرسا، خانىكىنىڭ بۇ نېمە قىلغى-نىدۇر؟ — دەپ ئويلاپتۇ خەلپەتبېگى لېيۇ جى، — خۇددى باشقا نەرسە تېپىلمىغاندەك، ئاران بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سېلىپ ئەۋەتكىنى نېمىسى؟ . . . » ئۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەي تۇرسا، مۇلازىم: «ئەمىر لەشكەر شۇي دا قەدەم تەشرىپ قىلدى! » دەپ مەلۇم قىپتۇ.

— خەلپەتبېگى جانابلىرى، ئۇقتىلامىكىن، — دەپتۇ شۇي دا، — كەرەملىك پادىشاھ ئالىيلىرى تۆھپىكارلار راۋىقىدا زىيا-پەت بەرمەكچى بوپتۇ. بۇ زىياپەتكە پەقەت تۆھپىكارلارنىلا چىللاپ-تۇدەك.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ خەلپەتبېگى لېۋ جىنىڭ كۆڭلىدىن بىر نەرسە كەچكەندەك تۇيۇلۇپتۇ ـ دە، تەختىراۋان ياغىچىنىڭ سۇ-نۇپ كېتىشى ۋە خانكىنىڭ ئۆزىگە بىر تال سوقا چىلان بىلەن بىر تال توغاچ شاپتۇل سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ئۇستىدە ئويلىنىپ قاپتۇ.

«ھە، ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە، — دەپ ئويلاپتۇ ئۇ، — خانىكە ئۇنىڭغا سوقا چىلان بىلەن توغاچ شاپتۇل سوۋغات قىلىش ئارقىلىق «بېشىڭغا ئىش كەلمەكچى، دەرھال قاچ!» دەپ بىشا-رەت بەرمەكچى ئىكەن ـ دە!»[1]

ئەمما ئۇ ئويلىغانلىرىنى ئەمىرلەشكەر شۇي داغا ئاشكارا دېيىشنى بىئەپ كۆرۈپ:

— ئەمىرلەشكەر جانابلىرى، — دەپتۇ، — گېپىمگە ئوبدان قۇلاق سالغايلا: سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىڭ ئەگەشكەيلا، — چۈشەندىلىمۇ؟

— سىلىچە، بۇ زىياپەت بىرەر يامانلىقتىن دېرەك بېرەرمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ يەنىلا چۈشەنمەي.

— كۆپ سوزىمىسىلا، ۋاقىت ـ قەرەلى كەلگەندە بىلىلا، مېنىڭ دېگەنلىرىمنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىسىلىلا، ھېچ ئىش يۇز بەرمەيدۇ!

تومۇز ئاخشىمى، پادىشاھ جۇ يۇەنجاڭ ئۆزىنىڭ تۆھپىكار ئەركانلىرى بىلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ بەزمە خۇشاللىقىغا كىرىشىپتۇ. قەدەھ ئۈچ قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن، پادىشاھ:

— بۈگۈنكى بۇ زىياپەتكە داخىل بولغان ئەكابىر ـ ئەشىرەبـ لەر، ئەمرۇل ئومرا، ئەركانى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمىلى

---

① خەنزۇچىدە سوقا چىلان — (چېنزاۋ» دېيىلىدۇ؛ توغاچ شاپتۇل — «تاۋزى» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى سۆز «چېنزاۋ تاۋزى» (دەرھال قاچمىساڭ، ئىش چاتاق!) دېگەن سۆز بىلەن ئاھاڭداش.

ئۇچ دەربجە ئۆستۈرۈلسۇن، ئۇلار ئۇچ ئەۋلادىغىچە بۇ ئىمتىياز-دىن بەھرىمەن بولىدىغان قىلىنسۇن! دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

ئەركانلارنىڭ: «ياشىسۇن! ياشىسۇن! تۇمەنىمىڭ يىللار ياشىسۇن!» دەپ قىلىشقان تەنتەنە سادالىرى راۋاقنى قاپلاپتۇ.

پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بىز شاھىنشىنغا قايتقايمىز، ئەركانلىرىمىز بەھۇزۇر بەزمە قىلغاي! — دەپتۇ — دە، تۆھپىكارلار راۋقىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ مېڭىپتۇ. ئۇ چىقىپ كېتىۋېتىپ، ھەرەمبېگى لى تەيجەنگە:

— جانابلارنى ئوبدان كۈتۈپ، كۆپ رازى قىلغايسىلەر! — دەپ ئالاھىدە تاپىلاپتۇ.

جۇ يۈەنجاڭنىڭ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر شۇي دا دەرھال خەلپەتبېگى لىيۇ جىنىڭ «سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پادىشاھىمىزغا چىڭ ئەگەشكەيلا!» دېگىنىنى ئەسلەپتۇ — دە، گەپ قىلماستىن پادىشاھنىڭ كەينىدىن قالماي ئەگىشىپ مېڭىپتۇ.

پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ كەينىگە قاراپ، ئەمىر لەشكەر شۇي دانىڭ تاپ بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، خاپا بوپتۇ ۋە:

— ئەركانىم، شۇنداق كاتتا زىياپەتكە داخىل بولماي، نېمىشقا كەينىمدىن ماڭمسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئاتىھەزرىتىمنىڭ ئوردىغا قايتماقچى بولغىنىنى كۆرۈپ، پاسىبان بولۇپ ئۇزاتقىم كەلدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شۇي دا.

ئەمىر لەشكەرنىڭ بۇ سۆزى بىلەن ئاغزى تۇتۇلغان پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ باشقا گەپ قىلالماپتۇ — دە، ئۇنىڭ پاسىبانلىقىدا ئوردىغا قايتىپتۇ.

بەزمە بىر ھازاغىچە داۋام قىپتۇ. ھەرەمبېگى لى تەيجەن

ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ئەمىردان ئومرالارنى داس-
تىخاندىكى مول نازۇنېمەتلەرگە ھېلىندىن ـ ھېلىغا تەكلىپ قە-
لىپ، قەدەھلىرىنى مەي ـ شاراپ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن
تولدۇرۇپ تۇرۇپتۇ. داستىخاندىكىلەر كەيپ ئىچىدە ئەقلى خە-
رەلىشىپ، دىلى لال بولۇپ تۇرۇشقىنىدا، بىرسىنىڭ توساتتىنلا
«ۋاي بولمىدى! ئوت كەتتى!» دەپ ۋارقىرىغىنى ئاڭلىنىپتۇ.
ئەمرۇل ئومرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپ، ئەركانى دۆلەت، ۋەزىر ـ
ۋۇزرالار ئەقلىنى تېپىشىپ، «ۋاي بۇ نېمە ئىشتۇر؟» دەپ
ئىككى تەرەپكە قاراپ تۇرغان ئارىلىقتا، پۇتۇن تۆھپىكارلار راۋا-
قى ئوت دېگىزىغا ئايلىنىپتۇ. بۇ كىشىلەر جان قايغۇسىدا قاچماق
بولۇپ تاتما تەرەپكە يۈگۈرۈشۈپ بارسا، راۋاقنىڭ تاتمىسى ئاللە-
قاچان ئېلىۋېتىلگەنكەن. شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ
بىلەن قان كېچىپ يۈرت ئالغان بۇ تۆھپىكارلار ئاخىرىدا پادىشاھقا
ئۆز جېنىنى «تۆھپە» قىلىشىپتۇ...

بۇ چاغدا، پادىشاھ بىنەپشە ھەرەمدە ئۆزىنىڭ ئايىملىرى
بىلەن كۆڭۈل خۇشى قىلىشىپ تۇرۇشقانىكەن. تۆھپىكارلار را-
ۋىقىغا ئوت كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، پادىشاھ جۇ يۈەنجاڭ دەرھال
ئوت ئۆچۈرۈشكە ئادەم ماڭغۇزغان بوپتۇ. ساقچىلار راۋاق يېنىغا
يېتىپ كېلىشكەندە، تۆھپىكارلار راۋىقى ئاللىقاچان كۆيۈپ كۈل-
گە ئايلانغانكەن. «قاتتىق غەزەپلەنگەن» جۇ يۈەنجاڭ ھېلىقى
ھەرەمبېگى لى تەيجەننى دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ.

خەلىپەتبېگى لىۋ جى بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن بىر كۈن ئىلگە-
رى، ئەمىلىنى تاشلاپ يۈرتىغا قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن،
ئامان قاپتۇ.»

— دېمەكچىمەنكى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى جۆ
خۇەن ھەزرەت، — مەن ئۆزۈمنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بۇر-
چۇمنى ئادا قىلىپ بولدۇم. مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇشەققىتى

جەنىمغا پاتتى. ئەمدى ماڭا ھاردۇق يەتتى. شۇڭا، ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىنى بۇددىھاغا تىلاۋەت قىلىپ خاتىرجەم ئۆتكۈزەي دېگەن نىيەتكە كەلدىم. ئەمدىغۇ چۈشەنگەنلا. زۇڭتۇڭ دارېن! سەلتەنەت بىلەن تەرىقەتنىڭ ئارىسىدا بىر غېرىچچىلىكلا پەرق بار!

زوڭتۇڭ دارېن راھىب بالا ئەپكىرگەن پۇراقلىق كۆك چايىنى بىر ئوتلىۋەتكەندىن كېيىن، سۆزىنى ئەگىتمەي ئۇدۇللا باشلىدى:

— كەمىنلىرىنىڭ سىلىدىن سورايدىغان بىر ئىشى بار ئىدى ئۇستاز. ئېغىر كۆرمەي يول كۆرسەتكەيلا.

— دارېنىنىڭ سورايدىغىنى بۇددا تەرىقىتىگە ئائىت ئىشلار بولمىسۇن يەنە؟

— يوقسۇ، پېقىر يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا بىر قىيىن مەسىلىگە دۇچكەلگەنىدىم. ئۇستازنىڭ ماڭا يول كۆرسىتىپ، مۇشكۈلاتنى ئاسان قىلىپ بېرىشىگە ئىنتىزارمەن.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت، — دېدى ئۇستاز قولىدىكى تەسۇبىسىنى سىيرىشنى توختىتىپ تۇرۇپ.

— خان لەشكەرلىرى ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چەنتۇلار يۇرتىنى ئەمىن تاپقۇزدى. كونىلاردا: «ئات ئۇستىدە يۇرت ئالماق ئاسان، ئات ئۇستىدە يۇرت سورىماق قىيىن» دېگەن سۆز بار. چەنتۇلار يۇرتى ئەمىن تاپقىنى بىلەن، ئوغرى - يالغان بېسىقمىدى. ھەزرىتىم، ئېيتىپ باقسىلاچۇ، چەنتۇلار يۇرتىنى تەلتۆكۈس ئەمىن تاپقۇزۇش ئۇچۇن، يەنە نېمىلەرنى قىلماق زۆرۈردۇر؟

— بۇنى ياخشى دېدىلە، زۇڭتۇڭ دارېن، — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — مەنمۇ سىلىنىڭ سەمىرلىگە سېلىپ قويايى دېۋىدىم. ئالدىنقى يىللاردا، بۇ يۇرتلار-

نىڭ سەلتەنەتىمىزنىڭ تەسەررۇپىدىن چىقىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، بىزنىڭ بۇ يەرگە قويغان ئەمەلدارلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، چېرىكلىك ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكتىن بولغان. چۈنكى، پارىخورلۇقنى يىلتىزىدىن قۇرۇتىۋەتمىگەندا، ئەل ئاسايىشلىق تاپالمايدۇ، خىيانەتچىلىكنى يوقاتمىغاندا، يۇرتدارچىلىق ئىشى روناق تاپمايدۇ؛ چېرىكلىكنى توگىتەلمىگەن سەلتەنەتنىڭ نوپۇزى بولمايدۇ. پۇقرالار پارىخورلۇقتا، خىيانەتچىلىككە، چېرىكلىككە چىش تىرنىقىدىن ئۆچلۈك قىلىدۇ. ئۇلارغا بولغان زۇلۇممۇ ئەمەلدارلارنىڭ مانا شۇ ئىللەتلىرىدىن كېلىدۇ. تارىختىن ئالىدىغان بولساق، كېيىنكى خەن[1] پادىشاھلىرى ھەرەمبەگلىرىگە يول قويۇۋېرىپ، ئاپەتنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاخىرى «ئون ھەرەمبەگى توپلىكى»[2] يۈز بېرىپ، دۆلەت مۇنقەرز بولدى. تاڭ شۇەنزۇڭ[3] گەرچە تارىختا دانا پادىشاھ دەپ نام ئالغان بولسىمۇ، ئەمما

---

① سۇلالە نامى. ئادەتتە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

② شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن لىڭدى زامانىسىدا مۇنار-خىيەنى كونترول قىلىۋالغان ھەرەمبەگلىرى گۇرۇھىنىڭ نامى. ئۇلار: جاڭ راڭ، جاۋجۇڭ، شىيايۇن، گۇ شېڭ، سۇن جاڭ، بى لىيەن، لى سۇن، دۇەن گۇيى، گاۋ ۋاڭ، جاڭ گۇڭ، خەن لى، سۇڭ دىيەن قاتارلىق ئون ئىككى ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئون ئىككى ئادەمنىڭ ھەممىسى ئىشىك ئاغىسى بولۇپ، بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇلارنىڭ جەددى ـ جەمەتى ھەرقايسى ئايماق ـ ۋىلايەتلەردە ئەمەل تۇتۇپ دەۋر سۈرگەن. ئۇلار تولىمۇ زالىم، ئۆكتەم بولغاچقا، تارىختا «ئون ھەرەمبەگى» دەپ سېسىق نامى قالغان.

③ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى لى لۇڭجى (مىلادى 685 ـ يىلىدىن 762 ـ يىلىغىچە ياشىغان، 712 ـ يىلىدىن 756 ـ يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن.

ياتلارغا هەددىدىن زىيادە كەڭ قورساقلىق قىلغان، ئامراق بانوسى ياڭ ئايىمنى تاڭ[1] ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پۇجۇ ئايىمقىدىكى يۇڭلۇ هەددىدىن زىيادە ئەتىۋارلاپ، قېينىغىسى ياڭ گوجۇڭ[2] دەك ئىقتىدارسىز، پەزىلەتسىز ئادەمنى چوڭ ئىشلارغا قويغان. ئاخىرى «ئەن لۇشەن — شى سىمىن توپىلىڭى»[3] يۈز بېرىپ، بۇيۇك تاڭ دۆلىتىنى مۇنقەرزلىككە دۇچار قىلدى؛ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاهى چوڭ جېن يۈرتدارچىلىق[4] ئىشلىرىدا تىرىشىپ

---

① ياڭ تەيجېن (مىلادى 719 — 756) — ئىمپېراتور تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئامراق ئادىمى. تاڭ ئىمپېراتۇرلۇقىنىڭ بۇجۇ ئايىمقىدىكى يۇڭلۇ دېگەن يەردىن. ياڭ يۈ خۇەن دەپمۇ ئاتالغان. مۇزىكىغا ئۇستا. ئوردا ئايىملىقىغا تاللىنىپ، پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئەتىۋارلىشىشىغا نائىل بولغان. 745 - يىلى بانۇلىققا تاللىنىپ «ياڭ گۈيخېي» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئىگىچى - سىڭىللىرىنىڭ ھەممىسى مەرتىۋە تاپقان. بىر نەۋرە ئاكىسى ياڭ گوجۇڭ سەلتەنەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقتىن، تەيىنباۋنىڭ 14 - يىلى ئەن لۇشەن «ياڭ گوجۇڭنى يوقىتىپ، پادىشاھنى قۇتۇلدۇرىمىز» دەپ ئەن نام بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

② ياڭ گوجۇڭ — ياڭ گۈيفېينىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى. يۇقىرىقى ئىزاهاتقا قارالسۇن.

③ ئۆڭلۇك — سۆيگەن توپىلىڭى: «بۇ مىلادى 755 - يىلى تاڭ پادىشاهلىقىنىڭ هىراۋۇلى لۇڭچۇنلۇك ئۇيغۇر ئۆڭلۇك بىلەن ئالىي سانغۇن، لۇكچۇنلۇك ئۇيغۇر سۆيگەن ئىككىسى قوزغىغان توپىلاڭنى كۆرسىتىدۇ.

④ يەنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ سىزۇڭ خانى — جۇ يۇجېەن (مىلادى 1611 — 1644) ئۇ مىلادى 1627 - يىلىدىن 1644 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا لى زىچىڭ رەهبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن. مىلادى 1644 - يىلى، لى زىچىڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىرگەندە ئۇ مېيشەن تېغىدا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان.

چان، پۇقراپەرۋەر بولسىمۇ، ئەمما بىقارار، لىكتاسما بولغانلىق-تىن، قاراقچىلارغا كەسكىن تەدبىر قوللىنالمىدى. سەددىچىن-نىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرگەن مانجۇلار ئالدىدا بىچارە بولۇپ قالدى. نەتىجىدە لى زىچىڭ ئاستانىگە باستۇرۇپ كىردى. ژۇ-سەنگۇي چاڭموزا[1] مانجۇلارنى سەددىچىن قوۋۇقىدىن باشلاپ كىر-گەچكە، ئاخىرى بۇيۇك مىڭ خاندانلىقى مۇنقەرز بولدى.

— ھەزرىتىم ناھايىتى بەلەن مۇلاھىزە قىلدىلا، بۇ سۆزلە-رىنى ئاڭلاپ، كۆڭلۈم پاللىدە يورىغاندەك بولدى، — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ بېشىنى لىكشىتىپ تۇرۇپ، — ئېيتسىلاچۇ، يۇرتدار-چىلىق ئىشىدا يەنە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىمدۇر؟

— بايامقى دېگەنلىرىمدىن باشقا يەنە، ئادەم ئىشلىتىشمۇ ناھايىتى مۇھىم! — دېدى جۆ خۇەن ھەزرەت.

— مەنمۇ بۇ ئىش ئۈستىدە كۆپ ئويلاندىم. ھازىر تازا ئادەم ئىشلىتىدىغان پەيت. ئەمما، ئىشلەيمىز دەۋاتقانلار ناھايىتى كۆپ. قايسىنى ئىشلىتىش، قايسىنى ئىشلەتمەسلىك ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي، بېشىمنىڭ ئىچىمۇ تېشىمۇ قېتىپ، نېمە قىلارىمنى بىلمەي قالدىم...

— زۇكتۇڭ دارېن، ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپ باقسىلا قېنى، مەن ئاڭلاپ بېقىپ بىر نېمە دەي.

— كەمىنىلىرى ئوتتۇزدەك ئىت باققانىدىم. ھازىر جاھان تىنچىپ، يۇرت ئامان، پۇقرالار بىخارامان زامان بولدى. باققان ئىتلىرىم بىكارچىلىقتىن توخۇ - ئۆردەك قوغلاپ، قوشنا - قۇلۇملارغا ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. ئۇستاز، سىلىچە بۇ ئىتلارنى نېمە قىلسام بولار؟

ئۇستاز ئاڭلاپ سوغۇق كۈلۈپ قويدى - دە:

---

① ژۇسەنگۇي (مىلادى 1612 — 1678) — لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋياڭ دېگەن يېرىدىن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش بۇغى.

— دارېن جانابلىرى، بىر بۆلۈكىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغانلىرىنى سويدۇرۇۋەتسىلە.

— كەمىنلىرى تېخى ھەممىسىنى سويدۇرۇۋەتسەممىكىن دەپ ئويلىغان، — دېدى ليۇ جىڭتاڭ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، — دېدى ئۇستاز كەسكىنلىك بىلەن، — مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىككى كۆزىدىن نەشتەردەك سوغۇق نۇر چېچىلىپ تۇراتتى، — بىلەمدىلا، ئىت كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ ئىش بۇزۇلمىدۇ؛ ئىت بولمىسىمۇ ئىش بۇزۇلىدۇ.

ئىككىسى قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىشتى. زۇڭتۇڭ دارېن مۇشۇ تاپتا ئۆزىنى قىينىاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ قىيىن مەسىلىگە جاۋاب تاپقانىدى. دېمەك، جۆ خۇەن ھەزرەت سۆزىنى ئاخىرى شۇ يەرگە ئەكىلىپ، زۇڭتۇڭ دارېننىڭ مۇشكىلاتىنى ئاسان قىلىۋىدى، زۇڭتۇڭ دارېن جۆ خۇەن ھەزرەتنىڭ بۇ پىلانىغا باربكاللا دېمەكتىن باشقا ئامال تاپالمىدى.

× ×

مىلادى 1877 ـ يىلى، سۇنبۇلە ئايلىرىنىڭ ئاخىرى. ئۇ-رۇك ئەمدى پىشقان مەزگىل ئىدى.

يېرىم كېچىدە، چاقىلىقنىڭ ھاكىمبېگى توخسۇن بەگنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئەنسىز تاراقلىدى. توخسۇن بەگ كەچلىك بەز-مىدە كەيپى چاغ بولۇپ نەشىنى تولا چېكىپ، باشلىرى ئېغىرلە-شىپ كەتكەنىدى. توخسۇن بەگ دالان ئۆيدە ئۇخلاۋاتقان ئوغلى ياسىنغا چىقىپ قاراپ بېقىشنى بۇيرۇدى.

— كىم؟ — دەپ سوربدى ياسىن ئىشىكنى ئاچماي تۇرۇپ.

— بىز! دادىڭىزنى چاقىرىڭ. نىيە تەرەپتىن كەلدۇق، — دېگەن بوم ئاۋاز ئاڭلاندى ئىشىك سىرتىدىن.

ئۇنىڭغىچە توخسۇن بەگ يەكتەكنى ئۇچىسىغا سالغان پېتى

يېتىپ كەلدى ـ دە، ئوغلىغا ئىشىكنى ئېچىشنى ئىما قىلدى. تالادا نىياز ھېكمىبەگ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا توخسۇن بەگنىڭ بىر مالچىسىمۇ تۇراتتى. توخسۇن بەگ نىياز ھېكمىبەگنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى، ئۇ كىرىشكە ئۇنىمىدى. توخسۇن بەگ ھېلىقى مالچىنى ھويلىغا كىرگۈزۈۋېتىپ، نىياز ھېكمىبەگنى باغدىكى راۋاق تەرەپكە باشلاپ ماڭدى. ئۇلار سۆزلىشىپ تۇراتتى، ياسىنـ مۇ يېتىپ كېلىپ بىر چەتتە قاراپ تۇردى. نىياز ھېكمىبەگ گەپنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا، ياسىننىڭ ئۆزىنى قۇم دەريا تەرەپ بىلەن قۇمۇلغا — مانجۇ ئەسكەرلىرى تەرەپكە باشلاپ بېرىشى لازىملىقىنى ئېيتتى. ياسىن ئانچە ھايالىشمايلا، نىياز ھېكمىبەگ ئېلىپ كەلگەن ئالتە ئات ۋە ئۆزى مىنىدىغان ئىككى ئاتنى جابـ دۇپ، شۇ كېچىسى تاڭ ئاتماستىنلا، ئىككى كىشى سەككىز ئاتلىق بولۇپ يۇرۇپ كەتتى. يولدا ئاتلارنى ھاردۇرۇپ قويماسـ لىق ئۈچۈن، ھەربىر سائەتتە ئاتتىن ـ ئاتقا ئالمىشىپ مېڭىشـ تى. ئۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، ياسىننىڭ ھارغىنلىقتىن جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، نىياز ھېكمىبەگ يېـ شىنىڭ چوڭلۇقىغا قارىماي تېخى تېتىك ئىدى.

خانىڭ ئەسكەرلىرى قۇمۇل دىيارىغا بېسىپ كىرىشتىن ئىلگىرى، نىياز ھېكمىبەگ بىر تاغنىسىنى لەنجۇ تەرەپكە زۇڭدۇ دارىندىن ھال سوراپ، مانجۇلارنىڭ ئەھۋال ـ ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ، زۇڭدۇ دارىن[1] بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن خەت ـ خەۋەر ئېلىپ سالامەت يېنىپ كەلدى. نىياز ھېكمىبەگ زۇڭدۇ دارىنىنىڭ خېتىنى كۆرۈپ، ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغنىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىۋالـ غاندىن كېيىن، بىر ئۆينىڭ ئىچىگە قۇدۇق قېزىپ، ئاغزىنى

---

① زۇڭدۇ دارىن — زوزۇڭتاڭ.

بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويدى. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلىدى. تاغىسى ئۇ يەرگە قەدەم قويغان ھامان ھېلىقى قۇدۇققا تىك موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. ئۇ دەرھال زەمبىلدە توپا، قۇم ئەكەلدۈرۈپ، قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋەتتى. بۇنى بىلىپ قالغان بىر مەھرىبى ئاتالىق غازىغا ئەرز بېرىپ، بۇ ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەنىدى. مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز» دەپ نىياز ھېكىمبەگكە دەرھال ئىنايەتنامە ئەۋەتتى. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان، ئۇ ھېلىقى مەھرەمنى يوق قىلدى.

نىياز ھېكىمبەگ قۇمۇلدا زۇكۇتۇك دارىن لىيۇ جۈنتاك بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن دەرھال ئارقىغا يانىدى. يىگىرمە يەتتە كۈن دېگەندە قۇمۇلغا يەتە بىر بېرىپ، چاقىلىققا قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، توخسۇن بەگلەر نىياز ھېكىمبەگنى چەرچەنگە ئاپىرىپ قويۇپ ئارقىغا يېنىشتى. . .

نىياز ھېكىمبەگ: «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مانجۇلار بۇلار ئەمەس ئىكەن» دەپ، يەتە نىيىتىنى بۇزۇپ، كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. ئۇ يەكەندە مەخپىي جەبخانە قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال ـ ياراق تەييارلىدى. شەھەر ـ سەھرالاردىن تونۇش ـ بىلىشلىرىنى بىر ـ بىرلەپ قىچقىرىپ مېھمان قىلىپ، ئۇلارنى ۋەدە ـ قەسەملەر بىلەن خۇش قىلدى، ئۆزىگە تارتىپ ئۆمىدۋار قىلدى. ئۆزىچە ۋاقىت ـ قارارى پىشتى دەپ ئويلىدى بولغاي، كۆتۈرىدىغان مۆھلەتنى تەيىن قىلدى. ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى «ئورنىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەندەك بولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن كۆڭلى قاتتىق ئاغرىغان مامۇت قوندىقچى بۇ

ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىنى يەكەندىكى خان ئامبال دۇڭ فۇشياڭغا چېقىپ قويىدى. دۇڭ دارېن كىشى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش قىلىۋىدى، بۇ ۋەقە راست بولۇپ چىقتى. دۇڭ دارېن بىر مانجۇ پەنسادنى يىگىرمە چېرىك بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىغا ئەۋەتتى. ھېلىقى مانجۇ پەنساد دۇڭ دارېن بەرگەن خانئوقىنى نىياز ھېكىمبەگنىڭ قورۇسىنىڭ دەرۋازىسىغا قاداپ قويىدى.

يىگىرمە ئۇچ كۈن بولغاندا، قەشقەردىن بىر مانجۇ مەنسەپدارى كېلىپ، نىياز ھېكىمبەگنى كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ، گۈلباغ زىندانىغا تاشلىدى. ئەتىسى زۇڭتۇڭ دارېن لېيۇ جىڭتاڭ ھوشۇر بەگ مەھرەمنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئۆز ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم بەدۆلەتنىڭ ۋاقتىدا مىرزابېشى بولغانىدى. بەدۆلەت ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، ئۇ بەگقۇلبەگنىڭ ھۇزۇرىدا بىر مەزگىل ئىشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا، خان لەشكەرلىرى قەشقەر دىيارىغا قاراپ توختاۋسىز بېسىپ كېلىۋاتقاندا، بەگقۇلبەگ موللا زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قىرىق ئاتلىق ئادەم بىلەن لېيۇ جىڭتاڭنىڭ ئالدىغا ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خانىنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار ئۆزئارا تىل بىلىشمىگەنلىكتىن، مۇدىئالىرىنى چۈشىنەلمەي قالدى، مانجۇ چېرىكلىرى قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى ـ دە، ئۇلارنى دەرھال ئوققا تۇتۇپ، بۇ قىرىق ئادەمنىڭ ھەممىسىنى يوق قىلدى. زەينىلئابىدىن مەخدۇمغمۇ ئوق تېگىپ، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالدى. شۇ ئەسنادا، ھوشۇربەگ مەھرەم ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارېنغا تۆڭچى بولۇپ كەلگەنىكەن، ئۇلار ھوشسىز ياتقان زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى كۆرۈپ تونۇپ، زۇڭتۇڭ دارېنغا: «بۇ كىشى لوپاشانىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى

بەلەن، ياخشى كىشى ئىدى» دەپ تونۇشتۇردى. زۇكتۇك دارېن: «ئۇنداق بولسا ياخشى ئاسراپ، مەن چۇشكەن جايغا تىنچ - ئامان ئاپىرىڭلار» دەپ بۇيرۇدى. زۇكتۇك دارېن ئۇستا جەررا‌ھ - تېۋىپلارنى چاقىرتىپ، زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇپ، بەدىنىدە تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئالدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئاندىن ھۇشىغا كەلدى. يارىسى سەل ياخشى بولۇپ ماڭدۇرغا كەلگەندىن كېيىن، مەقسەت - مۇددىئالىرىنى زۇكۇ-تۇك دارېنغا بىر - بىرلەپ سۆزلەپ بېرىۋىدى، زۇكتۇك دارېن: «راست گەپ قىلدىڭ» دەپ ئىشەنچ بىلدۇرۇپ: «ئوبدان تەسىنات بىلەن خەۋەر ئېلىڭلار. ئۇل زاتنىڭ مۇشكۇلىنى ھەر ۋاقىت ئاسان قىلىپ بېرىڭلار» دەپ، ئۆز ئەئيانلىرىغا ئالاھىدە تاپىلا-دى. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئوبدان يەردىن جاي - ماكان تەييارلاپ بەردى. توّت - بەش كۈندە بىر قېتىم ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ، نۇرغۇن ئىلتىماتلارنى كۆرسەتتى.

ھوشۇربەگ مەھرەم زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى قەشقەر شەھە-رىدىن گۈلباغ قەلئەسىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەندىن كېيىن، زۇكتۇك دارېننى خەۋەرلەندۇردى. زۇكتۇك دارېن ئۇل زاتنىڭ ئالدىغا ئالايىتەن چىقىپ، ئۇنى ئۆز خۇپىيەخانىسىغا باشلاپ كىر-دى. ھال - ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، ئۇ نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا سۆزلەپ بەر-دى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە پىكىر سورىدى.

— زۇكتۇك دارېن، — دېدى زەينىلئابىدىن مەخدۇم، — نىياز ھېكىمبەگ ھىيلە - مىكىرده ئوت بىلەن سۇنى بىر - بىرىگە قوشالايدىغان، تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىۋېتەلەي-دىغان ئادەم. ئۇ ئۆزىنىڭ تاغىسىنى سۇيىقەست بىلەن يوق قىل-دى؛ ئاتالمىش غازىغا ۋاپا قىلمىدى؛ ئۇ توّت ئۇلۇغ كىتاب بويىچە

ئەيتقاندەمۇ قەتلى قىلىنىشى ۋاجىپ بولغان قانخور. ھەركىم ياماناتلىق قىلسا، ياخشىلىقتىن ئۈمىد كۈتمەسلىكى لازىم. «ھەر-كىمگە ناشكەر لازىم بولسا، ھەنزەل[1] تەربىياسىلىقى لازىم.»

— سىز ناھايىتى ياخشى گەپ قىلدىڭىز، — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن ۋە ئاندىن مۇلازىملىرىنى نىياز ھېكىمبەگنى دەرھال تەييار قىلىشقا بۇيرۇدى.

زۇڭتۇڭ دارېن زەينىلئابىدىن مەخدۇمنى باشلاپ داتاڭغا چىقىپ، تەپمۇ تەق بولۇپ تۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ داتاڭغا ئېلىپ كىرىلدى. ئۇ داتاڭدا ئولـ-تۇرغانلارغا ئالاق ـ جالاق قاراشقا باشلىدى. ئۇ داتاڭنىڭ تۆۋەندە-كى شىرە ئالدىدا ئولتۇرغان زۇڭتۇڭ دارېننى كۆرۈپ، بېلىنى پۈكۈپ ئېڭىشكەن پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا باردى ـ دە، دۇم ياتتى ۋە يەرنى سۆيۈشكە باشلىدى. بىراق، زۇڭتۇڭ دارېن نېمە دەر-كىن؟ دېگەن ئوي بىلەن، ئۇنىڭغا ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئالاق ـ جالاق قاراۋەردى. زۇڭتۇڭ دارېن ئاخىرى ئۇنىڭغا قارىدى ـ دە:

— نىياز ھېكىمبەگ، سېنىڭ يەنە دەيدىغان نېمە گېپىڭ بار؟ — دېدى.

— زۇڭتۇڭ دارېن جانابلىرى، سىلى دانا، ئۇلۇغ ئادەم! سىلى تەڭداشسىز، مەردانە ئادەم! شۇڭا، سىلى مېنىڭدەك خاـ-نىڭ ئىشەنچلىك، سادىق قۇلىغا رەھىم ـ شەپقەت قىلىشلىرى كېرەك، — دېدى ئۇ كۆچۈكلىنىپ.

— ساڭا زادى قانداق رەھىم ـ شەپقەت قىلىشىم لازىم؟ — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ.

— مەن خانغا بۇرۇنمۇ خىزمەت قىلغان، ھازىرمۇ داۋاملىق خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن.

نىياز ھېكىمبەگ جىم بولۇپ قالدى ـ دە، پىسەنت قىلماي

---

① ھەنزەل — بىر خىل ئاچچىق تاۋۇز، دورا ئۆسۈملۈكى.

ئولتۇرغان زۇڭتۇڭ دارېننىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى كەلگەندەك، ئۇنىڭغا تەلمۈردى.

— ساڭا زادى نېمە كېرەك؟ قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دېدى زۇڭتۇڭ دارېن.

— رۇخسەت بولسا، خانغا يەنە خىزمەت قىلسام!

زۇڭتۇڭ دارېن ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي، ئۇن - تۇنسىز ئولتۇردى. ئۇنىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن نىياز ھېكىمبەگ تېخىمۇ دادىللىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى

— ئىچكىرىدە مېنىڭ سىلىگە كېرىكسىم يوقتۇر بەلكىم. بىراق بۇ چەنتۇلار يېرىدە، مېنىڭ سىلىگە، خانغا كەلتۇرىدىغان پايدام ناھايىتى كۆپ. ماڭا رەھىم قىلسىلا! مېنى قەشقەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ بەلگىلىسە! ھەرقانچە بولسىمۇ، مەن سىلەر ئۇچۇن، خان ئۇچۇن كۆپ تۆھپە كۆرسەتكەن ئادەمغۇ؟

نىياز ھېكىمبەگ سۆز ئارىسىدا «ماۋۇ مېنى قوللارمۇ؟» دېگەندەك زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا قاراپ - قاراپ قويىاتتى. بىراق، زەينىلئابىدىن مەخدۇم تەتۇر قارىۋالغانىدى.

زۇڭتۇڭ دارېن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئۆز پادىشاھىمغا خائىنلىق قىلغان ئادەمنى ياخشى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنداق ئادەم بىزنىڭ خانغىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلمىدۇ، ئۇنى سېتىۋېتىشتىن يانمايدۇ.

— مەن سىلەرگە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ — دېدى نىياز ھېكىمبەگ جىلى بولۇپ يىغلىۋېتىشكە تاس - تاس قېلىپ، — مەن خانغا زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدىم. بەدۆلەتنىڭ دەپنە - دۇنياسىنىڭ نەدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەن ئەمەسمىدىم؟ . . .

— شۇنداق.

— مەن سىلەرگە ئۆز ئىختىيارىم بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغانىدىمغۇ؟ ئەگەر بولمىغاندا، ئاشۇ ئىشنى بولسىمۇ ئېتىبارغا ئالساڭلارچۇ؟

— بىزگە كەلمەي يەنە نەگە بارالايتتىڭ؟ سېنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نېمە ئامالىڭ بار ئىدى؟ دەسلەپ خانغا خىيانەت قىلىپ، كۆچالىق غوجىلار تەرەپكە ئۆتتۇڭ، كېيىن ئۇلارغا خىيانەت قىلىپ لو پاشا تەرەپكە ئۆتتۇڭ، كېيىن لو پاشاغا خىيانەت قىلىپ، بىز تەرەپكە ئۆتتۇڭ، ئاندىن يەنە خانغا خىيانەت قىلماقچى بولۇپ، يوشۇرۇن قورال ـ ياراق تەييارلىدىڭ. . .

— شۇنداقتىمۇ. . . — دېدى نىياز ھېكىمبەگ يېغلامسىراپ.

زۇڭتۇڭ دارېن زەينىلئابىدىن مەخدۇمغا بۇرۇلۇپ:

— مىرزا جانابلىرى، سىلى ماڭا ئۆز ۋاقتىدا نىياز ھېكىمبەگنىڭ لوپاشاغا قانداق خىيانەت قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىمەن دېگەنىدىلىغۇ! — دېدى.

زەينىلئابىدىن مەخدۇم ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بېشىنى ئىتتىك بۇرىدى ـ دە، زۇڭتۇڭ دارېنغا تىكىلىپ قارىدى ۋە خىرىلدىغان ئاۋازى بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— زۇڭتۇڭ دارېن جانابلىرى، بۇ لەنىتى يۇندىخور بەدۆلەتنىڭ خائىنلىق قىلدى. بەدۆلەت بۇ كۆپرانى نېمەت، ئىككى يۈزلىمىچى، تۆزكورنىڭ ئىززەت ئىكرامىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ھۆكۈمرانلىق، يۈرتدارچىلىق ئىشىدا ۋە پەرمان رازۋانلىقتا، ئۇنى بارچىمىزدىن يۇقىرى تۇتقانىدى. ئۇ بەدۆلەت ئالىيلىرىغا ئاخىرى خىيانەت بىلەن جاۋاب بەردى. ئۇ، بەدۆلەتنىڭ چېيىغا ۋە ئىچىدىغان دورىسىغا ئوغا سالدۇرۇپ، ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، چوڭ بېگىمنى كىچىك بېگىمگە قارشى دېيدىگە سېلىپ، چوڭ بېگىمنىڭ قولى بىلەن كىچىك بېگىمنىڭ جېنىنى ئالدى.

— ھەي، نىياز ھېكىمبەگ! — دەپ خىتاب قىلدى زۇڭتۇڭ دارېن، — سەنزە ئۆزۈڭچە مۇشۇنداق قىلسام، خان گۇناھىمدىن كېچىدۇ، ماڭا چوڭ ئەمەل بېرىدۇ، دەپ ئويلاپسەن ـ دە!

لوپاشانىڭ بېشىدىن دۆلەت قۇشى كەتمىگەن، كۈچ ـ قۇدرىتى تېخى بار چاغدا، سەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە تەييار ئىدىڭ. ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا كىرگەندە، پۈتۈكۈنىڭ ئۈچىدا دەسسەپ مېڭىپ، يورغىلاپ كېتىدىغان بولغىيتىڭ تايلىق؟

زۇكۇتۇڭ دارېن لېيۇ جىڭتاڭ ئاستا بۈرۈلۈپ نىياز ھېكمەبەگكە قاراپ قويدى ۋە:

— ۋاپاسىز خائىنلار ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازانىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟ — دەپ سورىدى.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان نىياز ھېكمەبەگنىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. «مېنى ئۆلتۈرۈۋېتەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ، يەرگە باش ئۇرۇپ زار يىغلاپ، زۇكۇتۇڭ دارېننىڭ ئايىغىنى قۇچاقلاپ، ئۇنىڭ لاتا خېپىنى سۆيۈشكە باشلىدى. زۇكۇتۇڭ دارېن ئۇنى ئىتتىرىۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ئەسكى لاتىدەك پۈرۈلۈپ، تامدەك تاتىرىپ كەتكەن چوقۇر يۈزىگە ئالىيىپ قاراپ قويدى.

— شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلالمىغان ئادەم ئۆلۈمدىن قورقامدۇ؟ — دېدى زۇكۇتۇڭ دارېن.

— خۇدا يار بولغاي جانابلىرى، مېنى كەچۈرسىلە. مېنى ئايىسلا. . . — دەيتتى نىياز ھېكمەبەگ كىچىككىنە ئورۇق قولىلىرى بىلەن زۇكۇتۇڭ دارېننىڭ بىلەكلىرىگە مەھكەم ئېسىلىپ.

— بولىدۇ. . . ئۇنداق بولسا تىرىك قېلىۋەر. . . سېنى دەرھال ئۆلتۈرمەيلى!

نىياز ھېكمەبەگ بۇ سۆزنى ئاڭلاش بىلەن، زۇكۇتۇڭ دارېننىڭ قېلىن چەملىك لاتا خېپىنى يەنە چوكۇلدىتىپ سۆيۈشكە باشلىدى.

— ئەمدى كېتىۋەر! بەشاڭ![1] نۆكەرلەرگە ئېيت. ماۋۇ نىياز ھېكمەبەگنى جايىغا ئاپىرىپ قويسۇن، ئۇنى ئوبدان كۈتۈڭلار.

---

① بەشاڭ — جىنايەتچىلەرنى سوراق قىلىدىغان داتاڭغا ئەپچىقىدىغان دورغىنىڭ نامى.

نىياز ھېكمىبەگكە شۇ كۈندىن باشلاپ تاماق بېرىلمىدى. ئۇچ كۈندىن بېرى ئاغزىغا بىر بۇردىمۇ نان سالمىغان نىياز ھېكمىبەگ بەشاڭغا: «قورساققا يېگۈدەك بىرنەرسە بېرىڭلار! بولمىسا، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالىمەن» دەپ زار ـ زار قاخشاپ يالۋۇردى.

ئاخشىمى قولىدا پەتنۇس كۆتۈرگەن بەشاڭ بەستلىك كەلگەن ئۇچ گۈندىپايىنى ئەگەشتۈرۈپ نىياز ھېكمىبەگ ياتقان زىندانغا كىرىپ كەلدى.

— نىياز ئاڭلاپ تۇر، — دېدى ئۇ زەھەرلىك كۈلۈپ تۇرۇپ، — بۇگۈندىن باشلاپ، ساڭا ئېسىل قورۇما بىلەن شېرىن مەي بېرىلمىدىغان بولدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئاچلىق ئازابىدا يىلانىدەك تولغىنىپ ياتقان نىياز ھېكمىبەگ بېشىنى تېز كۆتۈردى. ئۇنىڭ خۇنى قاچقان كۆزلىرىدە ئازراق ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى پارىلداشقا باشلىدى.

ئۇنىڭدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىپ تۇرغان بەشاڭ كەينىگە ئۆرۈلۈپ، ھېلىقى گۈندىپايلارغا ئىشارەت قىلدى. ئۇچ گۈندىپاينىڭ بىرى شاققىدە نىياز ھېكمىبەگنى تۆتۈپ دۇم قىلدى ـ دە، ئۇنىڭ شىللىسىگە مېنىپ ئىككى قولىنى يەرگە نىقتاپ بېسىپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي ئۇنىڭ ئىككى پۇتىدىن چىڭ تۆتۈپ تۇردى. يەنە بىر گۈندىپاي يېنىدىن ئىككى بىسلىق خەنجەرنى چىقاردى ـ دە، نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئىشتىنىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئوڭ يوتىسىنىڭ سىرتى تەرىپىدىن بىر پارچە گۆشنى شىلۋالدى ۋە قان تامچىپ تۇرغان گۆشنى بەشاڭنىڭ قولىدىكى پەتنۇسقا تاشلىدى.

دەسلەپتە نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرىقاپ قالغان نىياز ھېكمىبەگ كېيىن ئىشنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، تىپىرلاپ باققان بولسىمۇ، ئۇستىگە مىنىۋالغان ھېلىقى بەستلىك گۈندىپاينىڭ ئېغىرلىقىدىن زادىلا قىمىرلىيالمای قالدى. يوتىسىنىڭ گۆشنى پىچاق بىلەن شىلىغاندا، خۇددى

يۇرىكىگە نەشتەر سانجىلغاندەك بولۇپ، بىرخىل ئاچچىق ئاغرىق سېزىمى ئۆرلەپ چىقىپ، بېشىدىن تۇتۇن چىقىرىۋەتتى. ئۇ خۇدىدى سويۇلۇدىغان تۇڭگۇزدەك قاتتىق بىر چىرقىرىدى ـ دە، ئۇنى پاتلا ئۆچتى. . .

بەشاڭ قۇمغاندىكى سوغۇق سۇنى هوشىدىن كەتكەن نىياز هېكمىبەگنىڭ يۈزىگە چېچىۋىدى، نىيا هېكمىبەگ هوشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ چىلىق ـ چىلىق قارا تەرگە چۆمۈلگەنىدى.

بەشاڭ پەتنۇستىكى قاچىدىن بىر چىمدىم تۇزنى ئالدى ۋە ئۇنى نىياز هېكمىبەگنىڭ قان ئارىلاش زەردەپ سۇ تەپچىپ تۇرغان يارىسىغا تەكشى سېپىپ چىقتى. تۇزنىڭ ئاچچىقىدا، نىياز هېكمىبەگ يەنە بىر قېتىم هوشىدىن كېتىپ قالدى. . .

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، زىنداندا ياتقان نىياز هېكمىبەگ سۇنىڭ ئورنىغا هاراق ئىچىشكە، ئوزۇقنىڭ ئورنىدا ئۆزىنىڭ تېنىدىن شىلىۋېلىنغان گۆشتىن قورۇلغان قورۇمىنى يېيىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە بەش كۈن بولدى دېگەندە، ئۇنىڭ جېنى كۆپ يەرلىرىنىڭ گۆشى شىلىۋېلىنغان، زەي زىندانىدا سېسىپ، يىرىڭلاپ، قۇرتلاپ، بەدبۇي هىد تارقىتىۋاتقان تېنىدىن جۇدا بولدى. بەشاڭ ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى مەهبۇسلارغا بوردىغا يۆگەتكۈزۈپ، كۆتەرتىپ، يېڭىشەهەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى بارىن قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ بېرىپ، شۇ پېتى كۆمدۈرۈۋەتتى.

نەزمە:

بۇ جاهان توغرىسىدا دەپتۇ ئاقىللار شۇنى:
تېرىمىغىن يامانلىق، ئورارسەن ئاخىر ئۆنى.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئىككىنچى باب

«خان مۇپەتتىش زو زۇڭتاڭ ياق دېدى»

«يولۇاسنىڭ ھىجايغىنى كۆلگىنى ئەمەس!»
— ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1879 - يىل 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

«چۈڭخۇ جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن رىۋايەتلىك شەرتنامىسىگە قول قويۇپتۇ!» دېگەن خەۋەر پۈتۈن بېيجىڭنى زىلزىلگە كەلتۈردى. خان ئوردىسىنىڭ ئىچى ۋە تېشى بىر پەستىلا خۇددى قاينىغان قازاندەك پاراقشىپ كەتتى. ھەممەيلەن دېگۈدەك چۈڭخۇنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ ئەجداددىنى قويماي سۆكۈپ چىقىشتى. چۈنكى ئۇ، روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىمىغان، جۇڭگو مەغلۇپ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، دۆلەتنىڭ ئابرويىنى تۆكۈپ، مىللەتنى ئاھانەتكە قويىدىغان شەرتنامىگە قول قويغانىدى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى بەدۆلەتنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلى چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشقا يېڭىدىن بەلگىلىگەن ۋەكىلى ك. ي. بيۇتزوۋنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە سۆزلەشكەنىدى.①

---

① بۇ ھەقتە بۇ كىتابنىڭ 2 - قىسمىنىڭ «پوچى خوجام» دېگەن بابىغا قارالسۇن.

گەرچە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى خانىنىڭ لەشكەرلىرى «قو-ۋۇقىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى قاراقچىلارنى تازىلاپ، ئۇرۇمچى، ماناس قاتارلىق شەھەرلەرنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، (ئىلىنى) دەرھال قايتۇرۇپ بېرىمىز»[1] دەپ ئېنىق ئىپادە بىلدۇرگەن بول-سىمۇ، ئەمما، خۇددى ئەنگلىيىلىك سەيياھ لانسدېئو: «بەزى روسىيە ئەمەلدارلىرى ماڭا: ‹ئۇ كۇن مەڭگۇ كەلمەيدۇ› دەپ قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى»[2] دېگىنىدەك، ئۇلار مانجۇ ھۆكۈمىتى-نىڭ شىنجاڭنى تولۇق قايتۇرۇۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىشەنمىگەن-دى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، ئەنجانلىقلار بۇ جايلاردىن پاك - پاكىزە قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ ھۆكۈمىتى چارروسىيە ھۆكۈمىتى-دىن ئەلچى ئەۋەتىپ، زوزۇڭتاڭ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش — قايتۇرۇۋېلىش ئىشى ھەققىدە بىۋاستە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يۇز بەرگەن مۇناق تېز ئۆزگىرىش چار پادىشاھ ئالىكساندىر II نى مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ دەرھال قۇرۇق-لۇق ئارمىيە مىنىستىرى، گراف مىليوتىن باشچىلىقىدا، مالىيە مىنىستىرى ئا. س. گېرىڭ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرىنىڭ يارده‌مچىسى ك. ن. گىرىس قاتارلىقلار قاتناشقان بىر «پەۋقۇل-ئاددە ھەيئەت» تەسىس قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بۇ «پەۋقۇلئاددە ھەيئەت» قەمەرىيە 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى[3] يېغىن چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىل-

---

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى»، 54 - جىلد. «خارجى ئالاقىلەر». 2 - بەت.

② «روسىيىگە قارام ئوتتۇرا ئاسىيا»، لوندون، 1885 - يىلى نەشر-ى، 1 - توم، 627 - بەت.

③ شەمسىيە 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

دى. بۇ يەنىندا: «روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلىرىغا بېرىپ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغاندىلا ۋە تېكەس ۋادىسىدىكى جايلار بىلەن مۇز داۋاننى روسىيىگە كېسىپ بەرگەندىلا، ئاندىن ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە بولىدۇ.»[1] دەپ قارار قوبۇل قىلىندى.

چۇڭخۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، خانىنىڭ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ خەتمەكەردىلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، گۇڭچىنۇاڭ يىشىن ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، «بېيجىڭنىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغاندا، ئۇنىڭغا ياردەمچى بولغانىدى. كېيىن ئۇ ئۇچ پورتنىڭ سودا ۋەكىلى بولغان ھەمدە 1870 ـ يىلى «تيەنجىن كاتولىكلار ۋەقەسى» نى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتنىشىپ خانغا ۋاكالىتەن فرانسىيىگە «ناماقۇل بولۇش ئۇچۇن» بارغاندى. ئۇ مانجۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئەجنەبىيلەر ئىشىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئىقتىدارلىق كىشى» بولغاچقا، 1878 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى خان ئۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش سۆھبىتىگە قاتناشىدىغان خان مۇپەتتىش قىلىپ تەينىلەپ روسىيىگە ئەۋەتكەنىدى.

چۇڭخۇ روسىيىگە بارغاندىن كېيىن چار پادىشاھ ئالىكساندىر II نىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي، ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قۇللارغا خاس پەسكەشلىكىنى تولۇق ئىپادىلىدى.

— ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۇكرانىكىم، كەرەملىك

---

① «1860 — 1895 ـ يىللاردا كاپىتالىستىك كۇچلۇك دۆلەتلەرنىڭ يېراق شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى» ئا. پ. نارچىنىكىي يازغان 1956 ـ يىل موسكۋا نەشرى، 232 ـ بەت.

پادىشاھ ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ قوبۇل ۋاقتىدا چار پادىشاھنىڭ پەلەي سېلىنغان قولىغا سۆيۈپ تۇرۇپ، — مەندەك پەقىر ۋە ئاجىز بىر ناتىۋاننى سىلى پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالىدىن ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. مېنىڭ بىر ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە سىلىنىڭ مۇبارەك ناملىرى بىلەن قەدەم باسىدىغىنىمغا ئىشەنگەيلا، سىلىنىڭ يوللىرىنى مۇنەۋۋەر ئەيلەپ، سىلىنىڭ مۇبارەك كۆڭۈللىرىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايمەن!

چۈڭخۇ مۇشۇ تاپتا ئەقەللىسى ئۆزىنىڭ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئەئيانى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنۇتقانىدى. بۇنداق پەسكەشلىك — چۈڭخۇلار ئۈچۈن ھېچقانداق نومۇس بولۇپ سانالمايتتى. ئۇنىڭ نەزەردە خۇددى مانجۇ خاقانلىقىدا زېمىن، ئالتۇن - كۈمۈش دېگەنلەر تولا گەپتەك. بۇ چوڭ خاقانلىق بۇنداق چۈكىنەك ئىشلارىدا مەرد بولمىسا زادى بولمايدىغاندەك ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مانجۇ خانى ئۆز پۇقرالىرىنى قىرىشتا باتۇر بولغىنى بىلەن، ئەجنەبىلەر بىلەن سوقۇشۇشتىن ئۆلگۈدەك قورقاتتى.

روسىيىلىكلەرمۇ دەل مانجۇ خانىنىڭ مۇشۇنداق روھىي ھالىتىدىن پايدىلىنىپ، مانجۇ خاقانلىقىنى تازا بىر قاقتى - سوقتى قىلىۋالماقچى بولدى. شۇڭا، سانت - پېتېربورگدا چار روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرىسىنىڭ چۈڭخۇ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى خېلى «ئوڭۇشلۇق» بولدى.

چۈڭخۇ بىلەن گىرىس ئوتتۇرىسىدا ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش - قايتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جۇڭگو - روسىيە ئىككى دۆلەت سۆھبىتىدە ئاخىرى ئون سەككىز ماددىلىق بىر كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا، روسىيىنىڭ ئىلىنى جۇڭگوغا «قايتۇرۇپ» بېرىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان ھەمدە بۇ كېلىشىمنىڭ ئاخىرقى بىر ماددىسىدا بۇ كېلىشىمنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش تەرتىپلىرى بەلگىلەنگەندىن باشقا، قالغان ئون ئالتە ماددىنىڭ ھەممىسىدە، جۇڭگو تەرەپ ئادا قىلىشقا

تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەر، جۇملىدىن جۇڭگو تەرەپنىڭ روسىيە تەرەپكە بەش مىليون روبلى (يىگىرمە سەككىز تۇمەن سەركۇ- مۇش) تۆلەم تۆلەيدىغانلىقى؛ قورغاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بىلەن ئىلىنىڭ جەنۇبىدىكى تېكەس ۋادىسىدىكى جايلارنىڭ روسىيىگە كېسىپ بېرىلىدىغانلىقى؛ «جۇڭگو - روسىيە غەربىي چېگ- رىنى ئۆلچەپ - ئايرىش خاتىرىسى» دە بەلگىلەنگەن زەيسان كۆلى ئەتراپى ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسى بولىدۇ دېگەن ماددىغا تۇزە- تىش كىرگۈزۈلىدىغانلىقى ۋە روسىيىگە شىنجاڭ، موڭغۇلىيە ۋە جىايۇگۇەن ئەتراپلىرىدىكى بىرقانچە شەھەرلەردە كونسۇلخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەنىدى. بۇ شەرتنامە بويىچە بولغاندا، ئىلى نامدا مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەن- دەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنىڭ جەنۇبى بىلەن شىما- لىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولغان غۇلجا شەھىرى ئۇچ تەرەپتىن تەھدىتكە ئۇچراپ، ئاسان قولدىن كېتىدىغان بىر يېتىم شەھەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانىدى.

چۇڭخۇ شەرتنامىنىڭ مەزمۇنىنى خانغا تېلېگرامما بىلەن مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەستىقلىشىنى كۈتمەستىنلا، «ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرسە بولىدىغان تولۇق ھوقۇقلۇق خان مۇپەتتىش» لىك سالاھىيەت بىلەن، 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، چار پادىشاھ ئالېكساندىر II نىڭ قارا دېڭىز ساھىلىدىكى ئارامگا- ھى بولغان يالتادىكى رىۋاكىيە ئوردىسىدا، روسىيە خارجى ئىش- لىرى مىنىستىرى گىرىس بىلەن بۇ شەرتنامىگە ئىمزا قويدى. مانا بۇ — «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» ئىدى.

چارروسىيىنىڭ بۇ شەرتنامە ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان مەنپەئەتى ئۇنىڭ ئۇرۇش خەۋپىگە قارىماي ساقلاپ قالغان مەنپەئە- تىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى!»[1]

---

① چارلىس ۋە بابارا. بېرىۋىچ بىرلىكتە يازغان «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

«رىۋاكىيە شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالانغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر خاقانلىققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قارا دۇاندىكىلەر: «چۇڭخۇ بالانىڭ چوڭىنى تېرىپتۇ. ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا دۇچ كەلمىگەنلىكىنى كۆرۈڭ!» دېيىشتى. ئەمما، چۇڭخۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك، گېدىيىپ قايتىپ كەلدى! مانجۇ خاقانى ئەجدادلىرىنىڭ باش كۆتۈرگەن يىللىرىدىكى سەلتەنەت كىبىرىنى ئاللىقاچان يوقاتقانىدى. شۇڭا ئۇ، «خىزمەت ئورنىدىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىپ، دۆلەتكە قايتقان» دېگەن نام بىلەن، چۇڭخۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى، مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق، جامائەتنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلىماقچى بولدى.

چۇڭخۇنىڭ ساتقىنلىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر بىردەك «ساقىن چۇڭخۇنى ئۆلتۈرمىگىچە، ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتكىلى بولمايدۇ» دېيىشتى. خان ئاۋامنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، چۇڭخۇنى دەرھال قامىقا ئېلىپ، ئۇنى «ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىغانلار زىندانى»غا قاماش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

بۇ چاغدا، لەنجۇ ئۆلكىسىنىڭ زۇڭدۇسى، خان مۇيەتتىش زو زۇڭتاڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال ئوردىغا قاتلاق مەكتۇب سۇنۇپ، چۇڭخۇنى قاتتىق سۆكۈپ، ئۇنىڭ ۋەتەن ساتقۇچلۇق قىلىپ، مانجۇ سەلتەنەتىگە ئېغىر ئاھانەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكىنى ئەيىبلىدى. «... ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەر كېسىپ بېرىش ھېسابىغا سۇلھ تەلەپ قىلىنسا، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ قاتلاق مەكتۇبىدا، — بۇنى ھەر ھالدا چۈشىنىش مۇمكىن. ئەمما، ھازىرقى ئەھۋال قانداق؟ بۇ رۇسلار بىر پايمۇ ئۇق ئاتمىغان ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ تويماس نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، سەلتەنەتىمىزنىڭ زېمىنىنى ئۇلارغا كېسىپ بېرىشكە ئالدىراپ كەتكەنلىك بولماي نېمە؟ بۇ خۇددى ئاچ قالغان غالجىر

ئىتقا بىر پارچە سۆڭەك تاشلاپ بەرسە، ئۇ قانائەتلەنمىگەندەكلا بىر ئىش. ھېلىتىن بېشىمىزغا بۇنچىۋالا بالالار كەلگىلى تۇرسا، بۇنىڭدىن كېيىن، يەنە مۇنداق بالا ـ قازالىق قىسمەتكە دۇچار بولمايمىز دېيىش مۇمكىنمۇ؟ ئىسسىت! ئىسسىت، شۇنچە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىم ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە بىكارغا كېتەرمۇ؟»[1] ئۇ ئۆزىنىڭ چارروسىيىگە قارشى قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «روسىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، غەلىبىنى قەتئىي قولغا كەلتۈرۈش»[2]نى تەلەپ قىلدى ھەمدە گۇۋاڭشۇيىنىڭ 6 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى[3] ھىماتچى قوشۇنلىرىنىڭ قارارگاھىنى تىيەنشۇي دېگەن يەردىن قۇمۇلغا يۆتكەپ چىقىشىنى قارار قىلدى ۋە ئۆزى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى ئېلىپ، جىيايۈگۈەن ئارقىلىق قوۋۇقتىن چىقتى.

بۇ چاغدا، پۈتۈن مەملىكەتتە غايەت زور ۋەتەنپەرۋەرلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. خان ئوردىسىدىكىلەردىن لى خۇڭجاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «رىۋاكىيە شەرتنامىسى»نى ئۆزگەرتىپ، باشقىلەتىن تۈزۈشنى تەلەپ قىلىشتى. ئەمما، لى خۇڭجاڭ بۇ ھەقتە باشقىچە پىكىر دە ئىدى. «چۈڭخۇنى روسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە، — دېگەنىدى ئۇ، — پەرمان بويىچە ئۇنىڭغا ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىدىغان تولۇق ھوقۇق بېرىلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ شەرتنامىگە قول قويىدىغان نېمە ھوقۇقى بار ئىكەن؟ دېسەك بولماس. مۇبادا، باشتا ماقۇل دەپ،

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

② «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامەلەر» 55 ـ جىلد، 3 ـ بەت؛ 56 ـ جىلد، 10 ـ بەت.

③ مىلادى 1880 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى.

ئاخىرىدا لەۋزىمىزدىن يېنىۋالىدىغان بولساق، ئىنتايىن نامەرد-لىك قىلغان بولمامدۇق؟»[1]

ئۇ، زو زۇئىتائېنىڭ قۇمۇلغا ئەسكەر باشلاپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى «قەبرىغىنىغا باقماي، نام - ئاتاق قازانماقچى بولغان ئۆلەرمەن» دەپ مازاق قىلدى.

زو زۇئىتاڭ قۇمۇلغا قاراپ ئاتلانغاندا، ئۆزىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، مېيىتىنى سالىدىغان ساندۇقنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ چاغلاردا، ئۇ ئۆتكۈر ئوت يالليۇغىغا گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقتىن، ئاتقا قولتۇقىدىن ئىككى ئادەم يۆلەپ مىندۈرۈپ قويىماسا، ئۆزى مىنەلمەيتتى. شۇڭا، لى خۇئجاڭ تەئەددى قىلىپ:

— ئۆلۈمتۇك قەبرى، ئىككى ئادەم قولتۇقىدىن يۆلىمىسە، ئاتقا ئوڭلاپ مىنەلمەيدۇ. يەنە تېخى رۇسلار بىلەن سوقۇشمەن دەۋاتقىنىنى قارىمامدىغان ئۇنىڭ! — دېگەنىدى.

لى خۇئجاڭنىڭ تەئەددىسىدىن خەۋەر تاپقان زوزۇئىتاڭ:

— ئۇ راست ئېيتىدۇ. مېنى ئاتقا مىندۈرگىلى دەرۋەقە ئىككى ئادەم كېرەك. ئەمما، مېنى ئاتتىن يىقىتقىلى بولسا، مەڭ ئادەم كېرەك، — دەپ تەنە بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى.

قەمەرىيە 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى،[2] زو زۇئىتاڭ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى ھەمدە يول ئازابىدىن قوزغىلىپ قالغان كېسىلىگە مۇ قارىماستىن، دەرھال ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشتى.

ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدا

---

① «ساداقەتلىك، مەرىپەتلىك لى خۇئجاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خانغا يوللانغان مەكتۇبلار»، 35 - جىلد، 15 - بەت.

② شەمسىيە 1880 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى.

تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ھەرقايسى جايلاردىن ئۇچ تارامغا بۆلۈنۈپ ئىلگىرىلەيدىغان بولدى:

شەرقىي تارامدىكى ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇننىڭ قارمىقىدىكى بىر تۈمەن لەشكەر چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، جىڭ ئەتراپلىرىدا ئىستىھكام قۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. ئۇلارغا يارەم بېرىش ئۈچۈن، جىن يۈڭچاڭنىڭ «غالىپ قوشۇنى» دىن ئىككى مىڭدەك ئاتلىق ـ پىيادە چېرىك يۆتكەپ بېرىلىدۇ؛ ئوتتۇرا تارامدىكى قىسىملار ئاساسلىق ھۇجۇم ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ قىسىم ئەنخۇي قوشۇنلىرىنىڭ تۆڭلىكى، گۇاڭدۇڭ پىيادە چېرىكلىرىنىڭ باش بۇغى جاڭ ياۋنىڭ قوماندانلىقىدىكى بەش مىڭ كىشىلىك پىيادە، ئاتلىق قىسىم (تۆت مىڭ بەش يۈز پىيادە چېرىك، بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، مۇزداۋان ئارقىلىق تېكەس دەرياسىنى بويلاپ ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇنىڭغا يارەم ئۇچۈن يەنە ئىككى مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك يۆتكەپ بېرىلىدۇ؛ غەربىي تارامدىكى قىسىم — خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى لىيۇ جىڭتاڭ قوماندانلىقىدىكى ئون مىڭ پىيادە، ئاتلىق چېرىك (سەككىز مىڭ بەش يۈز يەتمىش پىيادە چېرىك، بىر مىڭ بەشيۈز ئاتلىق چېرىك) تىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئۈچ تۈرپان ئارقىلىق ئىلىغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. زو زۇڭتاڭ ئۆزىنىڭ قارارگاھى بىلەن يەنىلا قۇمۇلدا تۇرۇپ بۇ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىدۇ ۋە ھاكازالار.

× ×

چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «رېۋاكىيە شەرتنامىسى» نى ئىمـ

زالاش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان غايەت زور مەنپەئەتنى مانا مۇشۇنداق قىلىپ كۆپۈككە ئايلاندى.

مانجۇ خاقانلىقىنىڭ لەۋزىدىن يېنىۋالغانلىقىغا قاتتىق غەزەپلەنگەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكالەتچىسى ئا. ئى. كىياندىنى خاقانلىقىنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا ئەۋەتىپ، ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ پوپۇزا قىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چېگرىغا ھەدەپ ئەسكەر يۆتكەپ ھەربىي ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى. چارروسىيىنىڭ مانجۇ خاقانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايلارغا يۆتكىگەن ئەسكەرلىرى بىرنەچچە تۈمەنگە يەتتى. يالغۇز ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئەسكىرىي كۈچىنى بىراقلا ئالتە - يەتتە ھەسسە كۆپەيتىپ ئون ئىككى مىڭغا، توپ - زەمبىرەكلىرىنى ئەللىككە يەتكۈزدى. زەيسان كۆلى ئەتراپىدىكى جايلارغا ئون ئىككى مىڭ بەشيۈز پىخود ئەسكەر، ئالتە مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئاتلىق ئەسكەر، ئاتمىش ئىككى دانە توپ - زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە پەرغانە ئۆلكىسىدىن ئۇدۇل قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىش ئۈچۈن بەش مىڭ كىشىلىك بىر قىسىمنى يۆتكەپ كەلدى ۋە بۇ قىسىمغا ئوتتۇز دانە توپ - زەمبىرەك سەپلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇرۇش پارتلاپ قالسىلا، خېيلۇڭجياڭ، جىلىن ئۆلكىلىرىگە بېسىپ كىرىش ئۈچۈن، ئامۇر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە ئۇسسۇرى دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىرىنى كۆپەيتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مانجۇ خاقانلىقىنى دېڭىزدىن قامال قىلىش ئۈچۈن، يېگىرمە نەچچە ھەربىي پاراخوتتىن تەشكىل قىلىنغان فلوتنى (بىرونلانغان پاراخوت، كىرەيسىر، مۇداپىئە تىرالى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قارا دېڭىزدىن ياپونىيىنىڭ خىرۇسىما شەھىرىگە يۆتكەپ كەلدى. دېمەك، تېگىپ كەتسىلا ئۇرۇش پارتلايدىغان ھالەت شەكىللەندى.

قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى[1] خانىڭ بېيجىڭدىكى ئوردىسىدا جىددىي ساراي كېڭىشى چاقىرىلدى. بۇ چاغدا، تەسـ لىمچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان لى خۇڭجاڭ ساراي كېڭىشىنى كونترول قىلىۋالغانىدى. ئۇنىڭغا دارىلئۇلۇمنىڭ ياندىش مىرزىـ سى چۈەنچىڭ، تەمىرات پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى ۋېن تۈڭخې، شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى شۈي دۈڭ ۋە شۇنىڭدەك نەنيانڭ ۋەزىرى، قوشۇمچە جېجياڭ، جياڭشى ئۆلكىلىرىنىڭ زۇڭدۇسى لىيۇ كۈنيى قاتارلىقلار دوست تارتىشىپ بەردى. ئۇلار: ئار ـ نومۇسقا چىداپ، روسىيە بىلەن سۈلھ قىلىشنى قۇۋۋەتلەپ چىـ قىشتى ھەمدە يىغىنىنىڭ قارالمىسىنى خانغا سۇندى.

مانجۇ خانى بىر تەرەپتىن چار روسىيە ۋە ھەرقايسى جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر (ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر چۈڭخۈنى جازالىغانلىق مەسىلىسى ھەققىدە مانجۇ ھۆكۈمىتىگە نارازلىق ئولتىماتومى تاپشۇرغانىدى) نىڭ بېـ سىمىغا تېز پۈكۈپ، چۈڭخۈنى «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلار زىندانى» دىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسىنى كەـ چۈرۈم قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خاقانلىقنىڭ ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى، زېڭ گوفەننىڭ ئوغلى زېڭ جىزېنى سانت ـ پېتـ بورگقا ئىلى مەسىلىسى ھەققىدە روسىيە بىلەن يېڭىشالماسلىقىـ بەت ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى.

× ×

1880 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى. زېڭ جىزې سانت ـ پېتربورگقا يېتىپ كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئۇ رەسمىي

---

① شەمسىيە 1880 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى.

سۆھبەت ۋەكىللىك ماندىتىنى تاپشۇرۇۋالدى.

ئەتىسى، زېكې جىزې روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە بېرىپ، خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گرىس، روسىيىنىڭ مانجۇ خاقانلىقىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بيۇتزووۋ ۋە ئالمي دەرىجىلىك مەسلىھەتچى رېمىن قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى. كۆرۈشۈش مۇراسىمىدا، ئۇ ئۆزىگە بېرىلگەن ھوقۇقنا بىنائەن، جۇڭگو - روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش - قايتۇرۇپ بېرىش شەرتنامىسى — «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۇزىتىش كىرگۈزۈش ئۇچۇن كەلگەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. ئەمما گىرىس تولىمۇ ھاكاۋۇر، تولىمۇ ئۆكتەم بىر ئادەم ئىدى.

روسىيىلىكلەر زېكې جىزېنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولۇپ، مۆرىلىرىنى قىسىپ قويۇشتى - يۇ، ھېچقايسىسى لام - جىم دېمىدى.

زېكې جىزېنىڭ ئالدىدا تۇرغان بيۇتزووۋ دېگەن رۇسنىڭ ئىكى كۆزى چاناقلىرىدىن چاچراپ چىقىپ كەتكۇدەك دەرىجىدە پولتىيىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ يا خاپا بولغىنىنى، يا خۇشال بولغىنىنى ئاسانلىقچە ئۇققىلى بولمايتتى، ئۇ مۇغەمبەر، شەپقەتسىز، تاقابىل تۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان كاززاپ بىر ئادەم ئىدى. زېكې جىزېنىڭ دىققەت - نەزەرى ئۇنىڭدىن يۆتكىلىپ خارجى ئىشلىرى مىنىستىرى گىرىسنىڭ ئۇستىگە ئاغدۇرۇلدى. بۇمۇ ئۆتۇپ كەتكەن تۇلكە، كاززاپ، ھىيلىگەر بىر ئادەم ئىدى.

زېكې جىزې خارجى ئىشلىرىنىڭ قائىدە - رەسمىيىتى بويىچە، ئۆزىنىڭ چار پادىشاھقا دۆلەت خېتى تاپشۇرماقچى ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى.

— جانابىي زېكې جىزې تۆرە، سىلى مانجۇ خانىنىڭ ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئىكەنلا، ھالا بۇگۇن يەنە بۇيۇك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلىنىپتىلا، بىلىدۇقكى، جانابلىرىنىڭ نەچچىنچى

دەربجىلىك ۋەكىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەن بولسىلا، — دېدى گىرىس چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن.

ئۇ زېكې جىزېنى قەستەنگە كولدىرلىتىۋاتاتتى. مانجۇ خاقاذ-لىقىنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ نوتىسىدا ئۇنىڭ ئەھۋالى روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە تونۇشتۇرۇلغانىدى.

زېكې جىزې قائىدە ـ يوسۇن يۇزىسىدىن يەنىلا ئۆزىنى زورىغا بېسىۋالدى.

— ئىككىنچى دەربجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ چىرايىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەي.

— ئۇنداق بولسا، سىلەردىن كەلگەن چوڭ دارېن، — نەچچىنچى دەربجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؟ — دەپ يەنە سورىدى گىرىس زەھەرخەندىلىك بىلەن.

— بىرىنچى دەربجىلىك ۋەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

— سىلى ئىككىنچى دەربجىلىك ۋەكىل بولسىلا، — دېدى گىرىس تۇيۇقسىزدىنلا، — ئۇنداق بولسا، سىلى بۇ قېتىم كەل-گەندە تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل ماناتىنى ئېلىپ كەلگەن ئوخشى-ماملا؟ ئىلگىرى، خاقانلىقىئىزلارنىڭ چوڭ دارېن دېگەن ئۇ ۋەكىلىمۇ بىرىنچى دەربجىلىك پوسۇل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر-لىك ماناتىنى ئېلىپ كەلگەن، ئۇ كىشى مانجۇ خانىنىڭ تولۇق ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، ئۇنىڭ مۇددىئاسىغا ئەڭ ۋەكىللىك قىلا-لايدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىمگە كەلگەندۇق. ئەما، بۇ كېلىشىمنىڭ سىياسى تېخى قۇرىماي تۇرۇپلا، لەۋزىئىلار-دىن يېنىۋالدىئىلار. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، سىلى بۇ كېلىشىمگە تۇزىتىش كىرگۈزۈش ئۇچۇن كەلدىم دەۋاتىلا، ھالبۇكى، بىرىنچى دەربجىلىك ۋەكىل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر ئىمزا قويغان كېلىشىمنى بىردەم تۇزۇپ، بىردەم ئۆزگەرتىپ، لەۋزىئىلاردىن يېنىۋېلىپ تۇرساڭلار، ئىككىنچى دەربجىلىك ۋەكىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تولۇق ھوقۇقلۇق ماناتىغا ئىگە بولمىغان سىلىدەك

بىر ئادەمنىڭ قولىدىن قانچىلىك ئىش كېلىدۇ؟

تەرجىمان گىرىسنىڭ تەنە ـ تەئەددىلىرىنى زىڭ جىنزىغا ئۆرۈپ بەرگەندىن كېيىن، زىڭ جىزې قىلچىمۇ تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرمايلا:

— مۆھتىرەم گىرىس، بىيۈتزوۋ جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى، — مەن سىلەر ئىككىيلەننى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدە ئىشلەپ، ھەرقايسى ئەلىلەر بىلەن كۆپ مۇئامىلە قىلىپ، خېلى قائىدە ـ يوسۇن ئۆگەنگەن دېسەم، ئەقەللىسى ئۆيۈڭلەرگە كەلگەن مېھمانغا قانداق مۇئامىلە قىلىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئوخشايسىلەر! غەربلىكلەرنىڭ ھەممە ئېتىراپ قىلغان قائىدە ـ يوسۇنلىرى بويىچە بولغان تەقدىردىمۇ، دۆلەت تەرىپىدىن چەت ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ۋەكىل مەيلى بىرىنچى دەرىجىلىك بولسۇن، ئىككىنچى دەرىجىلىك بولسۇن ۋە ياكى تولۇق ھوقۇقلۇق ماناتىغا ئىگە بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، تۇزگەن كېلىشىملىرىنى ئاۋۋال ئۆز پادىشاھىغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ كېلىشىملەر پادىشاھ تەستىقلىغاندىن كېيىن ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بۇنى بىلمەيدىغان كىرەك؟ ئالدىنقى نۆۋەت، چۈشكۈنۈ دارىن سىلەر بىلەن كېلىشىم تۇزگەندە، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، خاقانىمىزنىڭ ئىرادىسىگە مۇخالىپ ئىش قىلىپ قويدى. غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ۋە مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئەمرۇ ـ مەرۇپلىرى پۈتۈلگەن رىسالە ـ دەستۇرلارنى ئوقۇغان بولساڭلارلا، بۇ دەستۇرلاردا بۇنداق ئىشقا شىپى كەلتۈرگىلى بولىدىغان بىرەرمۇ ماددىنىڭ يوقلۇقى ئۆزۈڭلەرگىمۇ مەلوم بولىدۇ. دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلىكىگە بېرىپ چېتىلىدىغان بۇنداق ئىشنى چوقۇم خاقانىمىزنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش لازىملىقى ھەممىگە ئايان بىر ئىشقۇ؟

بايانىن زىڭ جىنزىغا يەۋەتكۈدەك قىلىپ تىكىلىپ تۇرغان بىيۈتزوۋ ئەمدى كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئەپقېچىشقا مەجبۇر بولدى.

— ئۇنداق بولسا، چاتاق بولدىغۇ بۇ ئىش؟ — دەپ غۇدۇڭ-شىدى گىرىس، — يا بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەكىل، تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىرنىڭ دېگىنى ھېساب بولمىسا، يا ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەكىلگە تولۇق ھوقۇقلۇق ماناتى بېرىلمىگەن تۇرسا، بۇ قانداق بولغىنى؟

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرىس يەنە مۇنداق دېدى:

— دۆلىتىڭلارنىڭ بىز بىلەن شەرتنامە تۈزىدىغان مۇددىئاسى بار ئىكەن ھەمدە بۇ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزسەك دەپ تۇرۇغلۇق، نېمىشقا غەربكە ئەۋەتىلگەن قوشۇنىڭلارنى كۆپەيتىسىلەر؟ بۇ بىزنىڭ بۈيۈك روسىيە ئىمپېراتورلىقىمىزغا قىلىنغان قىمپ ـ قىزىل ئىغۋاگەرچىلىك ئەمەسمۇ؟ بىزگە مۇشۇنداق پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلساڭلار، بىز سىلەرنىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدىكى تەكلىپىڭلارغا قانداقمۇ ماقۇل بولىمىز؟

— خاقانلىقىمىزنىڭ ھۈدۈتلۈقىمىزنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە شىنجاڭغا ئەسكەر چىقارغانلىقىنى ئىغۋاگەرچىلىك دېسەڭلەر تولىمۇ كۈلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ مەن گىرىس دارېننىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدە بىز بىلەن مەسلىھەتلىشىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ كۆپ خۇرسەن بولدۇم ھەمدە بۇ ئىشنى چار پادىشاھ ئالىيلىرىغا چوقۇم يەتكۈزىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل!

بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، گىرىس مۇنداق دېدى:

— بولىدۇ، ئەمىسە، مەن ۋەكىل جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي. سىلىنىڭ دۆلەت خېتى تاپشۇرىدىغان ۋاقىتلىرى ھەققىدە ئۇل جانابي ئالىيلىرىنىڭ كۆرسەتمىسىنى ئالاي!

روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن زىنىڭ جىزىنىڭ كۆڭلى سەل ئورنىغا چۈشكەندەك

بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، زېڭ جىزې سانت ـ پېتربورگدىن پويىزغا ئولتۇرۇپ سارسىك ژوگزالىغا يېتىپ كەلدى ۋە ئۇ يەردىن ئۇدۇل چار پادىشاھ ئالىكساندىر II نىڭ يازلىق سارىيىغا كەلدى. ئۇ قوبۇل زالىدا بىر سائەتتەك ئولتۇرغاندىن كېيىن، روسىيە دۆلىتىنىڭ شىغاۋۇل مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى دا-ۋىدوۋ زېڭ جىزېنى باشلاپ قوبۇلخانىسىغا چوڭ زالىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئۇنى چار پادىشاھنىڭ كابىنىتىغا باشلاپ كىردى.

چار پادىشاھنىڭ كابىنىتى سانت ـ پېتر زالىنىڭ ئوڭ تەرد-پىدىكى بىر ياسىداق ئۆيدە ئىدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھى ئالىكساندىر II ئىشىككە قاراپ ئۆزە تۇرغانىكەن. زېڭ جىزې ئۇنىڭغا ئارقىمۇئارقا ئۇچ نۆۋەت تەزىم بىجا كەلتۇرگەندىن كې-يىن، دۆلەت خېتىنى قوش قوللاپ ئۇنىڭغا سۇندى ۋە ئۆزىنىڭ خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، «رىۋاكىيە شەرتنامىسى» غا تۇزىتىش كىرگۈزۈشنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. چار پادىشاھ ئالىكساندىر II زېڭ جىزې تاپشۇرغان دۆلەت خېتىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى ۋە ئۇنى قارشى ئېلىش نۇتقى سۆزلىدى. ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە ئېغىز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، شاھىنشىنغا كىرىپ كەتتى.

مۇشۇ قىسقىغىنە كۆرۈشۈش مۇراسىمىدا، چار پادىشاھ ئا-لىكساندىر II جۇڭگو تەرەپنىڭ ئىلى مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھ-بەتنى يېڭىۋاشتىن باشلاش ھەققىدىكى تەلىپىنگە ئاخىر ماقۇل بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، زېڭ جىزې گىرىن بىلەن كۆرۈشتى. گىرىن ئۇنىڭدىن ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىشكە تېگىشلىك بولغان ھۆججەت ـ ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسىنى تېزلىكتە روسىيە تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. زېڭ جىزې يېنىدىن دەرھال ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان «رىۋاكىيە شەرتنامە-

سى» غا تۇزىتىش كىرگۈزۈشكە ئائىت نوتىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ نوتىدا مۇنداق ئالتە مەزمۇن قەيت قىلىنغانىدى: روسىيە ئىلىنى مانجۇ خاقانلىقىغا چوقۇم تولۇق تاپشۇرۇپ بېرىشى كېرەك؛ تارباغاتاي بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسى يەنىلا «جۇڭگو - روسىيە غەربىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى» بويىچە بولىدۇ؛ روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا بېجىنى تامامەن كەچۈرۈم قىلىشقا بولمايدۇ؛ روسىيە تەرەپ ئىلىنى مانجۇ خاقانلىقىغا تولۇق قايتۇرۇپ بەرگەندىلا، خاقانلىق نۇچىنسىك، قۇبدۇ سودا يولىنى ئېچىپ، ئۇنى جىياڭگۇەن بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ ۋە ھاكازالار.

زېڭ جىزېنىڭ روسىيە تەرەپكە تاپشۇرغان بۇ نوتىسىدا خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ۋە رەت قىلىنىشقا تېگىشلىك مادىدىلار بىراقلا تىلغا ئېلىنماستىن، بەلكى «بۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى كىچىك نۇقتىلار ئىككى تەرەپ ئورتاق كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاندىن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغانىدى.

گىرىس جۇڭگو تەرەپنىڭ نوتىسىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن:

— زېڭ دارېن سۇنغان بۇ ھۆججەتتە ئۆزگەرتىلىدىغان جايلار بەك كۆپ بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئەمدى مادارا قىلىشنىڭ ئورنى قالمىغان ئوخشايدۇ، — دەپ توڭ تەگدى. شۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىملىق سۆھبەت مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزلىك كەيپىياتى ئىچىدە ئاياغلاشتى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى مىليوتىننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، خارجى ئىشلىرى، قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيە دائىرىلىرى قاتناشقان بىرلەشمە يىغىن چاقىرىلىپ، زېڭ جىزې تاپشۇرغان نوتا مۇھاكىمىگە قويۇلىدى. يىغىن ئاخىرىدا: «جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتىنى يېڭىۋاشتىن ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ، ئەمما ئاۋۋالقى شەرتنامىدىكى ئاساس-

لىق مەزمۇنلارنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ» دەپ قارار قوبۇل قىلـ
دى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چېرىس روسىيە بىلەن جۇڭگو ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يېڭىۋاشتىن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتنىڭ
ئورنى بېيجىڭدا بولۇشى شەرت دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى ۋە بيۇتزوۋـ
نى بېيجىڭغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. مانجۇ ھۆكۈمىتىگە بېسىم
ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئادمىرال ليۇزووۋسكىي قوماندانلىقىدىكى بىر
فىلوت جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىلىرىغا ئەۋەتىلىدىغان بولدى.
بيۇتزوۋ روسىيە تەرەپنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلەنـ
گەندىن كېيىن، ئۇدۇل مانجۇ خاقانلىقىغا قاراپ يولغا چىقماي،
بەلكى «ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ئاندىن
بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن، «قېنى، ۋەزىيەتتە نېمە ئۆزگـ
ىرىش بولىدۇ؟ قاراپ باققاندىن كېيىن بىر نېمە دەرمىز» دېگەنـ
دەك قىلىپ، شۇڭىتسىيدە يېتىۋالدى.
زېڭ جىزې روسىيە تەرەپنىڭ جاۋاب نوتىسىنى تاپشۇرۇۋالـ
غاندىن كېيىن، بيۇتزوۋنىڭ شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش
ئىشىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن خاقانلىققا بارماقچى بولۇۋاتقانلىـ
قىنى تېلېگراممىسى ئارقىلىق خانغا مەلۇم قىلدى. تېلېگراممىنى
تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خاننىڭ پۇشقىقىغا پىت چۈشتى ـ دە،
«بۇنداق بولىدىغان بولسا، ۋەزىيەتنى يەنىشتۇرۇۋالغىلى بولماسـ
مىكىن؟» دەپ ئەنسىرەپ، سەرئەسكىگە چۈشۈپ قالدى ھەمدە
زېڭ جىزېغا: «ھەرقانداق زىيان تارتىدىغان ئىش بولسىمۇ،
سۆھبەتنى روسىيىدە ئۆتكۈزۈشنى قولغا كەلتۇر!» دەپ تېلېگـ
رامما ئەۋەتتى.
زېڭ جىزې خاننىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېـ
يىن، دەرھال روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىگە كېلىپ
رېمىن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا، چار پادىشاھ
ئالىكساندىر II گىرىس قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، دەم ئېـ
لىش ئۈچۈن قارا دېڭىز ساھىلىدىكى يالتاغا كەتكەنىدى.

— بىز سۆھبەتنى شەرتنامىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈلىدىغان نۇقتىلار بويىچە ئۆتكۈزۈش تەلىپىمىزدىن ياندۇق، — دېدى زېك جىزې، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ كەتكەندى، — بىراق، بىز يول قويغان بولغاندىكىن، سىلەرمۇ ئازراق ئىنساپ قىلساڭلار بولازمىكىن؟

ئۇ شۇ ئارقىلىق روسىيە تەرەپكە جۇڭگو تەرەپنىڭ يول قويۇشقا رازى بولغانلىقى ھەققىدە بىشارەت بەردى. ئەمما ئۇ ئارقىدىنلا: «ناۋادا سىلەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايدىغان بولساڭلار، بىزمۇ سۆھبەتنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەگەر ئىككى تەرەپ سۆھبىتى بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولسا، ئۆكتەچىلەر يېغى قويۇپ، سۆھبەتنى پايدىسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ — دە، سۆھبەتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا، ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى روسىيىدە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، روسىيە تەرەپ بىيۇتزووڭنى دەرھال چاقىرتىۋالمىسا بولمايدۇ!» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى.

ئاخىرى، روسىيە تەرەپ بىيۇتزووڭنى چاقىرتىۋالدى. ئۇ سانت — پېتربورگقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، زېك جىزې مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ نوتىسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇ نوتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ:

— بولىدۇ، دۆلىتىڭلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا يەتكۈزەي، — دەپ سوغۇق جاۋاب بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، روسىيە تەرەپ ئۇدا بىرنەچچە كۈنگىچە لام — جىم دېمەي تۇرۇۋالدى. زېك جىزې روسىيە تەرەپنىڭ بۇ ھەقتە ئېنىق جاۋاب بېرىشىنى سۈيلەپ رېمىن بىلەن بىرقانچە قېتىم كۆرۈشتى. رېمىن:

— نېمىگە ئالدىرايلا، دەم ئالمامىلا. بۇ ئىشنى ھەل قىلىش خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىمىزنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. مۇ-

بادا، دۆلىتىڭلار ئالدىراپ كېتىدىغان بولسا، دېگىنز ئارمىيە مە-
نىستىرلىكىمىزدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ باقاملا - يا؟ ئۇلار
دۆلىتىڭلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلىش خېتى تاپشۇرسا ئەجەپ ئە-
مەس! — دەپ پوپوزا قىلدى.

— ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدىغان بولسا، بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرەرمىز، — دېدى زېلىك جىزې سوغۇق كۈلۈپ تۇرۇپ، — مۇبادا، سۆھبىتىمىزدىن بىرەر نەتىجە چىقماي، ئۇرۇش پارتلاپ قالسا، زىيانىنى يالغۇز بىزلا تارتمايمىز - دە؟ سىلەر-گىمۇ زىيان بولار؟ خاقانلىقىمىز بىلەن روسىيىنىڭ ئورتاق چېگ-رىسى بىر تۇمەن چاقىرىمغا يېتىدۇ. مۇبادا، سىلەر بىز بىلەن بولغان ئىككى يۈز يىللىق ئىناق قوشنىدارچىلىقنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلماي، ئۇرۇش قوزغىماقچى بولساڭلار، ئىش يا-مىنىغا ئۆرۈلۈپ قالارمىكىن؟ مۇبادا مۇشۇنداق بولۇپ قالىدىغان بولسا، بىزدىن يامانلاپ يۈرمىسەڭلارمۇ بولىدۇ.

زېلىك جىزېنىڭ بۇ گەپلىرى روسىيە تەرەپنىڭ يېغىرىنى ئېچىپ قويدى. چۈنكى «تۆگە قانچە يولغان بولسا، يېرىغىمۇ شۇنچە بولىدۇ» - دە.

— مۇبادا روسىيە تەرەپ چۈكۈنۈ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا ماقۇل بولىدىغان بولسىلا، — دېدى زېلىك جىزې رېمىنىڭ يۈمشىغانلىقىنى كۆرۈپ، — ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى ئەھۋالغا قاراپ كېيىكتۇرۇشنى ئويلىشىشىمىز مۇمكىن.

رېمىن خۇددى خوشىغا ئولتۇرۇۋالغاندەك دىگۈدە چۆچۈپ كەتتى - دە، دەرھال:

— ئۇنداق بولسا، سىز دەرھال تىلىگىزدىن روسىيە تەرەپ چۈكۈنۈ بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنى بىكار قىلىشقا قوشۇلسىلا، بىزمۇ ئىلىنى قايتۇرۇۋالمايمىز دەپ خەت پۈتۈپ بېرىڭ! — دەپ لوقما تاشلىدى.

— ئىلى خاقانلىقىمىزنىڭ زېمىنى. ئۇنى سىلەرگە نېمىشقا

ئۆتۈنۈپ بېرىدىكەنمىز؟ — دەپ رەددىيە بەردى زېكك جىزې رىمىن-
نىك سۆزىگە.

رېمىننىك يىلى چىقتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە، مانجۇ خانى مەملىكەت ئىچىدىكى قاتـ
تىق قۇللۇقلارنىك جاسارىتىنى بېسىش ئۈچۈن، قەمەرىيە 7 ـ
ئاينىك 6 ـ كۈنى[1]زو زۇڭتاڭنى «مۇشاۋىر ئەزەم قىلىپ تەيىنـ
لىگەن» لىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى قۇمۇلدىن بېيـ
جىڭغا چاقىرتتى. 24 ـ كۈنى[2]يارلىق قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.
زو زۇڭتاڭ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دىلى قاتتىق
ئازار يەپ، روھىي چۈشۈپ كەتتى.

قەمەرىيە 11 ـ ئاينىك 10 ـ كۈنى[3]روسىيە تەرەپنىك باش
ۋەكىلى، روسىيە خارجى ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىك مىنىستـ
رى گىرىس زېكك جىزېدىن:

— ئاڭلىشىمىزچە، خان مۇپەتتىش زو زۇڭتاڭ جانابلىرى
ھازىر پايتەختىكىلاردا خاقانىڭلار بىلەن ئەسكەر چىقىرىشنى مەسـ
لىھەتلىشۈۋاتىپتۇدەك. بۇ گەپ راستمۇ؟ — دەپ سورىدى.

بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، گىرىس، يۈتزوۋ قاتارلىقلار بۇ
ئىشنى قايتا تىلغا ئالدى:

— ئاڭلىشىمىزچە، خاقانىڭلار ئەسكەر چىقىرىش مەسلـ
ىسىنى مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن، زو زۇڭتاڭ دارىنىنى بېيجىڭغا
چاقىرتىپتۇ ـ دەك، بىز ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنى تېزرەك
ئاياغلاشتۇرساق دەپ قارايمىز. بولمىسا، يوق يەردىن پۇتاق چـ
قىپ يۇرمىسۇن يەنە؟

زو زۇڭتاڭنىك ئاكتىپ ھالدا ئۇرۇش تەييارلىقى قىلغانلىقى
ئىككى تەرەپ سۆھبىتىدە زېكك جىزېغا ئارقا تېرەكلىك رول

---

① شەمسىيە 8 ـ ئاينىك 11 ـ كۈنى.
② شەمسىيە 8 ـ ئاينىك 29 ـ كۈنى.
③ شەمسىيە 1880 ـ يىل 12 ـ ئاينىك 11 ـ كۈنى.

ئويندى.

ئەسلىدە، زو زۇكتاك قۇمۇلدا چېغىدىلا، خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا ئارقا - ئارقىدىن خەت سۇنۇپ، ئوردىنىڭ باشقىلارغا تېز پۇكۇپ، سۇلھ تەلەپ قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرغانىدى. «ئەھۋالدىن قارىغاندا، — دەپ يازغانىدى ئۇ خېتىدە، — زادى ئۇرۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇرۇش — ئەرنىڭ قولىدىكى قامچىغا ئوخشايدۇ. مۇبادا ياخشىلىقچە گەپ ئاڭلىمىساڭ، قامچا بىلەن ساۋاپ قويغانىنىڭمۇ پايدىسى بار!»[1]

ئۇنىڭ يېنىدىكى مۇشاۋىرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا: «خانىنىڭ چىشىغا تېگمىسىلا. چۈڭخۇ مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا خاقانلىڭ ئۆز پۇشتىدىن. سىلە بىلەن بىز مىڭ قىلغان بىلەن يەنىلا يات سانىلىمىز. ‹گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن› دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ سىلى؟» دەپ نەسىھەت قىلىۋىدى. ئۇ:

— «لەببەيچى تولغان بۇ جەننەتتىن ۋاپادار ئەر چۈشكەن دوزاق ئەلا!» دەپ جاۋاب بەردى.

× ×

گۇاڭشۇينىڭ 7 - يىلى قەمەرىيە 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى[2]. مانجۇ خاقانلىقى بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا «تۆزىتىلگەن شەرتنامە» — «ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

بۇ شەرتنامە بويىچە، چارروسىيە تۆۋەنكى ئىلىنى پۈتۈنلەي يۇتۇپ كەتتى، ئەمما يۇقارقى ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بەردى. يەنە تېكەس ۋادىسى (تەخمىنەن يېگىرمە نەچچە مىڭ كۋادرات

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتىاك ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى، خەت - چەكلەر»، 24 - جىلد، 74 - بەت.

② مىلادى 1881 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى.

كىلومېتىر كېلىدۇ) بىلەن مۇز داۋاننى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگونىڭ روسىيە تەرەپكە تۆلەيدىغان ھەربىي تۆلەم پۇلى ئەسلىدىكى بەش مىليون روبلىدىن توققۇز مىليون روبلى (تەخمىنەن بەش مىليون توقسان مىڭ سەر كۈمۈشكە تەڭ) غا كۆپەيتىلدى.

بۇ شەرتنامىگە بىنائەن، ئىككى تەرەپ ئىلى خەلقىدىن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى «خالىغۇچىلار» نىڭ بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە روسىيىگە تەۋە بولغان تۆۋەنكى ئىلىغا كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ دەپ پۈتۈشتى. مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن روسىيە ھۆكۈمىتى بىرلىكتە چىقارغان بۇ قارار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنى كېيىنكى چاغلاردا كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئاۋات يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، تېخى ئېچىلمىغان جايلاردىكى ئەسكى تاملىقلاردا سەرسان بولۇپ يۇرۇشتەك ئېغىر پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار قىلدى.

مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭنى قايتا ئىگىلىگەندىن كېيىن، خاقانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، زۇ زۇڭتاڭ خانغا شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە قارىتا ئومۇمىي قاراشلىرىم ھەققىدە» دېگەن قاتلاق مەكتۇبىدا «شىنجاڭدا ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش پىلانى» نى ئوتتۇرىغا قويدى: شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن «ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى» نى بىكار قىلىپ، «ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئىنالچىلىقنى ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىپ»، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ «بۇ قېتىم چوڭ قوشۇنسىز مۇسۇلمان قاراقچىلىرىنى تازىلاپ، مۇستەھكەم شەھەر ـ قەلئەلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارتىۋالدى، — دەپ يازدى ئۇ ئۆزىنىڭ خانغا يوللىغان قاتلاق

مەكتۇبىدا، — ھالبۇكى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئۆز جىنايىتىدىن قورقۇپ، تەڭرى تېغىـ نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ جايلاردا ئاھالە ئازىيىپ كەتتى. بىز بۇ جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەمىنلىك ئورنىتىپ، پۇقرالارنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىپ ئۆز تېرىكچىلىكىنى داۋاملاشتۇرۇشقا رىغبەتلەندۇردۇق. ھالا بۇـ گۈنگە كەلگەندە، ئادەم بارا ـ بارا كۆپىيىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ ئۇرۇمچى ئايمىقىدا بۇنىڭ ئۇنۇمى ئالاھىدە بولدى... موردىن جىڭغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى يەرلەر چۆل ـ جەزىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنۇمسىز يەرلەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، بۇ يەرلەردە قاش قوۋۇقنىڭ ئىچىدىن كۆچمەنلەرنى كۆچۈـ رۈپ كېلىش ۋە يەرلىك ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە چېرىكـ لەرگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، ئۆزلەشتۇرۇلگەن تېرىلغۇ يەرلەر تەدرىجىي ئاۋۇشقا باشلىدى. شۇڭا، بۇ يەرلەردە ئىدارە قىلغۇدەك ئاھالە يوق دېگىلى بولمايدۇ... تۇرپانغا قارايدـ غان ئاۋۇل ـ قىشلاقلاردا، ئۇرۇمچى ۋىلايىتىدە بوز يەرلەر كۆپ ئەمەس... جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر ئىچىدە يېڭىسارنىڭ زېـ مىنى كىچىك، ئۇچتۇرپاننىڭ تۇپرىقى ئۇنۇمسىز بولغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان جايلارنىڭ ھەممىسىلا تۇرپانغا ئوخـ شاش يەر بايلىقى مول جايلاردۇر. قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار تولىمۇ بایاشات، ئەلۋەك يۇرتلاردىن ھېسابـ لىنىدۇ. لېۋ جىڭتاڭ، جاڭ ياۋلار ھازىر بۇ جايلارنى تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇپ تۇرۇپتۇ. ئېرىق ـ ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، يەرلەرنى ئۆلچەپ، ۋەيران قىلىۋېتىلگەن شەھەرلەرنى ياساپ، كۆل ـ ھاۋۇزلارنى كولىتىپ، رابات ـ ئۆتەڭلەرنى ئەھيا قىلىپ، پۇل ـ ئاقچا قۇيدۇرۇپ، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان بولساقلا، ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كەتمەمدۇ؟... ھازىر تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى جايلارنى ئۆلكە تۈزۈمى بويىچە ئىدارە

قىلىدىغان پەيت پىشىپ قالدى. مۇشۇنداق قىلساق، بۇ ئىشىمىز-نى ئاسمان خۇداسىمۇ، زېمىن خۇداسىمۇ، پۇقرالارمۇ راۋا كۆرىدۇ. مۇبادا ھازىر بۇنداق قىلماي، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدىغان بولساق، تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش يۈز بېرىدۇ!»[1]

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، خانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق مۇئەسسەسلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە پايدىسى زور بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەسلىدىكى ئىلى جياڭجۈنى، يەكەن خان ئامبىلى، باش بۇغ، مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال قاتارلىق مەنسەبدارلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئېنىق ئەمەس، «ئوغرى - يالغاننى تەپتىش قىلىشتا، ھەر قايسىسى مەسئۇلىيەتنى بىر - بىرىگە ئىتتىرىشىپ، ئىشنى ئاقسىتىشماقتا»، بۇ ئادەملەر «ئۇزاققىچە داتاڭدىن چىقماي» ياكى «لەشكەركەشلىك بىلەنلا شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە»، پۇقرالارنىڭ ھال - مۇڭىغا يەتمىدى. (ئۇلار) «يۇرتدارچىلىق ئىشىغا خام ئاقنانچىلاردۇر.» ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ بولغاچقا، «ھەربىي ئەمەلدارلار كۆپ، مۇلكى ئەمەلدارلار يېتىشمەيدىغان» ھالەت شەكىللىنىپ قالدى. ئۇلار «يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرۇشنى ئويلىسىمۇ» ئەمما، بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ باققان ئەمەس. مۇبادا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغان بولسا، مۇلكى ئەمەلدارلارنى كۆپلەپ ئىشقا سېلىپ، پاشىپلىقنى كەڭ يولغا قويغىلى بولىدۇ - دە، «ئۇزاققىچە ئاسايىشلىق ئورنىتىش» تەلەپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا، يەنە

---

① ئاسايىشلىق تۈرە زو زۇڭتاڭنىڭ قاتلاق مەكتۇبلىرى» (داۋامى) 72 - جىلد، «شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن خانغا يوللانغان قاتلاق مەكتۇب».

ھەربىي خىراجەتنى كۆپلەپ ئازايتقىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ نەزەردە، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا تۇرۇش-لۇق قارا چېرىكلەرنى يىلدىن - يىلغا تەدرىجىي ئازايتقىلى، قوشۇنلارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى توختاتقىلى بولاتتى. ھەربىي-لەرنىڭ ئايلىق مائاش تۇزۇمىنى لەڭ يېيىش تۇزۇمىگە ئۆزگەرت-كەندە، يىلىغا بىر مىليون سەر كۈمۈشنى تېجەپ قالغىلى، قىسىملارنىڭ يىللىق خىراجىتىنى ئۇچ مىليون سەر كۈمۈش ئەتراپىدا كونترول قىلغىلى بولاتتى. ئۇنداق بولسا، ھەربىي خىراجەتنى نەدىن ھەل قىلىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە زو زۇڭتاڭنىڭ پىلانى مۇنداق ئىدى: بىرىنچىدىن، سۇ سېلىقىنى ئاشۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، چازا - جۇجۇق قۇرۇپ، ئۆتكەل - گۈمرۈكلار-دىن ئېلىنىدىغان ئۆتكەل بېجىنى كۆپەيتىش؛ ئۈچىنچىدىن، خان تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىنىدىغان دورا ماتېرىياللىرى، تېرە - تەسەك، پاختا - يۇڭ قاتارلىق ئەشيالاردىن كىرىدىغان سودا پايدىسىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش؛ تۆتىنچىدىن، خان تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدىغان خوتەن قاشتېشى، ئالتاينىڭ ئالتۇنى، قەشقەرنىڭ كۈمۈشى، كۇچانىڭ مىسى، ئۇلۇغچاتنىڭ قوغۇشۇ-نى، كانسۇنىڭ تۆمۈرى، ياغبۇلاقنىڭ يەر يېغى قاتارلىق مەدەن بايلىقلىرىدىن كىرىدىغان پايدىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش ۋە ھاكازا-لار. قىسقىسى، پۇقرالارنىڭ قان - تەرىدىن پايدىلىنىپ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش — زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىكى پىلا-نىنىڭ تۈپ نىگىزى ئىدى.

زوزۇڭتاڭ يەرلىك پۇقرالارنىڭ «ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆز-گەرتىپ، خاقانلىق بىلەن ئوخشاش قىلىپ چىقىش» ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ پۈتۈن يۈرەك - قېنىنى سەرپ قىلىپ بىر يۇرۇش تەدبىرلەرنى باش قاتۇرۇپ تۇزۇپ چىقتى. ئۇ تۇزگەن پىلان مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردا

شۆتاڭلارنى ئېچىشنى كۆچەيتىپ، بۇ شۆتاڭ (مەكتەپ) لەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىش؛ شۆتاڭلاردا «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، «ئۇچ خەتلىك دەستۇر»، «شەجەرى فامىلە»، «چاھار قاپىيە»، «ئالتە دەستۇر»، كۆڭزى يازغان «مۇھاكىمە ۋە بايان» قاتارلىق كونا كىتاب ـ نامىلەرنى دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇش ۋەھاكازالار...

نەزمە:

سۆزلىمىسەڭ، يوقتۇر كىشىنىڭ كارى،
سۆزلىگەنىكەنسەن، دەللىلە ئارى.

— شەيخ سەئىدى

ئون ئۇچىنچى باب

قاشىنىڭ[1] قانلىق يېشى

«دوستلار زىندانداً ئەسقاتمىدۇ، داستىخان ئۈستىدە
ھەممە ئادەم دوست كۆرۈنمىدۇ.»
— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1881 ـ يىلى روزا ئېيى.

ئىلىنىڭ تىنىق ئىسسىقلىرىدا بۇغدايلار سارغىيىشقا باشلىدى. يىراقتىكى ئابرال تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەگىپ ئاقىدىغان قاش دەريا‌سىنىڭ بويلىرىدىكى چەكسىز كەتكەن يانباغرلارغا تېرىلغان پاپىخشىل زىرائەتلەرنىڭ خېلى كۆپ جايلىرى سارغايدى. دەريا ياقىسىدىكى سايازلىقلاردا بولۇق ئۆسكەن يېكەنلەر باش چىقىرىشقان، سۇ ياقىلىرىدا بولسا، ساپسېرىق ئېچىلغان، دانە ـ دانە بولۇپ چاقناپ تۇرغان گۈللەر پاپىخشىل مايسىلار ئارىسىدا ھۆپىپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ئابرال تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش كۆك ئاسمانىنىڭ چېتىگە يېپىشىپ تۇراتتى. قارلىغاچلار ۋىچىرلاپ سايراپ، بەزىدە سۇ يۈزىنى چېكىپ، گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسلەپ، ئۇياق ـ بۇياققا ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى، ئارقىدىن، يانباغىرلاپ سېلىنغان، ئۇ يەردە ـ بۇ يەردە چۇقچىيىشىپ تۇرۇشقان پاكار ـ پاكار تارانچى ئۆيلىرىنىڭ پېشايۋانلىرىنىڭ ئاستىغا قونۇپ، تۈكلىرىنى تارىشاتتى. بۇ ئەتراپلاردا يامـ

---

① قاش دەريا‌سى — ئىلى ۋادىسىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

غۇر كۆپ ياغدىغانلىقتىن، يانباغىرلاردىكى ئېتىزلىقلار زادىلا سۇغۇرۇلمايتتى.

بۇ ياز پەسلىدە بۇرۇلۇش ھاسىل بولىدىغان مەزگىل بولۇپ، بىر يىللىق ھوسۇلنىڭ قانداق بولۇشى ئاشۇ مەزگىلدە مەلۇم بولاتتى. ئادەتتىكى يىللاردا بولسا، تارانچىلار كېلەر يىلىق تېرىقچىلىق ئۈستىدە باش قاتۇرۇشاتتى، ئاندىن چالغا بىلەن ئوت - چۆپ ئورۇشقا دەرھال كىرىشىپ كېتەتتى. بۇغدايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر پارچە بىنەمگە تېرىلغان قارا بۇغدايمۇ تولۇق دان تۇتقان بولۇپ، ئىسسىق شامالدا يېنىك دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. يانباغرىنىڭ ئاستىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قاش دەرياسى بويىدىكى ئوتلاقلاردا بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر چالغا كۈتۈپ تۇراتتى.

روزى ئېيىنىڭ 15 - كۈنى، بۈگۈن غۇلجىدىكى خەنزۇلار بازىرى باشقىچە مەنزىرىگە كىرگەنىدى. بازاردا ئادەملەر نۇرغۇن بولۇپ، تاشلەپكىدىكى دۇكانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئېچىلمىغانىدى. ئادەملەر دەڭدەرۋازىسى، دولاندەرۋازىسى، بەيتۇللا مەسچىتى تەرەپلەردىن توپ - توپ بولۇشۇپ، خەنزۇلار بازىرى تەرەپكە ئاقماقتا ئىدى. ھەممە يەردە ھاياجانلانغان چىرايلار كۆرۈنەتتى، گۇرۇلدىگەن ئاۋازلار ئاڭلىناتتى.

— ئىسسىق ماكانلىرىمىزنى تاشلاپ، نەگە كۆچىدىكەنمىز؟ — دېگەن ئاۋازلار خۇددى ھۇركىگەن قۇشلارنىڭ شاۋۇلدىغان ئاۋازىدەك ھېلىدىن ھېلىغا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، خالايىقنىڭ باش ئۈستىدە ياڭرايتتى. بىر پارچە تامنىڭ ئۈستىگە بېشىغا ساغرىپ كەتكەن نېپىز سەللە ئورىغان، ئۈستىگە كىرلىشىپ كەتكەن ئاق يەكتەك كىيگەن بىر ئادەم چىقىرالغانىدى. ئۇ غۇلجىدىكى ھارۋىكەشلەرنىڭ بوتۇڭى زوغرۇل كارۋان دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ئورۇق، ئىنچىكە بويلۇق بىر ئادەم بولۇپ، تېخى يېقىندىلا قەشقەر، ئۇرۇمچى تەرەپلەردىن ھارۋىسىنى ھەيدەپ قايتىپ كەلگەنىدى. ئۇ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، خالايىققا مۇراجىئەت قىلىپ

ماقتا ئىدى:

— مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. قۇلاق سېلىنگلار قېرىنداشلار. مەن يىراق قەشقەر، ئۇرۇمچى دېگەن يەرلەردىن كېلىۋاتىمەن. ئۇ يەرلەرگە ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا ئۇرۇس خوجايىنىنىڭ مېلىنى توشۇيمەن دەپ بارغانىدىم، يول توسۇلۇپ قېلىپ، ئەمدى قايتتىم. پايانسىز چۆللەرنى كەزدىم، ئېگىز تاغ - ئېدىرلارنى ئاشتىم، خەتەرلىك تەلكە داۋانلىرىدىن ئۆتۈپ ئاران كەلدىم. چېكەتكىدەك ھەددى - ھېسابسىز قارا چېرىكلەرنى كۆردۈم. ھەممىلا يەردە بۇلاڭ - تالاڭ، ئېتىش - چېپىش، دارغا ئېسىش ھۆكۈم سۈرۈۋېتىپتۇ. زۇلۇم - ستېملەر ھەددىدىن ئېشىپتۇ. پۇقرالارنىڭ ئاھۇ - زارى پەلەكتىن ئېشىپتۇ. قارا خان ئىلى خەلقىنى ئاق پاشاغا سېتىپتۇ. ئەمدى ئاق پاشانىڭ سولداتلىرى ھەممىزنى ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن يەرلەرگە ھەيدەپ كەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇ.

— بۇ ئورۇسلار دەسلەپتە كەلگەندە: «يۇرتۇڭلاردا ياخشىلىق، ئادالەت ئورنىتىمىز» دېمىگەنمىدى؟ ئۇلار بىزنى بۆرىلەرنىڭ يىرتقۇچ چىشلىرىدىن ھىمايە قىلىمىز دېمىگەنمىدى؟ ھالا بۇگۈن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بىزنىڭ جىگەر - باغرىمىزنى پارچە - پارچە قىلغۇچى يىرتقۇچ بۆرىلەردىن بولۇپ چىقتىغۇ؟ قېنى بۇ جاندىرالار؟[1] ئۇلار ئىسسىق مەھكىمىلىرىدە ئولتۇرۇۋېلىشىپ، بىز تارانچىلارنىڭ مېھنەت تەرىدىن كەلگەن پۇللارنى ساناۋاتىدۇ. قېرىنداشلار، قارارغا كېلىڭلار، ھەممىمىز بىرلىشىپ بۇ يارماسلارنى يۇرتىمىزدىن قوغلاپ چىقىرايلۇق!...

شۇ ئەسنادا، كۆزە دەرۋازىسى تەرەپتىن ئاتلارنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. رۇس ژاندارمىلىرى يالىڭاچلانغان قىلىچلىرىنى

---

① «گېنېرال» سۆزىنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى.

باش ئۇستىدە ئويىنىتىپ، ئاتلىرىنى ئۇدۇل پېتىلا ئادەملەرنىڭ ئۇستىگە چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئاياللارنىڭ قىيا - چىيا-سى، بالىلارنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— تارقال! ھەممىڭ تارقلىش! بولمىسا، كۆرگۈلۈكۈنى كۆرۈشىسەن! — رۇس ژاندارمىسىنىڭ تىلماچى باقى تۇڭچە-سىنىڭ ئاچچىق قىلىپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئادەملەرنىڭ قىيا - چىيالىرىنى بېسىپ چۈشتى. خالايىقنىڭ شاۋقۇن - سۇرەنلىرى خۇددى ئۇستىدىن سۇ قۇيۇپ ئۆچۈرۈلگەن ئوتتەك دەررۇ بېسىلىپ قالدى. تامنىڭ ئۇستىدىكى زوغرۇل كارۋان مەڭدەپ قالغا-نىدى.

— شىتو كىتو[1]؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن رۇس ناچالنى-كى.

— مەن كىم بولاتتىم، زوغرۇل كارۋان دېگەن بولىمەن! — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ باقى تۇڭچىغا قاراپ.

— سەن بۇ يەردە ئۆسەك گەپ تارقىتىپ، ئادەملەرنى قاي-مۇقتۇرماقچىمۇ؟ ئادەملەرنى رۇس مەمۇرىيىتىگە قارشى قۇتراتـ-ماقچىمۇ؟

— قانداقچىسىگە ئۆسەك گەپ بولىدىكەن؟ مېنىڭ دەۋاتقاد-لىرىمنىڭ ھەممىسى مەن تاغ تارقىسىدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆ-رۈپ، قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان ئىشلار تۇرسا؟ — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئۇ رۇس ناچالنىكىغا.

ژاندارما ناچالنىكى باقى تۇڭچىغا قاراپ بىر ھازاغىچە كال-دىرلاپ سۆزلىدى.

— جانابىي ناچالنىك ئېيتۇدۇلەركى، رۇس يېرىگە كەتسەڭ-لەر نېمىسى يامان ئىكەن؟ بىزنىڭ ئۇ يەرلەردە ئېرىقلاردا سۇ

---

[1] روسچە: كىم سەن ئۆزۈڭ؟

ئورندا ماي ئاقىدۇ. زاغرا ئورنىغا سۇت بىلەن پىشۇرۇلغان بولكا يەيسىلەر، دەرەخلىرىدە سىلەرنىڭ مۇقەددەس مەككە مۇكەررەمگىلەردىكىدەك شېرىن خورمىلار ساڭگىلىشىپ تۇرىدۇ.[1] ئۆگزىگە چىقىپ قارايدىغان بولساڭلار، سىلەرنىڭ خۇدايىڭلارنىڭ مۇقەددەس ئۆيى — بەيتۇل ھەرەم كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ! — دېدى باقى تۇڭچى.

— ناچالنىك جانابلىرى، — دېدى زوغرۇل كارۋانىنىڭ يېنىدا تۇرغان تۇرسۇن گەلەنتىر[2] دېگەن كىشى، — بىز تارانچىلار ھالال مېھنىتىمىز بىلەن بالىلىرىمىزنى بېقىپ، روزىغارىمىزنى توزۇتماي كەلگەن خەقمىز. بالىلىرىمىز چوڭ بولۇشتى، يىگىت بولۇشتى، بىر - بىرىدىن چاققان ۋە باتۇر بولۇپ يېتىشىپ چىقىشتى. بىراق ھەممىسى غازاتتا مانجۇلار بىلەن ئېلىشىپ، كېيىن سىلەرنىڭ ئوقۇڭلاردا ئۆلۈشتى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ساناپ باقىدىغان بولسام، ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم كۇن چىقىپ ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز قېتىم پېتىپتۇ. ئەمما، سىلەر دەسلەپ كەلگەندە بىزگە لەۋزە قىلغان ئۇ ئاسايىشلىق قېنى؟ ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، ئانام بىچارە مېنى ئىنسان دەپ تۇغۇپتىكەن. ئەمدى ھېچكىم ئەمەسمەن. ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن تېخىچىلا يورۇق دۇنيادا مۇدۇرۇلۇپ، سۆرۈلۈپ يۈرۈپتىمەن. زۇلۇم - ستېم تارانچىلارنىڭ كۆزلىرىنىڭ خۇنىنى قۇرۇتتى. ئۇلارنىڭ

---

① بۇ ھەقىقەتەن بولغان ئىش. ئالمۇتالىق ئالىم ساۋۇت موللا ئابدۇۋۇھاپنىڭ دېيىشىچە، شۇ يىللاردا كىشىلەر تۇركىستاندىكى بەيرەم ئېلى دېگەن يۈرتقا بارغاندا، خورما كۆرۈنمىگەندىن كېيىن، باقى تۇڭچىدىن: «قېنى، سەن دېگەن خورمىلار؟» دەپ سوراشقان. ئۇ قوڭغۇراق تىكەننى كۆرسىتىپ: «مەن مۇشۇنى دېگەنىدىم» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. شۇڭا، كىشىلەر قوڭغۇراق تىكەنگە «باقى خورمىسى» دەپ ئىسىم قويۇشقانىكەن — مۇئەللىپتىن.

② روسچە «تەنزىكەش» دېگەنلىك بولىدۇ.

يۈرەكلىرى ئازابتىن ئۆرتىنىپ، پارە ـ پارە بولۇپ كەتتى. ھالا بۇگۈن سىلەر بىزنى يۈرتىمىزدىن ھەيدەپ، ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن جايلارغا ئېلىپ بارماقچى. بىز بېرىپ كۆرمىگەن ئۇ يەرلەر ئۆز يۈرتىمىزغا يېتەمدۇ؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ تارقىلىپ كەتكەن خالايىق يەنە گۈررىدە پەيدا بولۇشتى ـ دە، زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى ئورئۇبلىشتى.

رۇس ناچالنىكى دەرھال ژاندارمىلارغا زوغرۇل كارۋان بىلەن تۇرسۇن گەلەنتىرنى تۇتۇشنى بۇيرۇدى. ژاندارمىلار بۇ ئىككىسىنى تۇتۇپ، قول ـ پۇتلىرىغا كويزا ـ كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى سۇرىگەن پېتى ئېلىپ كەتتى. خالايىقنىڭ بېشى ئۇستىدە رۇس ژاندارمىلىرىنىڭ قىلىچلىرى يەنە پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى...

«ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى: «ئىلى خەلقىدىن رۇس يېرىگە كېتىشنى خالىغانلار بىر يىل سۈرۈك ئىچىدە كۆچۈپ ماڭسا بولىدۇ» دەپ، يۇرت ـ يۇرتلاردا ئېلان چىقىرىپ جاكارلاتقۇزغانىدى. ئەمما، بەش ئاي ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئىلىدىن روسىيىگە كۆچىدىغانغا بىرمۇ ئادەم چىقمىدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى ئىلى دىيارىدىكى گەدەنكەش تارانچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۆچۈپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى زېمىن بايلىقىنى بىكارلاپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. چار پادىشاھىمۇ يەتتە سۇ تەۋەسىدە يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، ئەمگەك كۈچى ئاز بولغانلىقتىن، ئۇ يەرگە ئىلىدىن كۆپلەپ ئاھالە كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بوز يەر ئېچىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، سۇ باشلاپ، بۇ ئۆلكىنى ئاۋات قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەمما كۆچ ـ كۆچ ئىشى تارانچىلارنىڭ قارشىلىق قىلىشى نەتىجىسىدە سۇغا چىلىشۇاتاتتى. شۇڭا، ئىككى تەرەپ تولۇق كېڭەشكەندىن كېيىن، مانجۇ

ھۆكۈمىتى ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىگە قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ، ئىلى ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يەتتە سۇ تەرەپكە مەجبۇرى كۆچۈرۈش ھەققىدە تولۇق ھوقۇق بەردى.

چارروسىيە گەرچە «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالاش ئارقىلىق، «ئىلى، قەشقەر، ئۇرۇمچى ۋە قوۋۇق-لىنىڭ سىرتىدىكى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە سودا - سېتىق قىلغاندا، باج تۆلىمەيدى-غان»[1] ئىمتىيازلارغا ئېرىشىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنقى-دەك، ھەربىي سانائەتكە كېرەكلىك تۆمۈر، مىس رودىسى، تېرە قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئىلىدىن روسىيىگە بىۋاستە يۆتكەپ كېتىلەيدىغان ئىمتىيازدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ چاغدا چارروسىيىنىڭ تۈركىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان بولۇپ، مالىيىسى قۇرۇغدىلىپ قې-لىپ، ئەللىك مىليون رۇبلىلىق قىزىل رەقەم كۆرۈلگەنىدى[2]. شۇڭا، چار پادىشاھ مانجۇ خاقانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق، ئىلىنى مەڭگۈ يۇتۇپ كېتىش نىيىتىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مالىيە كۈچى چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇ نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. چارروسىيە خارجى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئالى مەسلىھەتچىسى رېمىننىڭ مۇنۇ سۆزلە-رى بۇنىڭغا ئىسپات بولالايتتى: «... ئۇلارنى[3] تازا ئەدەپلەپ قويۇش ئارقىلىق، تامامەن باش ئەگدۈرۈش مۇمكىن ئىدى. بە-راق، مەن شۇنى ئېتىراپ قىلمايمەنكى، بىزنىڭ قۇرۇغدە-

---

① «تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ 12 - ماددىسىغا قارالسۇن.

② «مىليۇتىن خاتىرىلىرى» 3 - توم. 287 - بەت.

③ مانجۇلارنى دېمەكچى.

لىپ قالغان مالىيىمىز بىزنى بۇنداق قىلىشقا يول قويمىدى!»[1]

چارپادىشاھ ئالىكساندىر II نىڭ يارلىقىغا بىنائەن، يەتتە سۇ گوبىرناتورى ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىغا: «ئىلىنى مانجۇ دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىنى يەتتە سۇ گوبىرنىسىگە كۆچۈرۈش كېرەك. بۇ ئىشقا گېنېرال شىمشىروۋ ۋە غۇلجا ئىشلىرى جۇجۇ-قىنىنىڭ ناچالنىكى نىكۇلايىچ پانتىسۇۋ كونكرېت مەسئۇل بولسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

1881 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئىلىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ شتابىدا يىغىن چاقىرىلدى. بۇ يىغىنغا قاتناشقانلار ئىچىدە غۇلجىدىكى بايلار، دىنىي ئەربابلار ۋە ھەرقايسى يۇزلۈكلەرنىڭ يۇز بېگى قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.

يىغىندا، رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن شىمشىروۋ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرىغا: «ئىلى شەرتنامىسى»غا ئاساسەن، ئىلى مانجۇ خاقانلىقىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئىلى ئاھالىسى يەتتىسۇغا چوقۇم كۆچۈرۈلىدۇ دەپ ئېلان قىلدى ۋە بۇ ھەقتە بىر ھازاغىچە كالدىرلاپ چۈشەنچە بېرىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ سۆزى تۈگىگەندىن كېيىن، نىكۇلاي پانتىسوۋ ئورنىدىن تۇرۇپ يىغىن ئەھلىگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن:

— چار پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ۋەكىلى بىلەن مانجۇ خاقانلىقى ۋەكىلىنىڭ سانت ـ پېتربورگدا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىنىڭ نەتىجىسىگە بىنائەن، — دېدى ئۇ، — ياركەنت — بۇرغۇچىدىن تاكى قورغاسقىچە، كەتمەن تەرەپ — ئۇزۇن تامدىن تاكى غالجاتقىچە، يەنى پۈتۈن ياركەنت ئويىزدى روسىيە ئىمپېراتورلىقىغا

---

① «روسىيە شەرقتە (1876 — 1880)» 118 ـ بەت.

تەۋە بولىدىغان بولدى. بۇنىڭ ھېسابىغا بىز غۇلجىنى مانجۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدۇق. مانجۇلار ئىلىنى يېگۈزاشتىن ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال سىلەر تارانچى-لارنى، بولۇپمۇ تارانچىلارنىڭ چوڭلىرى بولغان سىلەرنى جازالا-ماي قويمايدۇ. ئۇلاردا: «ئەركەك ئادەم ئۆچىنى ئون يىلدىن كېيىن ئالسىمۇ كېچىككەن بولمايدۇ» دېگەن سۆز بار. مانجۇلار سىلەر تارانچىلارنىڭ ئۇلارنى بۇ زېمىندىن قوغلاپ چىقارغانلىقىڭ-لارنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇلۇپ قالمايدۇ. ئۇلارنىڭ قولىغا قالساڭ-لار، سىلەرنى تىرىك تۇرغۇزۇپلا سويۇپ تاشلايدۇ! شۇڭا، سىلەر ئۆز بولۇسلىرىڭلارنى[1] باشلاپ رۇس يېرىگە كۆچۈپ كېتىڭلار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مانجۇ ھۆكۈمىتىمۇ سىلەرنىڭ مۇشۇنداق قە-لىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇنداق قىلساڭلارلا، سىلەرنىڭ ھاياتىڭلار ئاندىن تولۇق كېپىللىككە ئىگە بولالايدۇ!

بۇ گەپنى قىلغان نىكۇلاي نىكۇلايېۋىچ پانتىسوۋ ئەسلىدە چارروسىيە ئوخرانكىسى[2] يەتتىسۇغا ئەۋەتكەن خادىم بولۇپ، ئۇ-نىڭ ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولسى كاۋكازدا ۋە قىرىمدىكى تاتارلار ئارىسىدا ئۆتكەنىدى. ئۇ تاتارچىنى خۇددى بەئەينى تاتارلارنىڭ ئۆزىدەكلا سۆزلىيەلەيتتى.

— جاندىرال جانابلىرى، — دېدى ئىلىدىكى داڭلىق بايلار-نىڭ بىرى بولغان يولداش ئاخۇن ئوغلى ۋېلىباي، — ھۆكۈمەتچىلىك ئۇدۇمىدىن قارىغاندا، ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تە-رەپ ئەزەلدىن تىنچ پۇقراغا دەخلى ـ تەرۇز قىلمىغان. بىلمە-دۇقكى، ئۆزىمىزنىڭ ئانا يۇرتىمىزنى تاشلاپ، ياقا يۇرتقا باش

---

① بولۇس — رۇسچە «يېزا، ئاۋۇل، قىشلاق» دېگەنلىك بولىدۇ.

② چارروسىيىنىڭ چەت ئەللەرگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ۋە كېڭەيمە-چىلىك قىلىشىدىكى قورالى، چارروسىيە مەخپىي ساقچىسىنىڭ نامى.

ئېلىپ چىقىپ كېتىش زادى قانچىلىك زۆرۈرىيەتتىن بولۇۋاتقان ئىش ئىكىن؟

— سىلەرنىڭ تەقدىر تونۇشلار پىچىلىپ بولۇنغان، — دېدى پانتىسوۋ بىرئاز سۈكۈتتە تۇرۇۋېلىپ. ئۇ ئۆزى بىلمىدىغان بەزى ئەھۋاللارنى ئىلى تارانچىلىرىنىڭ بۇ چوڭلىرىغا بىلدۈرۈپ قويۇشنى لازىم تاپتى، — مانجۇ خاقانلىقىنىڭ قاش قېۋۇقىتىن چىققان قوشۇنلىرى بەدۆلەتنىڭ يەتتە شەھەر خانلىقىنى يوقاتتى. ئۇلار ئەمدى ئون يەتتە يىل بۇرۇنقى ئار - نومۇسىنى قان ۋە ئوت بىلەن يۇيۇپ ئاقلىمىغۇچە زادى بولدى قىلمايدۇ. دېمەك، بۇ سىلەرنىڭ يۇرتىڭلاردا بۇنىڭدىن كېيىن ئەمدى تىنچلىق، ئاسايىشلىق بولمايدۇ، دېگەن گەپ. بىزنىڭ سۆزىمىزگە كىرىپ، ئاپەتنىڭ شۇم قەدىمى تېخى بۇ يەرلەرگە يېتىپ كەلمىگەن چاغدا، خەلقىڭلارنى باشلاپ، يەتتىسۇغا كەتسەڭلار، تولىمۇ ئاقىلانىلىق قىلغان بولىسىلەر. ھەم ئۆزۈڭلارنى ساقلاپ قالىسىلەر، ھەم چار پادىشاھ ئالدىدا تۆھپە ياراتقان بولىسىلەر.

يېغىندا پانتىسوۋغا سۇئال تاشلىغان كىشى — يولداش ئوغۇلى ۋېلىبايىنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئەسلىدە قەشقەر تۆشۈك دەرۋازىسىلىق بولۇپ، جىگدە يېغىلىقىدا ئىلىگە سۇرگۈن قىلىنغان. ۋېلىباي ئىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، چوڭ بولغاندى. ئۇ كىچىكىدىنلا زېرەك بولغاچقا، ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ بېيىپ كەتكەنلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. 1871 - يىلى، روسىيە ئىلىغا ھەربىي ئىشغالىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئۇ ھەم زېمىندار، ھەم سودىگەر، ھەم رۇس ئىشغالىيەتچى مەمۇرلىرىنىڭ خىزمەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمىمگە تونۇلغان ئىناۋەتلىك، پائالىيەتچان كىشىلەردىن بولۇپ قالغاندى. ئۇنىڭ رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى بولغاچقا، ئىشغالىيەتچى ھاكىمىيەت تەمىنلىگەن شەرت - شارائىتلاردىن كۆچمىنىڭ باربچە پايدىلىنىپ كەلمەكتە ئىدى.

× ×

كاڭشى زامانىسىدا، مانجۇ خاقانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى كەڭ جايلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش نىيىتىگە كەلگەن چاغلاردىلا، چەنلۇڭنىڭ ئىستىلاچىلىق ھەرىكەتلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان يەكەنلىك خوجىلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان تۇرپانلىق ئىمىن ژاڭ[1] خاقانىنىڭ سانغۇنى ئا-گۇي بىلەن بىللە ئىلى دىيارىغا كەلگەنىدى. بۇ چاغدا، ئىلىدا يەر ـ سۇ كۆپ، ئادەم ئاز بولغاچقا، ئۇلار تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىن كۆپلەپ ئادەم كۆچۈ-رۈپ كېلىپ، ئىلىنى ئېچىش پىلانىنى تۈزۈپ، بۇ پىلاننى خانغا يوللىغان، چەنلۇڭ بۇ ئىشنى ئىمىن ژاڭنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى،

---

① موللا بىلال نازىمى يازغان «غازات دەرمۇلكى چىن» دېگەن ئەسەردە ئىمىن ژاڭنىڭ ئەسلى يەكەنلىك خوجا ئەۋلادلىرىدىن ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن؛ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 12 ـ جىلد-تا: «كاڭشىنىڭ 18 ـ يىلى (مىلادى 1679 ـ يىلى) ئىمىن خوجا پىچانغا ھاكىم بولغان. ئۇ جۇڭغارلارنىڭ زۇلۇمىغا چىدىيالماي، ئۆز قوۋمىنى باشلاپ، قوۋۇقتىن كىرىپ خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلدى» دەپ يېزىلغان. ئەمما بۇ قاراشقا ياپۇنىيىلىك ئالىم ساكۇ-چى تورۇ ئەپەندى قوشۇلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «18 ـ 19 ـ ئەسىر-لەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ خاتىرە ئاساس قىلغان تارىخى پاكىتلار ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ بەيئەت قىلغان ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. (چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقى خاتىرىلىرى) دە: (كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى (1720 ـ يىلى) پىچاڭ-لىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئاقساقىلى ئۇچيۇز ئادەمى بىلەن كېلىپ تەس-لىم بولدى، دېيىلگەن. ئەمما، بۇ ئاقساقالنىڭ كىملىكى يېزىلمە-غان. مېنىڭچە، بۇ كىشى ئىمىن خوجا بولسا كېرەك» دەپ يازغا-نىدى.

كېيىن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرغان جاللاتلارنىڭ بىرى بولغان مۇساگۇڭ[1]نىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇ، خانىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، تۇنجى تۇركۈمدە، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچتۇرپان، سايرام، باي، شايار ۋە دولان قاتارلىق يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىدىن بەشيۈز تۇتۇننى ئىلىغا ھەيدەپ چىقىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئىلىدىكى قاينۇق، خونىخاي، غۇلجا ۋە بايتوقاي قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ. كېيىن ئۇلار غۇلجا كۆرە سېپىلىنى سوقۇشقا سېلىنىدۇ. غۇلجا سېپىلى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئوچ يىلدىن كېۋىرەك ۋاقىت سوقۇلۇپ، چەنلۇكنىڭ 32 - يىلى[2]قەمەرىيە 8 - ئايدا پۈتۈپ چىقىدۇ.

مىلادى 1762 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، مانجۇ خاقانى شۇ چاغدىكى ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلىدا «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش جۇڭقۇرىدىغان جاڭجۈن» («قىسقارتىلىپ «ئىلى جياڭجۈنى» دەپ ئاتالدى) مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، سانغۈن مىكرۇينى تۇنجى ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەينىلەيدۇ.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى بىلەن يەكەن خان ئامبال مەھ-

---

① مۇساگۇڭ — ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىلەن بىللە مانجۇلارنىڭ خوجىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان (1759 - يىلى). كېيىن ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئەبەيدۇللا بىلەن ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. بۇ تۇھپىلىرى ئۈچۈن، مانجۇ خانى ئۇنى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكى بىلەن تارتۇقلاپ، «گۇڭ» (تۆرە) لىق مەرتىۋە - ئوتىغاتمۇ بەرگەن. بۇ ھەقتە «چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقى خاتىرىلىرى» گە قارالسۇن. ئۇنىڭغا يەنە «پۇگۇگۇڭ» (تايانغۇچ تۆرە) لىق مەرتىۋە - ئوتىغاتمۇ بەرگەن.

② مىلادى 1767 - يىل.

كىمىسى خانغا ۋاكالىتەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى، بالـ
قاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىننى ۋە تەڭرى
تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ھەربىي - مەمۇرى جە-
ھەتتە بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ھوقۇقلۇق ئورگانلار ئىدى.

شۇ يىلى، مانجۇ خاقانى يەنە، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىشىنى
جۇڭقۇرىدىغان مەھكىمە — «ئىلى گۇك (تۆرە) مەھكىمىسى»
نى قۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇسا گۇڭنى ئىلى مۇ-
سۇلمانلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھاكىمبەگ قىلىپ تە-
يىنلىدى. خۇيبۇەن غۇلجا كۇرەسى ئىلى جياڭجۇنى تۇرۇشلۇق
ئورۇن بولغاچقا، ھاكىمبەگ مەھكىمىسى ئۇچۇن پېڭدىن ئورۇن
تاللاشقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇشۇ مەزگىللەردە،
مانجۇ خاقانلىقى ئىلىدا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن چېرىكلەرنىڭ سانى
ھەدەپ كۆپىيىۋاتقاچقا، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى
بىر مەھەل ئاقساپ قېلىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش
ئۇچۇن، ئىلى جياڭجۇنى مىڭروۋي ۋە ئىلى ھاكىمبېگى مۇساگۇڭ
ئىلىغا جەنۇبتىن يەنە كۆپلەپ ئاھالە يۆتكەش قارارىغا كەلدى
ھەمدە ھازىرقى غۇلجا شەھرىنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا -
سېتىق قىلىدىغان ۋە ھاكىمبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان ئورۇن
قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇ يەرنى شەھەر سېلىشقا تاللىدى.

غۇلجا شەھرىنىڭ سېپىلى 1760 - يىلىدىن ئېتىۋارەن
سوقۇلۇشقا باشلىدى. بۇ سېپىلنىڭ تۆت تەرىپىدە تۆت قوۋۇق
بولۇپ، يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «كۇرە
دەرۋازىسى»، «دەڭ دەرۋازىسى»، «دولان دەرۋازىسى» ۋە «سۇ
دەرۋازىسى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغانىدى.

غۇلجا سېپىلى شەھەرنى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە ئوراپ
تۇراتتى. شەھەر ئېچىدە پىلان بويىچە ئالدى بىلەن تۆت قوۋۇقنى
بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «+» شەكلىدىكى
توغرا كوچىلار ئېلىنغاندىن كېيىن، يان كوچىلار ئېلىنغان.

شۇڭا، شۇ چاغلاردا غۇلجىغا كەلگەن چەت ئەللىك سەيياھلار غۇلجىنىڭ كۆچلىرىنى تۇز، بىر - بىرىنى كېسىشىپ ئۆتىدۇ، دەپ يازغانىدى.

غۇلجىنىڭ ھەرقايسى كوچىلىرىنىڭ نامى شۇ كوچىلارغا ئۆي - جاي سېلىپ ئورۇنلاشقان يۇرت چوڭلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى. مەسىلەن، ئەسلىدىكى «موللا روزى ئەلەم كوچىسى»[1]نىڭ نامى شۇ زامانلاردا شەرئىي مەھكىمىگە خاتىپ بولغان موللا روزى دېگەن ئادەم نامىغا قويۇلغانىدى؛ جۈمە نامازلىرى بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان مەسچىت چۈشكەن كوچىنىڭ نامى «ھېيتكار كوچىسى»[2]دەپ ئاتالغانىدى؛ شۇ چاغلاردا مەھەممەتيار يۇزبېگى دېگەن كىشىنىڭ قورۇ - جايى جايلاشقان كوچا «مەھەممەتيار يۇزبېگى كوچىسى»[3]دەپ ئاتالغان بولسا، مۇسا گۇڭنىڭ خەزىنە-چىسى ئىسھاق خەزىنىچىبەگ قورۇ سالغان كوچا ئۇنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاق خەزىنىچىبەگ كوچىسى» دەپ ئاتالدى ۋە ھاكازا-لار.

چەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى[4]، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى مۇسا گۇڭ تەپ كېسىلى بىلەن ئاغرىپ، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ پەرزەنتى بولمىغانلىقتىن، مانجۇ خاقانى ئىمىن ژاڭنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئەۋرەڭزىپ تەيجىنى 1 - دەرىجە-لىك تەيجى مەرتىۋىسى بىلەن ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلە-دۇ. بۇ مەزگىلدە، ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقى مەغلۇب بولۇپ، خاقانلىق جەنۇبتىن سەككىزمىڭ تۇتۇن ئۇيغۇرنى يانچى قىلىپ ئىلىغا پالىغانىدى. شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا بارغانسېرى كۆپ ئاھالە ئۆي - جاي سېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىدى. ئىلى ھاكىم-

---

① ھازىر بۇ كوچا شىنخۇا غەربىي يولى دەپ ئاتىلىدۇ.
② ھازىرقى غۇلجا 3 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئارقىسىدىكى يان كوچا.
③ ھازىرقى نامى «ئەركىن كوچا»
④ مىلادىي 1766 - يىلى.

بېگى ئەۋرەڭزىپ تەيجى شەھەرنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ، باغ ـ ۋارانلارنى كۆكەرتىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ساسلىقتىن ئىككى ئۆستەڭ ئېلىشنى پىلانلاپ، غۇلجا شەھرىنى ۋە شەھەر ئەتراپىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلماقچى بولدى.

بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ بىرى «ھېكسىم ئۆستەڭ» دەپ ئاتالدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى لەڭزە بېشىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق ئۆتۈپ، ھاكىمبەگنىڭ جىرغىلاڭدىن تاكى تاش كۆۋرۈككىچە بولغان ئارىلىقىدىكى بەش مىڭ خولۇق يېرىنى سۇغىراتتى؛ يەنە بىرى، «شاغىلىق ئۆستەڭ» دەپ ئاتالىدى. بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى غۇلجا شەھىرىدىكى خەنزۇلار بازىرى، قازانچى، ئايدۆڭ، ناغرىچى دېگەن مەھەللىلەرنى ئارىلاپ ئېقىپ، تاش كۆۋرۈكتىن تاكى ئايدۆڭ ئاستىغا قەدەر بولغان شاغىبەگ يەرلىرىنى سۇغىراتتى.

چەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى[1]، ئەۋرەڭزىپ تەيجى ئىلى جىياڭجۇنىنىڭ تەستىقى بىلەن، زىندان مەھكىمىسى ۋە زىندان سالدۇرىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كوچا «زىندان كوچىسى»[2] دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى چاغلاردا، ئىلى ھاكىمبەگ مەھكىمىسىگە قارايدىغان ئون يەتتە بەگنىڭ مائاشى بىلەن شەرئىي مەھكىمىدە ئىشلەيدىغان دىنىي زاتلارنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى شاغىلىق ئۆستەڭدىن يەنە ئۈچ تارماق ئېرىق يارغۇزدى. بۇ ئېرىقلارنىڭ بىرى «ئاخۇن ئېرىق» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرقى «تۆت دۇكان»، «نامەتمەن مەھەللىسى»، «بەشكېرەم مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ يەنە بىر ئېرىقنىڭ نامى «بەگئېرىق» بولۇپ، ھازىرقى

---

① مىلادى 1775 ـ يىلى.

② ھازىرقى شەھەرلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى جايلاشقان كوچا.

تاش كۆۋرۈك، «جىگدىلىك»، «قارىۋاي مەھەللىسى» دېگەن مەھەللىلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى؛ ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى يەنە بىر ئېرىق سۇنى ھازىرقى قازانچى مەھەللىسى تەرەپ بىلەن ئاققۇزۇپ، يۇز يانچىنى بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى، بۇ يۇز تۇتۇنىڭ بېگى — روزى دەپ ئاتالغانلىقتىن، يېزىمۇ شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن «روزىيۇزى» دەپ نام ئالدى. بۇ يېزىنىڭ دائىرىسى شىمالدا «تېرەك مازار»، «سۇ دەرۋازىسى» قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ، جەنۇبتا ئىلى دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

روزى ھېيتى، قۇربان ھېيتى ۋە نورۇز بايرىمى مەزگىلىدە، شەھەردە ناغرا چېلىناتتى. بايراملىق پائالىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، ناغرىچىلار ئۆز يېزىلىرىغا قايتىپ كېتىشەتتى. كېيىن، ھاكىمبەگ ئەۋرەڭزىپ تەيجى يىگىرمە تۇتۇن ناغرىچىنى يېزىدىن كۆچۈرۈپ كېلىپ، «شاغىلىق ئۆستەڭ» بويىدىن ئازراق يەر ئايرىپ بېرىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەھەللە — «ناغرىچى مەھەللىسى» دەپ ئاتالدى.

كېيىنكى مەزگىللەردە، ئىلىدا كۆپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. چارروسىيە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئەسلىدە ئىلى زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولغان يەتتە سۇ ئەتراپلىرىدىن جەمئىي تۆت يۈز قىرىق مىڭ كۋادرات كېلومېتىر زېمىننى بېسىۋالدى. 1857 - يىلى، چارروسىيە مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن «ئىلى - تارباغاتاي سودا كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، ئىلى دىيارىدا سودا ۋەكالەتخانىلىرىنى بەرپا قىلدى ۋە كۆپلىگەن تاتارلارنى سودا ۋەكىلى قىلىپ ئىشقا سالدى. شۇنىڭ بىلەن، غۇلجىدا تاتارلار پەيدا بولۇپ، ئۆي - ماكان سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جاي كېيىنكى چاغلاردا «نوغاي مەھەللىسى»[1] دەپ ئاتالدى. بۇ تاتارلار دىن مىرشانوپ دېگەن كىشى خەنزۇلار بازىرىغا ماڭىدىغان يول

---

① ھازىرقى ياشلار مەيدانى يېنىدىكى بازار بولىدىغان كوچا.

ئۇستىگە ئاستىنى تاش، ئۇستىنى پىششىق خىش بىلەن قوپۇ-رۇپ، يىگىرمە ئېغىز ئەينەكلىك دۇكان ۋە بالىخانلىق مېھمان ساراي سالغۇزدى. بۇ كوچا كېيىنكى چاغلاردا «تاش لەپكە»[1] دەپ ئاتالدى ۋە بارا - بارا شەھەرنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئادەتتە، ھاكىمبەگ ياكى ئىلى جىياڭجۇننىڭ پەرمانلىرى ۋە رۇس ئىشخانىيەتچىلىرى بېسىپ كىرگەن ئون يىل ئىچىدە رۇس دائىرىلىرىنىڭ تۇرلۇك ئېلان - جاكارلىرى مۇشۇ تاش لەپكىدە جامائەتكە جاكارلىنىدىغان بولدى.

× ×

ئابرال تاغلىرىنىڭ ئىچىدىن ئېقىپ چىقىدىغان قاش دەرياسى قاپقارا قىيا تاشلار بىلەن تولغان تىك ۋە تار جىلغىنىڭ ئىچىدە شارقىراپ ئاقاتتى. ئابرال تاغلىرىنىڭ ئۇچلۇق چوققىلىرى، چۈقچىيىپ تۇرغان قىيا تاشلار ئارىلاپ - ئارىلاپ قۇياشنىڭ سىلجىشىغا ۋە ھاۋادىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ نۆۋەت بىلەن پارقىرايتتى، گاھ سېرىق، گاھ بېغىرراڭ، گاھ توق قىزىل ياكى ئاچ قىزىل، گاھ تۇتۇق كۈل رەڭ كۆرىنىپ توختىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان مەنزىرە ھاسىل قىلىپ تۇراتتى. قىيا تاشلار-نىڭ ئۇستى ۋە ئاستىدىكى ئاراشلاردا ئىرماش - چىرماش ئوت - چۆپلەر ئۇنگەنىدى. قاش دەرياسى ئىلى دەرياسىنىڭ مۇھىم كېچىكلىرى-نىڭ بىرى بولغان ياماتۇنىڭ سەل ئۇستىدە ئىلى دەرياسىغا كې-لىپ قۇيۇلاتتى. بۇ يەرگە بىر قەدىمكى قەلئە جايلاشقان بولۇپ، دەريا قاش تەرەپتىكى قىرغاقنى بويلاپ ئاقىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قەلئەدىمۇ «قاش قەلئە» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇ ئەتراپتىكى ئوقارلىق، چاغان ئۇسۇ، قارا خاتۇ، موگەي-

---

① «تاش دۇكان» دېگەن مەنىدە.

تۇ، ئالماتۇ، ياماتۇ ۋە قاش قاتارلىق جايلاردىن تاشكۆمۈر بىلەن مىس چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى جياڭجۈنى مىكرۇي بۇ يەرگە چەنپەنلەرنى يۆتكەپ تاشكۆمۈر قازدۇرغان، مىس ئېرىتكۈزگەندى. بۇ چەنپەنلەرنىڭ يەيدىغان ئاشلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن كۆچۈرۈلگەن يانچى ئۇيغۇرلاردىن ئىككى يۈز تۆتۈننى قاش قەلئەسىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. كېيىن، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاش دەريا-سى بويىدا بەرپا قىلغان ئىگىلىكى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلانىدى. شۇنىڭ بىلەن قاش — ئىلى دەريالىرىنى بويلاپ نۇرغۇن ئۇيغۇر مەھەللىلەرنىمۇ پەيدا بولدى. دەريا قىرغىقىدا كۈنگە نەچچە ئونلى-غان سال، كېمە توختايدىغان، سودا - سېتىق قىزىپ كېتىدىغان بولدى. يەنە كېيىنچە بۇ يەردە بەختىيار يۈزى، تۇردىيۈزى، سامىيۈزى، ئاۋاكىيۈزى، سۇلتانشاھىيۈزى قاتارلىق چوڭ - كىچىك يېزىلا بەرپا بولدى. 1864 - يىلىدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماڭ-جۇ ئىستىداتىغا قارشى قوزغىلىڭىمۇ ئەڭ دەسلەپتە مۇشۇ قاشتا پارتلىغانىدى.

ئىلى دىيارىدىكى رۇس ئىشغالىيەتچى دائىرلىرىنىڭ غۇلجى-دىكى باش شتابىدا چاقىرىلغان يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە، ئىلىدىن يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە كۆچۈرۈلمەكچى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىلىرىنمۇ مۇشۇ قاشتىن يولغا چىقىشقا باشلىدى. . .

× ×

روزى ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى. قاش دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى توقايلىقتا بىر توپ ئادەملەر سال باغلىشۋاتاتتى. دەريادا بىر سال توختاپ قالغان بولۇپ، يالىڭاچلىنىپ سۇغا چۈشۈۋالغان يەتتە - سەككىز ئادەم سالنى ئىتتىرمەكتە ئىدى. ئەمما، تاشقا مېنىپ

قالغانمۇ ـ قانداق، سال ئورنىدىن زادىلا قوزغالمايۋاتاتتى. توقاي-لىقتا سال باغلىشۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئىچىدە، ئېگىز بويلۇق، تەمبەل بىر يىگىت: «توختاپ تۇرۇڭلار، مەن ئۆزۈم بېرىپ قاراپ باقاي، بولمىسا، سالنىڭ چېتىقلىرىنى بوشىتىۋېتىسىلەر!» دەپ ۋارقىرىدى. ئاندىن، دەريانى ئۆزىنى تاشلاپ، بىر ـ ئىككى غۇلاچ تاشلاپ ئۆزۈپلا، سالنىڭ يېنىغا يېتىپ باردى.

ئەسلىدە، سال تاشقا مىنىپ قالغان بولماستىن بەلكى، سايازلىققا چىقىپ پاتقاقتا ئولتۇرۇپ قالغانىكەن. ھېلىقى ۋارقىرىغان كىشى بىر ـ ئىككى چۆرۈپلا سالنى پاتقاقتىن چىقاردى ـ دە، سۇدا ئىتتىرگىنىچە، ئۇنى تېز ئېقىنغا سېلىۋالدى ھەمدە سالنىڭ رول ياغىچىنى سالنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى موما ياغاچقا چىڭ بېكىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن سال دەريا قىنىنى بويلاپ پەسكە قاراپ تېز يۈرۈپ كەتتى.

ئاق خان بىلەن قارا خان،
ئىنتىماق ئىكەن باشتا.
كەتمەكنى خىيال ئەيلەپ،
سالنى باغلىدۇق قاشتا.

بىز ئىلىدىن كۆچكەندە،
روزىغا ئالتە ئىدى.
بۇ دەھشەتلىك كۈنلەردە،
ئاتا ـ ئانا بولسىدى.
. . . . . .

سالچىنىڭ پىغانلىق ناخشا ساداسى ئىچىدە، سال ئۈستىدىكى يەتتە ـ سەككىز ئادەمنى ئېلىپ دەريا ئىچىدە بارغانسېرى يىراقلىشىپ كۆزدىن يىتتى. . .

بۇگۈن ئاخىر كەچ بولدى. كېتەلمىگەنلەر توقايلىقتا ئەتىكى كۈننى كۈتۈپ گۈلخان يېقىپ، قىزىق پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

ھېلىقى ئېگىز بويلۇق، تەمبەل يىگىت قىزىق پاراڭ سېلىپ بېرىۋاتقانىدى. باشقىلار ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ گاھ كۈلدۈرۈپ، گاھ يىغلىتىپ، سورۇننى ناھايىتى قىزىتىۋاتقانىدى. بۇ يىگىتنىڭ ئىسمى روسۇل بولۇپ، ئاۋەتتە سال ھەيدەپبىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى «روسۇل سالچى» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ناخشىنى بەك ئوبدان ئېيتىپبىغانلىقى ئۈچۈن، «روسۇل ۋاي دادەي» دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئېغىر مېھنەت ئۇنىڭ قامەتلىك بەستىنى زادىلا پۈكەلمىگەنىدى. ھاياتقا بولغان پۈتمەس - تۈگىمەس مۇھەببەت، قىزىقچىلىق - شۇخلۇق، زىرەكلىك — پەم - پاراسەتلىك ئۇنىڭ مىجەزىدە مۇجەسسەم ئىدى.

— روسۇلكا، بىلى سۇنۇپ كەتكەن ئادەمدەك ياتقىچە، تىك ئولتۇرۇپ پاراڭ سالساڭچۇ؟ — دەپ بىرەيلەي ئۇنىڭ ئاغزىنى چۈقچىلىدى ئۇنىڭ يانپاشلاپ يېتىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ھە، ئەمدى نېمە ئاڭلىغىڭلار بار؟

— ئەمدى، سېنىڭچە بۇ قاراخان راستىنلا ئاق خاندىن يامانمىدۇر؟ قاراخاننى ئاق خان تولا يېڭىۋالىدىكەن دەپ ئاڭلايدىغان. ئەمدى ئاق خان نېمىشقا بىزنى ياقا يۇرتقا ھەيدەپ، ئىلىنى قاراخانغا بوشتىتىپ بېرىدىكەن؟

— بۇنىڭ نېمىشقا شۇنداق ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بەك چۈشەنمەپ كەتمەيمەن، ئەمما، ئىشقىلىپ قاراخاننىڭ ئاق خاندىن يامان ئىكەنلىكىنى بىلىمەن.

— قانداقچىسىغا ئەمدى؟

— مەن سىلەرگە «چاشقان بىلەن مۇشۇكنىڭ ھېكايىسى» نى سۆزلەپ بېرەي. بەلكىم، بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ بىرنەرسىنى ھېس قىلىۋالساڭلار ئەجەپ ئەمەس.

— قېنى، سۆزلە، ئاڭلاپ ئولتۇرۇپتىمىز!

— بىر كۈنى، — دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى روسۇل سالـ
چى، — بىر كىچىك چاشقان «مۇشۇك شىر تەرىپىدىن قولغا
ئېلىنىپتۇ!» دەپ ئاڭلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ خۇش خەۋەرنى
چوڭ چاشقانغا يەتكۈزۈشكە ئالدىراپتۇ.

— ئالدىراپ خۇشال بولۇپ كەتمە! — دەپتۇ چوڭ چاشقان
كىچىك چاشقانغا، — ئەگەر مۇشۇك بىلەن شىر تۈتۈشۈپ قالسا،
جەزمەن شىر يېڭىلىدۇ. نېمىشقا دېمەمسەن؟ چۈنكى، دۇنيادا
مۇشۇكتىن ياۋۇز ھايۋان يوق!

— ھا... ھا... ھا...

— يىگىتلەر ئەمدى ئۇخلايلى، ئەتە مەخپىر شاڭيۈغا سال
باغلايمىز. شۇڭا بالدۇرراق ئۇخلايلى! — دېدى روسۇل سالچى
ۋە گېپىنى تۈگىتىپلا چاپىنى بىلەن بېشىنى يۆگەپ يېتىۋالدى.

روسۇل سالچىنىڭ ياخشى ئۆتۈك، يېڭى چاپان كېيىپ،
ياخشى مالخايلارنى قىرلاپ، بۇرۇتىنى تولغاپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىـ
مۇ بولغان. ئۇ كۆچلۈك، چەبدەس يىگىت بولغاچقا، سال ھەيدەـ
مىگەن بىكار ۋاقىتلىرىدا، قاشلىقلارنىڭ ئىككى ـ ئۈچ كۈنگە
سوزۇلىدىغان مەشرەب ـ ئايەملىرىدە تىنماي دېگۈدەك «ۋاي دا ـ
دەي» گە ناخشا توۋلاپ، ئۇسسۇل ئويناپ، قىز ـ چوكانلارنىڭ
كۆڭلىنى ئۆتۈپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولغان؛ ئوتتۇز ئوغۇل
ئولتۇرۇشلىرىدا قىزنەچىلىق قىلىپ يىگىتلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچـ
قان چاغلىرىمۇ بولغان. ئەمما، ئۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى ئاچالـ
غىنى بىلەن، ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى نېمىشقىدۇر ئاچالماس بولۇپ
قالغانىدى. ئۇنىڭ دەردىنى بىر ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتـ
تى.

ئۇ ساميۇزىدەكى مەخپىر شاڭيۈنىڭ قىزىغا — قۇربانبۇۋىگە
ئاشىق ئىدى!

قاش خەلقى ۋېلىبايىنىڭ باشلامچىلىقىدا كۆچۈشكە باشلىغانـ
دىن كېيىن، مەخپىرشاڭيۈمۇ ئۆز يېزىسىدىكىلەرنى باشلاپ يەتـ

تىسۇ تەرەپكە كۆچۈش ئۇچۇن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى ھەم-
دە ئۆزى ۋە ئائىلىسى ئولتۇرىدىغان سالنى ھەيدەشكە روسۇل
سالچىنى تاللىۋالدى. شۇڭا، روسۇل ئالدىنقىلار بىلەن كەتمەي،
سال ياساۋاتقانلار بىلەن بىللە توقايلىقتا قالغانىدى.
قۇربانبۇۋى ساميۇزىدە ئۆتكۈزۈلگەن نورۇز بايرىمى مەشرە-
پىدە روسۇل سالچىنى دەستلەپتە كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قالغانىدى.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قانچىلىغان كېچىلەرنى شېرىن خىياللار
ئىلكىدە بىدار ئۆتكۈزگەن قۇربانبۇۋى ئۆزى ياخشى كۆرگەن
يىگىتنىڭ ئۆز كۆچى بىلەن بىللە كەتمەي، توقايلىقتا ئۆزلىرىنى
ساقلاپ قالغانلىقىدىن خەۋەردار ئىدى.
ئاتىسىنىڭ «ئەگەر كېچىككەندىمۇ ئەتە كەچقۇرۇن سال بىلەن
يولغا چىقمىساق بولمايدۇ» دېگىنىنى ئاڭلىغان قىز بۇگۈن كېچە
تاكى ئۇچىنچى توخۇ چىللىغانغا قەدەر كىرپىك قاقماي چىقتى.
قاچانكى ئۇچىنچى توخۇ چىللىدى. قىزمۇ ئاستا ئانىسىنىڭ يېنە-
دىكى يانتاق يېرىدىن تۇرۇپ، قولىغا قاپاقنى ئالدى ـ دە، توقايغا
قاراپ ماڭدى. ئۇنىڭ ئامراق ئالا بويناق ئىتى بېشىنى كۆتۈرۈپ
قاراپ ئىگىسىنى تونىدى ـ دە، بېشىنى يەرگە يەنە قويۇپ يېتە-
ۋالدى. ئاسماندا يارقىن يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. ئەتراپ
تولىمۇ جىمجىت ئىدى. دەريا بىر خىلدا تىنچ ئاقماقتا ئىدى.
قىز ئۇدۇل توقايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر تۇپ قارىياغاچنىڭ يېنىغا
كەلدى ـ دە، يارىنى كۈتۈپ تۇننى بىدار ئۆلتۇرۇپ ئۆتكۈزگەن
روسۇل سالچىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى.
مۇشۇ تاپتا قىزنىڭمۇ، يىگىتنىڭمۇ يۈرەك تارىلىرى بىر خىل
شېرىن تۇيغۇ ئىچىدە جىغىلدىماقتا ئىدى. قىز ھارارەت تەپتىدە
قىزىرىپ كەتكەن يۈزىنى يىگىتنىڭ بەقۇۋۋەت كۆكسىگە يېقىپ
خىيلىغىچە لام ـ جىم دېمەي، ئەركىنى يىگىتنىڭ ئىختىيارىغا
بەرگەن ھالدا يىگىتكە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئاندىن بېشىنى كۆتۈ-
رۈپ، ياشقا تولغان كۆزلىرىنى ئېچىپ، يىگىتكە تەلمۈرۈپ قارە-

دى. قىزنىڭ ياشقا تولغان كۆزلىرىگە قاراپ، روسۇلنىڭمۇ كۆز - چاناق-لىرىدىن ياش ئەگىپ، دېمەكچى بولغان سۆزلىرى بوغۇزىغا قاپ-لىشىپ قالدى - دە، قىزنىڭ كۆڭلىنى ئالالىغۇدەك بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلالمىدى.

ئانا يۈرت ئىشقى، شۇ ئەزىم ماكانغا تۇكۇلگەن كىندىك قان، يۈرتىنىڭ ساپ ھاۋاسى، ئانىنىڭ ئوغۇز سۈتى، ئىللىق قۇياش نۇرى، بۇ زېمىنغا تۆككەن ھالال مېھنەت تەرى بۇ ئىككى ياشنىڭ قەلبىنى خۇددى پىچاق بىلەن تىلغاندەك ئۆرتىمەكتە ئىدى. راست، ئۇلار بۇ ئەلۋەك ماكاننى تاشلاپ ياقا يۈرتلارغا سەرسان بولۇپ كەتمەكچى. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ ئۆزلىرى-نىڭ يۈرت - ماكاننى تاشلاپ، تاغ ئاتلاپ بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان، بۇ يەرلەرنى ئاچقان ۋە گۈللەندۈرگەنىدى. ھالا بۇگۈن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاشۇ ئېچىنىشلىق قىسمەت خۇددى جۇدالىق بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ پېشانىسىگە تەقدى-رى ئەزەل بولۇپ پۈتۈلگەندەكلا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭمۇ بې-شىغا كەلگەنىدى...

ئېغىر ئەمما شېرىن سۈكۈنات ئىچىدە ئۇلار ۋاقىتنىڭ تېز ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى تۇيمايلا قېلىشتى. شەرق تەرەپتە ئۇپۇق ئاقىرىشقا باشلىدى، نېپىزلەپ كونا ئورغاقتەك بولۇپ قالغان ئاي ئاسمانىنىڭ چېتىدە ئۆڭۈپ تۇراتتى.

قۇربانبۇۋى يىگىتنىڭ ھارارەتلىك قوينىدىن خالار - خالى-ماس يۇلقۇنۇپ چىقتى - دە، قارىياغاچ تۈۋىگە قويۇپ قويغان قاپىقىنى ئېلىپ، ئۇدۇل بۇلاق ياقىسىغا قاراپ كەتتى.

ئەتىگەنلىك قۇياش ئابرال ئۈستىدە پارلاپ، خۇددى تۇز يەردە سەكرىگەندەكلا بالقىپ چىقتى. بىر دەمدىن كېيىن ئەتراپنى روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى چاڭ كەلتۇردى:

كۆچ - كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ - بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە مىڭ ئارمانلار.

چۆللەرگە چىقىپ كەتسەك،
چۆلنىڭ بورىنى باردۇر.
كۆچمەن كۆچكەن ئەللەرنىڭ،
قېرى - چۇرىسى باردۇر.

روزىنىڭ 25 - كۈنى، مەخپىر شاڭيۇ بىر قىسىم تەئەللۇقاتلىرىنى ھارۋا بىلەن ئۆسەك تەرەپكە ماڭغۇزۇۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى خوتۇن - بالىۋاقىلىرى بىلەن روسۇل سالچى باغلىغان ئىككى چوڭ سالغا ئولتۇرۇپ، دەريا بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئۇزۇپ كەتتى.

روسۇل سالچى مەخپىر شاڭيۇلار چۈشكەن سالنى باشقۇرۇشنى خەمىت نوغايغا بېرىپ، ئۆزى قۇربانبۇۋىلەر چۈشكەن سالنى باشقۇرۇپ ماڭدى.

بۇ مەزگىللەردە قاش دەرياسىدا تاشقىن بولۇۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، دەريادا سۇ نەچچە كۈندىكىدىن ئۇلغىيىپ قالغانىدى. شۇڭا، روسۇل سالچىغا سالنى باشقۇرماق ئانچە قىيىنغا توختىمىدى. ئادەتتە يۇقىرى ئېقىندا سۇ شارقىراپ ئاققىنى بىلەن، ياما تۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەريا قىنى بارا بارا كېڭىيىپ، سۇ يېيىلىپ ئاقاتتى.

دەريانىڭ ئىچىنى روسۇل سالچىنىڭ ناخشا ساداسى ياڭراتتى:

يارکەنتىنىڭ يولى ئۆسەك،
ئۆسەكنى يېرىپ كۆرسەك.
ئۆسەكتىكى دوستلارنى،
قۇچاقلاپ تۇرۇپ سۆيسەك.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
تارانچى خىيال قىلدى.
يارکەنت دېگەن يەرلەرگە،
كۆچۈپ بارغانلار بولدى.

كۆچمەكچى بولۇپ قالدۇق،
بىللە كېتىلى دوستلار.
ئارىدا قونۇپ يېتىپ،
چاپسان يېتىلى دوستلار.
. . . . . .

روسۇل سالچىلار خۇنۇخاي مازىرى[1] ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەندە، كەچ كىرىپ كەتتى. ئۇ، مەخپىر شائىيۇغا «قىرغاقتا قونۇپ ئەتە ماڭساق» دېۋىدى، مەخپىر شائىيۇ: «قاراڭغۇ چۈشكەندە بىرنېمە دەرمىز» دەپ ماقۇل بولمىدى.

ئىلى دەرياسى خونۇخاي، غولىنىڭ ئاغزىغا يېتىپ كەلگەندە، بىردىنلا تېزلىشىپ شارقىراپ ئېقىشقا باشلايتتى. شۇڭا، ئادەتتە سالچىلار بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندە، كېچىسى ھەرگىز ماڭمايتتى.

---

① ئىلى دىيارىدىكى مەشھۇر زىيارەتگاھلارنىڭ بىرى. مەۋلان يۈسۈپ سەككاكىنىڭ (1160 — 1228) مازىرى شۇ يەردە.

روسۇل سالچى رولنى ھېچكىمگە تۇتقۇزماي ئۆزى باشقۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ ئاسمانغا قاراپ قويدى. ئاسماندا كۈندۈزدىكى تۇمان تارقاپ كەتكەن، لېكىن، بۇلۇت بار. يۇلتۇز شالاڭ ئىدى. دەريا ئاسمانىنى ېېشىغا كىيىپ شارقىرايتتى. كېچىدە خونۇخاي غولىنىڭ ئۈستى تەرىپى قارىيىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. دەريانىڭ جەنۇبىي قېتىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە دۆڭ مەھەللە، سالدات، دولاتا، چوڭبوغۇز، كىچىكبوغۇز، سوپۇمبولاق، تىۋىلغا مەھەللە، خونۇخاي قاتارلىق سەككىز يېزا جايلاشقانىدى. ھازىر خونۇخاي باغرىغا جايلاشقان بۇ تارانچى يېزىلىرىدىمۇ كۆچ - كۆچ باشلانغانىدى.

— بۇ زاماندا بىزگە بەخت - سائادەت كۈلۈپ چىراي ئاچمايدىغان ئوخشايدۇ، — دەپ خۇرسىنىپ قويدى روسۇل سالچى ئىچىدە، — ئەلا سۇلتاندەك باھادىرلار دۇنياغا كۈنىگە بىردىن كېلىۋەرمەيدۇ - دە! ئەتتەڭگە... قاغۇرلارنىڭ زۇلمىدىن قان يىغلىغان ئەل - يۇرت ئۇنىڭدەك سەركەردىگە تەشنا. لېكىن، تەتۇر زامان يۇرتنى مانجۇلارغا بېرىپ، يۇرتنىڭ ئىگىسى بولغان بىزنى ۋەتەندىن جۇدا قىلىۋاتىدۇ. ئىلاھىم، بىزنىڭمۇ قەددىمىز كۆتۈرۈلىدىغان ياخشى كۈنلەر كېلەر!

روسۇل سالچى بارغانسېرى يىراقتا قېلىۋاتقان، قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن ئابرال تاغلىرىغا تىكىلىپ قارىدى. كۆچ يولغا چىققان ئاشۇ توقايلىق ئېسىگە كەلدى. «ئابرال تەرەپتە ھەممە تىرىكچىلىك يوللىرى ئېتىلگەن بۇ ئەل، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — ئەمدى، يەتتىسۇ تەرەپلىرىدە باشقىلارنىڭ ئالدىغا كۆز ئېچىپ چىقالامدىكىن؟ نېرىقى تەرەپلەردە قايتىدىن ئىگىلىك تىكلەش ئۇچۇن قانچىلىك زور كۈچ - قۇۋۋەت كېرەك - ھە؟!»

نىھايەت، تاڭ سۇزۇلۇشكە باشلىدى. كۈنچىقىش تەرەپتە ئۇپۇقنىڭ يۇپقا پەردىسى ئارقىسىدا — كۆز ئىلغا قىلالمايدىغان ئاشۇ يىراقلاردا ياپيېشىل ئابرال تاغلىرى، قاش بوستانلىقى بار،

ئەركىن ئويناقشىپ ئاقمىدىغان شوخ قاش دەريانى بار. ئۇ، بىر چاغلاردا ئۆزىنىڭ شۇنداق كەڭ دەريا ساھىلىدا دولقۇن بىلەن چېلىشىپ، ئادەمنى پۈتۈن يۈتىدىغان ئىلى دەريانىڭ خەتەرلىك دولقۇنلىرى ئارىسىدا خاتىرجەم، ئەركىن ئۇزۇپ يۈرگەن چاغلىرىنى ئەسلەپ قالدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈرىكى ئازابتىن پۈچۈلۈپ كېتىۋاتاتتى. ئەل كۆچسە، تاغ كۆچىدۇ» دېگەندەك، ۋەتىنىدىن ئۆمۈرۋايەت ئايرىلىدىغىنى ئۇنىڭغا بەشقولدەك ئايان. ئىلىگىرى ئۇ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى قاشتا بىمالال كېزىپ يۈرگەندە ئانچە تۈيۈلمايدىغان ئانا ۋەتەن تۇيغۇسى ئەمدىلىكتە ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ يىراقلارغا كېتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغانىدى. ئۇ مانا شۇ قاش بويلىرىنى، قاش دەريانىنى، ئىلى دەريانىنى ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە نەچچە - نەچچە مەرتىۋە ئۈزۈپ، كېزىپ چىقمىغانمىدى؟ ئۇنىڭ پۈتۈن بالىلىق چاغلىرى، پۈتۈن ياشلىق دەۋرى، پۈتۈن بارلىقى مانا مۇشۇ ئانا زېمىنغا يىلتىز تارتمىغانمىدى؟ ئەمدى بۇ يىلتىزنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇۋېلىپ كېتىش مۇمكىنمۇ؟ بىر ئۇچى يۈرەككە بېرىپ چېتىلىدىغان ئاشۇ يىلتىزلارنىڭ ئاغرىقىغا چىداش مۇمكىنمۇ؟

روسۇل سالچىنىڭ بېشى ئايلانغاندەك بولدى. ئۇ خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ، سالىنىڭ قايىنامغا كىرىپ قالغانلىقىنى سەزمىگەنىدى.

ئىلى دەريانىڭ ئېقىپ خۇنۇخاي غولى ئەتراپىغا كەلگەندە، قىنىغا پاتماي، خۇددى بوينىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، مۆڭگۈپ چاپچىۋاتقان توسۇن تايەك شىددەت بىلەن ئېقىپ تۇراتتى. كەينى - كەينىدىن قوغلىشىپ كېلىۋاتقان دولقۇنلار يارغا كېلىپ قاتتىق ئۇرۇلغاندىن كېيىن ئەتراپقا ئاپئاق بۇژغۇن چېچىپ كەينىگە يانىتتى - دە، شىددەتلىك قاينام ھاسىل قىلاتتى. بۇ قاينام چۆرگىلەپ - چۆرگىلەپ، ئېقىپ كەلگەن ئوت - چۆپلەرنى،

ياغاچ پارچىلىرىنى، ھەتتا پۇتۇنسۇرۇك ياغاچلارنىمۇ خۇددى يو-
ھادەك دەم تارتىپ يۇتۇپ كېتەتتى.

ھازىر روسۇل سالچى ھەيدىگەن سالنىڭ تەقدىرىمۇ دەل ئاشۇ ئوت ـ خەستەك بولۇپ قالدى. شىددەتلىك دولقۇن بىردەم سالنى ئاسمانپەلەك يۇقىرىغا ئىرغىتىپ تاشلىسا، بىردەم تەكتى ئەسراغا تاشلىغاندەك، دولقۇننىڭ ئاستىغا ئەپكېلىپ تاشلايتتى. سالنىڭ تۇمشۇقىنى بىردەم ئوڭ قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ بۇراپ تاشلە-
سا، بىردەم سول قول تەرەپكە ئايلاندۇرۇپ، زادىلا جىم تۇرغۇز-
مايۋاتاتتى. پۇتۇن سالنىڭ ئۈستىنى، ياق، پۇتۇن دەريا ساھىلە-
نى ئاياللارنىڭ ۋە بالىلارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى قاپلاپ كەتكەن-
دى. دەھشەتلىك قاينامغا كىرىپ قالغان سال قاتتىق لەپەڭشىپ كېتىپ باراتتى. «قارس!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، روسۇل سالچىنىڭ قولىدىكى رول ياغاچ سۇنۇپ ئىككى نەمىتە بولۇپ كەتتى. رولسىز قالغان سالنى ئەمدى ئاشۇ دەھشەتلىك دولقۇن ھەر ئەرەپكە تاشلاشقا باشلىدى. دولقۇننىڭ شاۋقۇنىغان ئاۋازى روسۇل سالچىنىڭ «جايىڭلاردا چىڭ ئولتۇرۇڭلار! بولمىسا دول-
قۇنغا غەرق بولىسىلەر!» دېگەن ئاۋازىنى بېسىپ كەتتى. سال-
نىڭ چېتىقلىرى شىددەتلىك سۇ دولقۇننىڭ توختاۋسىز ئىرغە-
تىپ تاشلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي چىرسىلداپ ئۈزۈلۈشكە باشلىدى. . .

نىھايەت، روسۇل سالچى ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىرى يۈز بەردى!

سال قاپ ئوتتۇرىدىن ئىككى بۆلەك بولۇپ كەتتى. سالنىڭ ئۈستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قاينامغا چۈشۈپ كەتتى. «ئانا! ۋاي، مېنى قۇتقۇزۇڭلار!» قۇربانبۇۋىنىڭ ئاخىرقى ئاۋازىنى سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى. ئۇنىڭ قاپقارا سۇمبۇل چاچلىرى تاڭ يورۇقىدا خۇددى سۇ بۇزغۇنلىرىدەك سۇ يۈزىدە يېيىلىپ تارالدى ـ دە، ئۇنى سۇ يۇتۇپ كەتتى!

— قۇربانبۇۋى! بەرداشلىق بېرىڭ! سىزنى قۇتقۇزغىلى كەلدىم! — دەپ ۋارقىرىغان پېتى ئۆزىنى دەريانىڭ ئاشۇ ئادەمخور قاينىمىغا ئاتقان روسۇلنىمۇ سۇ دولقۇنلىرى يۇتۇپ كەتتى!...

ئىخ، ئىلى دولقۇنلىرى! سەن ياشنىمۇ، قېرىنىمۇ، ئوتنىمۇ، خەسنىمۇ يۇتۇپ كېتىشكە قادىرسەن. سەن نى - نى بىغۇبار ئاشىق - مەشۇقلارنى ۋىسالىغا يەتكۈزمەي يۇتۇپ كەتتىڭ! بىراق، سەن بۇ زېمىنىدىكى زۇلۇمنى، تەڭسىزلىكنى، مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھ - زارلىرىنى، سان - ساناقسىز كۆزلەردىن ئەسىر بويى تۆكۈلۈپ كەلگەن ئاچچىق ياشلارنى يۇتۇپ كېتىشكە قادىر بولالمىدىڭ - دە!

× ×

يولداش ئوغلى ۋېلىباي باشلىغان كۆچىنىڭ ئالدى روزى ھېيتىنىڭ تۆتىنچى كۈنى رۇس يېرىنىڭ چېگرىسىغا، ئاندىن ئۆسەك بويىغا يېتىپ كەلدى. كۆچ ئەھلى ئېگىز يار ئاستىدىكى سۇزۇك سۇلۇق كۆكۈلمەيدان، تاللىق، قارىياغاچلىق بىر كەڭرى توقايلىققا چۈشكۈن قىلدى.

— خۇش كېلىپسىلەر، ئەزىز قېرىنداشلار! — دەپ قامەتلىك بىر چال كۆچىنىڭ ئالدىغا قۇچاق ئېچىپ كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئوننەچچە يىل ئىلگىرى چار روسىيە گېنېرالى، ئىشغالىيەتچى كولپا كوۋسكىينىڭ سولداتلىرى تەرىپىدىن ئىلىدىن ئالمۇتا دىكى سۇلتان قورغانغا يالاپ ئېلىپ كېتىلگەن سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋان ئىدى.

يەتتىسۇ ئۆلكىسى گوبىرناتورىنىڭ غۇلجا ئىشلىرى بويىچە يارده‌مچىسى نىكۇلاي پانتسوۋمۇ كۆچ ئەھلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ۋېلىباي باشلىق يۇرت چوڭلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ مۇشۇ جايدىكى رۇس مەمۇرىيىتىنىڭ كۆچ ئەھلىنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ئىشىغا مەسئۇل ئىدى. ئۇ سابىق سۇلتان — ئەلا پالۋاننىڭ ئىلتىجاسىغا بىنائەن، بىر بۆلۈك كۆچ ئەھلىنى سۇلتان قورغانغا يېرىشقا بۇيرۇدى. قالغان يۇزلۈكلەرمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، يەتتىسۈدىكى ئاقسۇ ـ كەتمەن تاغلىرى بىلەن چېلەك دەرياسىدىن تاكى ئالمۇتاغىچە سوزۇلغان كەڭ چۆللەرگە — غۇلجا يولى ئۈستىدىكى قاراسۇ بويىغا ئورۇنلىشىدىغان بولدى. كۆچمىنىڭ بېشى چارىن دەرياسى بويىدىكى ئۆتەڭگە بېرىپ يەتكەندە، يەنە ئىككى ياققا بۆلۈنەتتى ـ دە، يەنە بىر قېتىم يىغا ـ زارە بىلەن ئايرىلاتتى.

كۆچ ئەھلى مۈشۈ توقايلىقتا، ماغدۇرىغا كېلىۋالغىچە بىر ـ ئىككى كۈن دېمىنى ئېلىپ، ئاندىن ماڭىدىغان بولدى. پۈتۈن توقايلىقنىڭ ئۈستىنى كۆچ ئەھلىنىڭ ماڭغاللىرىدىن[1] كۆتۈرۈلگەن نەپىز بىر قەۋەت ئىس ـ تۈتەك قاپلىدى. يىراقتىن بىرسىنىڭ يېقىملىق نەي ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتقان ناخشىسى ئاڭلىنىدى:

كۆچ ـ كۆچ بولۇپ قوزغالدۇق،
قالدى باغۇ ـ بوستانلار.
يۇرتىمىزدىن ئايرىلدۇق،
يۇرەكتە مىڭ ئارمانلار.

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ،
يۇرتىمىز ئابرال تېغى.
ئەجەپمۇ يامان ئىكەن،
تىرىك ئايرىلىش دېغى.

تۇخۇم كۆمدۇم ئوچاققا،

---

① ماڭغال — ئۇچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاق.

ئېتىلغاندۇر بۇ چاغقا.
ئىلىدىكى تۇغقانلار،
سېغىنغاندۇر بۇ چاغقا؟
. . . . . .

ئۇزاققا قالماي، مىڭبېشى ۋېلىباي باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈزلۈك ئاھالە ئۆسەك بويىدىكى ئېگىز يارنى بويلاپ ماكانلىشىشقا باشلىدى.

ۋېلىباي تاغ باغرىدىكى بىنەم يەرلەردىن تاللاپ، تېرىلغۇ يېرى قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە، ئاستا ـ ئاستا بىرقانچە جاڭزا قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا يان باغىرلاردا ئېرىق ـ ئۆستەك، مەھەللە، كوچا ۋە ئۆيلەرنىڭ ئىزنالىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. . .

ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىقىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇل-مەيۋاتاتتى. كۆچۈپ چىققان خەلقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەمبە-غەل ـ نامرات بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ ئات ـ قارىسى ھەتتا ئېشىكىمۇ يوق ئىدى. تۇنجى تۇركۈمدە يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققانلار ئورۇنلىشىپ ماكان تۇتۇپ بولغۇچە، قىش چۈشۈپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ زىمىستان سوغۇقتا كۆرمىگەن كۈنى قالمىدى.

يۇرتتىن يۇرتقا كۆچمەك، بولۇپمۇ ئۆز ئېلىدىن يات ئەلگە كۆچمەك ھەقىقەتەن ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى. خۇسۇسەن، كۆ-چىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان نامرات تارانچىلار ئۈچۈن، بۇ كۆچ تولىمۇ ئېغىر توختىغانىدى. شائىر سېيىت مۇھەممەت ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ يەتتىسۇغا كېلىپ قانداق ئې-غىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى مۇنداق ئەينەن تەسۋىرلىگەنىدى:

قۇتى بار ئادەملەر تېنىمەس ئۇندا بارىپ،

قىلغۇسىدۇر ئۆي ـ ئىمارەت، باغۇ ـ بوستان، تېرەك.
پېقىر ـ پەقرالار خىجالەت، تەڭگەسى يوق قولىدا،
ئايلىنىپ باشى قېتىپ ھەر كۈندە يۈزمىڭ غەم يېمەك.
. . . . . .

«ئۆڭكۈر بولسىمۇ، ئۆيۈڭ ياخشى» دېگەندەك، بۇ قارا قىش ئىسسىق ئۆي ـ ماكانىنى تاشلاپ چىققان ئۇيغۇر يوقسۇللىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەن ئېغىر كەلدى.

ئاشۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئىچىدىكى شائىر سېيىت مۇھەممەتمۇ مۇشۇنداق يوقسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەنىدى:

مەن پېقىر بىچارىمەن دىلىم شېكەستە ھەم غېرىپ،
رەنجۇ ـ ئەلەم، دەرد ـ پىغاندا چىرايىم سارغىيىپ.
نە ئاجايىپ ئىش كۆردۈڭ كۆرمىگەن يەرگە بېرىپ،
ئايرىلىپ بىز ئىلىدىن كېتەرمىز ئەمدى قول سالىپ.
. . . . . .

ھەممىمىز قالماي كېتۈرمىز خالىي قالماس بۇ ئىلى،
ھەرنە بولساق تەڭ بولايلى مۇشۇ كەتكەن يۇرت ئەھلى.
ئاۋۇلغا يەتمەك ئاسان ئەمەس، يول جاپالىق، دەرد ئەلەم بىللە،
ھەر يەرگە بارساقمۇ ئەمدى، تىنچ ـ ئامانلىقنى تىلە.
. . . . . .

مىلادى 1881 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ، يەتتىسۇدا كەتمەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر يېزىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

كەتمەن ئەسلىدىنلا ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن بىر جاي بولۇپ، مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ۋەكىلى چوڭخۇ چار پادىشاھىنىڭ

ۋەكىلى گىرىس بىلەن ئىمزالىغان «تۈركىيە شەرتنامىسى» بويىچە، ئىلى ۋىلايىتىدىن روسىيە تەۋەسىدىكى يەتتىسۇغا ئايرىپ بېرىلگەن يەر ئىدى.

ئىلىدىن تۇنجى تۈركۈمدە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆسەك دەريا‌سى بىلەن قورغاس دەريا‌سى ۋادىسىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1882 ـ يىلى ياركەنت شەھىرى بىنا بولدى؛ ئىككىنچى تۈركۈمدە 1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئاقسۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇلارنى ئاساس قىلىپ كىچىك ئاقسۇ، چوڭ ئاقسۇ — دولاتا، سەككىزئون ۋە بايانقازاق يېزىلىرى پەيدا بولدى. ئەمما، بۇ جايلاردا سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن، 1883 ـ يىلى، ئۇلاردىن ئىككى يۈز ئوتتۇز تۆتۈن ئادەم ئاقسۇ يېزىسىدىن چارىنىغا كۆچۈرۈلدى؛ ئىلىدىن ئۆچىنچى تۈركۈمدە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار مالىباي يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى چاغلاردا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، مالىباي، بايسېيت، ماساقباي، قاينۇق قاتارلىق يېزىلار پەيدا بولدى؛ تۆتىنچى تۈركۈمدە ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قورام يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1881 — 1882 ـ يىل ئارىلىقىدا، ئۇلارنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، قورام، ئاسى، ئونئوي، كېيىكباي يېزىلىرى پەيدا بولدى؛ 1883 ـ يىلى ئاقسۇ يېزىسىدىن يەنە بىرقانچە يۈز تۆتۈن ئادەم قورام يېزىسىغا كۆچۈپ كەلدى ۋە 1883 — 1885 ـ يىل ئارىلىقىدا قارا تورۇق يېزىسى پەيدا بولدى؛ 1883 ـ يىلى، ئىلىدىن بەشىنچى تۈركۈمدە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قاراسۇ يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىنچە ئۇلارنى ئاساس قىلىپ، ساز، جارىلاپ، ماناپ، تاشتىقارا، تەشكەنباي، پالتىباي قاتارلىق يېزىلار پەيدا بولدى. ئۇلاردىن باشقا، چار پادىشاھىنىڭ مەلىكىسىنىڭ ئىمىنىيىسىنى كۆكەرتىش ئۈچۈن يەنە بىرقانچە يۈز تۆتۈن ئۇيغۇر

تۇركمەنستاندىكى بەيرەمئەلى دېگەن جاينىڭ ئاقتام يېزىسىغا كۆچۈرۈلدى.[1]

ئىلىدىن يەتتىسۇغا ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە بىر مىڭ بىر يۇز قىرىق يەتتە تۇتۇن — توققۇز مىڭ تۆت يۇز سەكسەن توققۇز جان تۇڭگانىيمۇ كۆچۈپ چىققان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئايرىم - ئايرىم هالدا ياركەنت، چارىن، ئالمۇتا، پىشىبەك[2]، توقماق، قوراۋ قاراسۇ يېزىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مىلادى 1884 - يىلىغا كەلگەندە، ئىلىدىن يەتتىسۇغا جەمئىي توققۇز مىڭ يەتتە يۇز ئەللىك ئىككى تۇتۇن ئۇيغۇر كۆچۈپ چىقتى. بۇ ئۇيغۇرلاردىن ياركەنتكە ئىككى مىڭ تۆت يۇز يەتمىش توققۇز تۇتۇن — توققۇز مىڭ تۆت يۇز سەكسەن توققۇز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بەش مىڭ ئىككى يۇز يىگىرمە يەتتە نەپەر ئەر، تۆت مىڭ ئىككى يۇز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئايال بار ئىدى؛ ئاقسۇ - چارىنغا بىرمىڭ ئىككى يۇز ئوتتۇز تۆت تۇتۇن — بەش مىڭ توققۇز يۇز ئوتتۇز ئوچ ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوچ مىڭ ئىككى يۇز يىگىرمە ئالتە نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ يەتتە يۇز يەتتە نەپەر ئايال بار ئىدى؛ كەتمەندە يەتتە يۇز ئاتمىش تۇتۇن — ئوچ مىڭ يەتتە يۇز سەكسەن يەتتە ئادەم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى مىڭ بىر يۇز ئوتتۇز يەتتە نەپەر ئەر، بىر مىڭ ئالتە يۇز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى؛ مالىبايغا بىر مىڭ تۆت يۇز قىرىق ئىككى تۇتۇن — يەتتە مىڭ سەككىز يۇز ئاتمىش ئىككى ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوچ مىڭ توققۇز يۇز ئوتتۇز بىر نەپەر ئەر، ئوچ مىڭ ئوچ يۇز ئوتتۇز بىر نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قاراسۇغا بىر مىڭ بەش يۇز قىرىق سەككىز تۇتۇن — بەشمىڭ

---

① مەن 1985 - يىلى، تۇركمەنستاندىكى ئۇيغۇرلار بەيرەمئەلى شەھىرى قۇرۇلغانلىقىنىڭ يۇز يىللىقىنى خاتىرىلىدى دەپ ئاڭلىدىم.

② هازىرقى قىرغىزستاندىكى پىشىبەك شەھىرى.

بەش يۈز توقسەن سەككىز ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى مىڭ توققۇز يۈز ئەللىك ئۇچ نەپەر ئەر، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز قىرىق بەش نەپەر ئايال بار ئىدى؛ قورامغا ئىككى مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بەش تۈتۈن — ئون ئۇچ مىڭ ئۇچ يۈز تۆت ئادەم ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك تۆت نەپەر ئەر، ئالتىمىڭ بىر يۈز ئەللىك نەپەر ئايال بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۆت يىلغا يەتمىگەن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىلىدىن يەتتىسۈغا جەمئىي قىرىق بەش مىڭ ئۇچ يۈز يەتمىش ئۇچ جان ئۇيغۇر مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر يىگىرمە تۆت مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە سەككىز نەپەر، ئايال يىگىرمە مىڭ يەتتە يۈز قىرىق بەش نەپەر ئىدى. بۇنىڭغا يەنە تۈڭگانىيلارنى قوشقاندا، جەمئىي ئون مىڭ سەككىز يۈز توقسەن توققۇز تۈتۈن — ئەللىكمىڭ ئەللىك بەش جان ئادەم بولىدۇ.

روسىيە مەمۇرلىرى ئىلىدىن يەتتىسۈغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن تۈڭگانىيلارنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ياركەنت، ئاقسۇ ـ چارىن، مالىباي، قورام ۋە قاراسۇ قاتارلىق بەش رايون تەسىس قىلدى. ئەسلىدىكى كەتمەن رايونى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي ئالتە رايون تەشكىل قىلىندى.

ئىلىدىكى يۈزلۈكلەرنىڭ ئەسلىدىكى يۈز بەگلىرى ئىلى ئۇيغۇرلىرى يەتتىسۈغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز يۇرتلۇكلىرىگە بەگ بولۇپ قېلىۋەردى. مەسىلەن، غۇلجىلىق قاسىم يۈزبەگى ياركەنتكە بەگ بولدى؛ خوتۇخايلىق خۇدابەردى يۈزبېگى ئاقسۇ — چارىنغا بەگ بولدى؛ تاشئۆستەڭنىڭ يۈزبېگى ئابابەكرى قورامغا بەگ بولدى؛ غۇلجىلىق جامالىددىن قاراسۇغا بەگ بولدى؛ مالىبايغا ناسىر دېگەن بىرەيلەن بەگ بولدى. ئۇلاردىن باشقا ئىلىدىكى چاغدىلا سايلانغان ئاقساقال، ئەللىكبېشى، قازى ـ قۇززات دېگەنلەرمۇ يەتتىسۈغا يېنىپ چىققاندىن كېيىنمۇ يەنە ئۆز ئورنىدا ئۆزگەرمەي قېلىۋەردى.

يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار تاكى 1886 ـ يىلىغىچە گەمە كولاپ، كەپە سېلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلدى. بۇ جەر-يادا ئۇلار تۇرلۇك كۇلپەتلەرنى يەتكىچە تارتىپ، ئىلىدىن كۆچۈپ چىققىنىغا جاق ـ جاق تويۇپ كېتىشتى. 1881 — 1883 ـ يىللىرى پەيدا بولۇپ، كېيىنچە خەلق ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئۆسەك ناخشىلىرىدا يەتتىسۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاشۇ يىللاردىكى زۇلمەتلىك كەچۈرمىشلىرى مۇنداق دەپ ئەينەن تەسۋىرلەنگەنىدى:

كەتمەيمىز دېگەن بىلەن،
بۇ ئىشقا نېمە چارە؟
زالىملارنىڭ دەستىدىن،
يۇرەك بولدى سەكپارە.

يارکەنتكە كېلىپ دوستلار،
يار بويىدا كۆپ ياتتۇق.
ئەسلا تارتمىغان دەردنى،
يارکەنتكە كېلىپ تارتتۇق.

يارکەنت بويىدا ئۆسەك،
ئۆسەكتىن ئۆتۈپ تۆرگىن.[1]
بىر جەبرىنى قىلدىڭ سەن،
ئاخىرى ئۆزۈڭ كۆرگىن.

ئۆسەككە بارۇرمىز دەپ،
ئەسكى تام ئارا ياتتۇق.

---

① تۆرگىن — جاي ئىسمى.

ئۆي - جايسىز پۇتكىچە،
تۇپراق - توپىدا ياتتۇق.

ئۆسەككە بارغان خەقلەر،
ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى.
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار،
ئەسكى تامدا توي قىلدى.

كۆچ - كۆچ دېسە بىلمەيدۇ،
كۆچۈپ كۆرمىگەن ئەللەر.
ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ،
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر؟
. . . . . .

چار روسىيە ھۆكۈمىتى باشتا ۋەدە قىلغىنىدەك ئىلىدىن يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەنلەرگە ئۇنداق ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگىنى يوق. ئۇيغۇر يوقسۇللىرىنىڭ ئەھۋالى ئىلىدىكىدىن يامانلاشسا يامانلاشتىكى، ھەرگىزمۇ ياخشىلانمىدى. يەتتىسۇغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرلىرىگە بەش مودىن يەر تەقسىملەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ يەرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تېرىلغۇغا يارىمايدى- غان ئۇنۇمسىز يەرلەردىن ئىدى. يەتتىسۇنىڭ يەرلىرى ئىلىنىڭ يەرلىرىدەك ئۇنداق چىلان تۇپراق، مۇنبەت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردە سۇ ئاز بولغاچقا، يەر كۆپ ئەجرە - مېھنەت سىڭدۈرۈشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما ئاز ھوسۇل بېرەتتىكى ياكى ھوسۇل بەرمەي قويىاتتى. دېمەك، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئاز ۋە ئۇنۇمسىزلىكىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زىممىسىدىكى جەبر - زۇلۇم تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. بۇ ئەھۋالمۇ ئۆسەك ناخشىلىرىدا مۇنداق

دەپ سۇرەتلەنگەن:

يېڭى مايور يەر بەرمەس،
يول ئۇستىنى تەردۇرمەس.
باشقا قاتتىق كۇن چۇشتى،
بەش مولۇقتىن يەر بەرمەس.

× ×

«غېرىب ئۆلسە كىم يىغلار؟ غېرىبقا غېرىب يىغلار» دېگەن-دەك، قاشتىن تۇنجى رەتتە كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يولداش ئوغلى ۋېلىباينىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆسەك بويىنى ئۆزنگە ماكان تۇتۇپ، ئۆز روزىغارىنى مۇشكۇللۇك ئىچىدە يېڭىۋاشتىن تىكلەشكە باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتى — قاشنىڭ يېقىن جايدا قالغانلىقىنى بىلەتتى. «خۇدايىم بۇيرىسا، — دېيىشەتتى ئۇلار، — بۇ يەرلەرمۇ كەلگۈسىدە ئەزىم يۇرتىمىز قاش قەلئەسىدەك قەد كۆتۈرۈپ، يىراق - يېقىنغا تونۇلىدۇ. چۇنكى، كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس!»

شۇنداق، كىشىلىك هايات — ئايلىنىپ يۇرىدىغان يولغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭ ئاخىرقى پەللىسى بولىدۇ. چۇنكى، كېلەچەك — هازىرقى كۇننى توغرا كۆرەلىگەن، توغرا چۇشىنەلىگەن ئادەملەرنىڭكىدۇر. دەرۋەقە، هايات ئۆز ئېقىنىدىن چىقىپ كەتسە، بۇلاققا ئوخشاش سان - ساناقسىز تارامىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئادەملەرنىڭ هاياتىدىمۇ ئەنە شۇنداق تاسادىپىي ئەهۋاللار يۇز بېرىدۇكى، ئۇ خۇددى ئەتىياز، ياز كۇنلىرىدىكى هاۋادەك، كىشىنى گاهى ئىللىتىپ، گاهى مۇزلىتىپ شۇركەندۇرىدۇ. ئادەم بالىسى جاپاغا هېچنېمە بولمايدۇ. شۇڭا، ئادەملەر كۆپىنچە مىسكىنلىكتە كۇلۇشىدۇ ۋە

خۇرسەن بولۇشقىنىدا يىغلىشىدۇ. ئادەم ھاياتىدىكى بۇ مەككار، ۋاپاسىز ئېقىنىنىڭ قايسى تارامىلارغا بۇرۇلۇشىنى ئالدىنئالا بىلىپ، ۋېلىشى قىيىن، شۇڭا، ئادەملەر گاھ تۇيۇقسىز كەلگەن ئامەتنىڭ كۆرەڭلەپ ئالچاڭلاپ كېتىشىدۇ؛ گاھ قىسمەتنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئاغرىنىپ، ھەممىدىن ۋاز كېچىشىدۇ. ھايات بۇ-گۈن سايازلىققا ئوخشاش تېيىزلىشىپ، تېگىدىكى پۇتۇن چېر-كىن ـ مەينەتچىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى مانا دەپ ئاشكارىلاپ قويسا، ئەتىسى يەنە دەريادەك تاشقىن بولۇپ، ھەممىنى سۈ ئاس-تىغا يوشۇرۇپ، بىر خىل ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ. شۇڭا، ھاياتنىڭ ئۆزى بىر ئارىلاشما: شاد ـ خۇراملىق بىلەن ئازاب ـ ئوقۇبەت، مېھىر ـ شەپقەت بىلەن قەبىھىلىك، بەخت بىلەن بەختسىزلىك، چىنلىق بىلەن رەزىللىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، راستلىق بىلەن ساختىلىق بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بەزىدە ھەتتا ئۇنى پەرقلەندۈرۈش قىيىن بولىدۇ.

× ×

ئىلىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شۇنداق قىلىپ ۋېلىبايىنى پاناھ تارتىپ ياركەنتتە ماكانلىشىپ قالدى. ياركەنت شەھىر قىياپىتىگە كىرىشكە باشلىغاندا، ۋېلىبايمۇ يار-كەنتنىڭ مەركىزىدىكى چارسۇدا بىر مەدرىسە بىنا قىلىپ، ئۆزىنىڭ غۇلجىدا ئەملىگە ئاشۇرالماي قالغان ئارزۇسىنى بۇ يېڭى شەھەردە — ياركەنتتە ئەملىگە ئاشۇرماقچى بولدى.

ۋېلىباي ئىنتايىن ئىدىتلىق ھېسابچى، سودىغا ماھىر، يۈرتدارچى-لىق ئىشلىرىغا قابىل بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ياركەنتكە كەلگەندىن كېيىنكى مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىراقلا قەد كۆتۈرۈپ، تېرىلغۇ ۋە چارۋىدىن زور كىرىم ئالىدىغان، يېتىم ـ يېسىر، غېرىب ـ غۇرۇلارغا، ئەھلى ئىلىملەرگە غەمخورلۇق قىلىدىغان،

يىراق - يېقىندا داڭقى بار ساخاۋەتچى كاتتا بايغا ئايلاندى.

ئۇ، چارسۇدىكى مەيداندا سېلىنىدىغان بۇ كاتتا قۇرۇلۇشقا خۇاڭ پىڭ دەيدىغان بىر خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى مۇجاڭ دەيدىغان بىر ياغاچچى ئۇستىنى سەركار قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۇلارغا قۇرۇلۇشنىڭ لايىھە - پىلانىنى سىزدۇرۇپ، ياغاچ - تاش تەييارلاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق داڭلىق شەھەرلەردىن پىششىق خىش، گەنج بويۇق قاتارلىق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىشقا كارۋانلارنى ماڭغۇزدى.

شۇنداق قىلىپ، ۋېلىباي ساقمۇ ساق بىر يىل تەييارلىق كۆرۈپ، ھەممە ئىشنى پۈختا ئىدىتىلىۋالغاندىن كېيىن، مەدرىسە بىناسى بىلەن دەرۋازا ئۆيلەرنىڭ تامىلىرىنى تامچىلارنىڭ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىپ تۇرۇپ، تېزلا پۈتتۈردى. ئەمدى قالغان ئىش خۇاڭ پىڭ دېگەن ھېلىقى خەنزۇ بىناكار بىلەن توختى مۇجاڭنىڭ ئىستېداتىغا باغلىق بولۇپ قالدى. بۇ ئىككىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ياغاچچى، تۇنىكىچى، سىرچى، خۇيلامچى قاتارلىق ئۇستىلار بىنانىڭ تۆۋرۈك - لىملىرىنى، خەر - جەگىلىرىنى بىر - بىرىنىڭ ئۇستىگە ياپسالاپ بېكىتىپ چىقىشقا باشلىدى. مەدرىسە سارىيىدىكى ئاساسىي تۆۋرۈكلەرنىڭ ئۇستىگە ئورنىتىلغان لىم، جەگە - چەكزىلەر ئۇستىلارنىڭ قولىدىكى پالتىسىنىڭ چۇلدۇسى بىلەن «تاڭ، تۇڭ» قىلىپ بىر - ئىككى ئۇرۇلۇپلا، ئىزنا - جىپسىلىرىغا دەل چۈشەتتى - دە، زادىلا بۇلجىماس بولۇپ ئۇيۇپلا قالاتتى. كېيىن، بىنانىڭ لەمپە - چىدىر ياغاچلىرىغا مەخسۇس رەندىلەنگەن چەكزە - جەگە ياغاچلار يىپتەك تارتىلىپ پۈختىلاندى؛ تۇنىكىچىلەر قولىدىكى ياغاچ بولقىلىرى بىلەن تۇنىكە - قاڭالتىرلارنى بۇ چەكزە - جەگىلەرنىڭ ئۇستىگە جىپسىلاشتۇرۇپ، بىنانىڭ ئۇستىنى ھىم قىلىپ يېپىپ چىقتى؛ سىرچىلارمۇ ياخشى ئىشلەپ، ئىشىك - دېرىزە، لىم - تۆۋرۈك-

لەرنى رەڭگارەك سىرلار بىلەن سىرلاپ ۋالىلدىتىۋەتتى؛ نەققاش-
لار مەدرىسە بىناسىنىڭ تاملىرىنى، مېھراب ـ مۇنبەر ئەتراپىدە-
كى تاملارنى ۋە گۈمبەزگە ئوخشايدىغان تورۇسنى نەقىشلەشكە
كىرىشىپ، قارا سەھەردىن باشلاپ ئىشلىگىلى تۇرسا تاكى خۇپ-
تەنگىچە ئىشلەپ، مەدرىسە بىناسىنىڭ ئۆگزە، پەشتاقلىرىدىن
زادىلا چۈشۈپ باقمىدى. ئۇلار ھەتتا تاماقلىرىنىمۇ جازا ئۈستىدە
يېيىشتى. . .

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كىشىلەر چارسۇ مەيدانىدا قاناتلى-
رىنى لاچىندەك يېيىپ تۇرغان، بالخانلىق، ياغاچ ـ تاش ـ خىش
قۇرۇلمىلىق كاتتا بىر ئىسلام بىناسى بىلەن ئىسلام مۇنارىنىڭ
ئاسمان ـ پەلەك قەد كۆتۈرگەنلىكىنى كۆرۈشتى. بۇ ئىسلام
پاسۇنى بىلەن مانجۇ ـ موڭغۇل پاسونىنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھا-
سىل بولغان ئۆزگىچە ئۇسلۇب، ئۆزگىچە شەكىلگە ئىگە كۆر-
كەم، ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت ئىدى!

ئەمما، بۇ ئىمارەت يارىتىلىشى ئۈيغۇرلار ئىچىدە خۇراپات-
لىقنى ياقلايدىغان بىر قىسىم مولا ـ ئىشانلارنىڭ قاتتىق قار-
شىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلارچە بولغاندا، بۇ ئىمارەت دىنىي ئىس-
لامغا مۇخالىپ دەھرىيلىكنىڭ سىمۋولى ئىدى.

— ۋايەي، بىلمىز ئۇ كالتە قۇيرۇقنى! — دېيىشەتتى بۇ
پوشكالچىلار ۋېلىبايغا ھەسەت قىلىپ، — ھەرقانچە بېيىپ ئۆي-
نىڭ تاپسىسىنى ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن قىلسىمۇ، يەنىلا ئاشۇ
تۆشۈك دەرۋازىلىق[1] ياماقچىنىڭ ئوغلىغۇ ئۇ؟ ئازراق پۇل تېپىپ-
تىكەن، ئەمدى ئاسمانغا غادىيىپ، زېمىنغا پاتماي قاپتىمۇ؟
«قەلەندەر ئىككى نان تاپسا، بىرىنى داپ چالىدۇ» دېگەن مانا شۇ ـ دە!
مەدرىسە دېگەنىنچۇ ئاكىسى، ئۇنداق سالمايدۇ! يا مانجۇنىڭكىگە

---

① قەشقەردىكى مەشھۇر قوۋۇقلارنىڭ بىرىنىڭ نامى. قەشقەرنىڭ
شەرقىگە جايلاشقان.

ئوخشمايدۇ، يا ئۇيغۇرنىڭكىگە ئوخشمايدۇ. ۋېلىباي بۇ مەدرىسىگە ئۇرۇستىن موللام تەكلىپ قىلىپ بالا ئوقۇتماقچى بولسا كېرەك. شۇڭا، بۇنداق مەدرىسنى تۇغەتكەنلەر ئۆزىگە ئوخشاش كالتە قۇيرۇق دەھرىي بولۇپ چىقماي، بىزدەك موللا بولۇپ چىقاتتىمۇ؟

— قوتۇر بېسىپ ھالىدىن كەتكەن ئىتنىڭ يالاق يالاۋېتىپمۇ قاۋۇغىنىنى كۆرگەنمەن، — دېگەندى ۋېلىباي مىيىقىدا كۈلۈپ، — ئۇلار داتلىمايدىغان ئىش يوق. ئۇلار داتلىمايدىغان ئادەم يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار بىر سولكىۋايغىمۇ ئەرزىمەيدىغان تۇتۇرۇقسىز ئادەملەردۇر. ئۇلار ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ھەرقانداق ئىشتا ئەقىل ئىشلىتىپ، مۇشكىلاتنىڭ چارىسىنى قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشقان! ئەمما، شۇنى ئەستە تۇتۇش لازىمكى، بىز بۇ دۇنياغا ھەممىدىن داتلاپ، شىكايەت قىلىپ ياشىغىلى ئەمەس، بەلكى، پايدىلىق بىرەر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ ياشىغىلى كەلگەن. شۇڭا، دادام رەھمەتلىك: «ئاتالمىغان ئەردىن ئاتالغان دۆڭ ياخشى» دەيدىغان. مانجۇ خانىنىڭ زامانىسىدا، پۇلىمىز يوق قولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق تىلىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق يولىمىز قىسقا، پۇلىمىز يوق ئەقلىمىز قىسقا بولۇپ كەلگەنىدۇق. ھالا بۇگۈن پۇلىمۇ تاپتۇق، يولىمۇ تاپتۇق، ئەقلىمۇ تاپتۇق، قولىمىزمۇ ئۇزاردى. ئەمدى بۇ پۇلنى مازارغا خەجلەپ، قىمارغا تۆلەپ، بەڭگە يۆگەپ چېكىپ بىھۇدە بۇزۇپ ـ چاچقىچە، ئەھلى يۇرتقا، ئەھلى خەلققە، ئەۋلادلىرىمىزغا ياخشى ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشقا سەرپ قىلساق، ئىلىم ـ مەرىپەت يولىدا خەجلەپ مەكتەپ ـ مەدرىسە سالساق، يول ياسىساق، كۆۋرۈك سالساق، بۇنىڭ نېمىسى يامان ئىكەن؟...

× ×

سۆلتان قورغاندا ئۆز يۇرتلۇقلىرىغا ئاغىلىق قىلىۋاتقان سا-

بىق تارانچىلار سۇلتانى ئەلا پالۋان يارکەنتتىکى ۋېلىسىپېدىنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، ئاغزىغا ئىلىم سالمىغان كاتتا مەدرىسە ئىمارىتى سالدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولدى:

— ئاپىرىن ساڭا! — دەپ ماختاپ كەتتى ئۇ، — ۋېلىسىپېدىمەن قىلىشنى ئويلىغان، ئەمما قىلالمىغان ئۇلۇغ ئىشتىن بىرنى ئاخىرى ۋۇجۇدقا چىقىرىپتۇ. ھۇشتەرە!

ئەلا پالۋان يۇرتداشلىرىنىڭ بىر قىسمىنى سۇلتان قورغانغا باشلاپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئەتراپنى ئاچقۇزۇپ، ئېتىز - ئېرىق بەرپا قىلىپ كۆكەرتىپ يېڭىدىن يۇرت - ماكان قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ، كۆپلىگەن قېينىچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن، بۇ قېينىچىلىقلارنى ھەل قىلىشنىڭ ئېپىنى تاپالمايۋاتقان، بۇرۇنقى بولۇپ يانقانىدى. ئۇ ۋېلىسىپېدىنىڭ ئىشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تولىمۇ ئىلھاملىنىپ، قايىل بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى، يەنە بىر تەرەپتىن، موللا - ئىشانلارنىڭ يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ يەنە تەبرىقچىلىق ئۇرۇقىنى تېرىپ، ھەسەت قىلىشىپ، پىتنە قويۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن غەزەبلەندى. «يېتىپ ئۇسۇرسا، كۆتى ئاغرىماپتۇ، دېگەن مۇشۇ ئەمدى؟!» دەپ ئۆزاق كايىدى. ئاندىن چاپارمەنلىرىگە بۇيرۇدى:

— ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئالدىمغا توغرىلاش ئۇ پوشكالچىلارنى! ھوي، بۇ ئاللانى دەستەك قىلىپ، ئاق كۆڭۈل خەلقنىڭ قېنىنى شورايدىغان چۈچۈن سۈپەت، ھەسەتخور موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنىسىدىن قاچانغىچە قۇتۇلالمايمىز - ھە! خەپ، دىنىي ئىسلامنى شېپى كەلتۈرۈپ، خەلقىمىزنى ئاسارەتتە قالدۇرغان ئاشۇ بىر توپ ئىمانى سۇس، نائىنسابلارنى قانداق قىلىۋەتسەمكىن؟!

چىقىپ كېتىۋاتقان چاپارمەنلەرنى كۆرۈپ، ئەلا پالۋان بايقا

قى قارارىنى ئۆزگەرتتى ـ دە: «توختاڭلار!» دېدى. ئاندىن:
— ئاتنى توقۇپ كەلتۈرۈڭلار. مەن زادى ئۇ ياز[1]نىڭ ئالدىـ
غا بېرىپ زوكۇنلىشىمەن! — دېدى ۋە باياتىن بەدەشقان قۇرۇپ
ئولتۇرغاندا تىزىغا توغرا قويۇپ ئولتۇرغان كۈموش دەستلىك
قىلىچىنى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ئورنىدىن تۇردى، — بۇ ئانا
يۇرتىدىن جۇدا بولغان تارانچى ئەھلىگە بىر ئادىل ئىگە چىقمايدىـ
غانلىقىغا ئىشەنمەيمەن!
ئۇ شۇ دەقىقىلەردە ئۆزىنىڭ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرى ئۈسـ
تىدە ئويلاپ، ئويىنىڭ باش ـ ئايىقىغا چىقالماي، ئۆرتىلىپ
كېتىۋاتاتتى.
سابىق سۇلتانىنىڭ يېقىنلىرى:
— سۇلتان بېگىم، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، بۇ پوشكالـ
چى لوموددىلارنىڭ ناشايان ئىشلىرىنى دەپ ئۆزلىرىنى كايىتىۋالـ
مىسىلا، — دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەلا پالۋاننىڭ ئاچچىقى
بېسىلغاندەك بولدى ـ دە، ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.
يېقىندىن بۇيان، ئەلا پالۋان نېمىشقىدۇر ئاز ئۇخلايدىغان
بولۇپ قالدى.
— ئىھ، ئىلى، ئەزىم يۇرت ئىلى! — دەپ پىغان بىلەن
ئۇپرىناتتى ئۇ كېچە ـ كېچىلەپ بىدار ئولتۇرۇپ، —
ئەجدادلىرىمنىڭ قان ـ تەر، ئەجر ـ مېھنەتلىرى سىڭگەن،
بىزنىڭ كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئەزىز ماكان، شېھىتلەرنىڭ
قېنى بىلەن بويالغان ئانا تۇپراق! سېنىڭ تۇتىيا توپاڭنى قايتا
كۆزىمىزگە سۈرەرمىزمۇ؟ ئوغۇز سۇتىدەك ئاق ئاقىدىغان ئەزىم
دەريا — ئىلى دەرياسى، سېنىڭ باغرىڭدا يەنە ئاشۇ مەسۇم چاغلـ
رىمىزدىكىدەك قانغىچە، بەھۇزۇر چۆمۈلۈپ ئۈزەرمىزمۇ؟ ئاق
ئۆستەڭ. ئارابوز ئۆستەڭلەر، سىلەرنىڭ سۆگەتلىك قاشلىرىڭلار.

---

[1] ئۇياز — روسچە: «ھاكىم» دېگەنلىك بولىدۇ.

غا يەنە باغرىمىزنى يېقىپ ياتارمىزمۇ؟ مەۋلانە سەككاكى ھەزرەتلىرى بۇزۇرۇكۋارىمىزنىڭ مازار - شەرىپىلىرىنىڭ تۇغ شەددىلىرىنى يەنە قاقارمىزمۇ؟ توغلۇق تېمۇر خانىنىڭ مەقبەرىسىنى يەنە تاۋاپ قىلارمىزمۇ؟ . . . ئەي، قەدىردانلىرىم، بۇ يات ئەلدە تۇنۇغۇنلۇقتا ياشىغىچە، نېمىشقا شەۋكەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىمىنىڭ قېنىنى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئاشۇ جەڭگاھتا شېھىت بولمىدىم؟ !

قەدىمكىلەر: «ئۆز قەدىر - قىممىتىنى چۈشەنگەن ئادەم ھالاك بولمايدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان. ئەلا پالۋان بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل ئىلگىرى، مانجۇ چېرىكلىرى يامغۇردەك ياغدۇرۇۋاتقان ئوقلارغا پىسەنتىمۇ قىلماي، باھادىر تارانچىلارنى باشلاپ، ئەجەل مۇئەككەللىرىنىڭ ئالدىغا ئېتىلغان قاپلان ئىدى؛ ئۇ — ئۆز ئېلىنىڭ ئازادلىقىنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى دەپ، مانجۇ زالىملىرى بىلەن جەڭ مەيدانىدا باتۇرلارچە ئېلىشقان. خەلق تەرىپىدىن پالۋان دەپ تونۇلغان مەشھۇر سەركەردە بولغان، ئۇ ئۆز ئېلىنى موللا - ئىشانلارنىڭ پىتنە - خۇسۇمەت، ھىيلە - مىكىر كاشكۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەجدادلىرىنىڭ يولى بويىچە، مەردلىك، ئادىللىق بىلەن سورىغان ۋە باشقۇرغان سۇلتان ئىدى. ئەمدىلىكتە ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا كەلگەن دەرد - ئەلەملەردىن بۇ ئۇلۇغ ئىسانىنىڭ قەددى پۈكۈلۈۋاتاتتى. . .

نەزمە:

نە پايدا گۈلدىن ئالساڭ بىر تاۋاق؟
گۈلىستانىمدىن ساقلا بىر ۋاراق.
گۈلنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولمايدۇ،
بۇ گۈلىستان مەڭگۇ سۈلمايدۇ.

— شەيخ سەئىدى.

ئون تۆتىنچى باب

قىرىق ياشلىق ئۇگۇتچى ئامبال

«بىر دانىشمەندىن سوراشتى:

— ئوڭ قول شۇنچىلىك ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق، نېمىشقا ئۇزۇكنى سول قولىنىڭ بارمىقىغا سالىدۇ؟

— بىلمەمسەن؟ — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — پەزىلەت ئىگىلىرى ھەمىشە مەھرۇملۇقتا بولىدۇ.»

مىلادى 1882 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى.

مانجۇ خاقانلىقىنىڭ مەنسەپ ـ تۆتۈق پىرقىسى بىلەن تۆتۈن ـ سىلىق پىرقىسى لىيۇ جىڭتاڭنىڭ «شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش لايىھەسى» نى تەستىقلاپ ئىجرا قىلىشقا چۈشۈردى.

× ×

زوزۇڭتاڭنىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلارنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنى رۇسلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا، خان ئۈنىڭغا دەرھال بېيجىڭغا قايتىپ كېلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. بۇ يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«. . . ۋەزىر ئەزەمگە مەلۇم بولغايكى، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، رۇسلار بۇيۇك مانجۇ خاقانلىقىمىزغا دېڭىز تەرەپتىن باستۇرۇپ كىرمەكچى بولۇۋاتىپتۇ. ئاستانە زور خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئوردا مۇھاربىيە ئىشلىرىدا سىز ۋەزىر ئەزەمگە ئوخشاش پىشقان ئادەمگە تولىمۇ موھتاج بولماقتا. شۇ ۋەجىدىن، قوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قابىل ئادەملەرنى تاللاپ، ئۇلارغا سەلتەنەتىمىزنىڭ مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىنى چۈشەندۈرگەيسىز. ئاندىن ۋەزىپىڭىزنى ئۇل ئادەملەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دەرھال ئاستانىمىزگە قايتقايسىز، ھەرگىز ھايال بولمىغايسىز. بولمىسا، ئۇۋالى ئۆزىڭىزگە. گەپ تامام. نامە ۋەسسالام. گۇۋاھكۆيى دەۋرانىنىڭ ئالتىنچى يىلى، قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى.»[1]

زوزۇڭتاڭ بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندا، ئۇنىڭ قۇمۇلغا يېتىپ كەلگىنىگە ئەمدى ئىككى ئاي بولغانىدى. خانىنىڭ بۇ يارلىقى ئۇنىڭغا خۇددى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چاقققاندەك، يازدا قار ياغقاندەك تاسادىپىي تۇيۇلدى. ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئەجرە ـ تۆھپىسىنىڭ بىر يارلىق بىلەنلا شامالغا سوروللىنىشىغا زوزۇڭتاڭ نارازى بولدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ خانىنىڭ خارجى ئىشلىرى يامۇلىغا يازغان بىر مەكتۇبىدا بۇ نارازىلىقىنى ئاز ـ تولا ئاشكارىلاپ قويغانىدى:

«. . . بىز ئەجنەبىلەر بىلەن دېڭىزدا ئۇرۇش قىلغاندىن بۇيان، — دەپ يازغانىدى ئۇ، — داۋاملىق مەغلۇپ بولۇپ كېلىۋاتىمىز. ئەمدى ئويلاپ باقسىغان بولسام، بۇنىڭ سەۋەبى خارجى ئىشلىرىدىن قىلچىمۇ خەۋىرى يوق ئادەملەرنىڭ بۇ ئىشلارنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىدا ئىكەن. ئۇلار ئۆزىمىزنىمۇ، ئۆزگىلەرنىمۇ پەقەت چۈشەنمەيدىكەن. ئۇلار تاسادىپىي غەلىبە قازىنىش كويىدىلا بولغاچقا، قىلغانلا ئۇرۇشتا مەغلۇپ

---

① مىلادى 1880 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى. «چىڭ دېزۇڭ دەۋرانىغا ئائىت ئوردا خاتىرىلىرى»، 15 ـ جىلد، 6 ـ بەت.

بولۇۋېتىپتۇ. ھالا بۇگۈن، خارجى ئىشلىرىدىن خەۋەردارمەن دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ يۈرگەن ئاشۇ ئادەملەرمۇ ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۆزىنىڭلا غېمىنى يېگەچكە، سەلتەنەتىمىزنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بەك دەخىل قىلماقتا! . . .»[1]

چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز فىلوتىنىڭ خاقانلىقىنىڭ دېڭىز بويلىرىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، مانجۇ خانى قورقۇپ كەتكەنىدى. ئۇ، چارروسىيىنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىن مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە باستۇرۇپ كىرىشىدىن قورقۇپ، زوزۇڭتاڭنى دەرھال بېيجىڭغا چاقىرتىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

نىھايەت. قۇشقاچنىڭ تۇمشۇقىغىچىلىكلا ئارىلىقنى كۆرەلەيدىغان بۇ مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىگە ئەقىل ئۆگىتىپ بولالمىغان زوزۇڭتاڭ نائىلاج خانغا ئۆزى ئاستانىگە قايتىقاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا لىيۇ جىڭتاڭدىن باشقا مۇۋاپىق ئادەم يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەۋسىيە قىلىپ، قاتلاق مەكتۇب سۇندى. خانمۇ زوزۇڭتاڭنىڭ تەۋسىيىسىگە ئاساسەن، دەرھال جىن شۇن بىلەن لىيۇ جىڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مۇۋەپپەق خان مۇپەتتىش قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، جاڭ ياۋنى لىيۇ جىڭتاڭغا يانداش قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ چاغدا، لىيۇ جىڭتاڭ قەشقەردە ئىدى. ئۇ ئوردىنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرھال يولغا چىقتى ۋە 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

لىيۇ جىڭتاڭ ئەسلى خوتەن ئۆلكىسىنىڭ شىياڭشياڭ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى بىلەن ئىنجۇن قوزغىلاڭچىلىرىنى

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر» 24 ـ جىلد. 66 ـ بەت.

باستۇرغان، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيالاردىكى تۇڭگانىيلارنى قىرغان لىيۇ سۇڭسەن دېگەن سانغۇننىڭ جىيەنى ئىدى. مەزكۇر لىيۇ سۇڭسەن خانىنىڭ شەنشى ئۆلكىسىگە ئەۋەتكەن شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ باش بوغى بولۇپ، ۋەزىر زېڭ گوفەننىڭ قول ئاستىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. تۇڭجىنىڭ 9 ـ يىلى[1] 2 ـ ئايدا، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ماچەي دېگەن يېرىدە، قوزغىلاڭچى تۇڭگانىيلار بىلەن سۇلھ ئۆتكۈزگەندە، ئۇ تۇڭگانىيلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تۇڭگانىيلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى. لىيۇ جىڭتاڭ تاغىسىنىڭ بارگاھىدا ئىشلەپ سۇڭكى قاتقان. كۆپ قېتىم تۇڭگانىيلارنى قىرىشقا قاتناشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەمىلى تەدرىجىي ئۆرلەپ بارغانىدى.

خان لىيۇ جىڭتاڭنىڭ بۇ تۆھپە ـ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنى ئۈچىنچى دەرىجىلىك جەركە ـ ئوتىغات بىلەن تارتۇقلىغانىدى. ئۇ كېيىنكى چاغلاردا زوزۇڭتاڭنىڭ قول ئاستىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يارامللىق قولچومىقى بولۇپ قالدى. . .

1876 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، لىيۇ جىڭتاڭ زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن خانىنىڭ قاش قۇۋۇقتىن چىققۇچى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى، باش بوغى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، جىيايۇگوەندىكى ھېلىقى تاش ئابىدە ئالدىدا زوزۇڭتاڭ بىلەن خوشلاشقاندىن تارتىپ بۇگۇنگە قەدەر تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەنىدى.

لىيۇ جىڭتاڭ قۇمۇلغا كەلگەندىن بۇيان، بەش ـ ئالتە كۈنگىچە زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدىن تالا ـ تۈزگە زادى چىقىپ باقمىدى.

قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى،[2] تۇن نىسپى بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما، زوزۇڭتاڭنىڭ خابگاھىدا چىراغ ئۆچمىگەنىدى.

---

① مىلادى 1870 ـ يىلى.

② شەمسىيە 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى.

ئىنىم يېجەي[1] ، — دېدى زوزۇكتاك، — سىز ئويلاپ باقتىڭىزمۇ ـ قانداق؟ رۇسلار بىلەن زادى بىر تۇتۇشماي بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. مەن بۇ ئۇرۇشنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ قويدۇم. يېڭىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن تەقدىردىمۇ، چەنلۈك دەۋرىدىن تارتىپ بىزگە تەۋە بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ زېمىننى[2] رۇسلارنىڭ قولىدىن زادى قايتۇرۇۋالماي بولمايدۇ. سەلتەنەتىمىز بىلەن رۇسلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرامۇ مانا مۇشۇ ئىشتىن كېلىپ چىققان. رۇسلارنىڭ لياۋخەينى كونسىسىيە قىلىپ كېسىپ بەرمەيدىغان بولسا ئۇلار، كورىيىنى تارتىۋالمىز دېيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ مانا مۇشۇنىڭدا. ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەلىيان تىنجىماي كەلگەنلىكتىن چەنلۈك خان ھەربىي ھەرىكەتلەردە قولىغا كىرگۈزگەن مۇشۇ نەچچە مىڭ چاقىرىملىق جايلارغا قارىيالمىغانىدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەر قولدىن كەتتى. بۇ ھەقتە شاھزادە گۇڭدې[3] خانغا مەكتۇب سونۇپ: «خەرىتىگە تەپسىلىي قارىماپتۇق» دەپ ھەسرەت چەككەنىدى. ھالا بۈگۈن رۇسلار بىزگە تەۋە ئەيخۇچۇ دېگەن يەرنى بېسىۋالدى. مۇبادا، بىز شەنخەيگۇەندىن ئەسكەر چىقارغان بولساق، قولدىن كەتكەن ئاشۇ يەرلەرنى تارتىۋالغان، رۇسلارنىڭ بۇ ئەتراپتىكى تايانچى بازىلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغان بولاتتۇق. ئۇلار يېڭىدىن قۇرغان خۇيجۇن قەلئەسىنى قومۇرۇپ تاشلىغان بولساق، رۇسلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ماكانسىز ئاتلىق كۆچمەنلەرگە ئايلىنىپ، ئاسانلا تارمار بولاتتى![4] ئاڭلىشىمچە، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ قېتىم زو دارېننى ئاستانىگە جىددىي چاقىرتقىدا، ۋەزىر لى جۇڭتاڭ — لى خۇڭجاڭ دارېن ئالاھىدە كۆچەپتۇدەك. خان مۇپەتتىش، بۇنى ئۇقتىلامىكىن؟ — دەپ سوردى لىيۇ

---

① يېجەي — لىيۇ جىڭتاڭنىڭ لەقىمى.
② ئىلىنى دېمەكچى.
③ يېشىن.
④ «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتاك ئەسەرلىرى، نامىلەر» ، 24 ـ جىلد، 75 ـ بەت.

جىڭتاڭ ئېھتىيات بىلەن.

— بۇنىڭدىن تولۇق خەۋرىم بار، — دېدى زوزۇڭتاڭ سەل قىزىشىپ، — سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىستىقبالىمۇ دەل ئاشۇنداق كاززاپلارنىڭ قولىدا نابۇت بولماقتا. دەسلەپتە مېنىڭ شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىش تەشەببۇسىمغا هەممىدىن ئاۋۋال ئاشۇ لى خۇڭجاڭ قارشى چىققانىدى. بىزنى تەمىناتتىن قىسقانمۇ شۇ ئىدى. هالا بۈگۈن بىزنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانمۇ يەنە شۇ بولۇۋاتىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ زېمىنىزنى ئەجنەبىلەرگە سۈكلاپ بېرىۋېتىپ، سەلتەنەتىمىزنى خۇددى ئۆچكە غاجىۋەتكەن شاپتۇلدەك قىلىۋەتمىگۈچە، كۆڭلى زادى ئىمىن تاپمايدىغان ئوخشايدۇ.

— جۇڭتاڭ دارېن نېمىشقا مۇنداق قىلدىكىنا؟

— بۇ ئۇنىڭ ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىۋاتقىنى بولماي نېمە؟ — دېدى خاپىچىلىقتا زوزۇڭتاڭ ئۆزىنى بېسىۋالالماي، — بىز غەربىي يۇرتتا نەچچە يىلدىن بۇيان قان كېچىپ جەڭ قىلىپ يۈرگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسىنى خۇددى بوۋاق بالىنى پەپىلىگەندەك پەپىلەپ چىقتى. ئەمدى بۈگۈن رۇسلارنىڭ قارا دېڭىز فىلوتى ئۇنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە خىرىس قىلىۋىدى، ئۇ بىزنى غەربىي سەپتىن ئەسكەر چېكىنىدۈرۈشكە مەجبۇرلاش ئارقىلىق رۇسلارغا ياخشىچاق بولماقچى بولۇۋاتىدۇ. مۇبادا، راستىنلا دېڭىز سوقۇشى بولۇپ قالسا، ئۇ قۇرغان شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسى رۇسلارنىڭ بىر پەشۋاسىغا يارامدۇ؟ مۇبادا، مەن خان ئالىيلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇشەررەپ بولالىسام، كۆڭلۈمدىكى بۇ سۆزلەرنىڭ هەممىسىنى ئۇنىڭغا تۆكۈپ، قەلبىمنى ئىزهار قىلىۋالغان بولاتتىم. مۇبادا، خان: «مەن ئەجەپ بىلمەپتىمەن، ئەمدى بىلدىم، ئەئيانىم ئەمدى ئىزتىراپ بولۇپ يۈرمىگەي، بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى ئۆزىمىز قىلغايمىز» دېسە، مەنمۇ ئاخىرقى ئۆمرۈمنى خاقانلىقىمىزنى قوغداشقا تىكىپ قويىدۇم؛ مۇبادا، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇشەررەپ بولالمىسام، بۇمۇ مەيلى، ئۆزۈمنىڭ قېرىغىنىمغا باقماي چوڭ ئىشقا بەل باغلاپ ماڭا نېمە

كەپتۇ؟ ئويلىسام، ئۆمرۈمنىڭ تەڭدىن تولىسىنى قان كېچىپ ئۆتكۈزۈپتىمەن. ۋاھەرىخا، بۇ دۇنيادا ئەمدى تالاشقۇدەك نېمە قالدى؟ ئىستىپا سورايمەن - دە، يۇرتۇمغا كېتىپ، ئۆمرۈمنىڭ ساناقلىق كۈنلىرىنى ئۆز ئۆيۈمدە ئەركىن - ئازادە ئۆتكۈزىمەن![1] . . .

— كۆڭلىڭىزنى توق تۇتۇڭ زو دارېن، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ، — دېدى لېيۇ جىڭتاڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى زوزۇڭتاڭ ئېغىر بىر تىنىپ قويغاندىن كېيىن، — قەدىمكىلەر: «بۇ دۇنيانىڭ راھىتى چاقماقنىڭ روشەنلىكىدەك قىسقا؛ مېھنىتى بولسا بۇلۇتنىڭ قارا‌ڭغۇلىقىدەك ئۇزۇن» دەپتىكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ نېمىتىگە شاد، ئەملىگە خاپا بولغىچىلىكى يوق. ئۆره تۇرغانىكەنسەن. مەڭگۈ يىقىلىپ چۈشمەيمەن دېيەلەمسەن؟ يانقان ئادەملا مەڭگۈ يىقىلمايدۇ. قەدىمكى زاماندا، بىر مۇنەججىم ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا بېقىۋېتىپ، يەردىكى ئۇرەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن بىر چالا موللا:

— مۇنەججىم، سىلى ئادەتتە دۇنيانىڭ سىرىنى بىلىپ بولدۇم، دەيتتىلاغۇ؟ مانا ئەمدى ئالدىلىرىدىكى ئۇرەكنى كۆرمەي يىقىلىپ چۈشكەنلىرى نېمىسى؟ — دەپ ئۇنى گەپتە چېقىۋاپتۇ.

— ھەي نادان، بىلەمسەن؟ — دەپتۇ ھېلىقى مۇنەججىم، — ئۆره تۇرغان ئادەمگىلا ئۇرەككە يىقىلىپ چۈشۈش نېسىپ بولىدۇ. ساڭا ئوخشاش نادان، بىلىمسىزلەرگە بۇ ھەرگىزمۇ نېسىپ بولمايدۇ. چۈنكى، نادان كىشى ئۇرەككە چۈشۈپ كەتسە، قانداق چىقىپ كېتىشنى بىلمەيدىغان گەندە قۇرتىغا ئوخشايدۇ. شۇنداق ئەمەس، سەن يىقىلغانىنىڭ لەززىتىنى قانداق بىلگەيسەن؟

دېمەك، شۇنداق ئادەملەرمۇ بارىكى، ئۇلار جاھانىنىڭ ئىشلىرىنى

---

[1] «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. ناملەر». 24 - جىلد، 67 - بەت.

چۈشەنمەيدۇ ـ يۇ، ئەمما، «ئۇزۇن ـ قىسقا»، «پەلەن ـ پەشمەت» دەپ باها بېرىشكە ئۇستا. ئۇلار ئازراق ئىش قىلىپ قويسا، خۇددى «ئاينى چېپىپ ئېرىق ئالغان، مۇزنى چېقىپ بېلىق تۇتقان» دەك كۆرەڭلەپ، جاھانغا پاتماي كېتىشىدۇ. ئۇنداق ئادەملەر: «باشقىلارغا گۇناھ ئارتقاندا، ئۇلارنىڭ تېرىسىنى شۇلۇۋۇالمىغۇچە بولدى قىلىشمايدۇ؛ شەپقەت قىلغاندا بولسا، ئۆزىنىڭ ئىشتانسىز قالغىنىغا قارىماستىن، يېڭى كىيىم تىكىپ بېرىشىدۇ!

— يېجەي ئىنىم! — دېدى ئۇ سەل تىنىۋېلىپ، — شۇ نەرسە ئېسىڭىزدە بولسۇن، جاھانىڭ ئىشلىرى شۇنداقكى: ئەنسىزلىكتىن ئاسايىشلىققا يۈزلىنىدۇ، ئاسايىشلىقتىن ئەنسىزلىككە يۈزلىنىدۇ. بۇ تارىخ مەڭگۈ دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. «جاھانىڭ ئەنسىز بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئەمەلدارلارنىڭ ساپاسىز بولغانلىقىدا. ساپاسىزلار جاھانىنى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، ئەھلى پازىللار باش كۆتۈرەلمەيۋاتىدۇ. چۈنكى، ساپاسىزلار ئىستېداتلىقلارنى كۆرەلمەيدۇ ـ دە! جاھانىنى تۇزەش ئۇچۇن، قابىلىيەتلىك، ئىستېداتلىق ئادەملەرنى ئىشقا قويۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، جاھاندىكىلەرنىڭ قەلبىنى مايىل قىلغىلى بولىدۇ. سەلتەنەتىمىزدە ئادەملەرنى ئاقارتىشقا سەل قارالغانلىقتىن، قالايمىقانچىلىق ئۆكسىمەي كەلدى!»[1] شۇڭا، ئادەملەرنى ئىشلەتكەندە، بۇ ئىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلۇرسىز!

— چۈشەندىم. دارېن! مۇھاربىيە ئىشلىرىدا قايسى تەرەپلەرگە دىققەت قىلىشىم كېرەكلىكىنى ئاگاھلاندۇرغان بولسىڭىز! — دېدى لىيۇ جىڭتاڭ ئىلتىجا قىلىپ تۇرۇپ.

— ئەمدى مۇھاربىيە ئىشلىرىغا كەلسەك، قول ئاستىڭىزدىكى سەركەردە ـ سەردارلارغا قوشۇننى ياخشى يېتەكلەش ھەققىدە تەلەپ

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. خەت ـ چەكلەر»، 3 ـ جىلد، 37 ـ بەت.

قويۇشنى ئۇنۇتمىغايسىز. ياخشى قوشۇننىڭ ئۆلچىمى نېمە؟ مېنىڭچە، «داۋاملىق ئالغا ئىنتىلىدىغان بولۇش، ۋاپادار، رەھىمدىل، ئاق كۆڭۈل، ساداقەتمەن بولۇش، ھەرۋاقىت، ھەرجايدا قائىدە ـ يوسۇن، دىيانەت ـ ئەخلاقنى تەكىتلەيدىغان بولۇش. شۇنداق بولغاندىلا كۆڭۈل يورۇق بولىدۇ ـ دە، ئىشتا سەۋەنلىك ئاز سادىر بولىدۇ. سانغۇنلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ چېرىكلەرگە شۇنداق تەلەپ قويۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا قوشۇندىكىلەرنى ئىرادىلىك، غەيرەتلىك، شىجائەتلىك، قورقماس قىلىپ تەربىيىلەپ چىققىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلالمىسىڭىزلا، خانىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلىغان بولىسىز!»①

زوزۇڭتاڭ ئۆزىمۇ ئۆزى ئېيتقاندەك، خان ئۇچۇن قولچۇماق بولىدىغان ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىققا ئىگە بىر قوشۇن تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش يولىدا ھەقىقەتەنمۇ ئاز ئەجر سەرپ قىلمىغان. «خانىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلاش» ئۇنىڭ «ياخشى قوشۇن» تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ چىقىشىدىكى ئاخىرقى نىشانى ئىدى.

زوزۇڭتاڭنىڭ يۇرتىكىنىڭ قات ـ قېتىمدىن چىقىۋاتقان بۇ پىخان ـ نادامەتلىرىنى ئاڭلاپ، لېۋۇ جىڭتاڭنىڭ قەلبىمۇ قاتتىق ئازابلاندى. . .

ئەتىسى ئەتىگەندە، زوزۇڭتاڭ خوشلىشىپ، جىيايۇگۇەن تەرەپكە قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۆت يالىلۇغى كېسىلى تېخى سەللىمازا بولۇپ كەتمىگەنىدى. لېۋۇ جىڭتاڭ ئۇنى ئىككى ـ ئۈچ مەنزىل ئۇزىتىپ بىللە كەلدى. ئاخىر

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەتكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. تەستىقلار»، 7 ـ جىلد، 7 ـ بەت.

ئۇلار بىر ـ بىرىگە قىيىشمىغان ھالدا ئايرىلىشتى[1] . . .

1881 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ئاستانىگە قاراپ يولغا چىقىپ، 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى ۋە خارجى ئىشلىرى يامۇلىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ، قوشۇمچە لەشكىرىي پىرقىنىڭ ئىشغا مەسئۇل بولدى. كېيىن يەنە سۇ ئىنشائاتلىرى تەمىراتىغا مەسئۇل بولدى. 1884 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى. خاقانلىق فرانسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، زوزۇڭتاڭ ئوردا تەرىپىدىن فۇجيەندىكى مۇھاربىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان مۇپەتتىش بولۇپ تەينىلەندى. 1885 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۆت كېسىلى يامانلىشىپ، 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جىياڭنىڭدا يەتمىش ئۈچ يېشىدا ئۆلدى.

× ×

مۇۋەققەت خان مۇپەتتىش، شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىنىڭ باش نازارەتچىسى لىۇ جىڭتاڭ ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويدى:

شىنجاڭ بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مۇناسىۋىتى چىش بىلەن كالپۇكنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، لەشكەرلەرنىڭ مائاش ـ تەمىناتى، لەشكەر تولۇقلاش، لەشكەر يۆتكەش، يېڭىدىن يەر ئېچىپ، شەھەر ئەھيا قىلىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىچكىرىسىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، شەنشى، گەنسۇ زوڭدۇسىغا بىۋاستە قارايدىغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇپ، ئۆلكىگە ئۇگۇتچى ئامبال تەينىلەش لازىم؛

---

① زوزۇڭتاڭ مىلادى 1880 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ، 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى لەنجۇغا يېتىپ كەلدى.

ئۇگۇتچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدا تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىش، ۋىلايەت ئاستىدا يەنە مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تەسىس قىلىش كېرەك؛ ئىلى جياڭجۈنى ئۆز ۋەزىپىسىنى ساقلاپ قالسا بولىدۇ. ئەمما، ئىلى جياڭجۈنى پەقەت ئىلى — تارباغاتايلارنىڭلا چېگرا مۇداپىئە ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. يەرلىكنىڭ ئىشىغا قول تىقسا بولمايدۇ ۋەھاكازالار.

1882 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، خان لىۋ جىڭتاڭنىڭ بۇ تەساۋۇرنى قوبۇل كۆرۈپ رەسمى تەستىقلىدى. 1883 ـ يىلىدىن باشلاپ، لىۋ جىڭتاڭ خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدار ـ مەنسەپدارلىرىنى خىزمەتكە تەيىنلەشكە باشلىدى.

مىلادى 1884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، مانجۇ خانى يارلىق چۈشۈرۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنى قۇرۇشنى رەسمىي تەستىقلىدى ھەمدە گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۇگۇتچى ئامبالىلىقىغا ۋە پەرمانبەردارلىقىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىردىن ئادەم تەيىنلەپ، ئەسلىدىكى يەكەن خان ئامبىلىسى ۋە باشقا مەسلىھەتچى ئامبال، خان ئامبالارنى ۋە شۇنىڭدەك ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگ، بەگلەرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى:

گەنسۇ، شىنجاڭ ئۇگۇتچى — شىنجاڭ ئۇگۇتچى ئامبىلى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇگۇتچى ئامبال — خانىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارى ھېسابلىناتتى. ئۇ ھەم لەشكىرىي پىرقىنىڭ يانداش ئامبىلى، باش تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئوڭ قول چۆبدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئۇگۇتچى ئامبال شىنجاڭنىڭ ھەربىي،

مەمۇرىي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە مەسئۇل ئىدى.

ئۇگۇنچى ئامبال يۇقىرىدا خاقان ئوردىسى بىلەن شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلسا، تۆۋەندە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى دوتەي، ئامبال، نازىر، زوراغا ۋە ھاكىملارنى ۋە شۇنىڭدەك شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق مانجۇ ـ خەنزۇ چېرىكلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇگۇتچى ئامبال يامۇلى ئۆلكە مەركىزى — دىخۇا[1] دا ئىدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى شىمالدا ئىلىدا، جەنۇبتا يەكەندە بولۇشتىن قېلىپ، ئۇرۇمچىگە يۆتكەلدى.

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بويىچە، لىيۇ جىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل خان ـ مۇپەتتىش ۋە گەنسۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىرىنىڭ ئۇگۇتچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغدا ئۇ قىرىق ياشقا كىرگەنىدى.

ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پەرمانبەردار[2] لىقىغا تەيىنلەندى.

مىلادى 1885 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، لىيۇ جىڭتاڭ قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇگۇتچى ئامبال يامۇلىغا[3] كىرىپ ئورۇنلىشىپ، رەسمىي ئىش باشلىدى.

شىنجاڭ ئۇگۇتچى ئامبىلىنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە پەرمانبەردار،

---

① دىخۇا — مانجۇلار شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردىكى ئۇرۇمچىنىڭ نامى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتى بۇ نام، كەمسىتىش خاراكتېرىنى ئالغان دەپ قاراپ تارىختىكى ئەسلى ئاتىلىشى — ئۇرۇمچىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

② پەرمانبەردار — ئۆلكىنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار، ھازىرقى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

③ شىنجاڭ ئۇگۇتچى ئامبال يامۇلى — ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك 8 ـ ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا ئىدى.

بىر نەپەر مۇپەتتىش خەلپەتبېگى[1] ، بىر نەپەر تەپتىش بەگ[2] ، بىر پاششابېبگى[3] ئىشلەيتتى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە دوتەي، مەھكىمىلەرگە ئامبال، نازارەتلەرگە نازىر ياكى دادخاھ، ئايماقلارغا زوراغا، ناھىيىلەرگە بولسا ھاكىم قويۇلغانىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭ بويىچە تۆت ۋىلايەت، ئالتە مەھكىمە، توققۇز نازارەت، ئۈچ ئايماق، 23 ناھىيە (تارماق ناھىيىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەسىس قىلىنغانىدى.

ئۇرۇمچى ۋىلايىتى — مەركىزى ئۇرۇمچىدە بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئەدلىيە ـ جازا ۋە جام ـ رابات، پوچتا ـ ئالاقە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛ ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ قارمىقىدا يەنە دېخۇا مەھكىمىسى بار ئىدى. دېخۇا مەھكىمىسىگە تۆرپان، قۇمۇل، جىنشى[4] ، گېرقارائۇسۇ[5] قاتارلىق تۆت نازارەت قارايتتى. بۇ نازارەتلەرنىڭ ئاستىدا يەنە دېخۇا ناھىيىسى، سانجى ناھىيىسى، قۇتۇبى ناھىيىسى، سۇيلەي ناھىيىسى[6] ، فۇكاڭ ناھىيىسى. فۇيۈەن ناھىيىسى[7] ، گۈچۈڭ ناھىيىسى، پىچان ناھىيىسى بولۇپ سەككىز ناھىيە بار ئىدى.

ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتى — مەركىزى نىڭيۈەن[8] كۆرەسىدە بولۇپ، سۇاستە ئىلى جياڭجۈننىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى. ۋىلايەت

---

① مائارىپقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

② ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەپتىش قىلىشقا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى رېئىزىيە نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

③ ئۇلىكىنىڭ ئامانلىق ـ ساقچى ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار. ھازىرقى ج خ نازارىتىنىڭ نازىرىغا تەڭ.

④ ھازىرقى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى.

⑤ ھازىرقى شىخو شەھىرى.

⑥ ھازىرقى ماناس ناھىيىسى.

⑦ ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى.

⑧ ھازىرقى غۇلجا شەھىرى.

ئاستىدا بىر مەھكىمە — ئىلى مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمە ئاستىدا ئىككى نازارەت — جىلك نازارىتى بىلەن تارباغاتاي نازارىتى بار ئىدى. بۇ نازارەتلەرگە سۈيدۈك، نىكىيۈەن ناھىيىلىرى قارايتتى.

ئاقسۇ ۋىلايىتى — مەركىزى ۋىنسۇ[1] دا بولۇپ، ۋىلايەتنىك ئاستىدا ئىككى مەھكىمە — قاراشەھەر[2] مەھكىمىسى بىلەن ۋىنسۇ مەھكىمىسى بار ئىدى. مەھكىمىنىك ئاستىدا بىر نازارەت — ئۇچتۇرپان نازارىتى بار ئىدى. بىر بۈاستە قاراشلىق ئايماق — كۇچا ئايمىقى بار ئىدى. شىكىخا ناھىيىسى[3] ، كەلپىن ناھىيىسى، باي ناھىيىسى، شەھرىيار ناھىيىسى[4] ، بۇگۇر ناھىيىسى، شىنپىك ناھىيىسى چاقىلىق ناھىيىسى قاتارلىق يەتتە ناھىيە بار ئىدى.

قەشقەر ۋىلايىتى — مەركىزى كونىشەھەردە[5] بولۇپ، ئۇنىك ئاستىدا، ئىككى مەھكىمە — يېكىشەھەر مەھكىمىسى بىلەن يەكەن مەھكىمىسى ۋە ئىككى نازارەت — يېكى ھېسار[6] نازارىتى بىلەن پۇلى[7] نازارىتى بار ئىدى. ئۇنىك ئاستىدا ئىككى ئايماق — بارچۇق[8] ئايمىقى بىلەن خوتەن ئايمىقى بار ئىدى. كونىشەھەر ناھىيىسى[9] پەيزاۋات ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، گوما ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، كىرىيە

---

① ھازىرقى ئاقسۇ شەھرى.
② ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى.
③ ھازىرقى شايار ناھىيىسى.
④ ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى.
⑤ ھازىرقى قەشقەر شەھرى.
⑥ ھازىرقى يېكىسار ناھىيىسى.
⑦ ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى.
⑧ ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسى.
⑨ ھازىرقى توققۇزاق.

ناهيىسى قاتارلىق ئالته ناهيه بار ئىدى.

ئۇگۇنچى ئامبالنىڭ قول ئاستىدىكى هەربىي ئەمەلدارلاردىن:

قۇۋۇقتىن چىققان خەنزۇ قوشلىرىدا باش بۇغ[1] ، ئوكۇرداي[2] ، يانداش سانغۇن[3] ، مەسلىهەتچى سانغۇن[4] ، گېزەكچـــى سانغۇن[5] ، ياساۋۇل بېگى[6] ، باقاۋۇل[7] ، لاۋازبېگى[8] ، يانداش ياساۋۇلبېگى[9] ، كېزەكچى ياساۋۇلبېگى[10] قاتارلىق ئوفىتسېرلار بار ئىدى: هەربىر خەنزۇ قوشىدا بىر نەپەر مەسلىهەتچى سانغۇن، بىر نەپەر كىزەكچى سانغۇن، بىر نەپەر ياساۋۇلبېگى، بەش نەپەر باقاۋۇل، ئون نەپەر لاۋازىمبېگى، ئون توققۇز نەپەر يانداش ياساۋۇلبېگى، يىگىرمە توققۇز نەپەر كېزەكچـى ياساۋۇلبېگى، تۆت نەپەر نەسەبىي چەۋەندار نۆۋەكەر، بىر نەپەر كاندىدات چەۋەندار نۆۋەكەر، بىر چەۋەندار ياساۋۇل، بىر مىڭ بەش يۈز ئاتلىق چېرىك، 1500 نەپەر پىيادە چېرىك بار بولۇپ، جەمئىي 102 نەپەر هەر دەرىجىلىك ئوفىتسېر، 3000 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرى ئۇچ ئويرۇت قوشى، تۆۋەن ئۇچ ئويرۇت قوشى، جۇڭغار ئويرۇتلىرىنىڭ تۆۋەن بەش قوشى قاتارلىق مۇڭغۇل قوشلىرى ۋە مانجۇ، سولۇن، چاخار، شىبە قوشلىرى بار ئىدى.

هەربىر يۇقىرى ئويرۇت قوشىدا بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئون ئالته نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت

---

① هازىرقى بىرىگادا كوماندىرىغا تەڭ.
② هازىرقى بىرىگادا شتاب كوماندىرىغا تەڭ.
③ هازىرقى مۇئاۋىن بىرىگادا كوماندىرىغا تەڭ.
④ هازىرقى مۇئاۋىن بىرىگادا كوماندىرىغا تەڭ.
⑤ هازىرقى ئالىي دەرىجىلىك شتاب ئوفىتسېرىغا تەڭ.
⑥ هازىرقى پولك كوماندىرىغا تەڭ.
⑦ هازىرقى گارنىزۇن كوماندىرىغا تەڭ.
⑧ هازىرقى پولك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.
⑨ هازىرقى باتالىيۇن كوماندىرىغا تەڭ.
⑩ هازىرقى ئوتتۇرا دەرىجىلىك شتاب كوماندىرىغا تەڭ.

چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل. ئون ئالتە نەپەر ياندىش ياساۋۇل، ئالتە نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر. قىرىق سەككىز نەپەر سۈيلەكچى، 16 نەپەر قىزىل قۇببىلىق سۈيلەكچى، 1714 نەپەر قارا چېرىك بولۇپ، جەمئىي 38 نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسېر، 1800 نەپەر چېرىك بولاتتى.

ھەربىر تۆۋەن ئويرۇت قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، بىر نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئالتە نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئالتە نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، بىر نەپەر بىرىنچى دەرىجىلىك تەيچى، ئىككى نەپەر تۆتىنچى دەرىجىلىك تەيچى، ئالتە نەپەر يانداش ياساۋۇل، ئۇچ نەپەر قوببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، ئون سەككىز نەپەر باش سۈيلەكچى، ئالتە نەپەر قۇببىسىز يانداش سۈيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت تۈز ئاتمىش يەتتىسى، ئېيىغا بەش مىسقال كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن ئالتە يۈز ئاتمىش بەشى بار ئىدى؛

ھەر بىر جۇڭغار ئويرۇت تۆۋەن قوشىدا: بىر نەپەر ئوكۇرداي، ئىككى نەپەر يانداش ئوكۇرداي، ئون نەپەر سۇمۇن زەڭگى، ئون نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆۋكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز نۆكەر، بىر نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، ئۇچ نەپەر قۇببىسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، ئون نەپەر سۈيلەكچى، ئون نەپەر قۇببىسىز باش سۈيلەكچى، ئېيىغا بىر سەر كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن تۆت يۈز سەكسەن يەتتە، ئېيىغا بەش مىسقال كۇمۇش مائاش ئالىدىغان قۇياقلىق چېرىكتىن 1077 سى بار ئىدى.

ھەربىر مانجۇ قوشىدا: ئادەتتە سەككىز يانداش سانغۇن، قىرىق نەپەر سۇمۇن زەڭگى، قىرىق نەپەر باقاۋۇل، قىرىق نەپەر شىرمەت چەۋەنداز نۆكەر، ئىككى نەپەر نەسەبىي شىرمەت چەۋەنداز ياساۋۇل، توققۇز نەپەر كاندىدات چەۋەنداز ياساۋۇل، ئىككى نەپەر كاندىدات سۇمۇن زەڭگى، ئىككى نەپەر كانىدات باقاۋۇل، ئىككى نەپەر نەسەبىي چەۋەنداز ياساۋۇل، قىرىق نەپەر تۇرشاۋۇل ياساۋۇل، قىرىق نەپەر باش سۈيلەكچى، بىر يۈز يىگىرمە

نەپەر يانداش سۈيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر تۇغچى، ئىككىيۇز ئوتتۇز ئىككى نەپەر ھۇجۇمچى، ئىككى يۈز نەپەر كاندىدات ھۇجۇمچى، ئىككى مىڭ ئالتە يۈز نەپەر چېرىك، توّت يۈز نەپەر قۇياقلىق ئوقچى، ئالتە يۈز نەپەر پىيادە قۇياقلىق چېرىك، قىرىق نەپەر توپچى، سەكسەن نەپەر داقاقچى، ئىككى يۈز قىرىق نەپەر شەپقەتچى چېرىك بولاتتى. جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئىككى نەپەر ئوفېتسىر، توّت مىڭ ئالتىيۈز قىرىق نەپەر چېرىك، ئېيىغا بىر سەر كۈمۈش مائاش ئالىدىغان بىر يۈز ئاتمىش نەپەر بىكارچى، يىگىرمە ئىككى مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بولاتتى.

ھەربىر شىبە قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكوردايي، بىر نەپەر يانداش ئوكوردايي، سەككىز نەپەر سۈمۈن زەڭگى، توّت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەندار نۆۋەكەر، توّت نەپەر نەسەبىي چەۋەندار ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۈمۈن زەڭگى، سەككىز نەپەر خادىم، ئالتە نەپەر قۇبىبسىز كۆك ياقىلىق ئوفىستېر، توّت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋەكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، يىگىرمە توّت نەپەر سۈيلەكچى، سەككىز نەپەر قۇبىبسىز سۈيلەكچى، قىرىق سەككىز نەپەر يارەمچى سۈيلەكچى، بىر مىڭ ئىككى يۈز ئون توّت نەپەر چېرىك بولۇپ، جەمئى يىگىرمە ئالتە نەپەر ھەردەربجىلىك ئوفىتسېر، بىر مىڭ ئۈچ يۈز نەپەر چېرىك، ئون سەككىز مىڭ جان ئائىلە ـ تاۋابىئات بۇلاتتى.

ھەربىر سولۇن قوشىدا ئادەتتە بىر نەپەر ئوكوردايي، بىر نەپەر يانداش ئوكوردايي، سەككىز نەپەر سۈمۈن زەڭگى، توّت نەپەر باقاۋۇل، سەككىز نەپەر شىرمەت چەۋەندار نۆۋەكەر، توّت نەپەر نەسەبىي چەۋەندار ياساۋۇل، بىر نەپەر كاندىدات سۈمۈن زەڭگى، بىر نەپەر كاندىدات نەسەبىي چەۋەندار ياساۋۇل، سەككىز نەپەر خادىم، توققۇز نەپەر قۇبىبسىز كۆك ياقىلىق ئوفىتسېر، توّت نەپەر تۇرشاۋۇل نۆۋەكەر، ئوتتۇز ئالتە نەپەر تۇرشاۋۇل، ئون ئالتە نەپەر كاندىدات تۇرشاۋۇل، يىگىرمە توّت نەپەر باش سۈيلەكچى،

سەككىز نەپەر قۇبىسىز كاندىدات سۈيلەكچى، بىر مىك ئوتنۇز بەش نەپەر قارا چىرىك، ئىككى يۈز نەپەر شەپقەتچى چىرىك بولۇپ، جەمئىي يىگىرمە يەتتە نەپەر ھەردەرىجىلىك ئوفىتسىر، 1340 نەپەر چىرىك بولاتتى[1].

چاخار[2] قوشىدىكى ھەربىيلەرنىڭ سانى ئاساسەن يۇقىرىقىلارغا ئوخشىشىپ كېتەتتى.

ئىلىدا تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ئىلى جياڭجۈنىگە بېۋاستە قاراشلىق بولغاندىن سىرت يەنە، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى مانجۇ، شىبە، سۇلۇن، چاخار، ئويرۇت قوشۇنىمۇ ئۇنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى موڭغۇل، قازاق، قىرغىز ئۇلۇسلىرىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە يېقىندىن كۆز - قۇلاق بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشقانىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۈگۈتچى ئامبال مەھكىمىسى بىلەن ئىلى جياڭجۈنى مەھكىمىسى بىر - بىرىگە بويسۇنماي، پات - پاتلا ھوقۇق تالىشىپ ماجرالىشىپ قالاتتى. بۇ ئىش تاكى مىلادى 1914 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىلى چېگرا باسقاقچىلىگى مەھكىمىسى چېگرا باقاۋۇلچىلىگى مەھكىمىسى بولۇپ ئۆزگەرتىلىپ، ئىلى رايونى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇتۇقچىلىگ مەھكىمىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن تەلتۆكۈس ھەل بولدى. مىلادى 1916 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى دوتەي بولۇپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنلا، تارباغاتاي رايونىمۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي جەھەتتە باشقۇرۇشىغا تولۇق بويسۇندىغان بولدى. بۇ كېيىنكى چاغلاردىكى گەپ ئىدى، ئەلۋەتتە.

---

① سولۇن قوشۇنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرى ھەققىدە سان ئېنىق ئەمەس.

② چاخار قوشىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

مىلادى 1820 ـ يىللا مانجۇ خاقانلىقىدىن چىققان گۇك زىجبىن[1] دەيدىغان بىر ئەرباب ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتنا ئۆلكە تۇزۇمىنى يولغا قويۇش ھەققىدە تەكلىپ» دېگەن ماقالىسىدىلا شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە تۇزۇمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئەمما، خان ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىگە قۇلاق سالمىغانىدى.

مىلادى 1864 ـ يىلى، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار مانجۇ خاقانىغا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەسلىدىن يۈرگۈزۈلۈپ كېلىنىۋاتقان خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ ـ گۇك، بەگ ـ جاساقە تۇزۇمى بويىچە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندا، تۆھپىسىدىن مېھنىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى تونۇتقۇزدى. چۈنكى، خانىڭ سەلتەنىتى كۆپەيگەندە، بۇ خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋاڭ ـ گۇك، بەگ ـ جاساقلار خانىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، پۇقرالارنى قاتتىق قاقشىتىشاتتى. بۇ ھەقتە گەنسۇ تايىپىلەر مەھكىمىسىگە ئامبال بولغان جاڭ جىشېڭ مۇنداق دەپ ئەينەن يازغانىدى: «بۇ قېتىم مۇسۇلمانلار يۈرتىدا يۈز بەرگەن غەلىيانلارغا خان ـ ئامباللارنىڭ زۇلۇم ـ شەملىرى سەۋەبچى بولدى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ـ ئامباللارنىڭ تەڭدىن تولىسى سامان قورساق نانقېپى بىرنېمىلەر ئىدى. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياغ ـ ئاستى قىلىشاتتى، يامۇللىرىغا بىر ئەكىرىۋالغىنىچە، ئۇزاققىچە خوتۇن قىلىشىپ قايتۇرۇپ بېرىشمەيتتى ياكى ئالۋان ـ ياساقنى خالىغانچە چېچىپ، پۇقرانى قاتتىق قاخشىتىشاتتى. ھاكىمبەگلەر بولسا، پارىغا ئۆگىنىۋالغان بولۇپ، نەپسى بىلەكچىلا يوغىناپ كېتىشكەنىدى. خان ـ ئامبال بىر چارىك ئاشلىق ئالۋان ئېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر نەچچە يۈز چارىك ئاشلىق ئالۋان چاچاتتى. خان ئامبال بىر

---

① گۇك زىجبىن (1792 ـ 1841) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر. جېجياڭ ئۆلكىسىدىن، مانجۇ ئوردىسىنىڭ شىغاۋۇل پىرقىسىدا باش مىرزا بولغان. ئۇ: «ھىدايەت، ئاقارتىش، تۇزىمەك بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئۇچ تەرەپ» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. لىن زېشۈي ئەپيۇننى مەنئىي قىلغاندا، ئۇ ئىنگلىزلار بىلەن قەتئىي مۇرەسسەلەشمەسلىكنى تەشەببۇس قىلغانىدى.

تەڭگىلىك دىيەك سېلىق سېلىش كېرەك دېسە، بەگلەر يۇز تەڭگىلىك دىيەك سېلىق چاچاتتى. شۇڭا، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى مۇسۇلمان چەنتۇلار غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ، لېۋىنى چىشلەپ، خەپ دەپ يۇرۇشەتتى. ئاستاندىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۆز ئەجر - تۆھپىلىرىگە چۇشلۇقلا مائاش - تەمىنات ئالاتتى. لېكىن بۇ خان ئامبالار ئەمىلدىن چۇشۇپ يۇرتىغا قايتقاندا بولسا، ھارۋا - ھارۋىلاپ ئالتۇن - كۈمۈش، دۇنيا - دەپنىلەر بىلەن قايتىشاتتى...»[1]

مۇبادا، خانىڭ سەلتەنىتى ئاجىزلاشسا، بۇ ھاكىمبەگ، ۋالىڭ - گۇلىڭ، بەگ - جاساقلار تەپرىقچىلىق دۇمبىقىنى چېلىشىپ، ئوردىغا مۇشت كۆتۈرۈپ چىقىشاتتى. ھەتتا، چەت ئەل بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ مانجۇ سەلتەنەتىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرنۇتاتتى.

بۇ مەسىلىنى تۇپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن، مىلادى 1872 - يىلى، خان مۇپەتتىش، لەنجۇ سىلىڭنىڭ زۇڭدۇسى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنىڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاندا، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى كۆتۈرۈپ چىققانىدى. مىلادى 1877 - يىلىدىن كېيىن، ئۇ خانغا جەمئىي توت قېتىم قاتلاق مەكتۇب سۇنۇپ، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، خان ئامبال، ھاكىمبەگ ۋە ۋالىڭ - گۇلىڭ، بەگ - جاساق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ جايلاردا خان ئامبال ۋە ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىندى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھاكىمبەگلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى دەرىجىسى بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، مەھكىمە، نازارەت، ئايماق ۋە ناھىيىلەرنىڭ يامۇللىرىدا مۇناسىپ ئىشقا قويۇلدى. ئۇلانىڭ مائاش، تەمىناتىمۇ ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلدى. خىزمەت قىلىشنى خالىمىغانلار ئۆيىگە قايتۇرۇلدى. ھەرقايسى يېزا - قىشلاقلاردا ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئىجرا

---

① «داۋگۈاڭ، شىيەنفېڭ خان يىللىرىدا ئەمەلدارلىق سورۇنىدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى. 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 228 -، 229 - بەتلەر.

قىلىشقا مەسئۇل شاڭيۇ، باۋجاڭ، جاجاڭ، ئاللىكىبشى، مىرابشى قاتارلىقلارغىمۇ ئەھۋالغا قاراپ لايىقىدە مائاش ـ تەمىنات بېكىتىپ بېرىلدى.

ۋاڭ ـ گۇڭ، بەگ ـ جاساق، بېلى، بەيسى قاتارلىق سابىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدىكى ھاكىمىيەت ھوقۇقى تارتىۋېلىنىدى، ئۇلارنىڭ پەقەت جەركە ـ ئۇتىغاتقىلا ۋارىسلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدى.

تۇرپان ۋاڭى① تۇرپاندىكى ئوردىسىدىن لۇكچۇنگە كۆچۈرۈۋېتىلدى ھەمدە ئۇنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىغىلا رۇخسەت قىلىنىپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا قارايدىغان يەر ـ سۇ بىلەن پۇقرالار تۇرپان نازارىتىنىڭ قول ئاستىدىكى پىچان ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

---

① تۇرپان ۋاڭى — مانجۇ خاقانى چەنلۇڭ زامانىسىدا تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىغا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا بېرىلگەن نام. مىلادى 1759 ـ يىلى تۇرپانلىق ئىمىن خوجا چوڭ ـ كىچىك خوجىلار يېغىلىقى بىلەن ئۇچتۇرپاندىكى جىگدە يېغىلىقىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، چەنلۇڭ خان ئۇنىڭغا ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بەردى. ئىمىن خوجىدىن باشلاپ تاكى 1951 ـ يىلى زەھەر تاشلىغانلىق، چەت ئەلگە قاچماقچى بولغانلىق جىنايىتى ئۈچۈن پىچان ناھىيىلىك خەلق سوتى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئېتىلغان ئاخىرقى ۋاڭ مەھەممەت سايىتقا قەدەر ئۆتكەن ئون ئەۋلاد ۋاڭنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار: ئىمىن خوجا (1759—1777ـ يىللىرى تەختتە)، سۇلايمان ۋاڭ (1777 — 1798 ـ يىللىرى تەختتە، تۇرپان مۇنارىنى ياساتقان كىشى)، ئىسكەندەر ۋاڭ (1798— 1811 ـ يىللىرى تەختتە)، يۇنۇس ۋاڭ (1811—1814 ـ يىللىرى تەختتە)، فىرىدۇن ۋاڭ (1815 ـ يىلى تەختتە ئولتۇرغان، كېيىنكى يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە يۆتكەپ كېتىلگەن)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1816 — 1827 ـ يىللىرى تەختتە)، ئاقلايدۇ ۋاڭ (1827 ـ 1873 ـ يىللىرى تەختتە)، مامۇت خوجا (?— 1881 ـ يىللىرى تەختتە)، ئىمىن خوجا (?— 1932 ـ يىللىرى تەختتە)، مەھەممەت سايىت ۋاڭ (1932 — 1951 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. كېيىن باستۇرۇلغان).

قۇمۇل ۋاڭلىرى[1] تورغات، خۇشۇت مۇڭغۇللىرى جۇڭغارىيىدە

① قۇمۇل ۋاڭلىرى — 1605 ـ يىلى، نەمەنگانلىق ئىشان شاھمۇھەممەت خوجا قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە دېگەن جايىنىڭ لاپچۇق كۆۋرۈكىدە مىڭدەك لەشكەر بىلەن جۇڭغارىيە مۇڭغۇللىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەندىن كېيىن، قۇمۇلغا تارخان بەگ بولدى. مىلادى 1668ـ يىلى، شاھ مۇھەممەت خوجا ۋاپات بولۇپ، ئوغرنىغا ئوغلى ئەبەيدۇللا خوجا تارخان بەگ بولدى. بۇ چاغدا مانجۇلار تېخى پۈتۈن جۇڭگونى ئۆز ئىشغالىيىتىگە ئېلىپ بولالمىغانىدى. جۇڭغار خانى غالدان سېرىن بوشۇكتۇنىڭ زۇلۇمىغا چىدىمغۇچىلىكى قالمىغان ئەبەيدۇللا تارخان بەگ مانجۇ خاقانى كاڭشى خانغا نامە يوللاپ، ئۆزىنىڭ مانجۇلارغا بەيئەت قىلماقچى بولغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە مىلادى 1697 ـ يىلى، غالدانىنىڭ ئوغلى سەمپىل بالجىرنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى مانجۇ خاقانىغا تاپشۇرۇپ بەردى. كاڭشى خان بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئەبەيدۇللا تارخان بەگكە «قۇمۇل جاسىقى، 1 ـ دەرىجىلىك تارخان» دەپ رەسمىي جەرىكە ـ ئوتىغات بەردى. قۇمۇل ۋاڭلىرى مۇنۇ كىشىلەر بولغان: ئەبەيدۇللا (1668 — 1709ـيىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، گۇپاق (1709— 1711 ـ يىللىرى جاساق تارخان بەگ بولغان)، ئىمىن خوجا (1711 — 1740 ـ يىللىرى بەيزى بولغان)، يۈسۈپ خوجا (1740 — 1761 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بىلى بولغان)، ئىسھاق خوجا (1766 — 1780 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بىلى بولغان)، ئەردەشىر (1780 — 1813 ـ يىللىرى ئىنالچى دەرىجىسىدىكى بىلى بولغان)، ھېشرۋاڭ ـ مىھرىبانو پۈچۈك خېنىم (1813 — 1867 ـ يىللىرى چىڭۋاڭ دەرىجىدىكى ئىنالچى بولغان، ھېشرۋاڭ پالەچ بولغانلىقتىن، مىھرىبانو پۈچۈك خېنىم مۇڭەققەت چىڭۋاڭ بولغان، كېيىن ھېشر ۋاڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، مىھرىبانو رەسمىي چىڭۋاڭ بولغان)، شاھ مەھمۇت (1867 — 1882 ـ يىللىرى چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان)، شاھ مەخسۇت (مىھرىبانو پۈچۈك خېنىمنىڭ كۈيۈغلى، 1882 — 1930 ـ يىللىرى قوش چىڭۋاڭ دەرىجىسىدىكى ئىنالچى بولغان).

توپىلاڭ كۆتۈرگەنده، چېرىك ئەۋەتىپ، ئاشلىق يۆتكەپ مانجۇ خاقانىنىڭ جۇڭغار مۇڭغۇللىرىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشغا ياردەم بەرگەنىدى. مانجۇ خاقانى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆز تەۋەلىكى بىلەن ئۆز پۇقرالىرىنى جۇلدۇرجاساق قىلىپ ئوڭچە سوراپ يېيىشىگە بەخشەنده قىلىپ بەرگەنىدى ھەمده ئۇنىڭ مەرتىۋە - ئوتىغاتىنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە مىراس قىلىشىغا رۇخسەت قىلغان. مىلادى 1930-يىلى 6-ئاي-دا، ئاخىرقى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭ شاھ مەخسۇت ئۆلگەندىن كې-يىن، شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن «زېمىننى ئۆزگەرتىپ، ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش» نى قارار قىلىپ، نەزەر ۋاڭىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇ-نىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن ئاتاقنى بې-رىپلا، مىرزا قاماققا ئالدى - دە، ئۇنى ئۇرۇمچىدىن كەتكۈزمەي قويدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ 233 يىللىق ھۆكۈم-رانلىقى شاھ مەخسۇتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۈزۈل كېسىل يوقالدى.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، خان تەرىپىدىن شىد-جاڭغا تۇنجى ئۇگۇتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەنگەن لیۇ جىڭتاڭدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ۋېي گۇاڭتاۋ، تاۋمۇ، راۋ يىڭچى، لیەن كۇيى قاتارلىق كىشىلەر ئۇگۇتچى ئامبال بولدى.

جىن شۇن، شى لۇن، چاڭ گېڭ، ما لياڭ قاتارلىق كىشى-لەر ئىلى جياڭجۇنى بولۇپ تەينىلەندى.

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش نامى بىلەن ئىچكىرىسى-دىن يەر بىلەن ئادەم بىرلەشتۇرۇلگەن باج - سېلىق تۈزۈمىنى ئەينى پېتى كۆچۈرۈپ كەلدى. بۇنداق تۈزۈم پۇقرالارنىڭ زىممە-سىدىكى ئېغىر ئالۋان - ياساقلارنى يەڭگىللەشتۇرمەيلا قالماس-تىن، بەلكى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى.

مانجۇ ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا يولغا قويغان باج ـ سېلىقلار. نىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى: دېھقانچىلىق بېجى، سۇ بېجى، يەر بېجى، جان بېجى، تۇياق بېجى، تىجارەت بېجى، ئۆي ـ جاي بېجى، دەللاللىق بېجى، باغۋاران بېجى، كان بېجى، ياغاچ بېجى، قان بېجى، چاي بېجى، باشقۇرۇش ھەققى ۋەھاكازالار. تۈرلۈك باج ـ سېلىقلار مانجۇلار شىنجاڭدىن قوغلانماستىن بۇ. رۇنقى مەزگىلدىكىدىن ئېشىپ كېتىپلا قالماستىن، ھاتتە بەدۈ. لەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكىدىنمۇ كۆپ ئېشىپ كەتتى. جايلاردىكى دوتەي، ئامبال، ھاكىملارنىڭ خىيانەت قىلغان باج پۇللىرى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلمىغان باج پۇلىنىڭ ئۈچ ھەسسىسىگە يەتتى! گۇاڭشۈينىڭ 4 ـ يىلى، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلاردىن جەمئىي ئىككى يۈز ئاتمىش مىڭ توققۇز يۈز تاغاردىن كۆپرەك غەللە ـ پاراق يىغۋېلىندى[1]. بۇ يىگىرمە ئالتە مىليون بىر يۈز توقسان مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىدى؛ گۇاڭ. شۈينىڭ 6 ـ يىلىغا كەلگەندە[2] پۇقرالاردىن يىغۋېلىنىدىغان غەل. لە ـ پاراق بىردىنلا كۆپەيىپ، ئۈچ يۈز قىرىق يەتتە مىڭ ئىككى يۈز تاغاردىن ئېشىپ كەتتى[3]. بۇ ئوتتۇز تۆت مىليون يەيۈتتە يۈز يىگىرمە جىڭغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەقسىزتەن مىسلىسىز كۆپ سان ئىدى: چۈنكى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران 143 مىڭ تاغاردىن كۆپرەكلا غەللە ـ پاراق يىغۋېلىناتتى[4].

مانجۇ خاقانلىقى شىنجاڭدا يولغا قويغان بۇنداق زالىم سىيا.

---

① «مەرىپەتلىك، مەدەنىيەت زوزۇكتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامە. لەر» 56 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

② مىلادى 1880 ـ يىلى.

③ «مەرىپەتپەرۋەر، پىداكار لىيۇ جىڭتاڭ ھەزرەتلىرى ئەسەرلىرى. نامىلەر»، 3 ـ جىلد، 21 ـ بەت.

④ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەپسىراتى»، 31 ـ جىلد، 4 ـ بەت.

سەت نەتىجىسىدە، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا پۇقرالار: «يىل بۇيى تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ، ئەمگەك قىلىسىمۇ، يىل ئاخىرىدا لۇبنى چىشلەپ قېلىشتى. شۇڭا، دېھقانلار دائىم دېگۈدەك ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتەتتى. يەرلەر تېرىلماي ئاق تاشلىنىپ قېلىۋەرگەچكە، يېڭىۋاشتىن بوز يەرلەرگە ئايلىنىپ كەتتى...[1]»

مانجۇلار ھاكىمىيىتىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا يېڭىۋاشتىن قايتىپ كېلىشى بۇ زېمىندىكى ھەر مىللەت پۇقرالىرىغا ئۇلار ۋەدە قىلغان نىجاتلىقنى بېرەلمىدى. زۇلۇم ـ زورلۇق ۋە تالان ـ تاراج تېخىمۇ كۈچەيدى. ھۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى، ئەمما ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشتى. بۇنىڭ بىلەن، قۇللۇققا چۈشكەن، كۈلپەت چەككەن بۇ زېمىن يېڭىدىن ـ يېڭى قارشىلىقلارغا ۋە قوزغىلاڭلارغا ھامىلدار بولدى...

---

① تەن جۇڭلىەن: «شەنشى، گەنسۇ تۇغرىسىدا ئومۇمىي تەدبىر» 319 ـ جىلد، 24 ـ بەت.